

A
KÖZÉPKORI NEVELÉS
TÖRTÉNETE.

VEZÉRFONAL EGYETEMI ELŐADÁSOKHOZ.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1920. ÉVI NAGYJUTALMÁVAL KITÜNTETETT MŰ.

A M. KIR. VALLÁS- ES KÖZOKTATÁSÜGYI MINISTER
MEGBÍZÁSÁBÓL

ÍRTA

DR. FINÁCZY ERNŐ

A BUDAPESTI KIR. MAGYAR PÁZMÁNY PÉTER TUD.-EGYETEMEN
A PEDAGÓGIA NYILV. RENDES TANÁRA.

MÁSODIK KIADÁS.

BUDAPEST,
KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
1926.

Kir. m. egyetemi nyomda, Budapest. (Főigazgató: Dr. Czákó Elemér.)

ELŐSZÓ

AZ ELSŐ KIADÁSHOZ.

Nem minden önmegtágadás nélkül bocsátom közre ezt a kötetet. Szerettem volna — mielőtt papírra teszem tanulmányaim eredményeit — még egy ideig gondtalanul és önfeledten elmerülni a középkor színes, mozgalmas világába; még tovább társalogni — az írásba foglalás célzata nélkül — a vitézi tettekre vágyó lovaggal, a szorgalmas céhbeli polgárral, a jókedvű diákkal, a szerzetes iskolamesterrel, a vitakozásra mindenkor kész skolasztikussal s mindazokkal, kik írószobám csöndjében éveken át velem voltak, mikor vaskos föliánsok lapjait forgattam. Elkalandoztam ilyenkor a képzelet szárnyain déli Olaszország festői partjaira, a nyugalmas Viváriumba, ahol tizenhárom évszázaddal ezelőtt égy öreg ember, a világi élet foragtagából elmenekülve, megfiatalodott lélekkel nyitotta meg az iskolaszerű tudomány forrásait a középkor számára; vagy elszálltam lélekben a bodeni tó bájos vidékeire, ahol már ezer évvel ezelőtt híres iskolák virágoztak; vagy felkapaszkodtam gondolatban a Hohentwiel meredek ormára, ahol Virgilius verseiben gyönyörködött réges-régen egy halhatatlan emlékü, szépséges hercegasszony; vagy felkerestem a krónikással a ködös éjszakot, ahonnan a „skót barátok” indultak ki európai körújtjokra s ahonnan egy nagy tanító hozta magával azt a mesterséget, mellyel utóbb művelődésre készítette a tudatlan frank népet; vagy elvittek gondolataim a bölcsesség királyi városába, ahol a dialektika mesterei vívták szellemi csatáikat s századokon át nyüzsgött a tanárok és tanulók sokasága. Nehéz szívvel hagy-

tarn abba ezt a nekem oly kedves álmódzást, de nem lehetett tovább halogatnom a szövegezést és szerkesztést.

Első sorban az egyetemi oktatás és tanulmányozás céljaira írtam meg ezt a könyvemet is, mint az ókori nevelés történetéről szólót. Nehézségeim azonban nagyobbak voltak. Míg a görög és római neveléstörténet anyaga mintaszerűen kiadott szövegekben készen áll a feldolgozásra, addig a középkor forrásainak nagy része nincsen is pedagógiai szempontból átvizsgálva; sokszor magának a kutatónak kell kiböngésznie az anyagot a mélység rejtekeiből s ha rátalál is, nem egyszer még küzdenie kell az áthagyományozás alaki hiányaival, hanyagul közzétett, romlott szövegekkel.

A tárgyjal ismerős olvasó könnyen megállapíthatja, hogy könyvemnek minden fejezete az eredeti források tanulmányozásán alapszik, kivéve a tizenegyediket, mely a muszlimok és zsidók középkori nevelésügyét tárgyalja. A keleti nyelvekben teljesen járatlan lévén, ebben a körben csak egyetlen biztos módja kínálkozott a feldolgozásnak: oly ismertető művekhez folyamodtam, amelyeknek írói elsőrangú tekintélyek e téren. Az iszlám neveléséről szóló 123-125. cikkelyek e szerint nem egyebek, mint Goldziher Ignác egy idevágó angol dolgozatának (mely a James Hastings szerkesztésében megjelenő *Encyclopedia of Religion and Ethics* 198-207. lapjain olvasható) kivonatai; a zsidók középkori nevelésének rajzában pedig főleg Gudemann alapvető műveire támaszkodtam.

Igyekeztem ebben a kötetben is arra irányult, hogy a nevelés jelenségeinek rajzát lehetőleg kapcsolatba hozzam a kor egyéb életnyilvánulásaival. Ezért mindenütt meg kellett adnom a politikai kereteket s figyelemmel lennem a szellemi kultúra egyéb területeire is. Meg akartam éreztetni, hogy a középkori ember lelki életének, gondolat- és érzélemvilágának sajátos vonásai miképen mutatkoznak a nevelésről való felfogásában, a művelődés intézményeinek berendezésében, a bennük folyó nevelői és oktatói munka kialakulásában. Nem ítélni akartam

a huszadik század álláspontjáról szuverén önérzettel a középkor iskolájáról, hanem ki akartam mutatni, miért és hogyan lett ez az iskola azzá, aminőnek a források tükröztetik; mily tényezők összehatása folytán töltötte meg az a szellem, melyről ismeretes s minő meggondolások vagy gyakorlati szükségletek adtak a művelődés munkájának ilyen vagy amolyan alakot.

Ez az oka annak, hogy helyenként megszólaltattam az eredeti forrásokat. Csak az tudja megérteni a középkort, csak az képes magát beleérezni e kor hangulatába, csak az érzi meg e kor érverését, aki egyelőre félretéve mindazt, amit róla írtak, egyenesen és közvetlenül a forrásokra megy vissza. Minden más eljárásból csak halovány és szintelen sejtelem keletkezik, de hem világos meglátása a jelenségeknek.

Nyilvánvaló, hogy a forrásokból nyerhető benyomásoknak igazsága fokozódott volna, ha az eredeti forrást eredeti nyelven hozhattam volna az olvasó elé. Munkám is tetemesen megkönnyebbült volna, ha nem kellett volna a fordító szerepére vállalkoznom. Hogy mégis az utóbbira határoztam el magamat, nemcsak azért történt, mert könyvem az egyetemi oktatás keretében a legkülönbözőbb szakokkal foglalkozó olvasók érdeklődésére számít, hanem mert vélekedésem szerint hazai viszonyaink közt a tudósnak arra is kell törekednie, hogy amit közlést, az egész nemzeti kultúrának s ne csak a szaktudománynak váljék javára. Legműveltebbjeink közül is vajjon hányan olvashatják és olvassák Nagy Vazulnak, Hieronymusnak, Sevillai Izidornak, Alkuinnak vagy Dhuoda grofnének iratait? Külön is hangsúlyozom, hogy az összes fordításokat, melyek e kötetben található, magam végeztem s engem terhel érték a felelősség.

Hogy könyvem az evangélium pedagógiájával kezdtem, megokolásra nem szorul. Krisztus tanításában gyökerezik az egész keresztény középkor nevelése.

Nehezebb volt a tárgyalás végső határait megállapítanom. A történet ismerője jól tudja, hogy a korszakokat élesen elkülöníteni nem lehet. Ezért nem is lehet pontosan megjelölni, hol

végződik a középkor s hol az újkor. (V. ö. Goetz Walter: Mittelalter und Renaissance. Sybel-féle Hist. Zeitschrift 98. kötet [1907], 30-54. lap.) Míg Burckhardt iskolája a XIV. század közepétől keletkezteti az újkort, addig mások (Thode) visszamennek assisi Szent Ferencig, sőt a XII. századig. Mivel tudományos kézikönyvben már az anyag feldolgozása érdekében is határozott keretekhez kell alkalmazkodnia az írónak, a túlnyomóság elve után indulva, előadásomat a XIV. század végén túl alig terjesztettem ki. Úgy érzem, hogy ami ezen túl van, nyilvánvalóan renaissance: új idők, új eszmények, új törekvések, melyek már nemcsak elszigetelten jelentkeznek, hanem egyetemes szellemi mozgalmak alakját öltik. Ennek a tételnek igazságát az sem ronthatja le, hogy a középkor még nagyon soká, majdnem a XVII. század közepéig, erősen érezteti hatását intézményekben, törvényalkotásokban, szokásokban és erkölcsökben, az élet számtalan vonatkozásában.

Legbensőbb köszönetet mondok végül Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak, aki e munka megjelenését lehetővé tette.

Budapest, 1914 március havában.

FINÁCZY ERNŐ

ELŐSZÓ

A MÁSODIK KIADÁSHOZ.

Habár könyvem első kiadásának megjelenése óta újabb forrástanulmányokat végeztem a középkori nevelés történetében, mégsem tartottam szükségesnek, hogy az eredeti szövegen sokat változtassak, vagy a mű terjedelmét növeljem. Csak a jegyzetek bővültek az 1913 óta megjelent fontosabb irodalmi termékek felvételével. Különös figyelemmel voltam a tudomásomra jutott magyarnyelvű közleményekre.

Módosult a helyesírás. Általában a Magyar Tudományos Akadémia szabályait követtem most is, de a nyelvünkben meghonosodott idegen (görög és latin eredetű) szókat – néhány kivétellel – fonetikusán írtam. Így sem remélhetem egyébként, hogy teljesen következetes tudtam volna lenni.

Úgy értesültem, hogy könyvemet nemcsak tanárok és tanárjelöltek olvasták (kiknek elsősorban szántam), hanem más érdeklődők is, biztató jelül annak, hogy a középkor bensőséges világa ma sem vesztette el vonzóerejét a műveltek körében. Leghőbb óhajom, hogy ez az új kiadás is szaporítsa azok számát, kik az elmúlt nemzedékek művelődési törekvéseit elmélyedő szeretettel tanulmányozzák.

A szedés átvizsgálásában volt tanítványom, dr. Prohászka Lajos úr segédkezett, kinek e fáradozását ehelyütt is megköszönöm.

Hálás köszönettel tartozom gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak, aki e kiadás megjelenését erkölcsi és anyagi támogatásával lehetővé tette.

Kelt Budapesten, 1926 március havában.

FINÁCZY ERNŐ.

ELSŐ FEJEZET.

AZ EVANGÉLIUM PEDAGÓGIÁJA.

1. Az új életeszmeny. – Az idő beteljesedett. A pogány istenek üres fantomokká váltak. Az élő hit helyébe filozofáló kétség vagy hitetlen csüggedés lép. A császári trónon zsarnokok ülnek. Az embereknek már nincsen semmijök, amiben bízzanak: a múlt dicsősége feledésbe ment, kietlenné lett a jelen és vigasztalan a jövő. Maga az Isten választott népe, a zsidóság is nyögi a politikai rabság és lelki meghasonlás minden kínját. A tompa megadás ólomsúlya nehezedik az elemékre világszerte. Valami kimondhatatlan vágy lopózik a lelkekbe: egy új megváltó eszme vágya. Milliók érzik – ha nem mondják is –, hogy ennek az eszmének s vele együtt az emberiség megújulásának el kell jönnie. A múltak örökségét fel kell váltania valaminek, amiben az Őserő fiatalsága pezsdül; ami még nincsen elhasználva, ami nem mesterkéltséggé és bonyolulttá, hanem egyszerűségében nagy és hatalmas; ami nem szorul a tudomány felhalmozott ismeretanyagára, a vitakozás éles fegyvereire, a finomult ízlés ezerféle eszközeire, hogy győzzön és hódítson. Új forrásnak kell megnyílnia, üdítőbbnek és bőségesebbnek, mint az eddigiek. Új életeszmenyre van szükség, hogy az emberek lelkük nyugalma ismét megtalálják.

A közléleknek e nyomorral teljes vívódásában jelenik meg a kereszténység fényes csillagzata; a megváltás és kiengesztelés evangéliuma; a hit, remény és szeretet isteni szövege, mely enyhülést hoz a sóvárgóknak, vigasztalást a kétségbeesetteknek, bátorságot a csüggedőknek; mely igazságot ígér az elnyomottaknak; mely új értékeket és új eszményeket hoz létre,

a haladásnak új útjait tárja fel, a tökéletesedésnek új lehetőségeit teremti meg.

2. A keresztény tanítás magábanvalósága. –

Krisztusnak nem egy mondása – önként érthetően – felfedezhető az ótestamentumban, mely az újat előkészítette. (In veteri testamento est occultatio novi, in novo testamento est manifestatio veteris.)¹ India szent könyvei néhol az evangéliumi tanítás teljes tisztaságát lehelik, sőt a buddhizmusnak egy nevezetes terméke, a dhammapadam, majdnem szószerint való hasonlóságokat mutat a hegyi beszéd némely intelmével. Akadtak is, kik e véletlen találkozások alapján azt vitatták, hogy a keresztény tanítás indus forrásokból táplálkozott.² Khung-Fu-Tseu (Konfucius) az emberiség testvériesülését, az egyetemes felebaráti szeretetet éppúgy tanítja, mint Krisztus. A négy klasszikus könyvnek állandó és mindig ismétlődő tárgya: az önzetlenség és emberszeretet.³ A harmadik klasszikus könyvben,⁴ (Lün-Yü) Konfucius egyik személyes tanítványa, szószerint ezeket hirdeti: „Elegendő önuralommal rendelkezni avégből, hogy másokat hozzánk hasonlítva megítélhessünk s velük úgy cselekedni, ahogy mi akarnók, hogy ők velünk cselekedjenek, ez az, amit az emberiség tanításának lehet nevezni; nincs semmi, ami ezt felülmúlja.” Másutt Konfucius szavaként idézi a tanítvány:⁵ „Mesterünk tanítása egyedül abban áll, hogy szívünk igaz legyen és hogy felebarátunkat úgy szeressük, mint önmagunkat „ Meng-Tseu (Mencius), a leghívebb tanítvány, hosszan elmélkedik az igazságosságról, mértékletességről, irgal-

¹ Szent Ágoston: De cat. rudibus, cap. 4.

² Paulsen, Ethik 7-8. kiad. I. 117.

³ Confucius et Mentius. Les quatre livres de philosophie morale et politique de la Chine. Traduits du chinois par M. G. Pauthier. Paris, 1868.

⁴ Id. m. 134. 1. A francia fordítás: „Avoir assez d'empire sur soi-même pour juger des autres par comparaison avec nous, et agir envers eux comme nous voudrions que l'on agit envers nous-mêmes, c'est ce que l'on peut appeler la doctrine de l'humanité; il n'y a rien au delà.” Megvan az Ószövetségben is (Tóbiás, 4, 16: Amit nem akarsz, hogy más néked cselekedjék, vigyázz, hogy azt másnak soha ne cselekedjed).

⁵ Id. m. 122. A francia fordítás: „La doctrine de notre maître consiste uniquement à avoir la droiture du coeur et à aimer son prochain comme soi-même.”

másságról, mint emberhez legméltóbb erényekről.¹ Ámde ilyen és hasonló gondolattörödékek, avagy az Újszövetségből kiszakított egyes helyek és mondások, s egybevetésük más vallásrendszerekkel, nem dönthetik el a krisztusi izenet eredetiségének, lényegének, jelentőségének kérdéseit, valamint nem lehet befolyással ezekre a kérdésekre az a tény sem, hogy Krisztus tanításának nem egy jellemzetes vonása már a görög és római filozófusok egynémelyikénél, Platónnál és a stoikusoknál feltalálható.² Hogy milyen volt az az új életeszmény, mely ezentúl a nevelésnek is irányt adott, azt Krisztus élete és halála, s tanításának szelleme a maga egészében mutatja meg.

3. A keresztény ember. – A görög és római ember élni akar. Legfőbb törekvése, hogy ezen a földön érvényesülhessen tehetségének teljes kifejlesztésével. Mivel nagyon megbecsüli az életet, nagyon retteg a haláltól. Mindenekelőtt ezt a földi életet akarja szépen végigélni. Szellemi és testi élvezetek iránt fogékony; elméjét minden irányban kiműveli, testét fejleszti és erősíti. Politikai hatalomra és erőre vágyik. Hódítani és cselekedni kíván; nagyrabecsüli a hírnevet és dicsőséget.

A keresztény ember mindezeknek ellenkezője.³ Nem ez az élet az ő igazi élete, hanem a földöntúli élet. Nem összes tehetségeinek harmonikus kifejlesztése lebeg szeme

¹ Id. m. 222-465. I. V. ö. Faber Ernst: Eine Staatslehre auf ethischer Grundlage, der Lehrbegriff des chinesischen Philosophen Mencius. Elberfeld, 1877. 85-106. 1. (A négy sarkalatos erény.)

² V. ö. Soltau W.: Das Fortleben des Heidentums in der altchristlichen Kirche. Berlin, 1906 (20-24. 1.)

³ A kereszténység és a klasszikus pogányság nagy ellentétét talán senki sem fejezi ki velősebben, mint Hieronymus, Epist. 148 (Ad Celantiam Matronam), Migne P. L. Tom 22, col. 1208: „Sit ergo inter nos (Christianos) et illos (gentiles) maxima separatio. Disiungitur certo discrimine error et Veritas. Ilii terrena sapiant, qui coelestia promissa non habent. Ilii brevi huic vitae se totós impudent, qui aeterna nesciunt. Ilii peccare non metuunt, qui peccatorum impunitatem putant. Ilii serviant vitiis, qui non sperant futura praemia virtutum. Nos vero, qui purissima confitemur fide, omnem hominem manifestandum esse ante tribunal Christi, ut recipiat unusquisque proprio corporis sui, prout gessit, sive bonum, sive malum (2. Cor. 8. 10), procul esse debemus a vitiis, dicente Apostolo (Galat. 8. 24): Qui enim Christi sunt, carnem suam crucifixerunt cum vitiis et concupiscentiis.”

előtt, hanem arra törekszik, hogy előlje azt, ami benne
 çrzéki, mulandó, tünékeny, s ami halhatatlan lelkének
 tökéletesedését, megtisztulását akadályozhatná. Testét
 igen kevésre becsüli; értelmét se sokra. A szív egyszerű-
 sége, a lélek tisztasága becsesebb minden másnál. Az
 erkölcs forrása nem a tudás, hanem a hit és szeretet.
 Egyik embert csakis az különbözteti meg a másiktól,
 hogy szíve jobb és ártatlanabb. A gyermekeké a meny-
 nyéknék országa és azoké, kik hozzájuk hasonlók. Földi
 hatalom és uralkodás vágya el nem kábíthatja az igaz-
 hitű keresztényt. Az élet társas közösségei, család, köz-
 ség és állam sem a legfőbb értékek az öszemében: meg-
 becsüli ugyan a családi élet szentségét, engedelmesen
 lerója ugyan tartozását a császárnak és államnak, de
 mindezeknek fölötte áll az Isten országa, mely örökké-
 való. Legtökéletesebb az ember akkor, ha valamennyi kö-
 teléket, mely e mulandó világhoz fűzi, széjjeltépi. Az élet
 zaja és mozgalma, az érdekek harca, a támadás és
 üldözés nem a keresztény ember dolga, hanem a béke-
 tülés, a sérelmek és szenvedések bátor elviselése, a
 szeretet, az önfeláldozás, az önzetlenség, a nyugalom, a
 béke, a szegénység, az alázatosság.¹

4. Az Újszövetség. – Hogy ezekben foglaltatik
 Krisztus tana, bizonyítani nem szükséges. Tudjuk és érez-
 zük. Mindamellett tanulmányunk közvetlensége, azaz:
 forrásokra alapítása érdekében kiírok az Újszövetség-
 ből néhány összefüggőbb helyet, melyek Krisztus tanát
 különösen jellemzik:

I. Az Evangéliumokból.

Máté, 5. r. 2-11: És megnyitván száját (Jézus), tanítá-
 őket, mondván: | Boldogok a lelki szegények, mert övök meny-

¹ V. ö. Sidgwick, *Outlines of the History of Ethics*, 5. kiad. London, 1906. 115-127. – Eucken R.: *Die Lebensanschauungen der grossen Denker*. 8. kiad. Leipzig, 1909. 134-170. 1. – Harnack A.: *Das Wesen des Christentums*. Leip-
 zig, 1908. (56-60. Tausend.) 1-96. 1. – I. M. Lahy: *La Morale de Jésus. Sa part
 d'influence dans la morale actuelle*. Paris, 1911. 97-138. – Zubriczky Aladár.
 A kereszténység lényege. Budapest, 1907. – U. az: *Párhuzamok a keresztény-
 ség és más vallások közt*. Budapest, 1910. – Dr. Székely István: *A hegyi
 beszéd magyarázata*. Budapest, 1913.

nyéknek országa. | Boldogok a szelídek, mert ők bírják a földet, | Boldogok, akik sírnak; mert ők megvigasztaltatnak. | Boldogok, akik éheznek és szomjúhozzák az igazságot; mert ők megelégtettek. | Boldogok az irgalmasok; mert ők irgalmaságot nyernek. | Boldogok a tiszta szívűek, mert ők meglátják az Istent. | Boldogok a békeségesek; mert Isten fiainak hivatnak. | Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért; mert övék a mennyeknek országa, | Boldogok vagytok, midőn szidalmaznak és üldöznek titeket és hazudván, minden rosszat mondanak ellenetek érettem, | Örüljete és vigadjatok, mert a ti jutalmatok bőséges mennyekben; mert így üldözték a prófétákat is, kik előttetek voltak.

Máté, 5. r. 39-48: Én pedig mondom nektek: Ne álljatok ellene a gonosznak; hanem aki megüti jobb orcádat, fordítsd neki a másikat is. | És annak, ki veled pörbe akar szállani és köntösödöt elvenni, engedd neki a palástot is. | És ha valaki téged kényszerít ezer lépésnyire, menj el vele még kétannyira, j Aki kér tőled, adj neki; és attól, ki kölcsön akar venni, el ne fordulj. | Hallottátok, hogy mondatott: Szeressed felebarátodat és gyűlöljed ellenségedet. | Én pedig mondom nektek: Szeressétek ellenségeiteket, jót tegyetek azokkal, kik titeket gyűlölnék és imádkoztatok üldözőitekért és rágalmazóitokért;) hogy fiai legyetek Atyátoknak, ki mennyekben vagyon, ki az ő napját felvirrasztja a jókra és gonoszokra és erőt ad az igazaknak és hamisaknak. | Mert ha azokat szeretitek, kik titeket szeretnek, minő jutalmatok lesznek? nem azt cselekszik-e a vámosok is? | És ha csak atyátok fiait köszöntitek, mivel cseleksztek többet? nem azt mívelik-e a pogányok is? | Legyetek tehát ti tökéletesek, mint a ti mennye Atyátok is tökéletes.

Lukács, 6. r. 27-35: De nektek, kik halljátok, azt mondom: Szeressétek ellenségeiteket, jót tegyetek azokkal, kik titeket gyűlölnék. | Áldjátok átkozóitokat és imádkoztatok rágalmazóitokért | Mindennek pedig, aki kér tőled, adj; és aki elveszi, ami tie vissza ne kérjed. | Es amint akarjátok, hogy cselekedjenek nektek az emberek, ti is hasonlóképen cselekedjetek nekik. | Mert ha azokat szeretitek, kik titeket szeretnek, minő hálát érdemeltek? hisz a bűnösök is szeretik azokat, kik őket kedvelik. | És, ha azokkal tesztek jót, kik veletek jót cselekszenek, minő hálát érdemeltek? mikor a bűnösök is megcselekszik azt. | És ha azoknak adtok kölcsön, kiktől visszanyerni remény-

litek, minő hálát érdemletek? hisz' a bűnösök is adnak kölcsön a bűnösöknek, hogy viszont annyit nyerjenek. | Szeressétek, tehát ellenségeiteket; jót tegyetek és kölcsönözzetek, *semmit vissza nem várván*; és nagy jutalmatok leszen és a Magasságbelinek fiai lesztek; mert ő kegyes a hálátlanokhoz és gonoszokhoz is.

Máté, 11. r. 28-30: Jöjtek hozzám mindnyájan, kik fáradtok és terhelve vagytok és én megnyugtatlak titeket. | Vegyétek rátok az én igámat és tanuljatok tőlem, mert szelid vagyok és alázatos szívű és nyugodalmat találtok lelkeiteknek, | mert az én igám gyönyörűsége és az én terhem könnyű.

Máté, 16. r. 24-26: Akkor monda Jézus az ő tanítványainak: Ha ki utánam akar jöni, tagadja meg önmagát és vegye fel keresztjét és kövessen engem. | Mert aki életét meg akarja tartani, elveszti azt; aki pedig életét elveszti érttem, megtalálja azt. | Mert mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri is, lelkének pedig kárát vallja? vagy mi váltást ad az ember lelkéért?

Máté, 19. r. 21-29: Monda neki Jézus: Ha tökéletes akarsz lenni, akkor menj, add el, amid vagyon és oszd a szegényeknek és kincsed leszen mennyben; azután jöjj és kövess engem . . . | . . . Bizony mondom nektek, hogy nehéz a gazdagnak bejutni mennyeknek országába ... | És ismét mondom nektek: könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni mennyeknek országába, | . . . És mindaz, ki elhagyja házat, vagy atyjafiát, vagy nővéreit, vagy atyját, vagy anyját vagy feleségét, vagy fiait, vagy szántóföldjeit az én nevéért, száz annyit nyer és az örök életet fogja bírni.

II. Szent Pál leveleiből.

A rómaiakhoz, 12. r. 10-18: Szeressétek egymást atyafiúi szeretettel, *előzzétek* meg egymást tisztelettel, | A buzgalomban ne restelkedjétek; hanem legyetek lélekben buzgók, az Úrnak szolgálók, | a reménységben örvendezők, a szorongatásban béketűrők, az imádságban szerények, | a szentek szükségére” adakozók, vendégszeretetet gyakorlók. | Áldjátok a ti üldözőiteket; áldjátok és ne átkozzátok. | Örüljétek az örvendezőkkel, sírjátok a sírókkal. | Ugyanazt éreztétek egymás között, nem fennhéjázván,, hanem az alázatosokhoz alkalmazkodván. Ne legyetek ti magatok előtt okosak. | Senkinek rosszért rosszal ne fizessetek; jóra törekedjétek nemcsak Isten előtt, hanem minden ember előtt

is. | Ha lehetséges, amennyiben rajtatok áll, minden emberrel békében éljétek.

A *korinthusiakhoz*. I. 1. 13. r. 1-13: Szóljak bár emberek és angyalok nyelvén, ha szeretetem nincs, olyanná lettem, mint a zengő réz vagy pengő cimbalom. | Legyen bár jövődőlő tehetségem és tudjak minden titkot és minden tudományt; jegyen bár oly teljes hitem, hogy a hegyeket áthelyezhessem, ha szeretetem nincs: semmi vagyok. | Osszam el bár a szegények táplálására minden vagyonomat és adjam át testemet úgy hogy égjek, ha szeretetem nincs: mitsem használ nekem, | A szeretet tűrő, kegyes; a szeretet nem irigykedik, nem cselekszik rosszul, nem fuvalkodik fel, | nem nagyravágyó, nem keresi a magáét, nem gerjed haragra, nem gondol rosszat, | nem örül a hamisságon, hanem az igazságon örvend: | mindent elvisel, mindent elhisz, mindent reméli, mindent elszenved. | A szeretet soha sem szűnik meg: habár a jövődölések véget érnek, a nyelvek megszűnnek, a tudomány elenyészik, | Most részlet, amit ismerünk és részlet, amit jövődölünk. | Ha pedig eljön, ami tökéletes, elenyészik, ami részletes. | Míg gyermek valék, úgy szólék, mint gyermek, úgy érték, mint gyermek, úgy gondolkodám, mint gyermek; mikor pedig emberkorba jutottam, felhagytam azokkal, mik gyermekeknek valók. | Most tükör által homályban látunk, akkor pedig színről színre; most csak rész szerint ismerek, amint magam vagyok ismeretes. | Most még megmaradnak a hit, remény, szeretet, e három; ezek közül pedig legnagyobb a szeretet.

A *kolosszaiakhoz*, 3. r. 5-14: Sanyargassátok tehát tagjaitokat, melyek földiek, (öldököljétek) a paráznaságot, tisztátalanságot, fajtalanságot, a gonosz kívánságot és a fősვნységet, mi bálványimádás, | ezekért jön az isten haragja a hitetlenség fiaira, | melyekben ti is jártatok egykoron, midőn azokban éltetek. | Most pedig vessétek le ti is mind az ilyeneket, a haragot, bosszankodást, gonoszságot, káromlást, rút beszédet szájatokból. | Ne hazudjatok egymásnak, vetközzetek ki az ő emberből az ő cselekedeteivel | és öltözzetek amaz újba, ki megújíttatik annak ismeretére és képmása szerint, ki őt teremtette, hol nincs pogány és zsidó, körülmetélés és körülmetéletlenség, idegen és scitha, szolga és szabad; hanem minden és mindenben Krisztus. | Vegyétek tehát magatokra, mint Istennek szent és kedves választottai, az irgalom indulatát, a kegyességet, aláza-

tosságot, szerénységet, béketűrést, | elszenvedvén egymást és megengedvén egymásnak, ha kinek valaki ellen panasza van . . .

5. Evangélium és középkor. – A középkor későbbi folyamatában a krisztusi erkölcsstan eredeti szellemétől eltérő jelenségekkel is találkozunk. A contemptus mundi, a világtól való elfordulás és a vele járó aszketikus magatartás már nem ismerhető fel például a lovagság szerelmi költészetében, világias örömeiben, torna-játékaiban;¹ nem igazi keresztény némely egyházfejedelem telhetetlensége, életmódjuk fénye és pompája; nem a fuga saeculi gondolatára vall az egyház viláгурalmi törekvése; s a szív egyszerűségéből merített nagy erő megbecsülésétől lényegesen különbözik a hit racionalizálására hajló skolaszticizmus a maga dialektikai módszereivel és rendszerező elmeműveleteivel; de sőt maga a szerzetesség is, mely az emberileg megvalósítható leg-tökéletesebb kereszténységet, vagyis az igazi krisztusi szimplicitást volt hivatva példázni, utóbb kilép eredeti szűkkörű életéből, mert nemcsak szemlélődik és hitet h/rdet, hanem tudományt termel és tudományt tanít, a közönséges életszükségletek keretein messze túlterjeszkedő gazdasági munkásságot fejt ki, s örökbecsű művészi alkotásokban tündökölteti teremtő és alkotó erejét.

Ezek a jelenségek nagyon sokat foglalkoztatták a középkori történet kritikus feldolgozóit. Legtöbben csakis ellenmondásokat tudtak bennük felfedezni.² Ellenmondást láttak különösen a középkornak két egymást kizáró, de egymás mellett mégis érvényesülni kívánó törekvése, a világtól való menekvés és a világ fölött való uralkodás vágya közt.

Ha valahol, itt van szükség pontos különbségtételre, még pedig három irányban.

A későbbi alakulatoknak egyik része visszaélésekben leli okát, melyektől gyarló emberek soha sem mentesek. Azt az apátot, ki bársonyba és bíborba öltözködik,

¹ Paulsen: Ethik I. 119-128. V. ö. Barth, Phil. d. Gesch. 336. 1. - K. Brandi: Mittelalterliche Weltanschauung, Humanismus und nationale Bildung. Berlin, 1925.

² így újabban Charles Guignebert: Le christianisme médiéval et moderne. Paris, 1922. 1. 172. 1.

vadászni jár, bőségben és puhaságban él, senki sem fogja Krisztus szellemében való szerzetesnek mondhatni; és senki sem fogja az inkvizíció embertelenségeit a keresztény szeretet műveinek feltüntethetni.

Az eltéréseknek másik oka a fejlődésben keresendő. Hogy a szerzetesek oly emlékszerű kultúrát teremtettek, cáfolhatatlanul mutatja a szellemi élet természetes kibontakozásának szükségszerű folyamatát, melyet feltartóztatni semmiféle hatalommal sem lehet. Ahol élet van, ott fejlődésnek is kell lennie. Meg kell lennie a szellemiekben is. A fejlődés erejének lekötése maga volna a halál. A skolasztika sem más, mint a hitéletnek egy továbbfejlődése, mely akkor keletkezik, mikor a keresztények gondolkodni kezdenek a hitigazságokról, s nemcsak hívó lélekkel, öntudatlan rajongással fogadják be őket.

Nem szabad végül feledni a tények logikáját sem. Nem lehet az első kereszténység hitéletének mértékével mérni azokat a korokat, melyekben már szervezett egyház van. Vétene a tárgyilagosság ellen az a történetíró, aki VII. Gergely művét személyes nagyravágyásból eredetinek, vagy szűk klerikális érdekeket szolgáló irányzat kifolyásának tartaná.¹ A világalalomra való törekvés oka itt a Regnum Dei hitétől ihletett nagy gondolatrendszerben keresendő. A középkori hierarchia hatalmi igényei logikus következményei magának a rendszernek, s nevezetesen annak a ténynek, hogy idő haladtával mind mélyebb gyökeret vert az a meggyőződés, hogy az egyház feltétlenül biztosítja a hívők üdvözülését. Azt az üdvözülést, melynél súlyosabb szívbeli ügye a középkor emberének nem volt.

Bármint legyen, különbséget kell tenni abszolút értékek és megvalósulások viszonylagossága közt. Bizonyos, hogy az érintett elváltozások sem másíthatták meg az evangélium szellemét. Az egész középkoron át ott van a lelkek mélyében a krisztusi bensőség, alázatosság, szegénység, szeretet és béketűrés eszménye. A keresztény tökéletesség ideálja szabja meg a közép-

¹ Eicken: Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung. Stuttgart, 1887. 311-436. i. (Das System des christlichen Gottesstaates.)

kori életnek s a nevelésnek céljait és útjait; ez adja meg az alaphangot. Minden csakis Istenért történik. Minden léleknek, ha még oly gyarló vagy közönséges testben lakozik, Isten előtt megvan a becsülete; csak tiszta és szennytelen legyen. Minden tudomány Istenért van; csakis akkor értékes, ha az egyetlen igazi tudományt, az isteni tudományt szolgálja, melynek mindent kimerítő foglalátja a Szentírás (Fundamentum autem, status et perfectio prudentiae scientia est Sanctarum Scripturarum).¹ Minden külső dísz, legyen az tettek vagy szavak dísze, elvi jelentőségében háttérbe szorul a krisztusi egyszerűség fensége előtt; jogosulttá csak akkor lesz, ha a legfőbb trón zsámolya elé vitetik, a hódolat és ünneplés jeléül. A művészetek is vallásos célok szolgálatába szegődnek: az építészet, szobrászat és festészet alkotó művészei más feladatot nem ismernek, mint hogy az Isten házait emlékszemekké, hatalmasakká, díszesekké tegyék: hogy felemelkedhesek bennök az emberi szív s átérezhesse az Úr dicsőségét. Az egyház ennek a mindent átható vallásos érzületnek szabályt és irányt ad, a lelkeket igazgatja, egyetemes kötelékbe egyesíti, hogy itt e földön is már emberi tehetség szerint előkészíttessék a Regnum Dei. Jelentéktelen minden, ami *csak* földi és világi; igazán fontos feladata csak egy van az embernek: örök üdvösségén, lelke megigazulásán munkálkodni.

6. A keresztény nevelés. – A keresztény élet-
eszménnyel teljes összhangzásban van a keresztény nevelésnek *kizárólagosan vallásos jellege*. Istennel egyesülni, vele eggyé lenni; mindent ő reá vonatkoztatni; mindennek a mértékét öbenne és tökéletességében keresni; vele eltelni, egészen és föltétlenül – ennek a gondolatnak kell uralkodnia a nevelésen. Ez az, amit Krisztus a hegyi beszédben kifejezett, amikor arra intette tanítványait, hogy „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok is tökéletes”, amely szavakban foglaltatik az egész keresztény nevelés lényege, sarkpontja, rugója.

¹ Hrabanus Maurus: De clericorum institutione. Lib. III. cap. 2. (Migne P. L. Tom. 107, col. 379).

A nevelés egyedüli eszménye az abszolút erkölcsi tökéletesség, amint Isten emberré lett fiában, Krisztus Jézusban megtestesült és szemléletessé vált. Olyanná lenni, mint ő volt; az emberben meglevő isteni elemeket a tökéletesség eszményének mértéke szerint kifejleszteni; Krisztus életét újból átélni és megvalósítani – íme a cél, mely innentől a nevelést irányítani fogja. Krisztus élő példája határozza meg a nevelés eszközeit is, mert ő a legnagyobb mester és tanító, miként az evangélium mondja: „Mert egy a ti mesteretek, ti pedig mindnyájan atyafiak vagytok.”¹

A keresztény nevelés nemcsak vallásos, hanem *transzcendens* jellegű is. A földi élet csak átmenet lévén egy túlvilágihoz, a nevelőnek az a legmértöbb feladata, hogy az egyént előkészítse a túlvilági életre, az örök üdvösségre. Az ókori embernek is megvannak mithoszai az Elysiumról és a Tartarosról, de ezek nem hatolnak hitéletének mélységeibe; a keresztény ember ellenben igazi hazáját a földöntúli életben találja meg s ezért mindig különbséget tesz munkásságának azon része közt, mely időleges, s aközött, mely örökkévalóságra számít. A nevelés minden ténykedése ezzel a transzcendens céllal függ össze.

Jellemzi még a keresztény nevelést, hogy a szó legtágasabb értelmében *egyetemes*. Nemcsak valamely kiválasztott népnek, hanem minden embernek joga van Krisztus szellemében, a hit és szeretet szellemében művelődnie. Krisztus a mindent átható felebaráti szeretettel magához ölelte nemzeti, faji és társadalmi különbség nélkül az egész emberiséget, amikor magát feláldozta érte: „Mert mindnyájan Isten fiai vagytok a Krisztus Jézusban való hit által. Mert akik Krisztusban vagytok megkeresztelve, mindnyájan Krisztust öltöttétek fel. Nincs is többé zsidó, sem görög: nincs szolga, sem szabad; nincs férfiú, sem asszony: mert ti mindnyájan egyek vagytok Krisztus Jézusban.”²

Ez az egyetemesség különösen a nők és rabszolgák kulturális helyzetében jut jellemzetes kifejezésre. Míg

¹ Máté: 23. 8. és 23. 10.

² Szent Pál levele a galatákhoz. 3, 26-28.

a görög embernek csak mint állampolgárnak van értéke, s ezért Athénben a nők és rabszolgák igazi szellemi életet nem élhetnek (sőt akiről születése alkalmával kiderül, hogy testi fogyatékosága miatt majdan nem lesz képes állampolgári feladatait teljesíteni, esetleg életben sem maradhat), addig a kereszténység, a nevelés szempontjából is, megneemesíti a nő helyzetét, s elvileg a rabszolgákat sem zárja el a művelődés lehetőségétől. S megneemesül a családi élet is. Mert habár a keresztény tökéletesség legmagasabb foka a nőtlenség, gyakorlatilag mégis a családban folyik a nevelés, s a családot a szeretet elvének középpontba helyezése megszenteli, ami által a gyermeknevelés igazi színhelyének ethikai hatása fokozódik. Mindez a házasság szentségének eredménye. Az ókori népeknél a házasságot nem járja át az a melegség és meghittség, mely a kereszténységben tűnik fel először. A házassághoz még túlnyomóan anyagi vagy állami érdekek fűződnek. A minden érdek nélkül való tiszta szeretet, mint a házasságnak egyetlen jogosult motívuma, egészen keresztény. „Férfiak, szeressétek feleségeteket, miként Krisztus szeretete az anyaszentegyházat és önmagát adta érte” írja Szent Pál a korinthusiakhoz intézett első levelében.¹ Végül, hiányos volna a keresztény nevelésnek e jellemzése, ha rá nem mutatnánk *voluntarisztikus* mivoltára. Ennek a nevelésnek középpontja nem az értelem, hanem az akarat. A jót akarni, a legfőbb emberi feladat; erre képessé tenni, a nevelés legfőbb dolga. Az értelem csak kormányoz, de nem hajt; csak irányt ad, de nem indít; a mozgató erő a hitben, vagyis az érzelemben rejlik, mely eldönti a cselekvés motívumát. A hitnek megerősítése egyszersmind az akarat megerősítése. A nevelőnek hívővé kell tennie a gyermeket, feltétlenül hívővé, s biztosra veheti, hogy neveltje, aki hisz a krisztusi tan igazságában, vagyis az abszolút jóban, ezt a hitét cselekvő akaratával valóra is fogja váltani. Minden felfogás, mely ettől lényegében eltér, későbbi fejlődés eredménye. Csak jóval utóbb találkozik értelem és hit. Ez akkor történt, mikor már nem

¹ I. kor. 7, 3.

látszott elegendőnek a hitigazság intuitív értékelése, hanem a diskurzív gondolkodás bizonyítékai is szükségeseknek mutatkoztak.

7. Hogyan tanított Krisztus? – Az emberiség történeti életében nem találunk erkölcsstanítót, aki oly nagy lélekformáló hatással tanított volna, mint Krisztus. E hatás az ő személyiségének a mérhetetlenségig fokozott szuggesztív erejéből fakadt, melyet az evangélium ezzel a pregnáns értelemben használt szóval jelöl: „hatalom”. Úgy tanította híveit, „mint aki hatalommal bír és nem mint az írástudók és a farizeusok” (Márk, 1., 22.). „Hatalom vala az ő beszéde”, mondja Lukács evangéliuma (4., 32.). „Micsoda új tudomány ez?” kérdezik a zsidók, „hogyan hatalommal parancsol még a tisztátalan lelkeknek is és engedelmeskednek neki” (Márk, 1. r., 27. v.). Ez a belső hatalom, ez az isteni ihlet, ez az emberi mértéket meghaladó intuíció, melynek igézete alól senki sem vonhatta ki magát, adta meg neki mélyseges hitét küldetésében és műve sikerében; ez volt oka, hogy a hitetleneket hívőkké tette szeme pillantásával, keze érintésével, egy-egy szavával.

Tanítása elsősorban a szegényeknek és tudatlanoknak szólt. E részben is kiemelkedik Krisztus a világ minden erkölcsstanítója közül. Szeretetének teljessége nem engedte kétségbe esnie ott sem, ahol már mindenki lemondott a reményről. Az embert kereste a társadalom legalacsonyabb és legmegvetettebb tagjaiban is. Hitte, hogy nincs ember, akiben az isteni szikra fel nem található, s ezért részvétellel viseltetett a bukott nő iránt, leereszkedett a vámosokhoz és latrokhoz, kiktől mindenki elfordult, s akiknek a legnagyobb igazságokat hirdette, aminőket a világ még nem hallott.

Amit tanított, nem elvont rendszer, vagy metafizikai spekuláció, nem egyházszerkezeti vagy rituális szabályok összessége, nem merev tétel vagy formula, hanem élő hit és vallásos cselekedet. „Nem minden, aki mondja nekem: Uram! Uram! megyen be mennyeknek országába”.¹ Nemcsak a legalitást hirdeti, hanem a mo-

¹ Máté, 7. 21.

ralitást is.¹ Nem külső magatartásra, hanem erkölcsös belső életre akarta nevelni az emberiséget.

Ehhez a céljához szabta tanításának módját is.² A legmélyebb igazságokat a legegyszerűbb módon, a műveletlen elméhez is könnyen hozzáférhető alakban, közérthető példabeszédekben fejezi ki, melyeket azért használ, mert akikhez szólt, „látván, nem látnak, és hallván, nem hallanak és nem értenek”.³ A nép fiainak szívét jobban indította meg s akarataikat erősebben ejtette hatalmába, ha elvont erkölcsi tanítás helyett a belső szemlélethez, a képes beszéd eszközeihez fordult. Gondoljunk csak a magvetőről, a mustármagról, a kovászról, az elrejtett kincsről, a gyöngyről, az eltévedt juhocskáról, a szőlőművesekről, a talentumokról, a szegény asszony filléireiről, az irgalmas szamaritánusról, a dús-gazdagról és a szegény Lázárról, a tékozló fiúról szóló példabeszédekre, amelyek nagy erkölcsi elveket világitanak meg a közönséges élet legegyszerűbb viszonylatainak vagy a természet mindennapi jelenségeinek hasonlatszerű említésével. Mikor azt akarja Krisztus megértetni hallgatóival, hogy az ember mindenekfölött az Isten országával gondoljon, s testi vagy anyagi jólétét bízza Istenre, példakép felhossa az égi madarakat,* kik nem vetnek és nem aratnak, s mégis megélnék, vagy a mezei liliomokat, melyek növekednek és virágoznak, „bár se nem munkálkodnak, se nem fonnak”. Mikor a hit csodás hatalmát akarja bizonyítani, csak annyit mond,⁵ hogy „ha annyi hitetek leend, mint a mustármag, és mondjátok e hegynek: Menj innét amoda, elmegyjen”. Az írástudók és farizeusok tanítását e rövid mondattal⁶ jellemzi: „megszűntek a szűnyogot, a tevét pedig elnyelitek”.

Mindez csupa élet, erő és elevenség: világos és átlátszó, plasztikus és kézzelfogható; ment közhelyek-

¹ V. ö. Flügel: Die Sittenlehre Jesu. 8. kiad. Langensalza, 1904. 13. s k. 1.

² V. ö. Katzer: Die Methode Christi. Paed. Studien II. 65-82.

³ Máté, 13. 13; 34-35. – Márk, 4. 30-34.

⁴ Máté. 6. 25-31.

⁵ U. ott 17. 19.

⁶ U. ott 23. 24.

tői vagy henye és erőtlen szószaporítástól; csupa természetesség és alkalmoszerűség.

Alkalmoszerű és keresetlen volt a hely is, melyet Krisztus, ha tanítani akart, kiválasztott. Nem volt iskolája, melybe tanítványait összegyűjtötte; nem volt meghatározott hely, melyhez kötötte magát. Vándorolt városról városra, faluról falura, majd a zsinagógákban, majd egy emelkedett helyen, majd az utcán tanítva, majd hajóra szállva és innen intézve szavát a tenger partján összegyülemlett sokasághoz.

Krisztus nem tételes alakban tanít, mint Mózes; nem kérdések és feleletek láncolatos alakjában, mint Sokrates. Nem is mond tervszerűen elrendezett beszédek; nem elmélkedik fejtegető módon, hosszasan; nem cáfol és bizonyít, hanem rövid, telített szentenciákba tömöríti a gondolatok és érzelmek egész világát.¹ Míg Platon Sokratése terjedelmes okfejtésben elmélkedik a lélek halhatatlanságáról, addig Krisztus, aki e tanával új világnézetet teremtett meg, sehol sem értekezik róla, hanem csak annyit mond a fivére halálán kesergő Martnának:² „Én vagyok a feltámadás és az élet; aki én bennem hiszen, ha szintén meghal is, élni fog.” Nem értelmünkhöz, hanem szívünkhöz szól ez a mondat. Vagy mikor közeli halála miatt szomorkodnak tanítványai, Krisztus ekként hirdeti nekik az örök életet:³ „Atyám házában sok lakóhely van. Ha különben volna, megmondottam volna nektek: mert elmegyek helyet készíteni nektek.” Az ő benne való hitnek egyedül üdvözítő voltát ekként hirdeti:⁴ „Én vagyok az élet kenyere; aki én hozzám jő, nem éhezik és aki én bennem hisz, sohasem szomjúhozik.” Továbbá:⁵ „Én vagyok az út, az igazság és az élet. Senki sem jő az Atyához, hanem csak én általam.”

Tanítása egészen kategorikus és egészen a tekintély alapjára helyezkedő: oly mély meggyőződésből fakadt,

¹ Kemp, History of Education, Philadelphia, 1902. 101-104. 1.

² Szent János evang. 11. 25.

³ U. ott 14. 2.

⁴ U. ott 6. 35.

⁵ U. ott 14. 6.

hogy a mesternek nem volt szüksége sem arra, hogy hallgatóinak kedvét keresse; sem arra a látszatra, mintha aggódó gonddal, mérlegelve és tétovázva keresné az igazságot. Ellenállhatatlan biztossággal és határozottsággal hirdette az ígét, mint amely csalhatatlan s a mely ellenmondást vagy kételyt nem tűr.

8. A keresztény tanítás egyetemes hatása. – Krisztus tanítása a műveltek közkinccse. Hogy a fájdalom és szenvedés életünk szükségszerű alkotórésze; hogy a legnemesebb, amire ember képes, az önzetlen, önfeláldozó cselekedet; hogy embertársaink iránt nemcsak igazságosoknak, hanem méltányosoknak és irgalmasoknak is kell lennünk; hogy minden haladás feltétele a tökéletesség eszményében való hit; hogy a legmélyebb tudomány értéktelen, ha nem ihleti meg az erkölcsösség szelleme: oly igazságok, melyeket ily feltétlen érvényességükben és tisztaságukban a kereszténységnek köszönünk. Az emberiség nagy részét ezek az igazságok humanizálták. Ezeknek erejét saját magukon meg kell érezniök azoknak is, akik a kereszténység kötelékébe nem tartoznak, de hosszú időközön át keresztények között éltek; mert a kereszténység kétezeréves nagy nevelő iskolájának hatása alól ők és elődeik semmikép sem vonhatták ki magukat. A felekezeti elzárkózottság szűk körében nem férnek el ezek az igazságok s hirdetésöknek nem lehet eredménye az embereket elkülönítő válaszfalak felemelése vagy sokasítása. A kereszténység a legnagyobb és legegységesebb ethikai hatalom, melytől nemcsak a keresztényeknek, hanem az egész emberiségnek lelke megnemesült s melytől nemcsak egyes embereknek vagy egyes népeknek, hanem az öszszességnek élete új értékkel gazdagodott. Valóra vált Krisztusnak tanítványaihoz intézett szava: *Elmenvén, tanítsatok minden nemzeteket!*

MÁSODIK FEJEZET.

A GÖRÖG EGYHÁZATYÁK.

9. A kereszténység elterjedése. – Hogy a kereszténység aránylag oly gyorsan terjedt, sőt a IV. század első tizedeiben már az államhatalom védelmében részesült (értem a 313. évi mediolanumi ediktumot),¹ annak okát nemcsak az új életeszmény belső erejében, az új tan szuggesztív hatalmában kell keresnünk, hanem a római császárság első három századának hanyatló közviszonyaiban, melyek önkéntelenül tért és utat nyitottak a kereszténységnek.²

Legelőbb is a római birodalom, ez a nagy politikai test, mely külsőleg oly egységesnek látszott, belsejében csupa széjjelhúzó törekvést rejtegetett. A provinciák rómaiak ugyan (római a keret, a forma, a hivatalos apparátus), de azért a lakosság nagy része, még ha talán latinra fordult is a nyelve, tovább is megtartotta faji és nemzeti jellemvonásait. Ily módon a civis Romanusok kötelékébe tömérdek idegen elem ékelődött; még pedig már nemcsak görög, hanem ázsiai, sőt egészen barbár elemek is. A kereszténység már nem talált szemben egységes rómaiságot, mely hódító útjában sokáig feltartóztathatta volna.

A daraboltság és szaggatottság vallási tekintetben is mind nagyobb lett. A polytheizmus már csak cégér. Ha nem így lett volna, Julianus császár kísérlete na-

¹ Burckhardt Jakob: Die Zeit Constantins des Grossen. Leipzig, 1880. 352. s k. 1.

V. ö. általában: Seeck Otto: Geschichte des Unterganges der antiken Welt. 4 kötet. Berlin. 1897-1911. (Különösen L., 191-428.) – Révay József: Róma és a kereszténység. Athenaeum, XXI. évf. 114-151.

gyobb hullámokat vert volna. A IV. század elején már lehetséges volt a császárnak „divinitás”-ról beszélnie.¹ A művelt pogányok szívükben egyistenhívők, vagy szabadgondolkodók, kik különböző filozófiai rendszerek gondolatkörében élnek, minők: az epikureizmus, a stoicizmus, a szkepticizmus, Euhemeros racionalizmusa, a neoplatonizmus – vagy mindenféle theozófusok és más, exotikus vallásfilozófiai rajongók karjaiba vetik magukat.

A bomlásnak ezt a folyamatát előmozdította a századról századra fokozódó erkölcstelenség, a nemi élet képzelhetetlen perverzítése, melyről Suetonius művei, Martialis epigrammái, Juvenalis szatírái, Lukianosnak egynémely dialógusa s a későkori irodalom egyéb obszcén termékei adhatnak fogalmat. Akiben csak valamelyes nemesebb érzés szunnyadt, annak undorral kellett elfordulnia az erkölcs és ízlés eme szörnyű eltévelyedéseitől, melyek az emberi méltóságot mélyen lealázzák. A régi római virtus természetes edzettségének és hajthatatlanságának helyébe a pusztán kényszerített fegyelem parancsszava lépett; e mesterséges keretek közt pedig a hatalmi telítettség visszahatásaként puhultság és petyhüdség vett erőt a lelkeken. A művelt emberiség már küzdött a kiéltség bajaival s mohón fogadta magába, ami felfrissíthette. Mily mesterkéltek, unalmasak, tartalmatlanok a IV. század pogány íróinak művei (Libanios), ha a fiatalság szellemétől duzzadó keresztény szerzőkkel (Joannes Chrysostomos) hasonlítjuk össze, akiket egy új eszme lelkesített.

Mindezen erkölcsi és szellemi hanyatláshoz járultak még a mind élesebben jelentkező gazdasági és társadalmi ellentétek. Egyik részen kiszámíthatatlan kincsek, melyeket kevesek rablása és fosztogatása halmozott össze, másik részen rongyokba bujtatott milliók, kik

¹ Boissier, La fin du paganisme I., 60. Már a köztársaság utolsó idejében erősen jelentkezik az igazi vallásos hit hanyatlása, mint Boissier egy másik munkájában (La religion Romaine d'Auguste aux Antonins, 1874. 54. s. k. I.) kimutatja. Augustus és utódai ezt a folyamatot igyekeztek megakadályozni, eleinte némi sikerrel, de utóbb még nagyobb arányokban terjedt a hitetlenség. - V. ö. Burckhardt id. m. 129-245.

betevő falatjukat véres verejtékkal szerezték vagy a gazdagok asztalainak hulladékait lestek dologtalanul; egyik részen beláthatatlan latifundiumok, a másik részen viskók és barlangok; egyik részen az élet és halál urai, a másikon jogtalan rabszolgák, adás-vevés tárgyai. Vajjon nem természetes-e, hogy az antik életnek e romjain diadalmasan tűzhette ki zászlaját az ember-szeretet, az önzetlenség, a tiszta erkölcs evangélioma?

10. A művelődés problémája. – A keresztény éthosz mindamellettt egymagában nem lett volna képes az új tant végleg biztosítani. Könnyen hódított a társadalom alsó rétegeiben, a nép egyszerű fiainak körében; de a nagy probléma az volt, hogyan lehet a műveltek világnézetét átalakítani? A keresztény vallásnak kultúrára képesnek is kellett lennie.

A nehézség majdnem legyőzhetetlennek látszott kezdetben. Nem szabad feledni, hogy a pogányok egy ezredéves, fejlett műveltség javainak birtokában voltak. Ő műveltség, bármennyire magán viselte az elaggottság jeleit, még mindig nevelte az embereket, ismeretekkel látta el őket, s önkéntelenül iskolázta ízlésüket. Le egészen az V. századig még mindig virágoztak a római birodalom minden részében, Itáliában épp úgy, mint Kis-Ázsiában, Achaiában épp úgy mint Galliában és Hispániában a grammatikai iskolák, melyekben az ifjak Hornért olvasták; még mindig fennállottak a retorikai iskolák, melyekben a „declamatio” járta ugyan, de mellesleg Cicero olvasmánya is. Az athéni egyetem még mindig a legelső bölcsészeti főiskola volt, s Alexandria még mindig gócpontja a nemzetközivé vált hellenisztikus tudománynak. Még állottak a görög szobrászat remekei, valamennyien pogány géniusz alkotásai, melyeknek bájos körvonalain gyönyörrel haladt végig a tekintet; még épségben voltak az istenek templomai, a színházak, az amfiteátrumok, az oszlopcsarnokok, az emlékszerű középületek, mindegyikök egy-egy „megkövesült ritmus”, szívet-lelket felemelő.

A fejlett műveltség helyébe a keresztények más műveltséget, fejlettebbet nem tehettek; sőt nekik ma-

guknak is – mihelyt tanulni akartak – a pogány tudomány eszközeivel kellett művelődniök. Akkor is, amikor már keresztény tanítók kerültek a grammatikai és retorikai iskolák élére, ezek a tanítók, a vallás köréből kilépve, sajátlagosan keresztény ismerettartalmat a vezetésük alatt álló intézmények növendékeinek nem adhattak.

De magának a kereszténységnek is érdeke volt, hogy a kötelékébe tartozó hívők közt lehetőleg sokan legyenek, akik ezekben az iskolákban szerezték meg képzettségüket. Az „írastudatlan közemberek”¹ ideje elmúlt. Keresztény férfiakra volt szükség, kik a klaszszikus műveltségben épp oly jártasak, mint a pogány görögök és rómaiak; hiszen csak így mérkőzhetek velük s csak így vihették diadalra ügyüket. Mert elmúlt már a passzív túrés ideje is. Védekezni és támadni kellett. Hogy a kereszténység ellenségeit tévedéseikről meggyőzhessék, jól és helyesen kellett latinul és görögül beszélniök és írniök, s evégből grammatikát és retorikát tanulniök s mintaszerű stílusban írt könyveket olvasniök, aminőket csak a klasszikus irodalomban találhattak; hogy ellenfeleikkel vitatkozhassanak, jártasságot kellett szerezniök a dialektikában; hogy filozófusaikat bírálhassák, ismerniök kellett őket, gondolatmenetüket, elveiket, módszereiket. Felmerült ekként teljes nagyságában az a kérdés, miképen egyeztethető össze a keresztény tan egyszerűségével a pogány klasszikus művelődésben való részesedés? Mily álláspontot kell elfoglalnia egy hitbuzgó kereszténynek e kultúrával szemben, melynek gyökere pogány, s mely mégsem hagyható figyelmen kívül? Mily határig mehet el a keresztény ember a klasszikus irodalom, tudomány, filozófia, művészet értékelésében? Lehet-e, s ha igen, minő módon lehet asszimilálni ennek a nem keresztény műveltségnek alkotó elemeit, anélkül hogy kárát vallaná a keresztény tan tisztasága? Minő lesz a kereszténység viszonya különösen az antik bölcsülethez, mely a pogány klasszikus szellemet leghívebben tükröztette? Mi-

¹ így nevezi az Újszövetség (Apostolok cselekedetei 4. 13) Pétert és Jánost.

képen ítélje meg a művelt keresztény hívő nemcsak Platon idealizmusát (melynek transzcendens volta s a jóról, mint legfőbb ideáról szóló tana a veszedelmes-séig rokonszenves lehetett előtte), hanem a pozitív gondolkodású Aristoteles rendszerét? Oly kérdések, melyek, mint látni fogjuk, több századon át a kereszténység legkiválóbb vezető elméit foglalkoztatták, s ma is, habár megváltozott alakban, mint a hit és tudomány viszonyának kérdései újból és újból felmerülnek.

11 Az egyházatyák és a klasszikus műveltség. –

A klasszikus műveltség tartalmának keresztény szempontból való megbírálásában, kiszemelésében és átformálásában kiváló szerep jutott azoknak a férfiaknak, kik tanításuk tisztaságáért, nagy tudományukért és a keresztény hitigazságok hirdetésében vagy megvédelmezésében tanúsított buzgóságukért *egyházatyáknak* neveztetnek. Tárgyam természete nem engedi, hogy e férfiak pedagógiai felfogásának ismertetésében a patológia szokásos felosztását¹ kövessem, vagy különbséget tegyek apostoli szentatyák (patres apostolici), egyházi írók (scriptores ecclesiastici) és egyháztanítók (doctores ecclesiae) közt?² Mivel a neveléstörténeti szempontból is legfontosabb kérdést, az egyházatyáknak a klasszikus műveltséghez való viszonyát akarom legelső sorban vizsgálni, feljogosítva érzem magamat arra, hogy az említett csoportokba foglalt összes írókat összefoglaló néven egyházatyáknak nevezem, s csak aszerint tegyek közöttük különbséget, amint görögül vagy latinul írtak és főleg keleten vagy nyugaton munkálkodtak. Ennek a megkülönböztetésnek a felvetett probléma álláspontjáról, mint ki fog derülni, elvi alapja is van.

12 Az egyházatyák pogány iskolákban tanultak. –

Annak a törekvésnek, hogy a keresztény tan és a klasszikus műveltség tartalma közt valamelyes megalkuvás létesüljön, természet szerint legelőbb keleten kellett

¹ Bardenhewer Otto: Patrologie, 3. kiad. Freiburg i. Br. 1910. (I-III. század, IV-V. század, V-VII. század).

² Bardenhewer: Geschichte der altchristlichen Litteratur, I. köt. Freib. i. Br. 2. kiad. 1913. 37. s. k. 1.

megnyilatkoznia, vagyis a birodalom azon részeiben, ahol a kereszténység keletkezett és első hódításait tette, ahol a rómainál fejlettebb görög kultúra legközvetlenebbül érezte hatását, s ahol minden művelt ember az evangélium nyelvét, a görög nyelvet beszélte. Itt vált legelőbb tudatossá a kereszténység és a pogány művelődés közt fennálló nagy ellentét; itt vállalkoztak a hit védelmezésére legtöbben ama keresztény férfiak közül, akiknek műveltsége egészen a pogány klasszicizmusban gyökerezett.

Ha végignézzük a második, harmadik és negyedik század görög apologétáinak életén, egyet sem találunk, akiben a hagyományos grammatikai, retorikai és filozófiai tanulmány mély nyomokat ne hagyott volna. Origenes olvasottsága az antik irodalomban oly nagy volt, hogy csupán a Celsus elleni művében idézett nem keresztény írók névlajstroma egymaga hét oldalra terjed.¹ Alexandriai Kelemen tanulmányi menetéről nincs ugyan biztos tudomásunk, de munkái ékes bizonyítékai klasszikus műveltségének. Ismeri a görög bölcselőket az eleátáktól a stoikusokig; és sűrűn idézi Homeroszt, Hesiodost, Sophoklest, Euripidest, Menandrost és más antik írókat. Nagy Vazul a kappadókiai és palesztinai Caesareaban tanulta a grammatikát és retorikát; azután Bizáncban hallgatott filozófusokat s végül hosszabb ideig tartózkodott az athéni egyetemen. Az ő művei is telidesteli vannak a görög irodalomból való tudatos és öntudatlan visszaemlékezésekkel. Egyedül az Ifjakhoz intézett híres beszédében – mint kimutatták² – 20 helyen utánozta Platon államát. Nazianzi Gergely beszédeinek szerkezete egészen a görög retorikai elmélet íróinak hatását tükrözteti;³ művei bizonyítják továbbá, hogy Homeroszt, Hesiodost, Pindarost, a tragikusokat, Kallimachost, Theokritost, Apollonios Rhodiost, Aratost, Nikandrost, Oppianost és Aristotelest jól ismerte. Szókincese és nyelvhasználata legnagyobbbrészt attikai; csak

¹ Bardenhewer, *Gesch. d. altkirchl. Litt.* II. köt. (1902) 72. 1.

² V. ö. Bach 1900-ik évi kiadásának bevezetését: XI. lap, 1. jegyz.

³ V. ö. Boulenger bevezetését *Naz. Gergely két beszédéhez* (Paris, 1908). XIII. s köv. lapokon.

kisebb részben utal a későbbi görög irodalomra s az evangélium görögségére.¹ Mindez nem lephet meg bennünket, ha tudjuk, hogy grammatikai és retorikai iskolákat látogatott, azután Alexandriába, „a tudományok műhelyébe” (*ἐργαστήριον*) ment,² s utóbb az athéni egyetemen (Vazullal együtt) tanult bölcsezetet és ékeszölást. Nyssai Gergely szintén a szokásos retorikai tanfolyamot végezte. A görög bölcsezetben való jártassága műveiből derül ki. Logos katechetikosa például a platóni bölcsekedés félreismerhetetlen hatását mutatja.³ Aranyszájú Szent Jánosnak a pogány Libanios volt legkitűnőbb tanára. A példákat szaporíthatnám.⁴ A felhozottak is bizonyítják, mily nehéz probléma elé állította a régi mederben haladó tanulmányok menete a művelődni vágyó keresztény ifjakat; mekkora ellenálló erőre volt szükségük a fiatal keresztényeknek a görög irodalommal szemben, mely éltük legfogékonyabb szakában éreztette velük csábításait, alaki szépségének hatalmát, eszméinek gazdagságát és változatosságát. Csak keresztény hitük mélysége, csak az a csodálatos erő, mely a krisztusi tan újságában rejlett, menthette meg őket gondolkodásuk és érzésük áthasonulásától; csak a keresztény éthosz egyszerű méltósága lehetett az az eszményi érték, mely megfosztotta hatékonyságától a klasszikus kultúra varázslatát.

13. Egy keresztény ifjú tanulmányi menete. –

Ennek az ellenálló képességnek egyik legfényesebb tanújelét adta *Nagy Vazul, amikor az athéni egyetemen tanult*. Minden, ami környékezte, a régi görögség szellemét lehelte. Társainak nagyrésze, tanárai közül a legtöbb pogány volt. Itteni tanulmányainak menete, mint

¹ Xav. Hürth: De Gregorii Nazianzeni orationibus funebribus. Argentorati, 1901. VI. k. 159. 1.

² Schemmel (Fritz): Die Hochschule von Alexandria im IV. und V. Jahrhundert P. Ch. N. (Neue Jahrb. für Paedagogik, XII. évf. (1909)438-4571).

³ Lásd Meridier bevezetésének XL VI. s k. lapjait (Grégoire de Nysse, Discours catéchétique. Text grec, trad. française. Paris, 1908).

⁴ V. ö. Norden: Die antike Kunstprosa. II. köt. 562-572. 1. – À görög egyházatyák szentbeszédeiből Szemelvényeket közöltek magyar fordításban az esztergomi növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolájának tagjai. (Esztergom, 1909.)

legjobb barátja *Nazianzi Gergely* megírta,¹ tipikus példában mutatja, hogy egy IV. századbéli keresztény ifjú mi módon vélte lelke üdvösségének kára nélkül a klasszikus műveltség tartalmát elsajátíthatni.

Már kappadokiai szülővárosában ismerkedett meg a tudományok elemeivel, a szoros értelemben vett enciklikus tárgyakkal (*τὴν ἐγκύκλιον παιδεύειν*), miközben a családi otthon vallásos légkörében erkölcsiségének alapjai lerakódtak. Mikor már mindent megtanult, amit odahaza megtanulhatott, a palesztinai Caesareába ment, hogy e városnak, „az ékesszólás metropoliszá”-nak híres iskoláit látogathassa. Itt oly gyors volt haladása a tudományokban, hogy rövid idő múlva elérte tanárait s messze felülmúlta tanulótársait. Ismereteit itt is erkölcsének kiválósága ihlette meg: hiszen rétor volt ő a rétorok közt, még mielőtt az ékesszólás szabályait megtanulta; filozófus a filozófusok közt, még mielőtt a bölcsészet rendszereivel megismerkedett; s pap, mielőtt pappá szentelték. Az ékesszólást sohasem tekintette öncélnak, hanem mindig a keresztény világnézet kifejező eszközének, mert a világtól való elvonulás (*τα ραγῆναι κόσμου*), az Istennel való egyesülés (*μετὰ Θεον γενέσ&αι*), az állhatatlan és tűnékeny földi lét utain is az állandó és maradandó örök boldogság keresése (*τοις αἰτάτοις και γίνον̄ι τα εὔποτα και μένοντα κατακτώμανον*), ez volt egyedüli komoly filozófiája.

Caesarea után Bizáncban találjuk Vazult, a kelet fővárosában, melynek szofistáitól és filozófusaitól rengeteget tanult a gyors felfogású és erős elméjű ifjú. Majd elment az ékesszólás ősi hazájába, az „istenadta aranyos városba”, mely sohasem tudott betelni tudománnyal. Itt fűződött közte és *Nazianzi Gergely* közt a legeszményibb barátságnak az egész életre kiható köteléke. Az egyetemi élet forгатaga az ifjak tiszta erkölcsét nem ronthatta meg. Az igazi filozófia volt

¹ Az itt közölt leírás nem fordítás, hanem az *Τηννάριος* ele *xbv μέγαν Βασιλείων* 12-23. fejezeteinek a lényegre szorítóköző tartalmi kivonata, melybe helyenként az eredeti szöveg kifejezéseit szőttem bele, a hangulat megéreztetése végett. Használtam Boulenger szövegét: Grégoire de Nazianze. Discours funébres. (In Caesarium. In Basilium.) Paris, 1908.

tanulmányuk tárgya. Nem azokhoz a tudományokhoz fordultak, melyek tetszetősek és külszínre csábítók, hanem azokhoz, melyek az erény követésére vagy abún elkerülésére indították őket. Tanulták egyfelől a templomban és papjaiktól azt, ami hitükkel összefüggött, másfelől azt, amit az egyetem tanárai (külső tanáraik) előadtak.¹ Minden világi szórakozást, ünneplést, látványosságot, lakomát kerültek. Fontos az volt nekik, „hogy keresztények legyenek és keresztényeknek neveztessenek”. Nekik Athén nem árthatott, mert lelkületük vértjén nem hatolhatott be semmi sem. Bátran elmerülhettek a tudományokba, melyeknek minden ágában mesterré lett Vazul. Nagy volt a retorikában, bár erkölcsi nem hasonlítottak a rétorokéihoz. Jeles volt a grammatikában, „mely görög nyelvre tanít, a történetet egybegyűjti,² a versmértéken uralkodik és a költészetnek szabályt ad.” Kitént az elméleti és gyakorlati bölcsészetben, s különösen a dialektikában, melynek annyira ura volt, hogy könnyebbnek látszott a labirintusból kijutni, mint érvelése szövevényeiből kimenekülni. A csillagászatból, a geometriából és a számtanból megtanult annyit, hogy zavarba nem hozhatták e tudományok ismerői; a feleslegest azonban elhagyta, „mert ennek nem vehetik hasznát azok, akik jámborságra törekcsenek” (*το παισιτων διεπιπσαν ως αχρηστον τωις ιδοιβσω e&élovōiv*). Megtanulta az orvostudományt is. De legnagyobb és legkiválóbb az erkölcsstanban volt, melyre keresztény hite legelső sorban utalta.

14. Az alexandriai katechéta iskola. – E leírás nyomán egyelőre csak azt állapítjuk meg, hogy oly nevezetes város, aminő Athén. volt, nem rendelkezett keresztény jellegű iskolával a Kr. utáni IV. század második felében, amikor pedig a keresztény vallás már

¹ *Νύο μεν Ιγνωρίζοντο ήμίν οδοί' ή μεν πρώτη καί τιμιωτέρα, ή εē δευτέρα καί ου του ίαου λόγου. η τε προς τους Ιερούς ημών οίκον; καλ τους εχειαιε διδασχάιους (φέρουσα, και ή προ; τους ιζοι&εν παιιδεντάς. In Basil. XXI. fej. 1.*

² *Ιστοριαν πω'άγιή. Arra kell gondolni, hogy a grammatikai iskolákban nemcsak költöket, hanem történetírókat is olvastak. L. Fináczy: Ókori nev. tört. 2. kiad. 248. 1.*

államvallás volt, A sajátlagos keresztény oktatás részint otthon, részint a templomban folyt; amott bibliai történetek alakjában, melyeknek néhány kitűnő tanmenetét Aranyszájú Szent János örökítette meg,¹ emitt a homiletikai tanításnak és a keresztség szentsége elé járulók-nak, a katechumenoszoknak oktatása keretében. A világi iskolák csak közvetve szolgálták a keresztény nevelést, hogy keresztény tanítványaikat az antik műveltség hagyományos anyagába bevezették. Ismereteket adtak, az elmét fegyelmezték, tudományt tanítottak.

Mégis van tudomásunk már a II. és III. századból néhány olyan iskoláról, melyek kifejezetten keresztény intézmények voltak és világi tudományokra is tanítottak. Ilyen volt mindenek fölött a híres *alexandriai katechéta-iskola*,² melynek kezdetei homályba vesznek. A második század nyolcadik évtizedéig (kb. 180-ig), hihetően feltűnés kerülése végett, egészen elzárkózik a nyilvánosság elől: csupán a katechumenoszok előkészítésére szorítókozó tanfolyam lehetett, aminőket részint lelkészek, részint erre a célra rendelt egyházi tanítók a birodalom más részeiben is vezettek. Az imént jelzett időpontban kilép az iskola eddigi ismeretlenségéből. Első tanítójául *Pantainost* emlegetik, aki a stoikus bölcsélet híve volt, mielőtt keresztény hitre tért. Tisztársa, majd utóda a tanszékben *Alexandriai Kelemen*, akinek idejében már a szentírásmagyarázat volt az iskola főfeladata, ami némely világi ismeretelemek tanítását is szükségessé tette. Kezd jelentkezni az a fel-fogás, hogy (nem ugyan a dogmában, hanem annak magyarázatában, védelmében és terjesztése módjában) különbség van a keresztény hívő és keresztény hittudós közt; s hogy a Szentírás tudományos kritikai exegézi-

¹ Lásd e könyv 20. cikkelyében.

² H. E. Guericke: *De schola, quae Alexandriae floruit, catechetica* I-II köt. Halis Saxonum, 1824-8; Hasselbach: *De schola, quae Alexandriae floruit, catechetica*. I-II Stettin. 1825-6 (E két mű egyidejű megjelenését az magyar-razza, hogy Hasselbach könyve elejétől végig Guericke éifien irányuló polémia.) – Lehmann (Fritz): *Die Katechetschule zu Alexandria*. Kritisch beleuchtet. Leipzig, 1896. – Schemmel id. m. 441-442. I. – V. ö. Bardenhewer: *Gesch. der altkirchl. Litteratur*. III. (1903), 8-6. 1.; Harnack. *Gesch. d. altchristl. Litt. bis Eusebios* 1,1 (1893.) 291-327; 333-338. 1.

sének rendszeres tanítása, külön e célra szervezett intézményben, immár elodázhatatlan feladat. Alkalmasabb hely e feladat megoldására alig lehetett Alexandriának Kelemennek ezt a hittudományi tanítói munkásságát még nagyobb arányokban folytatta tanítványa, *Origenes*. Vezetése alatt (203-230) virágát élte a katechéta-iskola. O, akinek írói termékenységét és rengeteg tudományát az első három században senki sem multa felül, az isteni bölcselkedésre előkészítő összes profán tudományokat tanította, még pedig oly nagy sikerrel és hatással, hogy a keresztényeken kívül pogányok is tömegesen tódultak hallgató-termeibe.¹ Origenes az első nagystílu egyeztető, aki Hieronymus szerint² „a keresztények és filozófusok véleményét egymással összehasonlította és a mi vallásunk összes hittételeit Platonból, Aristotelesből, Numeniusből és Kornutosból megerősítette”; azaz: a pozitív keresztény tant a hellén tudománnyal igyekezett összhangzásba hozni. Vajjon az iskola 230 után is fennállott, s ha igen, kik léptek Origenes örökébe, hitelesen meg nem állapítható.³ Ha fennmaradt, nyilván elveszthette korábbi jelentőségét, mert egyfelől a tudós iskolákban lassanként keresztény tanítókat is alkalmaztak, másfelől pedig a Kelet minden részében elterjedtek a sajátlagos keresztény nevelés céljaira szolgáló kolostorok/

¹ Hieronymus, *De viris illustribus*, 54: illud de immortalis eius ingenio non tacens, quod dialecticam quoque et geometriam et arithmetica, musicam, grammaticam et rhetoricam omniumque philosophorum sectas ita didicit, ut studiosos quoque saecularium litterarum sectatores haberet, et interpretaretur eis quotidie concursusque ad eum miri fierent; quos ille propterea recipiebat, ut sub occasione saecularis litteraturae in fide Christi eos institueret (Migne, Tom. 23. col. 702, A-B). – L. Preuschen Erwin értekezését: Origenes (Unsere religiösen Erzieher, Leipzig. 1908. 125-146)

² Hier. Epist. ad Magnum Oratorem (70, 4.).

³ Amit Lehmann id. m. 46-66. lapjain az iskola további tanítóiról ír, nagyrészt pusztá feltevés.

⁴ Értem a Pachomios (mh. 348) nevéhez fűződő coenobitákat, akik mint nevük mutatja, közösen éltek. Különböznek tőlük életmódjukra az eremiták, illetőleg anachoréták. Coenobiták voltak a Basileiostól (Nagy Vazultól) alapított görög szerzetesek (basiliták) Pontosban és Kappadokiában. A kolostori nevelésről (a IV. században) Aranyaszájú Szent Jánosnak a szerzetesi élet támadói ellen írt műve tájékoztathat, s különösen a műnek III. könyve. Kiderül belőle.

15. Alexandriai Kelemen. – Nagy Vazul tanulmányainak menete felvilágosítást adhatott arról, hogy a keresztény ember gyakorlatilag mikép viselkedett a klaszszikus pogány műveltséggel szemben. A felvetett kérdés megoldása érdekében már most meg kell ismerkednünk *a görög egyházatyák idevágó elméleti álláspontjával is.*

Nem szorul magyarázatra, hogy a legelső és legfőbb ütköző pontnak a vallás és filozófia területein kellett létrejönnie. Már a II. század keresztény bölcseleit, kik valamennyien pogány iskolából kerültek ki, kezdi foglalkoztatni a kereszténység viszonya a görög bölcselethez.¹ Eleinte csak érdeklí őket a probléma minden ellenséges indulat nélkül. Még nem érzik meg az ellentét nagyságát. Justinus vértanú például, nem hogy elvetné a görög filozófiát, sőt inkább analógiákat keres közte és a keresztény tanítás közt. Egészen így viselkedik az athéni Athenagoras is. Tatianos (Justinus tanítványa) és az antiochiai Theophilos már szembe-tűnő ellenszenvvel viseltetnek a görög bölcselet iránt, bár inkább ösztönszerű megérzéssel, mint okadatolható meggyőződéssel. Bírálataik csupán a görög rendszerek kirívóbb ellenmondásait érik, főleg azokat, melyek a lélek mivoltának és a dolgok végső okainak problémáira vonatkoznak. Fölötte tanulságos e részben Hermeias irata „a filozófusok kigúnyolásáról.”²

hogy ez idétt már világi pályára szánt gyermekeket is küldötték kolostorokba nevelés végett. Az idézett könyv tele van pedagógiai érdekű részletekkel.

¹ V. ö. Kis Jenő forrástanulmányát: Az antihellenisztikus apológia az őskeresztény egyházban Quadratusól Lactantiusig. Theológiai Szaklap: XIII (1915), 282-291; XIV. (1916), 41-58 és 124-170 l.

² *Εξμείων φιλοσόφου δκχσυρμό; τών εζω φιλοσόφου.* Kiadta Diels, Doxographi Graeci, Berolini, 1879. 649-656 (v. ö. 559-263). Harnackkal szemben (Gesch. d. altchristl. Litt. I., 2., 782; II., 2., 196.), ki ezt a művecskét legkorábban a IV. századról keltezteti, Bardenhewernek kell igazat adnom, aki (Patrol., 3. kiad., 55. l., tov. Gesch. d. altk. Litt. I. 325. k. 1.) a II. vagy III. századba teszi. Döntőnek látszik Bardenhewernek az az érve, hogy az irat szerzője még mit sem tud a neo-platonikusokról, holott minden más görög filozófiai rendszert bírálat alá vesz. Az író vizsgálódását ezzel a megállapítással fejezi be: *Τη̄τα μεν τοίνυν διεζήλων βουλόμενος δείζατ τήν εν τοις δόγμασιν οσαν αυτων εναντιοτατοι χαϊ ος εις αηθειον αυτοις καΧ αόριστον ποόεισιν η ζήτησις τών πραγμάτων καϊ το τελόι αυτών ατέκμαρτον και αχρηστον, ιο; (j) μηδενί ιτροδύλο^ καϊ λόγο) σαφεί βεβαιούμενον.*

Fegyelmesebb gondolkodással és teljes tudatossággal száll síkra a görög mithológia szolgálatában álló görög művészet és a görög filozófia ellen *Alexandriai Kelemen* nagy trilógiája első részében, a *Protreptikosban*. (Cohortatio ad gentes).¹ E könyv tudós szerzője bizonyítani igyekszik, hogy habár a görög bölcselek a legkülönbözőbb utakon keresték Istent, mégis mindnyájan hamis nyomon jártak. Éppen kiinduló pontjaik és gondolatmeneteik rendkívüli különfélesége mutatja tévedésüket. A miletosi Thaies a vizet tartotta minden dolgok kútfejének, Anaximenes a levegőt, az eleai Parmenides a tüzet és földet tették istenekké; Empedokles a négy elemen kívül a Viszálykodást és Barátságot is az istenek közé sorolta. Mindezek a gondolkodók valójában atheisták voltak, mert az anyagot istenítették,² akár csak a tűz-, vagy vízimádó keleti népek. De nemcsak az anyag bámulói ismerték félre az igaz Istent, hanem azok a filozófusok is, kik anyagtalan őselveket vettek fel: ilyenek Anaximandros és Anaxagoras, kik a „végtelenben” keresték Istent; vagy a stoikusok, akiknek hite szerint „az istenség” áthatja az anyagot; vagy a peripatetikusok, kik villágszellemről beszélnek, de Istenről nem tudnak. Egyetlen bölcsele van, a legkiválóbb „valamennyi közül”, a nagy Platon, akinek elméjében már feldereng az igaz Isten homályos sejtelme, amikor hirdeti, hogy az „Isten” (*Δ εός*) az, aki mindeneknek eleje, közepe és vége, minden bölcsesség mértéke, az igazság legfőbb őre.

A Protreptikos nagyobbára tagad, bírál, cáfol, de a kiegyezés vagy a megalkuvás módjait nem fejt ki. Még nem mondja meg, hogy milyen szerepe legyen a filozófiának a keresztény ember gondolatvilágában; és hogy milyen legyen a viszony az igaz Isten megisme-

¹ *Προτρεπτικός* „Ελληνας” (Griechische christliche Schriftsteller, herausgegeben im Auftrage der Kirenhüter-Commission der königl. preuss. Akademie der Wissenschaften. XII. köt. (Clemens Alexandrinus, I.), von Dr. Otto Stählin. Leipzig, 1905. Az ismertett részek főleg az V. fejezetben találhatók. V. ö. a magyar irodalomban Kováts Lajos: Alexandriai Kelemen pedagógiája. Budapest, 1910.

² *ἀεὶ οὐτοί, σοφία τινὶ ἀσάφη τῆμ ὕλημ πρησκυνήσατ.*

résére vezető Szentírás és a bölcselkedés közt. Ezt a viszonyt, a keresztény hit és a tudomány, a *pistis* és a *gnosis* viszonyát Kelemen egy másik, *Stromata* című műben¹ állapítja meg. Főleg az I. könyv tárgyalja azt a kérdést, hogy a filozófiának mennyi hasznát veheti a keresztény tudomány. A megoldás nem lehet kétséges: a profán tudománynak s főleg a filozófiának az a feladata, hogy az isteni tudományt szolgálja, hogy megadja az alapot mindazoknak, kik a hit észbeli bizonyítékait keresik. Hadd álljon itt az I. könyvből² néhány bizonyíték, melyek Kelemen álláspontját teljes világításba helyezik:

Az Úr eljövetele előtt a filozófia az igazságosság céljaira volt szükséges a görögöknek; most pedig az isteni jámborságnak válik hasznára, amennyiben azoknak, kik a hitet bizonyítékok útján akarják megszerezni, *bevezető tanulmányul* (*προ-παιδεία τις*) szolgál. „Minthogy pedig lábad”, mondja az írás, „meg nem ütközik”, mindent, ami jó, vonatkoztassunk az isteni gondviselésre, akár görög eredetű, akár a miénk. Mert Isten minden jónak a szerzője; némely jónak, minő az 0– és Új-Szövetség, legfőképen; másnak, minő a filozófia, csak másodsorban . . . Vannak emberek, kiket a szolgáló leányok szerelmi italai csábítanak s akik ezért megvetik az úrnőt, a filozófiát; közülök némelyek a zenében, mások a geometriában, mások a grammatikában s igen sokan a retorikában vénültek meg. De valamint a szabad tanulmányok (*τα εγκύκλιο-μα&ήματα*) úrnőjükhöz, a filozófiához vezetnek, úgy a filozófia maga a bölcsesség birtokba vételére szolgál. A filozófia ugyanis a bölcsességben

¹ Stählin idézett kiadásában (a gyűjtemény 15. és 16. kötete). A mű teljes címe, *κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομνημάτων ἀποσιματῆς* (idézik *Stromata* és *Stromateis* címmel). Megjegyzendő, hogy e mű nem harmadik része a trilógiának, mint rendszeren hiszik. A harmadik részt (melynek címe *Didaskalos* lett volna) Kelemen nem írta meg. A *Stromata* a második és harmadik közé eső betét (*hors d'oeuvre*), mint pontosan kimutatta Eugene de Faye: *Clément d'Alexandrie. Études sur les rapports du Christianisme et de la philosophie Grecque au IIe siècle*. Paris, 1898. 83. s. k. 1. – Ezen a munkán kívül Alexandriai Kelemennek a görög műveltséghez való viszonyát külön tanulmány tárgyává tette (a költészet és képzőművészet szempontjából is) Wagner: *Wert und Verwertung der griechischen Bildung im Urteil des Clemens von Alexandrien*. *Zeitschrift f. wissenschaftliche Theologie*. 45. évf. (1902), 213-262. 1.)

² Ezen idézetet a *Stromata* I. könyvének 5. és 9. fejezetéből vettem.

való gyakorlás, a bölcsesség viszont az isteni és emberi dolgoknak és okaiknak a tudománya. A bölcsesség a filozófia úrnője miként emez úrnője annak, ami megelőzi (*της προπακείας*). Ha pedig a filozófia azt vallja feladatának, hogy az embert szavában, táplálkozásában és érzéki élvezeteiben mértékletessé tegye s ha éppen ezért saját magáért kívánatos: mennyivel becsületesebb és kiválóbb helyet fog a tudomány elfoglalni akkor, ha az Isten tisztelete és megismerése végett foglalkozunk vele . . . Némely ember veleszületett hajlamaiban bizik; sem a filozófiát, sem a dialektikát nem akarja megismerni, sem a fizika elméletét nem akarja megtanulni, hanem egyedül a pusztá hitet (*μόνην ὄε και ψιλην την πίστιν*) keresi; akár csak az olyan ember, aki semmi gondját sem viseli a szőlőtökének s mindjárt kezdetben fürtöt vár tőle . . . Miként igazán jó földműves vagy orvos az, aki sokféle tudományt sajátított el, hogy annál jobban művelhesse a földet és gyógyíthassa az embereket, úgy itt is jól képzettnak azt nevezem, aki mindent az igazságra vonatkoztatott (*τον πάντα ἐχι την ἀλή&Hav αναφερόντα*), úgy hogy a geometriából, a zenéből, a grammatikából és magából a filozófiából kiszedi, ami hasznos, és ezt a hit biztosítására fordítja.

Kibontakozik ekként előttünk a profán tudományoknak s különösen a filozófiának propedeutikus szerepe s egyúttal a tanulásban követendő szempont. A műveltségre vágyó keresztény embernek, még mielőtt az isteni tudományhoz fog, a szabad művészetek minden ágát meg kell tanulnia, de valamennyit, a grammatikát és retorikát éppúgy, mint a filozófiát a keresztény hitre, a keresztény felfogásra, a keresztény tudományra kell vonatkoztatnia és ebből a szempontból megválogatnia.

16. Nazianzi Gergely és Aranyszájú Szent János. – A keresztény indítékoktól vezetett eklekticizmus gondolata az antik műveltséggel és irodalommal szemben majdnem minden későbbi görög egyházatyánál, a kappadókiaknál épúgy, mint Aranyszájú Szent

¹ Maga ez a terminus is Alexandriai Kelemennél található. Strom. I., 7.: *φιλοσοφίαν δὲ οὐ τὴν Στωικὴν λέγει οὐδὲ τὴν Πλατωνικὴν ἢ τὴν Ἐπικούρειον τε καὶ Ἀριστοτελικὴν, ἀλλ' ἅσα εἰρηται παρ' ἑκάστη τῶν αἰρέσεων τούτων καλῶς . . . τοῦτο σύμπαρ τὸ ἐκλεκτικὸς φιλοσοφίαν φημί.*

Jánosnál és kortársaiknál feltalálható; hasonlóképpen az a felfogás is, hogy a profán ismeretanyag (beleértve a klasszikus szépirodalmat) a tudományos keresztény műveltségbe bevezetni van hivatva a tanuló ifjút. Ez az álláspont, mindent összevéve, eléggé türelmesnek mondható: valóban kiegyeztetés, nem pedig rombolás a célja. A görög egyházatyák érezték, hogy a görög kultúrában az emberi szellem örökbecsű kincsei foglaltatnak; nagy általános emberi eszmények, melyek koroktól és nemzetektől függetlenek, melyeket nem kirekeszteni, hanem saját céljaira értékesíteni magának a kereszténységnek áll érdekében. Számos helyet lehetne idézni, melyek a görög egyházatyáknak a görög géniusz alkotásai iránt való rokonszenvét, vagy legalább türelmességét bizonyítják. Helyszűke miatt csak egynéhánynak közlésére szorítkozom.

Egyik *nazianzi Gergelynél* található. Mielőtt barátjának, Vazulnak athéni tanulmányait leírja, a következő igen figyelemreméltó elvi kijelentést teszi:¹

Azt hiszem, minden józan ítéletű ember megegyezik abban, hogy összes javaink közt a műveltséget (*παιδεία, vaiv*) illeti meg az elsőség. És itt nemcsak a mi nemesebb műveltségünkről² szólok, mely a szavak minden pompáját és csillogását megveti s kizárólag az örök üdvösséget és a gondolati tartalom szépségét tekinti, hanem az egyházon kívül álló ama műveltségről is (*xai την ζζωτιέν*),³ melyet, mint törbeejtő, veszedelmes és Istentől messze eltávolító műveltséget sok keresztény ember elítél, - bizonyára helytelenül. Mert valamint az eget, a földet, a levegőt és minden hozzátartozó dolgot éppen nem kell megvetnünk azért, mert némelyek félremagyarázzák őket és Isten helyett Isten teremtményeit imádják, hanem élvezhetjük belőlük mindazt, ami életünkben hasznos és viszont kerülhetjük mindazt, ami veszedelmet hoz ...; valamint továbbá tudjuk, hogy a tűzben, az élelemben, a vasban és más effélékben nincsen semmi, ami magában véve üdvös vagy káros, hanem ilyené csak a felhasználás célzata által válik (hiszen még csúszó-mászó állatok is vannak, melyeket gyógyítószerbe keverünk); épp

¹ In Basilium, 11. fejezet (Boulenger kiadása; 78-80. 1.)

² Azaz: a keresztény műveltségről.

³ Azaz: a pogány klasszikus műveltségről.

úgy a pogány írókból is kiszedjük azt, ami tanulásra és elmélkedésre késztet s viszont kirekesztünk mindent, ami a gonosz szellemekhez, a tévedésekhez és a kárhozát örvényéhez vezet, ha ugyan még ezeket is fel nem használhatjuk a jámborság céljaira, a rosszat is jóra fordítva és az ő gyengeségükből merítve: a mi tanításunk erejét.

Nem kell tehát megvetni a műveltséget, mert némelyek ekként gondolkodnak. Inkább tudatlanoknak és műveletleneknek kell tekinteni azokat, kik ily módon viselkednek és azt akarnák, hogy az egész világ olyan legyen, mint ők, mert csak így rejtőzhetnek el a tömegben és csak így kerülhetik ki a műveletlenségük ellen irányuló gáncsolást. Miután ezt az elvet ekként megállapítottuk és megengedtük, vegyük vizsgálat alá hősünket . . .

Távolról sem ily enyhén, de általában nem ellen-szenvesen ítéli meg *Aranyszájú Szent János* a világi műveltséget, feltéve, hogy erkölcsös jellemmel párosul. A lélek tisztaságának hiányát semmiféle tudomány sem pótolhatja. A szerzetesi élet ellenségeiről írott könyvében, még pedig éppen ott, ahol a hamis tudomány kár-tételeit fejtegeti,¹ ezeket olvassuk:

Mit használ az ifjakat iskolába küldeni, ahol nem annyira ékesszólást, mint inkább erkölcstelenséget tanulnak s ahol keveset nyernek és sokat vesztenek: elvesztik lelkük minden erejét és egészségét. Hogyan? Hát le fogjuk rombolni— az iskolákat? Ezt nem mondom, hanem csak azt kívánom, hogy az, erény templomát le ne romboljuk és a lelket élve el ne temes-ük. Mert ha a lélek tiszta, az ékesszólásban való járatlanság semmi kárt sem okoz; de ha romlott, akkor igen nagy a kár, bármily ügyesen forogjon is az ember nyelve, sőt a kár annál nagyobb, mentől hatalmasabb a szólás képessége. A gonoszság ugyanis, ha az ékesszólásban való jártasság párosul vele, sokkal szörnyűbb veszedelmeket teremt, mint a tudatlanság . . . A tudomá-

¹ *ἡβς τοῦς τιολίμουνας τοις inl τα μονάζειν ενάγουαι.* Az idézett helyek: Migne, Patrol. Graeca. Tom. 47., col. 367-8. — A művelődési probléma szempontjából is érdeklődésre számíthat Thierry Amadée két, magyarra is lefordított műve: *Elbeszélések a római történetből az V. században.* Aranyszájú Szent János és Eudoxia császárné. A keresztény társadalom Keleten. Ford. öreg János, Bpest, 1887. — *Elbesz. a római történetből az V. században: Szent Jeromos. A keresztény társadalom Nyugaton.* Ford. Öreg János. Bpest, 1888.

nvok művelése jellemességre szorul, a jellemességnek ellenben nincsen szüksége a tanultságra. Önmérsékletet tanultság nélkül is lehet gyakorolnunk; a tudomány hatalmára ellenben erkölcsös jellem nélkül senki sem tehet szert, mert hiszen idejét gonoszságra és förtelmekre pazarolja ... Az igazi bölcsesség és az igazi műveltség semmi más, mint az Isten félelme. De azért senki se gondolja rólam, hogy tudatlanságban akarom a gyermekeket megtartani. Ha valaki biztosít, hogy nyugodt lehetek a szükségesegek felől, a világért sem akadályozom a legbőségesebb tanulást. Valamint ha akkor, mikor az épület alapjai megrendültek s az egész házat az összedőlés veszedelme fenyegeti, a legnagyobb esztelenség és örülség volna építészek helyett festőket keresni, úgy viszont helytelen gáncsoskodás volna akkor, mikor a falak szilárdul és biztosan állanak, akadályokat gördíteni azok elé, akik be akarják őket festeni.

17. Nagy Vazul és a keresztény eklekticizmus. –

Tárgyunk szempontjából legfontosabb azonban *Nagy Vazulnak az Ifjakhoz intézett, fentebb már szóba került beszéde*,¹ melyben az író arra a kérdésre felel, hogy fiatal emberek „miképp vehetik legtöbb hasznát a görög irodalomnak?” A beszéd nyilván Plutarchos hasonló tárgyú művének hatása alatt készült, de azért felfogása, hangulata és előadása eredeti; emellett a keresztény művelődés egész történetében mindvégig nagy jelentőségű. Oly korokban, mikor a keresztény érzületet fél-

¹ *O Tcobg τους νέους ηπως αν εζ 'Ελληνικών ωφιλοϊντο λόγων.* Használtam és idézem a következő, iskolai használatra készült, jegyzetes kiadást: Des hl. Basilius Mahnworte an die Jugend über den nützlichen Gebrauch der heidnischen Litteratur. Herausgegeben und erklärt von Dr. Joseph Bach. Münster . W., 1900. I. Szöveg II. Jegyzetek és latin fordítás. Iskolai használatra való kiadások még: a) *Choix de Discours des Pères Grecs*, par Grenouille, Paris, Delalain 1884 (Saint Athanase 1-26; Saint Basile 27-90; Saint Grégoire de Nazianze 91-152; S. Jean Chrysostome 153-211). Görög szöveg, néhány jegyzettel, b) *Saint-Basile: Discours sur la lecture des Auteurs Profanes* par E. Lefranc, Paris. Delalain. Év nélkül, 83 l. Görög szöveg, szemben a francia fordítás, c) *Basilius der Grosse. Rede an die Jünglinge etc.* Bearbeitet von. A. iHülster, Paderborn. 1906. 3. 30.1. – V. ö. Bódiss Jusztin: *Nagy Szent Vazulnak buzdító szözata az ifjakhoz. A pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve 1910/1-ről. Pannonhalma, 1911. 237-263. 1.* (Bevezetés és fordítás.) V. ö. ugyanezen évkönyvnek 1915/6-ik évfolyamában Bódiss Jusztin adalékait „Visszapillantás” címen, 381-386.

tették a klasszikus irodalom szellemétől, mindig hivatkoztak reá. A műnek ez a neveléstörténeti szerepe, valamint alaki és tárgyi szépségei megokolhatják, hogy részletesebben ismertetjük.

Vazul mint szerető apa akar szólni két fiatal unokaöccséhez, kik nap-nap után forgatják az iskolában a klasszikusokat. Hiba volna, ha vakon bíznák magukat és művelődésük kormányrúdját e pogány írókra s nem mérlegelnék, mit kell tanaikból elfogadniok s mit elvetniök. Ehhez a kiszemeléshez akar nekik tanácsokat adni az író.

Az irányító szempont itt sem lehet más, mint amely az egész keresztény világnézeten uralkodik: a művelődés eszközeinek végső elemzésben tanszcendens célok szolgálatába helyezése. Abszolút értékük csak a lelki javaknak van, melyekkel szemben mindenekelőtt a testiség alábbvalóságát kell az írónak kimutatnia.¹

. . . Mit tegyünk hát? kérheti valaki. Mi mást, mint elhanyagolni minden egyebet és csakis lelkünknek gondját viselni. Kényszerítő szükség nélkül ne legyünk hát testünknek rabszolgái, hanem igyekezetünk javát fordítsuk lelkünkre; oldjuk fel a lelket a bölcsesség megszeretése által a testi szenvedélyek közösségének rabságából s tegyük testünket úrrá a szenvedélyek fölött. A gyomornak adjuk meg, amire szüksége van, de nem azt, ami legjobban esik neki, mint azok tesznek, akik mindig csak éték-hordókat és szakácsokat forgatnak elméjükben és felkutatják értők a szárazföldet és a tengereket, mintha csak valami szigorú kényúrnak rónák le adójukat. Mily szánalmasak, mikor török magukat és szenvednek, akárcsak az alvilágban bűnhődők, akik a tűz számára gyáratnak gyapjat,² vagy szitával hordanak vizet, vagy lyukas hordót töltögetnek, végeszakadatlan fáradozással. Aki haját és ruháját szükségesen felül gondozza, az vagy szerencsétlen, miként Diogenes szokta mondani, vagy rossz ember . . .

¹ A fordításomban közölt részek: a Bach-féle kiadás IX., ill. II. fejezete (némi kihagyásokkal).

² εἷς τῆρ ζαίνοντες. Különbözőképpen magyarázott kifejezés. Lefranc így fordítja: „occupés (tristement) à battre le feu”. De sokkal találóbban Hugo Grotius: „lanam in igné carpentes”, s még helyesebben Hülster: „indem sie (sinnlos) Wolle fürs Feuer krepeln”. Hiába gyáratnak gyapjat, mert felemésztí a tűz; mint ahogy hiába fírad, aki lyukas hordót töltöget vízzel stb.

Akinek van esze, mit törődik azzal, vajjon díszruhát öltönsön-e magára, vagy valami olcsó ruhában járjon-e? Csak annak ne legyen híjával, ami védi a hideg és meleg ellen. S minden másban is ugyanígy járjunk el: ne szerezzünk be semmit, amire nincsen szükségünk, és ne gondozzuk testünket jobban, mint ahogy az javára válik lelkünknek (*μηδέ περιεπειν το σώμα πλέον ως αμεινον τ ψυχ ι*) . . . Aki minden igyekezetét arra fordítja, hogy teste mentől szebb legyen, nem ismeri önmagát és nem érti meg azt a bölcs mondást, hogy az embert nem az teszi, ami látszik rajta, hanem ezenfelül a bölcseségnek egy nemére van szüksége, mellyel mindegyikünk felismeri önnönmagát, hogy voltaképpen micsoda? A nem világos eszű ember erre époly kevésbé képes, mint ahogy a fájósszemű nem bír belenézni a napba. Hogy röviden beszéljek s csak annyit mondjak, amennyi nektek elég, a lélek megtisztulását (*κά&αρσις δε ψυχής*) jelenti, ha szemünket nem legeltetjük a képzelet illetlen mutatványain; ha nem engedjük át magunkat a testiség szemlélésének, mely a kéjvágy fullánkját bocsájtja belénk; s ha fülünkön át nem bocsátunk lelkünkbe kárhozatos dallamot. Mert az ilyenfajta zene természet szerint nemtelen és aljas szenvedélyeket szül . . .

Egy szóval, az egész testet semmibe se kell vennünk (*εvl δε λόγφ παντός νεροπτέον σώματος*), ha nem akarunk a gyönyörök mocsarában elmerülni; és csak annyiban kell a testnek eleget tenni, amennyire (Platon mondása szerint) magasabb szellemi életünkét szolgáljuk vele, ami hasonlít Szent Pál egyik mondására,¹ mely szerint a testnek semmiképp sem kell gondját viselni, mert csak felingereljük vágyainkat. Akik csak azon fáradoznak, hogy testük mentől szebb legyen, a lelket pedig, mely amazt eszközül használja, mint semmire sem méltót elhanyagolják, miben különböznek vajjon azoktól, kik csak a hangszerekkel törődnek, de a bennük érvényesülő művészetet megvetik? Éppen ellenkezőleg, a testet féken kell tartani, és vissza kell szorítani állati indulatait (*κολάζειν αūτο και χατέχειν ωσπερ &ηρίον τάς ορμάς*), s a belőle keletkező lelki háborgásokat a belátás eszközével, mint valami ostorral, le kell csendesíteni, nem pedig a gyönyör zabláját elereszteni, vagy megengedni, hogy az ész, mint a kocsi, *fékevesztett és megvadult* lovak dühétől elragadtassák. Emlékezzünk Pythagorasról, aki mikor megtudta, hogy

¹ Szent Pál levele a rómaiakhoz I. 8. r.

híveinek egyike testgyakorlással és táplálkozással erősíti magát, így szól: „Hallod-é, meddig fogod börtönödet saját magad tűrhetetlenné tenni?” Mondják, hogy Platon is, előre látva a test gondozásának ártalmait, szándékosan választotta Attikának egy egészségtelen vidékét akadémiája helyéül, hogy a testi jólét túltengését, mint a szőlőtőke fölös hajtásait lenyesse. Magam is hallottam orvosoktól, hogy veszedelmes a túlságos jó egészség. Amikor tehát a testnek nagyon is bőséges gondozása magának a testnek is ártalmas, és, a léleknek is akadályára van, magunkat alája rendelni és neki szolgálni tiszta örület. . .

Mi, kedves fiaim, az emberi életet egyáltalán semmire sem becsüljük. Jónak nem tekinthetjük, s nem nevezhetjük azt, aminek valósága csak a földilét határáig tart. Sem őseink dicsőségét, sem a test erejét, sem szépségét, sem nagyságát, sem a nagyvilág becsülését, sem magát a királyi hatalmat, sem bárminő nagynek nevezett emberi dolgot kívánatra méltónak nem tartathatunk s e javak birtokosait nem irigyelhetjük. Mi magasabbra törünk reménységeinkkel; s amit teszünk, a másik életre való előkészület céljából tesszük. Ami erre a másik életre szolgál, arról azt mondjuk, hogy teljes erővel szeretnünk és követnünk kell; ami nem vezet oda, azt mint értéktelent félre kell tennünk.¹ Hogy ez a másik élet milyen, hol van, és mi módon fogjuk átélni, azt elmondani oly hosszú volna, hogy jelen alkalommal nem jutnánk a végére, s olyan nehéz is, hogy a hozzátok hasonló fiatal hallgatók meg sem értenék. Elegendő lesz tinektek annyit mondanom, hogy ha valaki azt az egész boldogságot, melyet az emberek teremtésük óta élveznek, gondolatban összefoglalná és együvé halmozná, a legkisebb részét se találná meg a túlvilághoz hasonlítható boldogságnak, s hogy e földiélet összes boldogsága értékére nézve épp annyira távolesik a túlvilági boldogság legkisebb részétől, mint ahogy elmarad az árnyék és az álom a valóságtól; vagy, hogy alkalmasabb példával éljek, amennyire a lélek mindenki szemében értékesebb a testnél, akkora különbség van a kétféle élet közt.

Vázul is meg van győződve, hogy erre a túlvilági életre csak a Szentírás képesít bennünket. De valamint

¹ ἃ μὲν οὖν ἂν συντελεῖ πρὸς τοῦτον (sc. τὸν ἕτερον βίον), ἀγαπᾷ τε καὶ διώκειν παντὶ σθένει χρῆναι φασιν, τὰ δ' οὐκ ἐπιτιμώμενα πρὸς ἐκείνον ὡς οὐδέποτε ἀξία παρορᾷν.

a szem csak lassan és fokozatos előkészülettel szokik hozzá a nagy fény elviseléséhez, úgy a Szentírás mélyseges titkait is csak akkor érthetjük meg (fejtegetésének ez a gondolatmenete), ha előzetesen fegyelmezzük elménket a világi tudománnyal, mely emberi belátásunkhoz közelebb áll, s ezért bevezetésül szolgálhat az isteni tudományhoz. Éppen ez az előkészítő szerepe mutatja meg az útját az írók kiszemelésének. A kérdés mindig az, hogy az illető irodalmi termék milyen kapcsolatban van az Isten megismerésével, a vallásossággal, az erénnyel, a szentírásokkal. A költők sorából azokat olvassuk, akik nagy férfiak tetteit és szavait mutatják be, az erény tündöklő példáival szolgálnak s annak, ami fennkölt és nemes, utánzására készítenek; kerülnék viszont azokat, kiknek költészete, csábító külszínben, a bűnt magasztalja és a földi gyönyöröket isteníti.

De hogy legelőször a költőkön kezdjem,¹ mivel ezek nagyon; különböző értékűek, mindnyájokra egyaránt nem terjeszthetjük ki figyelmünket, hanem amikor derék férfiak tetteit vagy szavait mesélik el nekünk, akkor becsülnünk és utánoznunk kell őket, s arra törekednünk, hogy ama férfiakhoz lehetőleg hasonlókká legyünk; de amikor gonosz emberekre térnek át, kerülnünk kell utánzásukat s jól be kell dugnunk fülünket, mint ahogyan szerintők Odysseus cselekedett, hogy megmenekülhessen a szirének dalaitól. Aki hozzászokott nemtelen szavakhoz, az csakhamar megtalálja az utat nemtelen tettekhez is. Ezért szorgosan óvjuk lelkünket, hogy a gyönyörű szavak leple alatt észrevétlenül ne férközzék hozzánk a rossz, mint ahogy történik azokkal, kik a mérget mézes burokban veszik magukba.

Nem fogjuk hát magasztalni a költőket, ha rosszat mondanak vagy gúnyolódnak, vagy ha szerelemről és borról énekelnek, vagy ha a boldogságot a megrakott asztalban és sikamlós dalokban határozzák meg. Legkevesebb akkor fogunk rajok hallgatni, ha istenekről beszélnek, s különösen akkor nem, ha sok istent emlegetnek és olyanokat, kik ellenségei egymásnak; hiszen náluk a testvér is visszavonásban él a testvérral, s a szülő gyermekeivel, s a gyermekek viszont engesztelhetetlen háborúságban

¹ Bach-féle kiadás, IV. fejezet.

élnék szülőikkel. Az istenek házasságtörését és szeretkezését, kivált Zeusét – akit mindenek közt legfőbbnek és legnagyobb-nak neveznek – bizzuk a színészekre. Ugyanígy áll a dolog a történetírókkal, különösen mikor az olvasó lelkének megindítására (*ψοχαγωγία* *svexa*) szerzik műveiket. Nem fogjuk utánozni a szónokok művészetét sem, ha félrevezetésre irányul. Mert sem a bíróságok előtt, sem másféle ügyeinkben a hazugság nem illik mi hozzánk, akik az élet egyenes és igaz útját választottuk (*τοις την ορθήν οδον και αληθ'η προελομένοις τον βίου*).

Műveikből azokat a részeket fogjuk elfogadni, melyekben dicsőítették az erényt vagy megbélyegezték a gonoszságot. Mert valamint az emberek a virágokat csupán jó illatukért és színiükért élvezhetik, a méheknek ellenben megadatott mézet is szívhatni belőlük, úgy ebben az esetben azok, kik nem pusztán a szépet és bajosat keresik az írók szavaiban, lelkük gyarapítására is meríthetnek valamit belőlük. Az irodalommal való foglalkozásban mindenkép kövessük a méheknek példáját. Valamint ezek nem egyformán minden virágra szállanak, s mikor valamelyikre rászállnak, nem kívánják az egész virágot magukkal vinni, hanem elviszik azt, ami munkájukhoz szükséges, a többit meg ott-hagyják; úgy mi is, ha józanul gondolkodunk, csak azt fogjuk az írókból elfogadni, ami nekünk való és az igazsággal megegyezik, a többit pedig ott fogjuk hagyni; és miként a rózsza virágát leszakítjuk, de tövisét kikerüljük, úgy az ilyen olvasmányainkban is, ami hasznos, azt kiszedjük, ami pedig ártalmas, azt mellőzzük . . .

18. A görög egyházatyák és a kultúra kérdése. –

Ideje, hogy összefoglaljuk adatainkat. Egy hatalmas folyam sodrába került az első századok kereszténysége. Ezt az áramlatot hirtelen megállítani nem volt lehetséges. Csak arra lehetett törekedni, hogy irányából kitérítessék s a keresztény világnézet árjába tereitessék, így növelte emennek erejét. A keresztény nevelés eszménye merőben új, de eszközeit a régi kultúra örökségéből vette. Nem is győzhetett volna másképen.

Ezt a kényszerítő igazságot meg kell érteniök a görög egyházaknak is. Távol vannak attól, hogy a világi tudományt elvessek, vagy közte és a keresztény hit közt áthághatatlan választófalat emeljenek, vagy az

antik műveltséget a maga egészében elítélik. Érzik és mondják, hogy a pusztá hit már nem elégséges.¹ A hitet tudatosítani kell, ami csak tudománnyal és filozófiával lehetséges. Sokoldalú műveltségre és fegyelmezett elmére van szükség. Ezt más nem adhatta meg akkoriban, mint a klasszikus irodalom. Csakhogy ennek szelleme pogány, aminthogy írói is pogányok. Kiszemelést kell tehát végezni; olyant, melynek egyetlen mértékadó szempontja a keresztény morál. E körül fordul meg minden. Ez a *döntő* kritériuma a művelődési anyag értékes vagy értéktelen voltának.

A szabad művészetek közül főleg a nyelvi és filozófiai tanulmányoknak lesz becsülésük, mert a grammatika és retorika tanítja meg a leendő hitszónokokat, hitvédőket és hitvitázókat arra, hogy a keresztény álláspontot a nyelv és ékesszólás művészetével miként lehet méltóan és hatékonyan érvényesíteni; a dialektika képesíti őket arra, hogy a hitigazságokat logikai úton bizonyítsák; a költészet pedig, mely az érzelmek világát gyarapítja, a hevület erejét fokozza, erkölcsösít és nemesbít, e hatásainál fogva a keresztény művelődés rendjébe okkal-móddal önként beleigazodhatik. Ellenkezően a platóni quadrivium tárgyai, mint például a geometria és asztronómia keresztény szempontból háttérbe szorulnak, mert valláshoz és erkölchöz kevés közük.

A keresztény nevelés tehát a szabad művészeteket befogadta, de céljaihoz alkalmazta. Eszközeivé tette a sajátlagos keresztény tudománynak, amelynek birtokára törekedtek mindazok, kik a fiatal keresztény társadalom szellemi vezetői akartak lenni. A bölcsélet önállósága szünőfélben van; csak lépcsője, előcsarnoka, bejárata a Szentírás-magyarázatnak. Filozofálni ezentúl ezer esztendőn keresztül csakis keresztény szellemben s csakis keresztény hitigazságok érdekében lehet.

¹ Clem. Alex. Strom. VI., 14.: *νχιον δέ Ιατρν του πιστεῦσαι ῖβ γνῖναι*, vagyis „a tudás több, mint a hit”, továbbá. *δια ταύτης γαρ* (sc. *γνώσεως*) *τελειούτων ἢ πίστις*”, azaz: „a tudás által lesz teljessé a hit”. U. o. – A tudás tehát mintegy magasabb foka a hitnek, mely azonban minden körülmények közt fontosabb, mint amaz: *χρῖσιώτερον οἰν της επιστήμης ἢ ηἰους*, Strom. II., 4., 15.

19. Krisztus, a paidagogos. – Talán sohasem volt annyira elkülönítve a nevelés és oktatás, mint a keresztény egyház első századaiban. Az iskolák vajmi keveset lendíthettek a keresztény szellemű nevelésen, mert Nagy Konstantin koráig tanítóik kivétel nélkül pogányok voltak s a tanulmányi anyag később is, mint láttuk, a pogány művelődés elemeit foglalta magában. Sokszor megeshetett, hogy a családnak, a szülői háznak, az egyháznak küzdenie kellett az iskola hatása ellen. Az iskola alig támogatta az erkölcsi nevelés keresztény eszményét.

Ennek az eszménynek értelmezését pedig már a II. század végén megadta *Alexandriai Kelemen* az ő trilógiájának második részében, a *Paidagogos*-ban,¹ aki nem más, mint Jézus Krisztus, az emberiség nagy nevelője; ő, aki saját példájával állította szemünk elé az erkölcsös élet eszményképét. „A mi pedagógusunk, kedves fiaim, az Atya Istenhez hasonló, akinek ő fia; semmiféle bűn nem terheli, semminemű gáncs nem érheti; lelkében szenvedélyek nem honolnak; hamisítatlan Isten az ember képében, aki atyja akaratát teljesíti. O az Ige, mint Isten, aki az Atyában van, aki az Atya jobbján ül, aki Isten földi alakjában. Ez a mi tiszta példaképünk. Hogy ehhez hasonlóvá tegyük lelkünket, arra kell törekednünk.”² E szavak az egész mű irányát, célját és tartalmát jelzik. A „Paidagogos” nem más, mint gyakorlati keresztény erkölcsstan, mely megmondja, hogy miképpen kell élnie az igaz keresztény embernek, ha Krisztushoz hasonló akar lenni. A krisztusi tannak az élet különböző viszonyaihoz alkalmazott részletes kifejtése e könyv; útmutatásai nemcsak a nagy elvi kérdésekre, hanem az élet legapróbb eseteire vonatkoznak. Nemcsak arról világosít fel, mit kell tennie a kereszténynek, hanem mi illik hozzá?

A Paidagogos éppen ellenkezőjét hirdeti annak, amit szerzője Alexandriában, a keletnek és nyugatnak e találkozó helyén, a nyelvek, fajok, vallások e zűrzavarában,

¹ Stählin kiadása (az id. gyűjtemény 12. kötete): 87-292.

² *Ὁὗτος ἡμῶν εἰχὼν ἢ ἀγγελίδωτος, τοῦτοφ ἰτανῦ σ&ένει ἰτουχασιον ἰζο-
φτοτοῦ/ τὴν ψυχὴν.* I., 2. V. δ. L, 7.: *ἐγα ἡμίν . . . καὶ χβν παιδαγωγον ἡμῶν
ἠεῖν ; ἰατί. Καλίχμ δι , Ἰηαονς.*

a túlfinomított életnek e zsibvásárában látott.¹ A gazdagabb osztályok fényűzése az örülettel határos. Palotákban laknak, melyekben mesés kincsek halmozódnak. A világ minden részéből összehordott szobrok, bútorok, eszközök, szőnyegek pompája közt élnek, orgiákban elmerülve, az érzéki élvezetek ezerféle nemét kigondolva, puhán és renyhén, sokszor fajtalanul. Törpékkel, bohócokkal, kutyákkal, majmokkal és papagályokkal veszik körül magukat, hogy unalmukat elűzzék. Nagy rabszolgahaduk felmenti őket még a gondolkodástól is. A ruházat és hajviselet hóbortjainak hódol a nőnem s hivalkodásban, szeretkezésben és hűtlenségben egymást mülják felül férfiak és asszonyok. Egész életüknek nincs célja és tartalma.

A keresztény ember maga az egyszerűség és mértékletesség. Nincs szüksége kincsekre, mert „az igazi gazdagság az, ha az ember vágyaiban szegény; és az igazi lelki nagyság nem abban áll, ha az ember gazdagságával kérkedhetik, hanem ha a gazdagságot megveti”. A keresztény bölcseséget nem lehet földi pénzen megvásárolni. „Csak az a gazdag ember, aki magáénak vallja, ami legbecsesebb. Becses pedig nem a drágakő, nem az ezüst, nem a ruha, nem a testi szépség, hanem az erény.” „A gazdagság a lélekben van ... Az igazi gazdagság: az igazság és az Ige . . . Ezeket a gazdagságokat sem nyájak, sem majorságok nem növelik; ezeket Isten adja; ezeket elvenni senkitől sem lehet; ezeknek kincsestára maga a lélek; ezeknek birtoka teszi az embert igazán boldoggá.” Mi szükség van fényes bútorzatra, arany és ezüst felszerelésre? Az agyagból való mécses ép úgy világít, mint az aranylámpa; az asztal ép úgy szolgál, ha fából készült, mint ha a művészet remeke volna. Krisztus egyszerű tálból étkezett, tanítványainak maga mosta meg lábait s a szegény szamaritánus nőnek egyszerű agyagkorsójából ivott vizet.

A táplálkozás bősége se való keresztény embernek.

¹ V. ö. Tixeront J.: Le „Pédagogue” de Clément d'Alexandrie. Lyon, 1906 14 1. (Extrait de l'Université Catholique.) – Capitaine Wilhelm: Die Moral des Clemens von Alexandrien. Paderborn, 1903. (Különösen 195 -198., 353-357., 357-367. 1.)

Kiki annyit egyék, hogy testi ereje meg ne fogyatkozzék. Ami azon felül van, csak lomhává teszi a lelket, betegessé a testet. A bor csak betegnek való. Gyermekeknek méreg. „Nem jó”, mondja Kelemen, „ebben a tüzes ifjúkorban, amikor a vér amúgy is nagyon pezseg a mindenféle nedvektől, még bort is inni, ami éppen olyan, mintha valaki tűzbe tüzet vinne; ebből csak mértékietlen vágyak, égő szenvedélyek és féktelen erkölcsök keletkezhetnek.”

De nemcsak táplálkozásában, hanem ruházatában, külső magatartásában, taglejtéseiben, kifejezéseiben és szavaiban is különböztesse meg magát a keresztény ember. Egyszerűen öltözködjék; komolyan és méltósággal viselkedjék; ha nevetnie kell, mosolyogjon, de ne hahotázzon; óvakodjék minden ízléstelen, alantjáró, sikamlós beszédőtől, s ha társaságban van, tanúsítson művelt modort. Nem a lárma és feltűnés, hanem a nyugalom, a békesség és csend jellemzik a keresztény embert.¹

Épp ilyen tiszta és mértékletes lesz a kereszténynek a nemi élete. „Az egybekelés egyedül azokat illeti meg, kiket házasság köt egymáshoz.” A nemi ösztönnek a házasságon kívül való kielégítése természetellenes és erkölcstelen. Csakis a gyermeknemzés célzata, jó gyermekek létrehozásának szándéka szentelheti meg a két nem egyesülését.²

Az igénytelenség, az egyszerűség, a mértékletesség, az önmegtartóztatás erényei azonban egymagukban nem

¹ χα&όλου γαρ ὁ χριστιανὸς ημερίας καὶ ησυχίας καὶ γαλήνης καὶ εἰρήνης οἰχειός ἐστί. Stählin, I. p. 193.

² Az idevágó legjellemzőbb helyek: *Τοις de γεγαμηκοί σκοπός ἡ παιδοποιία, τέλος δι ἡ εὐτεκνία* (Qui autem matrimonio iuncti sunt, iis scopus est et institutum, liberorum susceptio. Ibid. p. 208.) – *Μηδὲ μὴν απτεσ&αι τίνος πλην γαμέτης το παρ&αν, της εαυτοῦ γυναικός, Ἰξ ἡς μόνης καρπονα&αι τ&ς σαρκός ἡδον&ς δίκαιον εἰς διαδοχ&ς γνησίας* (Neque ullam omnino tange mulierem, praeterquam tuam ipsius uxorem, ex qua sola tibi licet carnis voluptates percipere ad suscipiendam legitimam successionem. 212.) – *Το δὲ μὴ εἰς παιδων γονήν συνιέναι ενβριζεῖν ἰαῦ Τῖφ φύσει.* (Aliter autem coire, quam ad liberorum procreationem, est facere iniuriam naturae 214.) – *Γ&μος δι ἡ παιδοποι&ας ορεξ&ς, ούχ ἡ του σπέρματος ἀτακτος ἐκκρ&ιας ἡ παράνομος καὶ ἡ παράλογος.* (Matrimonium autem est puerorum procreationis appetitio, non inordinata seminis excretio, quae est et praeter leges et a ratione ali&na. 214-5.) – A latin fordítás Migneb&l való.

merítik ki a keresztény erkölcs eszményének körét. Hozájok kell járulnia a szeretetnek (*αγάπη*). Abban a fejezetben, melynek címe „az igazi szépségről”, emelkedett szavakkal és mély meggyőződés hangján hirdeti Kelemen, hogy nem a test szépsége az, mely az embert széppé teszi, hanem a lelki szépség, azaz: a jóságos, irigységtől és vetélkedéstől ment szeretet. A Logos, az Ige nem a láthatókra irányítja figyelmünket, hanem a láthatatlan felé. Ezért mondja az írás,¹ „mert amik látszanak, ideiglenesek, amik pedig nem látszanak, örökkévalók”.

20. A keresztény erkölcsi nevelés. – Kelemen Pedagógosa általában az erkölcsös élet eszményét mutatja be. Felmerülhet az a kérdés, hogyan igyekeztek a görög egyházatyák ezt az eszményt a családi neveléshez szabni? S' miután fentebb megismertük az *oktatásra* vonatkozó nézeteiket, most vizsgáljuk meg végezetül, miképen gondolkoztak a *nevelésről*, főleg a *családi*, azaz: *erkölcsi nevelésről*?

Erre nézve igen becses felvilágosításokat adhatnának a kappadókiaknak már többször említett és felhasznált művei, melyeknek széjjelszórt helyeiből meg lehetne szerkeszteni pedagógiájuk alapvonalait, úgy, ahogy egy újabb monográfia írója megkíséri ette.² Célszerűbbnek látszik azonban a IV. század görög keresztény irodalmából oly művet kiválasztani, mely maga csakis nevelésről szól. Ez *Aranyszájú Szent Jánosnak* egy már-már elfeledett, s csak az imént újra méltatott, a IV. század legvégén keletkezett művecskéje e címmel: „A hivalkodásról s arról, hogy a szülőknek miképen kell gyermekeiket felnevelniök?” Ez az egyetlen összefüggő

¹ Szent Pál, Kor. II. 4. 18.

² Weiss K.: Die Erziehungslehre der drei Kappadozier, Freib. i. Br., 1903. (Az Ehrhard-Müller-féle Strassburger Theologische Studien V. köt. 3. és 4. füzetében.) E könyvben különösen két eredményt tartok fontosnak. Egyik az, hogy a testi nevelés kérdésében mindhárom író eléggé szabad felfogást tanúsít. A túlságos aszkézissel nem rokonszenveznek; a görögségből származó testedző-játékokat és testgyakorlatokat ajánlják; a szervezet pihentetésére súlyt helyeznek. A másik: a három kappadokiainak a természet jelenségei iránt való kissé naiv és tisztán teleologikus, de azért e korban mindenesetre feltűnő érdeklődése. Ezt azonban még korántsem lehet természettudományi érdeklődésnek tekinteni. Az oktatás anyagában ők sem érzik hiányát a természetismeretnek.

irodalmi termék, mely arról tájékoztathat bennünket, hogy az ó-keresztény családban miképpen nevelték az életnek szánt ifjút?¹

A nevelés ugyanis, melynek leírását Chrysostomos adja, Krisztus igazi szellemét leheli, anélkül, hogy a növendéknek a világtól való elzárására törekednék. Az ifjú legyen szerény, lelke legyen tiszta és szűzies, de azért ne kerülje az embereket. Már gyermekkorában kövessen el a család mindent, hogy ne lásson és ne halljon olyant, ami lelkét megronthatná. Együgyű mithoszok (például az aranygyapjú mondája) helyett meséljünk neki kedélyéhez és értelméhez illő alakban a bibliából vett történeteket. Szent János mintáját is adja ily alkalomszerű erkölcsi oktatásnak. Megmutatja, miképpen kell gyermekeknek elmesélni Kain és Ábel, Jákob és Ezsau történeteit. E mintaleckékből ma is tanulhat a hittanító..

Ha a gyermek idősebb lesz, mást is elbeszélhetünk neki, ami a hit körébe tartozik, de mindig keilő kiszemeléssel. A serdülő ifjúság korára kell hagynunk az Új-Szövetség *részletes* ismertetését. Az író, mintegy a történeti szukcesszió sorát követve, elhalasztja azt az idő-

¹ A címe: *Περί κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεῖς ἀνατοφείν τα τέχνα.*

Az 1656-ból származó egyetlen görög kiadást, mely fölötte ritka, nem használhattam, s így tárgyalásom Haidacher Sebestyénnek 1907-ben megjelent első német fordításán alapszik: „Des hl. Johannes Chrysostomus Büchlein über Hoffart und Kindererziehung“ Freiburg i. Br. VIII -4-134. 1. Eddig kétségbe vonták, hogy Joannes Chrys. írta. Haidacher igen valószínűvé tette hitelességét. De még ha nem Aranyszájú Szent Jánostól származnék is az irat, becses emléke marad az ó-keresztény nevelésnek. Megjegyzem, hogy régebbi írók többször emiitik Szent Jánosnak egy homiliáját: *περί παιδων ἀγθ)ηης* címmel¹, sőt vannak ily című. külön kiadások is 1603-ból (Mainz), 1645-ből (Paris), 1789., 1817., 1826-ból (lásd Chr. Baur.: S. Jean Chrysostome et ses oeuvres dans l'histoire littéraire, Louvain-Paris, 1907.). Tényleg azonban írónknak nincsen ily beszéde. Az e címen kiadott mű nem egyéb, mint a szerző különböző beszédeiben előforduló pedagógiai vonatkozású helyeknek egy kompilációja, mely a Kr. u. X. században készült. Erre nézve v. ö. Haidacher fent idézett kiadásának a bevezetését (17.1.), továbbá Chrysostomos-tanulmányát a bécsi akadémia közleményeiben (Sitzungsberichte der kais. Akad. d. Wiss. in Wien, 144. köt. IV. (1902), 70. s k. 1.). A legújabb pedagógiai kresztomatiát Hülster Alajos tette közzé: Johannes Chrysostomus. Seine pädagogischen Grundsätze, dargestellt in ausgewählten Kapiteln und Citaten aus seinen Homilien über die paulinischen Briefe. Bearbeitet von A. Hülster. Paderborn, 1906. 43-54. (Paderborn! gyűjtemény, 31 sz.)

pontot, mikor már összefüggőbb alakban ismertetheti meg növendékével a hit igazságait.

De nemcsak a lélek szennytelensége fontos, mely főleg az érzéki vágy (*ἐπιθυμία*) legyőzésében nyilvánul, hanem a lélek bátorsága is (*ευμότης*), mely az indulatok megfékezését jelenti. A keresztény csakis akkor legyen szenvedélyes, ha embertársait éri sérelem; a saját magán esett sérelmet viselje el türelemmel és hidegvérrel. Már az ifjú tanuljon túrni megvetést, igazságtalanságot, bánatmat. Még a szolganépen se töltse ki haragját; velük szemben is legyen emberséges, méltányos, előzékeny. Gondoljon mindenkor az emberi természet méltóságára és jogaira.

Jól válasszuk meg a fiú környezetét, pedagógusát, szolgálait. Színházba ne vigyük, mert amit ott lát és hall, bizonyosan megrontja lelkét. Az utcán is óvjuk erkölceit. A kísérő pedagógus lehetőleg vonja el figyelmét minden bűnre szolgáló alkalomtól és tárgytól; mutassa meg neki az égboltozatot, a földet és virágait, a zöldellő réteket, a természet szépségeit. Ha ezeket nézi, bűnbe nem fog esni.

Az ifjút környékező kísértések közül azok rejtenek magukban legnagyobb veszedelmeket, melyek az érzéki-ségből, a nemi ösztönből erednek. Ezért az ifjúnak nők társaságát nem szabad felkeresnie. Tekintete sohase időzhessen egy nő bájos alakján. Általában, az érzéki gerjedelmek fékentartására használjunk fel minden eszközt:” a közvetlen és közvetett erkölcsi oktatást, a becsület-érzés felkeltését, az imádságot, a böjtölést, az istentiszteletet. Leghatásosabb lesz, ha az ifjút lehető korán tisztas leánnyal eljegyeztetjük. A jegyesség sok rossztól tartthatja vissza: becsület dolgának fogja tekinteni, hogy erényes viselkedésével menyasszonya tiszteletét és szeretetét kiérdemelje.

Ha azután elkövetkezik az idő, mikor az ifjú kiléphet a világba, keress neki mihamarabb menyasszonyt. Ne várj, míg belép a hadseregbe vagy állami hivatalt vállal; nemcsak ekkor, hanem már jóval előbb hozd biztosságba lelke tisztaságát; majd azután gondját viselheted világi tekintélyének. Avagy nem gondoldod-e, hogy a házasságra csak áldást hozhat, ha vőlegény és

menyasszony romlatlan szívvel nyújtják egymásnak kezüket? Valóban; biztosítéka lesz ez a férfi erkölcsösségének és a nő hűségének. Ily módon a hitvesi szeretetet tisztán és sértetlenül meg fogják őrizni s ami még becsesebb, az Úr feléjük fogja fordítani kegyelmét és házasságukat ezerszeres áldással fogja eltölteni, mert frigyüket Isten szent akarata szerint kötötték meg s Isten segítségével egymás iránt való hajlandóságuk állandó fog maradni. Ha a férfi szívből szereti feleségét, minden más nő közömbös lesz neki.¹

Arról lehet vitatkozni, vajjon azok az eszközök, melyeket Chrysostomos ajánl, egymagukban eléggé biztosítják-e az erkölcsi nevelés sikerét. Az is kérdés tárgya lehet, vajjon a nevelésnek az a módja, melynek az író rajzát adja, korok és idők multával is változatlanul érvényesülhet-e? Vajjon a modern élet, a maga szövevényes viszonyaival, nagy és nehéz feladataival, az erkölcsi nevelés körének nem kívánja-e kiszélesítését és kiegészítését? S különösen az akarat energiájának fokozása, szemben a társadalmi és gazdasági viszonyok átalakulásával, nem kívánna-e más eszközöket is, mint aminőket az író ajánl, vagy nem kívánja-e ezeknek az eszközöknek továbbfejlesztését és sokasítását? Bizonyos azonban, hogy az erkölcsiségnek amaz eszményei, az erkölcsi nevelésnek ama céljai, melyek Chrysostomos leírásában tükröződnek, a tényektől függetlenek, azaz: örök értékűek.² Ma sem tehetünk egyebet, mint hogy minden eszközzel igyekszünk az ifjú lelkének tisztaságát megóvni. Ha nem ezt tennők, nem volnánk nevelők. Ma is azt tartjuk az erkölcsi nevelés egyik legfőbb problémájának, miképen lehetséges az ifjút arra képesíteni, hogy indulatain és szenvedélyein úrrá lehessen s tőlük magát tehetetlenül ne hányassa. Ma sem mondhatunk le arról az elvi követelésről, hogy igazi ethikai alapon álló házasság nem lehet más, mint az, melybe férfi és nő tisztán és romlatlanul lépnek be, mert csupán ily frigy biztosíthatja a szeretet és hitvesi hűség állandóságát, a házasság élet szentségét és össz-

¹ Haidacher, id. m. 68. 1.

² V. ö. Schneller István: Jézus Krisztus, a nevelésnek elve. Pozsony, 1903. Különösen: 92-98. 1.

hangját, testben és lélekben egészséges utódok létrehozását.

21. Művelődés és nevelés a keleti birodalomban. – A görög egyházatyáknak a klasszikus kultúrával szemben elfoglalt álláspontja örökül maradt a *bizánci császárságra*, mely (az ideig-óráig meghódított, de csakhamar ismét veszendőbe ment országrészek leszámitásával) Hellast, Peloponnesost, a szigeteket, Moesiát, Thrákiát és Makedóniát foglalta magában állandóan. Ezen a görög nyelvterületen Justinianustól Konstantinápoly bukásáig mindenkor elismert tényezője volt a keresztény nevelésnek a hellén irodalom.¹ A klasszikus görög írókból vett szemelvényeket² nagyobb-kisebb terjedelemben mindenkor olvasták az előkelőbb családokból való keresztény ifjak az iskolában és azon kívül, az *εγκύκλιος παύλα* keretében, melynek főtárgya a nyelvi és irodalmi tanulmány, a legszélesebb értelemben vett *γραμματική* volt. Hogy a szebb, nemesebb, tisztább művelődési eszményeknek ez a soha egészen meg nem szűnő megismerése a bizánci kor legműveltebbjeinek lelkületén oly kevés nyomot hagyott, a közviszonyok magyarázzák. A deszpotikus kormányforma és velejárói: ledér nők uralma; aljas hízeltés és meghunyászkodás meggyökerezése; trónbitorlások és trónfosztások váltakozása; palotaforradalmak zavara és vérfürdők özöne; százados harcok a barbárok, szaracénok és törökök ellen; egyházi küzdelmek, melyek legtöbbször nem a dogma lényegéért, hanem külső járulékaikért vívottak hihetetlen fanatiz-

¹ Krause: Die Byzantiner des Mittelalters in ihrem Staats-, Hof- und Privatleben vom Ende des zehnten bis gegen Ende des vierzehnten Jahrhunderts. Halle, 1869. 286-308. (Még mindig értékes mű tárgyunk szempontjából, míg: Gelsernek Byzantinische Kulturgeschichte. Tübingen, 1909. c. műve a nevelésről mit sem mond); Krumbacher: Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches. 2. kiad. München, 1897. 409-509.; 590. és k. 1.; Bernhardy: Grundriss der griech. Litt. 4. kiad. I., 680-752. 1.; Schmidt: Gesch. d. Paedagogik. 4. kiad. Cöthen, II. köt. (1878), 86-97. 1. - Heisenberg: Die Grundlagen der byzantinischen Kultur. Neue Jahrb. f. d. kl. Altert., stb. XII. évf. (1909). I: 196-208. – K. Dieterich: Byzantinische Charakterköpfe. Leipzig, 1909.

² A középkori görög iskolában olvasott klasszikus írók jegyzékét összeállította Krumbacher, id. m. 505. 1.

mussal és kegyetlenséggel, – mindezek együttvéve az igazi szellemi kultúrának nem kedvezhettek. Gondoljunk például azokra a szakadatlan, véres háborúkra, melyeket a császárok századokon keresztül avarok, perzsák, arabok, szlávok, bolgárok, törökök és normannok ellen viseltek; vagy gondoljunk a képrombolások korára, isauriai Leo és Konstantinos Kopronymos kultúra-ellenes uralkodására, vagy a XIII. század elején végbement véres eseményekre, melyeknek során a latin császárság hosszú időre a hanyatlás lejtőjére juttatta a görög birodalom műveltségét; vagy emlékezzünk a paulikianusok és bogomilisták lázadásáról s annyi sok más eretnekség nyomában járó vallási izgalmakról, melyek a lelkeket megpihenni nem engedték. Lehetek, aminthogy voltak is időnként művelt és tudós fejedelmek (Bölcs Leo, Bíborban született Konstantinos, Komnen Izsák, Konstantinos Dukas), kik pártfogásukba vették a tudományt és iskolát; voltak császárok, udvari tisztek, hadvezérek, papok, kik irodalmi téren, az egyházi vagy politikai vagy haditörténet, a krónika- és emlékirás, a retorika, a filológia, sőt a költészet és a szaktudományok mezején is serényen munkálkodtak; de műveik alaki és tartalmi tekintetben híjával vannak a lüktető életnek, lendületnek, szellemi mozgékony-ságnak. Meglátszik rajtuk a kor nyomott hangulata, a szabad mozgás hiánya. Még azokban az időszakokban is, mikor a klasszikus tanulmányok fellendültek, szembeszökik ez az erőtlenség. A X-XII. századok műveltsége például – mint a bizánci irodalom legalaposabb ismerője (Krumbacher) írja – minden kiválósága mellett „inkább egy gondosan kikészített múmiához, mintsem eleven organizmushoz hasonlított”. A klasszikus írók iskolai magyarázata is a századok folyamán mindjobban elsorvadt s száraz grammatizálássá vált, mint a szchedografusok termékeiből megítélhetjük. Általában az az ifjonti frissesség és őserő, mely a nyugaton keletkező nemzetek életét áthatja, a keleti birodalomban fel nem található. Jóllehet a nyugati írók is gyűjtöttek, rendeztek, kivonatoltak, katalogizáltak és regisztráltak, tudott dolgokat beszéltek el vagy írtak le de viszont gazdag nemzeti költészetet is teremtettek,

melynek minden lapja üdéséget lehel és a szellem eredetiségét tükrözi.

Amíg azonban a bizantinusok irodalmi és tudományos törekvései (anyagi kultúrájuk jelentős eredményei itt nem jöhetnek szóba¹) közvetett hatásaiknál és kapcsolataiknál fogva, a tudományok történetében mégis gondos figyelembevételre s a görög klasszikus irodalom kincseinek megmentése miatt az utókor örök hálájára tarthatnak számot, addig a nevelés egyetemes európai története semmit sem tanulhat tőlük és semmit sem jegyezhet fel róluk, ami elvi szempontból jellemzetes volna vagy maradandó hatás jeleit mutatná. Még iskolaszervező munkát sem végeztek oly értelemben, mint a nyugatiak a kolostori iskoláztatás típusának megalkotásával vagy oly egyetemek szervezésével, melyek a szabad egyesülés és önkormányzat elvén épültek fel. A keleti birodalom szerzetesei, dacára annak a világtörténeti ténynek, hogy a szlávságotók nyerték meg a kereszténység számára, embernevelő és civilizatórius tevékenység dolgában semmikép sem vetekedhetnek a bencésekkel, a nyugati keresztény művelődésnek e hőslélkű bajnokaival, akik nem az önsanyargatás végleteiben és a tétlen szemlélődés nyugalmában vagy a pusztá hithirdetésben, hanem a cselekvő kultúreletben keresték érdeküket; filozófusaik pedig még csak nyomába sem léphetnek azoknak a nagy skolasztikusoknak, akik hatalmas gondolatépítményeikben tanúbizonyságát adták elméjük architektonikus erejének. Amit a bizánciak tudomány, irodalom, iskoláztatás terén létrehoztak (s aminek gyökerei is a hellénizmusban rejlenek) minden művelődéstörténeti jelentősége mellett eredetiség dolgában messze elmarad a Nyugat szellemi kultúrájának alkotásai mögött. A keleti birodalomban nincsenek oly elmék, mint Abaelard és aquinói Szent Tamás; oly nemzeti költők, mint a középfelnémet-költészet geniális munkásai; itt nincsenek oly világgraszoló szellemi gócpontok, mint Paris és Bologna; itt nem ringhatott Dante bölcsője.

¹ Ezekről, különösen a bizantinusok iparművészeti tevékenységéről (mozaik, ötvösség, arany-, ezüst-, elefántcsont-, üvegtechnika) I. Krause id. m. 47-66. 1.

HARMADIK FEJEZET.

A LATIN EGYHÁZATYÁK.

22. Áttekintés. – A latin egyház megalakulásának első századaiban szintén a kultúra problémája áll a küzdelmes érdeklődés középpontjában: mily álláspontot foglaljon el a nyugatrómai keresztény ember a klasszikus műveltség tartalmával szemben? Az egyházatyákra vonatkozóan erre a kérdésre általában ezt szokták felelni: Míg a görögök rokonszenvesen és engesztelő céllal ítélik meg az antik műveltséget, addig a latinok mereven elutasító vagy legalább is idegenkedő magatartást tanúsítanak minden iránt, ami klasszikus irodalom, tudomány, filozófia és művészet. Ez az általánosítás hibás, mert a latin apologetikus irodalom képviselői közt a fennforgó kérdésben lényeges különbségek állapíthatók meg, az írók egyénisége és munkásságuk időpontja szerint; sőt bizonyos fejlődést mutathatunk ki a II. századtól az V. század végéig terjedő nagy korszakban. Ennek bizonyítása végett a művelődés problémáját külön vizsgálat alá vesszük egyes kiváló latin egyházatyák műveiben. Kezdjük a sort Minucius Felix Octaviusával, mely, a benne megnyilvánuló szellemről ítélve, a II. század utolsó évtizedeiben keletkezhetett,¹ s végezzük Szent Ágostonnal; közben Tertullianus, Arnobius és Lactantius idevágó nyilatkozataival foglalkozunk.

¹ Jordan H. legújabban (*Geschichte der altchristlichen Literatur*, Leipzig, 1911, 254-255. I.) a III. század első felébe helyezi. Eldöntöttnek ma sem tekinthetjük a kronológia kérdését. (L. Schanz, *Gesch. d. rom. Literatur*. III.⁴ 274-5. Bardenhewer, *Gesch. d. altkirchl. Lit.* I., 336-342.) – Az Octaviusra vonatkozó magyar művek: Alex. Károsi, *Quibusnam scriptoribus non Christianis Minucius Felix in Octavio componendo usus sit?* Budapestini, 1905. 8-r. 901.; továbbá Bódis István: *M. Minucius Felix Octaviana*. Kassa, 1908. 42 1. Ism. Révay József: *Egy Phil. Közi*. XXXIII. 749.

23. Minucius Felix Octaviusa. – Minucius Felix Octaviusa a fejlődés első fázisát mutatja. Szerzője inkább stoikus bölcsező, mint keresztény hívő; a kereszténység és pogányság viszonyát nem annyira a dogma, mint inkább a filozófiai elmélkedés szempontjából ítéli meg; sőt előszeretettel keresi fel a két világnézet közt az érintkezés pontjait, azokat a keresztény tanokat és felfogásokat, melyeknek igazsága a pogány irodalom és tudomány eszközeivel is bizonyítható. A kereszténység legsarkalatosabb hittételei, mint például a Szentháromság tana vagy a Lógósról szóló tan, sőt magának Krisztusnak a neve az egész Octaviusban elő se fordulnak; viszont az egy Isten fogalma, a keresztény világnézet erkölcsi méltósága és ereje hevesebben dobogtatja meg az író szívét és szárnyat ad gondolatainak. Nyilván igaza van Boissiernek, aki azt hiszi, hogy e mű elsősorban művelt pogányoknak szól, akik eddig egészen távol állottak a kereszténységtől, s akiket csak ily filozófiai érvekkel, csakis a kiegyeztetés lehetőségének kimutatásával lehetett megnyerni. A szerző nagy olvasottsága a klasszikus irodalomban, melyről stílusa is tanúskodik, bő ösztönzést nyújt neki főleg a pogány mitológia bírálatára, s azzal a mesevilággal szemben, mely a költőkben megnyilatkozik, a keresztény Isten magasztalására. Hatalmas érvet kínál neki Platon, aki eszményi államának nevelési rendjéből kirekesztette Homerost, az ő gyarló, civódó, pártoskodó, hadat viselő isteneivel, valamint az alakoskodásra csábító drámaírókat. Pedig a gyermekek még Minucius korában is ebben a babonás hitvilágban növekedtek fel: „Ezeket a meséket és tévedéseket”, úgymond.² „tanuljuk mi avatatlan szülőinktől, és ami még súlyosabb, ezeket dolgozzuk fel magukban az iskolai tanulmányokban (ipsis studiis et disciplinis elaboramus). És azután ekként kesereg: „A képzületnek e termékeitől és ilyenféle csábító hazugságoktól (huiusmodi figmentis et mendaciis dulcioribus) romlik meg gyermekeink lelkülete, s ugyancsak ezekkel a raj-

¹ Boissier, La fin du pag. I., 327. s. k. 1.

² M. Minucii Felicis Octavius, editio Y. P. Waltzing. Lipsiae. 1912. p. 39-40.

tuk ragadó mesékkel növekednek fel javakorukig és ugyanezekkel a vélekedésekkel öregszenek meg szegények, holott az igazság nyilvánvaló, csak keresni kell”. Ezek a szavak is bizonyítják, hogy Minucius, mint filozófus, egészen úgy gondolkodott a nevelésről, mint Platon: aki majdan az igazságot színről színre meg akarja látni, annak elméjét nem szabad már gyermekkorában félrevezetni a költészet illúzióival és ámitásaival. Az igazság pedig az egy Isten: a hatalmas, a jóságos, a bölcs.

24. Tertullianus harciassága és megalkuvása.

– Nem a bölcselkedő érvelés hangján, hanem a szennvedélyes gúny erejével és közvetlenségével ítéli meg a klasszikus műveltséget a pogány szülőktől származó, 100-ban Kr. u. Karthágóban született *Tertullianus*, egyike a legszellemesebb, de egyúttal legszubjektivebb íróknak, akik valaha tollat forgattak.¹ A görögök és rómaiak istentisztelete véres és kegyetlen; epikus költészetük istentelen, tragédiájuk televan förtelmes gonoszettek megjelenítésével s komédiájuk kéjelgések eleven rajzával; lírikusaik hazudnak; filozófusaik tanaiból táplálkozik minden herézis és bűnös elmélet. Az egész világi irodalom és tudomány Isten előtt balgaság.² Látványosságaihoz, színházaikhoz, nyilvános előadásaikhoz, bajvívásaikhoz és versenyeikhez semmi köze a földi dicsőségre nem áhítózó keresztény embernek,³ akitől semmi sem oly idegen, mint a közügy, s aki csak köz-társaságot ismer, az egész világot. Hadd álljon itt a

¹ V. ö. Norden, *Die antike Kunstprosa*, II, 606-615 Geffken: *Aus der Werdezeit des Christentums*. Leipzig, 1904. 82-97.

² *Doctrinam saecularis litteraturae ut stultitiae apud deum deputatam aspernamur ... De spectaculis*, cap. 17. *Corp. Script. Eccl. Latin Vol. XX*. p. 19.

³ E látványosságok rövid, de klasszikus leírását adja (keresztény szempontból) *Cyprianus: Liber de spectaculis*, cap. 5. (Migne, P. L. Tom. 4. col. 814.. A-B). Amit a löversenyéről mond, kitünően illik napjainkra is.

⁴ *At enim nobis ab omni gloriae et dignitatis ardore frigentibus nulla est necessitas coetus, nee ulla magis res aliéna, quam publica. Unam omnium rem publicam agnoscimus: mundum.* *Apolog. adv. gentes*, cap. 37. (Migne, Tom. 1 col. 528-530.)

⁵ Migne, *ibid.* col. 403-411.

mondottak megvilágítására egy részlet az Apologeticusból:

Nem akarom szertartásaitokat is megbírálni; nem mondom el, milyenek vagytok áldozáskor; hogy elgyötört, kiaszott és rühes állatokat öltök le; hogy azt, ami a zsíros és ép részek után fennmarad, a fejet és a körmöket ajánljátok fel, vagyis azt, amit otthon a gyermekeknek és kutyáknak szántatok; hogy Herkules tizedéből még egy harmadrészt sem helyeztek az oltárra ... S ha most áttérek az irodalomra, mellyel műveltségre tesztek szert és köztisztviselésekre képezitek magatokat, mennyi nevetséges dolgot találok itt! Vagy nem nevetséges, hogy az istenek gladiátorok módjára nekimennek egymásnak és viaskodnak egymással a trójaiak és achivok kedvéért? hogy Venus emberi nyíltói megebesül, mert halálra szánt fiát Aeneast Diomedes kezeiből ki akarja szabadítani? hogy Mars tizenhárom hónapig sínylődik bilincseiben? hogy Jupiter egy szörnyeteg segítségével menekül meg a többi istenek hasonló erőszakosságától? hogy ugyanő majd Sarpedon esetét siratja, majd csúful üzekedik hűgára, váltig emlegetve, hogy régi szerelmeit távolról sem kedvelte annyira? Van-e költő, ki fejedelme kívánságára ne válnék az istenek gyalázójává? Emez Apollót megteszi Admetus király juhászává, amaz Neptunussal épített falakat Laomedon számára. A lantos költők közt van (Pindarost értem), aki Aesculapiusról azt énekli, hogy megérdemelte a villámcsapást, mert fősvény volt s orvosi mesterségét ártalmasán végezte . . . Mindezt nem volna szabad mélyen vallásos emberek előtt felhozni, még ha igaz volna is; vagy költeménybe foglalni, ami csupa hazugság. A tragédiák és komédiák írói se fukarkodnak előadni egy-egy isteni család kárvallását vagy tévedését. Hallgatok a filozófusokról, beérve Sokratessel, aki az istenek csúfságára tölgyfára meg kecskebakra meg kutyára esküdözött . . .

Ezekből az idézetekből, melyeknek számát tetemesen meg lehetne szaporítani, csakugyan kiderül, hogy Tertullianus gyűlölt mindent, ami pogány szellemet lehelt, ha még oly tökéletes alakot öltött is. Végletes rigorizmusa, mely semminemű engedményre nem volt hajlandó, mindent elítéltetett vele^ ami csak pogány eredetre vallott. Csakhogy ezzel a merő tagadással nem volt megoldható a kultúrprobléma. Ezt maga az író is

érzi, amikor egy másik művében felveti azt a kérdést, mi történjék hát a keresztény gyermekek nevelésével? Hiába volt minden gúnyolódás és megbotránkozás! Más honnan nem lehetett a művelteget meríteniök, mint a pogányok iskoláiból. Hasonló helyzet állott fenn, mint keleten. A hevesvérű, indulatos és türelmetlen Tertullianusnak is meg kellett utóbb alkudnia, bármilyen nehéz szívvel tette is.¹

Bízvást mondhatja valaki: „Ha az Isten szolgálóinak nem szabad a tudományt (litteras) tanítaniok, azt megtanulniuk sem szabad. És miképpen lehessen valakit emberi bölcseségre vagy bármilyen érzületre és cselekedetre nevelni, mikor ennek a nevelésnek egész életre szóló eszköze a tudomány (litteratura)? Mert lehet-e megvetnünk a világi tanulmányokat (saecularia studia), mikor nélkülök az isteni tudományok sem művelhetek?” Be kell hát látnunk a tudományos műveltség szükségességét (necessitatem litteratoriae eruditionis); figyelembe kell vennünk, hogy azt részben el lehet fogadnunk, részben el kell kerülnünk (respiciamus ex parte earn admitti [non] posse, ex parte uitare). A híveknek inkább tanulniok kell a tudományt, mint tanítaniok. Mert különbözik a tanulás és tanítás módja. Ha a hívő a hamis istenek magasztalásával bővelkedő irodalmat *tanítja*, kétségkívül addig, amíg tanítja, ajánlja is; amikor előadja, megerősíti; amikor említést tesz róla, bizonyosságot is tesz felőle; amikor az istenek nevét kiejti, már vallja is őket, holott a törvény (mint mondtuk) tiltja, hogy az istenek nevét ki ne ejtsük és az Isten nevét hiába ne vegyük. Ekként épül fel az ördög számára való hit a nevelés kezdetétől fogva. Csakugyan kérdés lehet tehát, vajjon nem bálványozást követ-e el, aki a bálványokról tart leckét tanítványainak? Ha ellenben a hívő mindezeket *tanulja* (másképpen áll a dolog), mert feltéve, hogy már tudja, miről van szó, nem fogja sem elfogadni, sem elsajátítani, amit hall s még sokkal kevésbbé, ha régóta tudja. Amikor aztán kezd elmélkedni, mindenesetre elmélkedni fog arról is, amit elébb tanult az Istenről és a hitről s akkor már a pogány bálványokat tudatosan meg fogja vetni és vissza fogja utasítani. És most már oly biztonságban fogja magát érezni, mint aki a tudatlan embertől elfogadja a mérget (melyet ismer) s meg nem issza. A kényszerűség

¹ De idololatria, cap. 10. (Corpus Script. Eccl. Latin. Vol. XX. p. 40.)

mentségül fog szolgálni, mert hiszen másképen egyáltalán nem tanulhat (Huic necessità ad excusationem deputatur, quia aliter discere non potest.)

Tertullianus tehát a körülményekkel számolni kénytelen. A profán irodalmat tanítani tiltva van keresztény embernek, mert a tanítás ebben az esetben nem más, mint a téves tanok terjesztése és megerősítése. Tanulnia ellenben szabad, mert másként nem művelődhetnék, s mert a gyermekésszel megtanult ismereteket később az igaz keresztény tannal helyreigazíthatja. Vájjon Tertullianus dialektikai erőlködése, mellyel a kényszerhelyzetet elfogadhatóvá tenni igyekezett, mennyiben állhatná meg helyét a kritikai gondolkodás ítélőszéke előtt, oly kérdés, melynek eldöntésére ehelyütt nincsen szükség.

25. Arnobius és Lactantius tagadó álláspontja. –

A III. század végén és a IV-iknek elején, amikor *Arnobius* és tanítványa *Lactantius* írták apologetikus műveiket, az ellentét a klasszikus műveltség tartalma s a keresztény tan szelleme közt mind hangosabb kifejezésre jut a birodalom nyugati részeiben is. Minucius Felix Octaviausa nyugodt érvelésével inkább etnikai elmélkedésnek, mint vallásos vitairatnak benyomását teszi. Tertullianus a gyűlölködő ellenszenv hangján bírálja a klasszikus irodalmat. Másképen színezik hitvédelmi álláspontjukat Arnobius és Lactantius: a keresztény tan egyszerű fenségét szembeállítva a pogány klasszikus irodalommal, szinte kultúraellenes módon fölöslegesnek tartanak minden irodalmi és filozófiai tanulmányt. Itt már semmi nyoma a kényszerhelyzettel megokolt engedékenységnek, vagy valamelyes, bárminő csekély, egyeztető hajlandóságnak.¹ A keresztény vallás tanai ma-

¹ Ez a szembeállítás az egész latin patrisztikai irodalomban talán legélesebben nyilvánul meg Hieronymus híres víziójában. Epist. XXII. n. 30, különösen a megelőző 29. fejezetnek e szavaiban: „Quae enim communicatio luci ad tenebras? Qui consensus Christo cum Belial? Quid facit cum Psalterio Horatius? cum Evangeliiis Maro? cum Apostolo Cicero? Nonne scandalisatur fráter, si te viderit in idolio recumbentem? Et licet omnia munda mundis, et nihil reiciendum, quod cum gratiarum actione percipitur: tamen simul bibére non debemus calicem Christi et calicem daemoniorum” (Migne, P. L. Tom. 22., col.

gukban is elégségesek, és az összes szabad művészeteket pótolják. Abból, hogy valaki deklinálni és konjugálni tud,¹ hogy arányos és jól elrendezett beszédek szerkeszt; hogy Lucilius verseit és Pomponius bohózatait könyv nélkül el tudja mondani; hogy a törvényszéki eljárás szabályait ismeri; hogy tudja mi a *genus* és *species*, még nem következik, hogy azt is tudja, mi igaz és mi nem igaz; mert „az emberi bölcsesség együgyűség Isten színe előtt”, (*sapientiam hominis stultitiam esse apud Deum*). A keresztények elismerik, hogy a művelt pogány emberek csiszolt nyelven beszélnek és írnak, hogy kitűnő szillogizmusokat készítenek, hogy szabatosan tudnak meghatározni és osztályozni, hogy jártasak a számtanban, a geometriában és zenében;² „De mi köze mindennek a földolgohoz? Vajjon az ő érveléseik, szillogizmusaik és más effélék már biztosítékai-e annak, hogy ismerik az igazságot?”

Főleg a pogány filozófia az, melynek megtévesztő voltát és hiúságát a keresztény bölcseséggel szemben nem győzik bizonyítani Arnobius és Lactantius; amaz inkább a retorika mutatós eszközeivel és mesterkéltségszerű stílusával, emez az antik filozófia alapos ismeretével és a legjobb latin prózára emlékeztető, világos előadásával. Már a pogány bölcselők is sejtettek ugyan valamit az igaz Istenről, de ez csak homályos érzés, mely a belátás tisztaságának teljes híjával van. Akár a fizika, akár az ethika, akár a logika tartalmát és módszereit tekintjük, mindenütt csak ellenmondásokkal, ingadozásokkal, szavakban kimerülő üres vitakozásokkal találkozunk, melyek a keresztény bölcsesség mellett értéktelenek.³

416-7). De azért Hieronymus sem tudta sohasem feledni ifjúkori klasszikus tanulmányait; maga mondja, hogy nem tudja kiirtani e bájos emlékeket. Végig a klasszikus irodalom hatása alatt áll, s szüntelenül idézi kedves íróit. Boissier, id. m. I. 382-389.

¹ Arnobius, *adv. gentes*, lib. II. *cap.* 6. Ed. Reifferscheid, *Corp. Ser. Lat.* Vol. IV. p. 51-2.

² *Ibid.* *cap.* 11. – Ed. Reifferscheid, p. 56.

³ Lactantius, *Divin. Inst.* lib. 3. (*De falsa sapientia*. A fordításban bemutatott részek: *Corp. Script. Eccles. Latin.* Vol. XIX. p. 191-2, 212-213.)

Nem szükséges mindent bejárnunk. Válasszunk ki egy tárgyat,¹ mely a legnagyobb és leglényegesebb s melyen az egész bölcsesség sarkallik. Epikuros azt tartja, hogy a legfőbb jó a lélek gyönyörében van; Aristippos a testi gyönyörben keresi azt; Kalliphon és Deinomachos a becsületességet kapcsolják össze a gyönyörökkel; Diodoros a fájdalomtól való mentességet tartotta legfőbb jónak. Hieronymos a legfőbb jót abban keresi, ha az ember nem szenved; a peripatetikusok pedig a lélek, a test és a szerencse javaiban. Herillos szerint a legfőbb jó a tudásban van; Zeno szerint abban, hogy az ember a természettel megegyezően éljen; egynémely stoikus bölcselő azt tanítja, hogy a legfőbb jó az erény követésében rejlik; Aristoteles pedig a becsületességben és erényben vélte feltalálhatni. Ezekkel körülbelül kimerítettem minden nézetet. E nagy széjjelágazásban kinek a véleményét kövessük hát? Kinek higyjünk? Hiszen mindegyiknek egyenlő tekintélye van . . .

Hátra van a filozófiának ama harmadik része, melyet logikának neveznek, amelyben az egész dialektika és az előadás egész elmélete foglaltatik. Ezt az isteni műveltség épen nem követeli meg, mert nem a nyelvben, hanem a szívben van a bölcsesség (quia non in lingua, sed in corde sapientia est) s egészen mindegy, milyen beszéddel élünk (nec interest quali utare sermone): hiszen dolgokat s nem szavakat kell keresni. Mi itt nem is a nyelvtanítóról vagy a szónokról értekezünk, kiknek az a tudományuk, hogy miképen illik beszélni, hanem a bölcsről, akinek tudománya az, hogy miképen kell élni. Ha tehát sem a fizikának, sem a logikának a módszerére nincsen szükség, mivel az embert boldoggá nem tehetik, az egész filozófia ereje csakis az etikában gyökerezhetik, melyhez állítólag Sokrates fordult, miután minden egyéb felhagyott. Mivel pedig kimutattam, hogy a filozófusok ebben a részben is tévedtek, mert a legfőbb jót, melynek elnyerésére születünk, nem értették meg: világos dolog, hogy hamis és hiábavaló minden filozófia, mert nem fegyverzi fel az embert az igazságosság gyakorlására, nem mutatja meg emberi kötelességünket s nem erősíti meg értelmünket.

26. Szent Ágoston és a művelődés problémája. –

Azt a kérdést, hogy a világi tudományokat a keresz-

¹ T. i. a Summum bonum kérdését.

tény tan szempontjából miképpen kell értékelni, a latin egyházban *Szent Ágoston* fogta fel legmélyebben és legegységesebb módon; hiszen egyik legnevezetesebb tétele, hogy a hitbeli üdvözüléshez a megismerés is szükséges;¹ s hogy amikor el tudunk érni odáig, hogy a *mens* racionalissal, vagyis lelkünk szemével² meglátjuk az Istent, magát az igazságot láttuk meg és értettük meg.³ Életének nagy részét annak a feladatnak szentelte, hogy megállapítsa, vajjon ennek az örök igazságnak felkeresésére, tehát Isten megismerésére mily szolgálatot tehet nekünk a tudomány?

A feleletet azonban *Szent Ágoston* nem egyféleképpen adta meg. Azok a hatalmas átalakulások, melyek lelkében ifjúkorától élte derekáig végbementek; azok a soknemű filozófiai áramlatok, melyeknek – munkássága különböző szakaszaiban – sodrába került;⁴ külső körülmények, melyek élete sorsára elhatározóan befolytak; saját bölcselkedő természete, mely sohasem tudott végleg megnyugodni az elért gondolateredményben, hanem folyton további elmélkedésre ösztönözte, – együttvéve megmagyarázzák, hogy a művelődési problémára vonatkozó nyilatkozatai, melyeket különböző időkben keletkezett művei tartalmaznak, nem egészen egységes felfogásra vallanak. Ha valakiről, *Szent Ágos-*

¹ *Contra Acad.* (386-ból) lib. III. cap. 20. §. 43.: „ita enim iam sum affectus, ut quid sit verum, non eredendō solum, sed etiam intelligendo apprehendere impatienter desiderem”. – In *Joann. Evang.* (416-ból) *Tractatus* 29., cap. VII. n. 6.: „Intelligere vis? crede. Deus enim per prophetam dixit: Nisi crederitis, non intelligetis” (*Isai*, VII., 9., 70.) . . . „Intellectus enim merces est fidei. Ergo noli quaerere intelligere, ut credas, sed crede ut intelligas ...”

² *De lib. arb.* lib. II. n. 13: „num arbitraris in nobis, id est, in iis, quibus natura nostra completur, ut homines simus, aliquid inveniri posse praestantius, quam hoc (= mentem rationalem) . . .? Nam et corpus nos habere manifestum est, et vitam quandam, qua ipsum corpus animatur atque vegetatur, quae duo etiam in bestiis agnoscimus, et tertium quiddam quasi animae nostrae caput aut oculus ...”

³ *De vera religione*, 56-57.

⁴ *Dorner: Augustinus* (*Unsere religiösen Erzieher*. Leipzig, 1908. 178. 1.): „Augustin ist nicht eine völlig, einheitliche Gestalt. Dazu war die Zeit noch nicht gekommen. Die rationale und die supranaturale, die ethische und die metaphysische, die optimistisch-aesthetische und die pessimistische Richtung, neuplatonische und jüdische Einflüsse kreuzten sich in ihm”.

tonról lehet állítani, hogy lelki élete rendkívüli fejlődésen ment keresztül. Általában mégis megállapítható, hogy a 396-ik év, vagyis a hippói püspöki székre emeltetésének időpontja az az élesebben feltetsző határvonal, mely a világi tudomány és a keresztény tan viszonyának megítélésében mutatkozó eltérő felfogásokat elválasztja és két csoportba sorozza.

A most jelzett időpont előtt Szent Ágostonban még a keresztény filozófus uralkodik; utána az egyház tekintélyét legmagasabbra becsülő főpap, a maga tételesebb álláspontjával. Gondoljunk csak azokra a szabadröptű elmélkedésekre, melyeket 386-ban cassisiacumi magányában folytatott tanítványával, s melyeknek termékei egyrészt a *De vita beata*, *Contra academtcos* és *De ordine* című dialógusok, másrészt a szabad művészetek anyagát feldolgozó tankönyvei¹ (közbe-közbe Cicero Hortensiusát és Virgilius műveit magyarázgatja fiatal társainak), s hasonlítsuk össze ezeknek az elmélkedéseknek a szellemét és módszerét püspökké választása után keletkezett műveinek egynémelyikével, például a *De doctrina Christiana* cíművel, s nyomban meg fog világosodni a kétféle felfogás különbsége. Míg amott (nyilván neo-platonikus hatások) alatt² a tanulmányok végső célja az érzékfölötti igazságokra vezető keresztény filozófia, mely a „vir sapiens” eszményét³

¹ Ezek: *De musica*, hat könyvben; továbbá: *Principia Dialecticae*, *Principia Rhetorices* és *Categoriae decern*, melyeket újabban Szent Ágostontól eredő vázlatoknak tekintenek (régebben teljesen elvitták tőle). A „*De Grammatica*” (Keil, *Gramm. Lat.* V. 496-524.) nyilvánvalóan pogány tanító műve. V. ö. Eggersdorfer Fr. X.: *Der heilige Augustinus als Paedagog*. Freiburg i. Br., 1907. 92.1.

² Platon volt a görögök közül legnagyobb hatással Szent Ágostonra. Egész filozófiája a platóni eszmék tanában gyökerezik. A szellemi és anyagi világ éles különbsége, a lélek tiszta szellemisége és halhatatlansága, az igazságnak Istenben való meghatározása stb. platóni hatásokra valló álláspontok. Meg kell azonban jegyezni, hogy mindez nagyobbára a neoplatonizmus közvetítésével hatott Augustinusra. Magának Platónnak dialógusaiból igazán jól csak a *Timaiost* ismerte, de ezt is, valamint a neoplatonikusok iratait is, csak latin fordításokból. V. ö. Nourrisson: *La Philosophie de St. Aug.* Paris, 1865. II. 101 – 136. I. – Grandgeorge L.: *Saint Augustin et le néoplatonisme*. Paris, 1896.

³ *Contra Acad.* lib. I. cap. 1. n. 3-4. Itt található meg az a sokat idézett hely: „*Philosophia est enim, a cuius uberibus se nulla aetas queretur excludi*”. V. ö. uyanott: *Lib. II. cap. 3. n. 8.*

követi, addig a második korszakban a ‚vir sanctus‘ lebeg eszményként Szent Ágoston szeme előtt,¹ s ennek megfelelően minden nevelői tevékenység vég-célját abban látja a hippói püspök, hogy az örök üdvösségre vezető keresztény jámbor életre képesítsen. A *De ordine*² című műben még azt hirdeti Augustinus, hogy „azok, kik csupán a tekintéllyel érik be és csak a jó erkölcsökben és helyes szándékban keresik állandó törekvésük tárgyát, a legjobb értelemben vett szabad tudományokat ellenben megvetik vagy tanulmányozásukra elég erőseknek nem mutatkoznak, boldog embereknek ebben az életben alig mondhatók” (mely kijelentését a 426-ik év körül írt *Retractatiókban*³ vissza is vonja); püspöksége idejében készült művei ellenben, bár a profán tudományok szükségességét ezek is vallják, már csak inkább a Szentírásra való vonatkozásaikban értékeli őket, s nem annyira tartalmi, mint alaki szempontból ajánlják a velük való foglalkozást.

27. Szent Ágoston egyénisége. – Szent Ágostont méltán számíthatjuk a legnagyobb emberek és a legnagyobb gondolkodók közé. Grandiózus vonások egyesülnek személyiségében: közülük nem utolsó az a „titáni szubjektivizmus” (Eucken), mely lelkének minden nyilvánulását jellemzi. Talán ez tette oly páratlan pszichológussá, aki finom elemzőképességgel hatol bele az emberi lélek legmélyebb rejtekeibe. S ez tette nagy kultúreberré is, bármily kevésre becsülte élte második felében a világi tudományt. E mellett elsőrangú mestere a szónak: előadása színező erejével és hangulatosságával a stílművészet legmagasabb fokáig fel tud emelkedni.⁴ Rendkívül termékeny író, aki 93 munkát

¹ Eggersdorfer id. m. 107. 1.

² Lib. II. cap. 9. η. 26. V. ö. Lib. I. cap. 8. η. 24. Nam eruditio disciplinarum liberalium modesta sane atque succincta, et alacriores et perseverantiores et comptiores exhibet amatores amplectendae veritatis, ut et ardentius appetant et constantius insequantur, et inhaereant postremo dulcius, quae vocatur, Licenti, beata vita.

³ Lib. I. cap. 3., 2.: Et quod multum tribui liberalibus disciplinis.

⁴ Eucken: *Lebensansch. der großen Denker*, 220: „Ein Meister des Worts von allererstem Range; namentlich hat seine Sprache in der Kraft und

írt 232 könyvben. Az egyház első nagy theológusa, nyugaton ugyanolyan jelentőségű, mint Origenes keleten.¹ Filozófus voltában nem kisebb, mint Platon vagy Descartes. Amit az öntudat bizonyosságáról, az eszméletesség természetéről, a jóról és rosszról, a szabad akaratról, az Isten lételéről és megismerhetőségéről tanított, mind a mai napig foglalkoztatja az elméket. Amit az isteni kegyelemről és a liberum arbitriumról hirdetett, még a XVII. században is nagy szellemi mozgalmakat támasztott, aminek igazolására elég Janseniust, Saint-Cyrant, általában a Port-Royal tanárait, Pascalt, úgyszintén Descartes-ot és Malebranche-ot említenem. Magát a Cogito ergo sum-ot is Descartes előtt Augustinus mondta ki teljes tudatossággal. Elmékedésének hatása az egész középkoron át gyengítetlenül érvényesült: Johannes Scottus, Abaelard, Anselmus, Petrus Lombardus, Vincentius Bellocensis és aquinói Szent Tamás tanai Szent Ágoston nélkül meg sem érthetők.²

Egyéniségének ez a kiválósága megokolhatja, ha élete főbb mozzanatait itt is szemügyre vesszük, habár számtalanszor elmondották. Pszichológiai és pedagógiai tekintetben ez az életrajz, melynek 387-ig terjedő hiteles forrása magának Szent Ágostonnak *Vallomásaiban* foglaltatik, azért igen fontos, mert egy ifjú léleknek az igazságért folytatott hosszú, őszinte vívódását tárja fel. Senki sem küzdötte végig ezt a küzdelmet oly erővel, oly lelki gyötrelmekkel, oly rázkódtatások közt, mint Szent Ágoston.³ Az álláspont pedig, melyhez erkölcsi diadala eljuttatta, annak a hatalmas antagonizmusnak

Weichheit eines durchgehenden Gemütstons einen musikalischen Klang hinreisender Art; bei keinem andern ist die lateinische Sprache so sehr ein Gefäß in sich selbst vertiefter Innerlichkeit geworden." V. ö. Norden, id. m. II., 621-624.

¹ Dorner, id. m. 147-148; 153-156. 1.

² Szent Ágostonnak e nagy hatását a későbbiekre legalaposabban Nourrisson mutatta ki id. művében, a II. köt. 153-276. lapjain. V. ö. még Cunningham: S. Austin and his place in the History of Christian thought. London, 1886. (Főleg a II. excursus 142-154. 1.)

³ Ezt a lelki tusakodást Szent Ágoston lelkének történetét tárgyalja főképen Egger A. műve: Der heilige Augustinus, Bischof von Hippo. Kempten u. München, 1904.

is, mely a pogány műveltség és a keresztény éthosz közt fennállott, befejezését jelenti, még pedig a kereszténység javára. Ebben rejlik az életrajz művelődés-történeti jelentősége. De az elméleti pedagógia és a neveléstörténet is sok értékes tanulságot meríthet az egyéni művelődés menetének ama pontos leírásából, melyet a Vallomások tartalmaznak.

28. A Vallomások.¹ – Szent Ágoston (Aurelius Augustinus) 354-ben november 13-án Tagastában, Numidiának egy kis városában született. Apja pogány volt s csak röviddel halála előtt vette fel a keresztiséget; Monica ellenben, az anyák eszményképe, már keresztény családnak volt sarjadéka. Tagastában folytak le Szent Ágoston gyermekévei; itt is végezte első tanulmányait. Élénk természete nehezen tűrte az iskola fegyelmét; maga megmondja, hogy sokat verték (vapulabam) játékos hajlamaiért, melyek miatt csak lassan tanulta meg a betűket. Mikor aztán elsajátította az elemeket, a szomszédos Madaurában a grammatika és retorika tanulásához fogott. A római nevelés hagyományos rendje szerint görögül is tanult, de nem nagy kedvvel és sikerrel.² „Mi volt az oka”, írja később,³ „hogy a görög irodalmat meggyűlöltem . . . még most sem értem egészen. Mert a latin irodalmat nagyon szerettem, persze nem azt, amelyet első tanítómtól ismertem meg, hanem amelyre azok tanítottak, kiket grammatikusoknak neveznek/ Olvasmányaiban a mese-szerű és csodás vonások érdekelték, melyeken örömmel időzött élénk képzelete, míg minden elvont és gyakorlati ismeret akkoriban még hidegen hagyta. „Hogy egy meg egy az kettő, kettő meg kettő négy,

¹ Szent Ágoston vallomásai. Fordította: Vass József. Második kiadás. Budapest, 1925.

² Sohasem tudta annyira vinni, hogy a görög írókat eredetiben olvashatta volna. Két főhely: De trinitate, lib. 3, prooem. 1.: „graecae autem linguae non sit nobis tantus habitus, ut talium rerum libris legendis et intelligendis ullo modo reperiamur idonei . . . « Contra litt. Petilian, lib. 2, cap. 38. η. 91.. „Augustinus respondit: et Ego quidem graecae linguae perparum assecutus sum, et prope nihil”.

³ Confess, lib. I. cap. 13. η. 20.

gyűlöletes nóta (odiosa cantio) volt nékem; viszont hívságos elmémnek legkedvesebb látványa volt a fegyverekkel megtöltött fa-ló, Trójának égése, s Creusának árnyéka.¹ De hiszen a görög irodalom is tele van – folytatja – ily mesés elbeszélésekkel.²

Hiszen Homeros is jártas az ily mesék szövésében s léhasága is csupa édesség (dulcissime vanus est); s mégis fanyar volt nékem gyermekéveimben ez az író. Azt hiszem, hogy a görög fiúk is ilyennek ítélnék Virgiliust, ha oly módon kellene nekik megtanulniuk a latint, mint én a görögöt. Az idegen nyelv megtanulásának a nehézsége ugyanis epével borította el a mesés görög elbeszéléseknek minden báját. Egy szót sem értettem a szövegből; s kegyetlen ijesztgetéssel és büntetésekkel akartak rábírní, hogy igyekezzem megérteni. Csecsemő koromban a latin szókat sem tudtam s figyellel mégis megtanultam őket, minden félelem és kinszenvedés nélkül, a dajkák nyájaskodása, mosoly és tréfa, vígság és játék közben. Megtanultam súlyos büntetés és sürgetés nélkül; a szívem unszolt, hogy fejezzem ki, ami megfogamzott benne (cum me urgeret cor meum ad parienda concepta sua). Ezt csak úgy érhettem el, hogy azt a néhány szót nem tanítóktól, hanem a beszélőktől tanultam meg s hallás után igyekeztem kifejezni, amit éreztem (auribus parturiebam, quidquid sentiebam). Ebből is kiderül, hogy ilyeneknek megtanulására hatásosabb a szabadon működő kíváncsiság, mint a félelmetes kényszer.

Ezekkel a szokásos tanulmányokkal foglalkozva érte el Augustinus a tizenhatodik év küszöbét. Míg életének ezen időpontjáig csak gyermekes csínyekről, pajkosságokról, léhaságokról tud, most (a serdülés beálltával) már is a bűn ösvényére téved. Hatalmába ejti az érzéki szerelem:³ semmi másban nem talál gyönyörűséget. (Et quid erat, quod me delectabat? nisi amare et amari.) A testiség minden ördöge feltámad benne s ragadja magával ellenállhatatlanul:⁴ „Ködök áradtak ki a test

¹ U. o. n. 22.

² U. o. cap. 14. η. 23.

³ Confess, lib. 2, cap. 1-2.

⁴ Az itt következő hely kitűnően mutatja meg Szt. Ágoston stílusának egyéni vonásait; e néhány sor csupa metafora, melyek erős belső szemléletre

iszapos kívánalmaiból és a serdült kor pezsdüléséből, s homályba és ködbe borították szívemet, úgy hogy nem volt megkülönböztethető a szerelem derült tisztasága a kéjvágy sötétségétől. Mind a kettő összekeverve hullámozott bennem és tehetetlen fiatalságomat a vágyak lejtőjén tovaragadta és elmerítette a bűnök örvényébe.”

Tizenhetedik évében apja, nem csekély anyagi áldozatokkal, Karthágóba küldötte, hogy az ottani magasabb iskolán befejezhesse tanulmányait. Azonban Augustinust ide is követték bűnös hajlamai, sőt ebben a nagy városban még inkább rabul ejtette az érzékiség. „Karthágóba jöttem”, mondja,¹ és „mindenütt a bűnös szerelmek zagyva hangjai környékeztek . . . A barátság forrását beszennyeztem a kéjvágy pokoli gerjedelmével, rút és bectelen módon; de azért szertelen hiúságomban mégis előkelő és művelt modorú embernek tartottam magamat”. Nemi élvezeteken kívül főképp a színház látványosságai vonzották, „melyek,” úgymond, „telve voltak nyomorúságom képeivel és szenvedélyeim lángcsóvaival”. A retorikát ezalatt tanulta ugyan, de inkább azért, hogy ékesszólásával feltűnést keltsen, mint a tárgy iránt való lelkesedésből. A csillogó szavakat, a dagályos kifejezéseket kereste.

Ekkor került a kezébe egy könyv,² „melynek szerzője egy bizonyos Cicero, kinek nyelvét úgyszólván mindenki csodálja, de érzületét kevésbbé”. Cicero Hortensiusa volt, melynek olvasása idézte elő Szent Ágoston lelkében az első nagy átalakulást. Megkomolyodott. Kezdett ráeszmélni önmagára. Érdekelte, hogy Cicero nem ennek vagy annak a filozófiai iskolának a követésére buzdít, hanem magának a tudásnak, az igazság megismerésének a problémáját állítja fel. Ezzel a könyvvel mintegy megnyílt Augustinus előtt az ő szellemi életének nagy perspektívája: keresni kell, hol az igazság? mi az igaz-

vallanak. „Sed exhalabantur nebulae de limosa concupiscentia carnis et scatebra pubertatis, et obnubilabant atque offuscabant cor meum, ut non discerneretur serenitas ductionis a caligine libidinis. Utrumque in confuso aestuabat, et rapiebat imbecillam aetatem per abrupta cupiditatum atque mersabat gurgite flagitiorum.”

¹ Confess, lib. 3. cap. 1-2.

² Confess, lib. 3. cap. 4. n. 7-8.

ság? melyik igazság az, amely az embert *igazán* boldoggá teheti? Cicero tette Szent Ágostont filozófussá.

Életének e nevezetes szakába (374.) esik a manichaeusokhoz szegődése,¹ akiket későbbi álláspontjáról fennhéjázó, őrjöngő, érzéki és fecsegő embereknek nevez. Ez a szekta Perzsiából származott át a római birodalomba. Tagjainak hite szerint két ősi szubstancia van: a jó és rossz s ennek megfelelően az egész mindenséget a világoosság és sötétség, a jó és rossz keverékének kell képzelni. Érezte Augustinus, hogy e tanítás nem nyugtatja meg végképen. Mégis befogadta, mert a manichaeusok igazságot ígértek neki, melyet lelke olthatatlanul szomjúhozott.² Nem látta be még – úgymond – okoskodásaik helytelen voltát, ámitásaikat, hitegetéseiket; viszont azonban nem tudott arra sem feleletet adni, hogy a világon mutatkozó sok baj és gonoszság miképen egyeztethető össze az Isten jóságával? Lelke maró és gyötrelmes kétségben hánykolódott. Még akkor nem világosodott meg előtte, ami későbbi ethikai elméletének sarkpontja, hogy t. i. a baj, a rossz, a gonoszság csak negatívum: a jónak tagadása és hiánya (quia non noveram malum non esse nisi privationem boni), s hogy ennél fogva a rossznak nincs önálló jelentősége és normatív szerepe az emberi életben és a mindenségben.³ Még mindig nem érkezett el tehát Szent Ágoston végleges megigazulásának ideje, bár anyja Monica naponkinti imádságába foglalta szeretett fia lelkének megtisztulását.⁴

Augustinus, miután tanulmányait bevégezte, maga is tanárrá lett; mégpedig Karthago retorikai iskolájában.⁵ Magánélete most sem volt feddhetetlen: egy nő-

¹ Ibid cap. 6-10.; η. 10-18.

² O Veritas, Veritas, quam intime etiam tum medullae animi mei suspirabant tibi. ibid. n. 10.

³ Neo-platonikus hatás. Plotinosnál a rossz = *έλλειψις του αγαθη* (Ennead III., 2., 5.; "*Ολοσ δέ κακον έλλειψιν του αγαθου θετερον. αγαγη δέ έλλειψιν. ειμαι ενταυθα αγαθου, οτι εν αλλω. κ. τ. λ*"). Lásd: L. Grandgeorge: Saint Augustin et le néoplatonisme. (Bibliothèque des Hautes Etudes. Sciences religieuses. VIII.) Paris, 1896. 116. 1.

⁴ Conf. lib. 3. cap. 11. n. 19-20.

⁵ Ibid. lib. 4. 1 s k. fej.

vei élt, ki nem volt hites felesége, de akihez egyébként hűséggel ragaszkodott. Hihetőleg tanszéki teendőiből kifolyólag írta meg ebben az időben (381 körül) első művét a Szépről és Illőről (*De pulchro ac apto*) s szorgalmasan tanulmányozta Aristoteles Kategóriáit, melyekben már a „csodálatosan egyszerű és változhatatlan Istent” megsejtette. Forgatta továbbá mindazokat a könyveket, melyek a szabad művészetek anyagát felölelték. Ezekről írja: ¹

De mit használt nekem, hogy én, aki akkor a gonosz vágyak semmirekellő rabszolgája voltam (*nequissimus malarum cupiditatum servus*), az úgynevezett szabad művészetekre vonatkozó összes könyveket magam elolvastam és, amit csak elolvashattam, meg is érttem? Örömöm telt bennük, de nem tudtam, hogy honnan ered, ami e könyvekben igaz és bizonyos. Háta fordítottam a fényességnek s arcommal oda fordultam, ahová a világosság esett; így arcom, mellyel a megvilágított tárgyakat láttam, maga meg nem világított. Hogy a beszélés és vitaközös mesterségéről (*de arte loquendi et disserendi*), az idomok méreteiről (*de dimensionibus figurarum*), a zenéről (*de musicis*) és a számtanról (*de numeris*) szóló könyveket nagy nehézség nélkül és tanítómester nélkül magamtól is megértettem, azt Te tudod, Uram Istenem: hiszen a megértés gyorsasága és az ítélet élessége a Te ajándékod; de azért mégsem áldoztam Te Néked. És így, amit tanultam, nem annyira hasznomra, mint romlásomra vált.

A karthágói tartózkodást nem soká tűrte Augustinus.² Tanítványai, mint általában a karthágói fiatalok, módfelett fegyelmetlenek voltak: vad lármaival rontottak sokszor előadó termébe s minden rendet megzavartak. E kelletlen állapotok szülte lehangoltságot fokozták Augustinusnak mind erősebben jelentkező lelkiismereti furdalásai. Miután a manichaeusok híres püspöke Faustus (aki tudatlan fecsegőnek bizonyult) sem tudta kételyeit eloszlatni, teljesen megingott hozzájuk való bizalma. E sok baj és küzködés közt határozta el magát arra, hogy

¹ Conf. lib. 4. cap. 16.n. 30.

² Conf. lib. 5. cap. 3-8.; n. 3-15.

megválnak karthágói tanszékétől s Rómába megy retorikát tanítani. Anyjától érzékenyen elbúcsúzik¹ és hajóra száll. Augustinus ekkor huszonkilenc éves.

Rómában csak igen rövid ideig tartózkodott, de újabb tévútra került. Megismerkedett néhány akadémikus filozófussal, kik azt hirdették, hogy a kételkedés maga az igazság. Ez a tan, mely nagyon megegyezett Augustinusnak akkori hullámzó lelki állapotával, csak még jobban megzavarta. Szerencsére meghívást kapott Mediolanumba, az ottani retorikai tanszékre s ennek az ajánlatnak elfogadása idézte elő a nagy fordulat Augustinus lelki fejlődésében. Új otthonában megismerkedett Ambrosius püspökkel, ki lassanként visszaadta lelke nyugalmát. Szent beszédei, melyeket Augustinus szorgalmasan hallgatott, mind jobban megértették benne annak tudatát, hogy a feltétlen hitben kell keresnie azt, amit ő igazságnak nevez.

A manichæusokat is már végleg elhagyta, s elhatározta, hogy belép a keresztény katéchumenoszok közé. Ekkor érkezett Mediolanumba anyja, ki szándékában megerősítette.

Érdekesen ad számot Szent Ágoston a Vallomásokban² belső fejlődésének eme fázisáról. Még nem volt katolikus, de már manichæus sem; még nem látta meg színről-színre az igazságot, de a tévedések örvényéből már kimenekült; már nemcsak a szavak ékeségét kereste Ambrosius beszédeiben, hanem érveket merített belőlük a kereszténység támadóinak megcáfolására; már nem akadt fönn a Szentírás nyelvén, melyet valamikor darabosnak és dísztelennek tartott. Érezte, hogy a betű öl s a szeltem éltet. Lassanként felismeri a hit igazi mivoltát; már megsejti, hogy vannak dolgok, melyeket senki sem képes bebizonyítani s mégis min-

¹ Egyike a Vallomások legszebb részleteinek. Mély érzéssel írja le a szerző az egész búcsújelenetet: az anya fájdalmát és öleléseit, a fiúnak titkos távozását s Monica kétségbeesését, mikor hajnalban arra ébred, hogy fia már hajóra szállt. „Flavit ventus, et implevit vela nostra et littus subtraxit aspectibus nostris; in quo mane illa insaniebat dolore, et querelis ac gemitu implebat aures tuas contentmentis ista” n. 15.

² Lib. 5. cap. 14. η. 24.; lib. 6., cap. 1-5. η. 1-6.

denki elhisz.¹ A döntést egy jelenés hozta meg. Háza kertjében egy szózatot vélt hallani, mely Szent Pál apostol leveleire utalta. Találomra felnyitotta a könyvet s e szókon² akadt meg a szeme: „Mint nappal, tiszteségesen járjunk, nem tobzódásokban és részegeskedésekben, nem ágyasházakban és szemtelenségekben, nem versengésben és irigykedésben, hanem öltözzetek az Úr Jézus Krisztusba és a testet ne ápoljátok a kívánságok szerint.”

Eloszlott lelkéről a köd.³ Érezte, hogy Krisztus követésében megtalálta, amit keresett. Szent Ambrus nyomban megkeresztelte (387). Néhány hó múlva visszatér Afrikába, miután még édesanyját elsiratta.

29. A katechumenátus. – Életének második szaka (387-430) úgy indult, mintha Szent Ágoston a világtól való elvonulás eszményét akarta volna megvalósítani. Már a keresztség felvétele előtt is hajlandóságot érzett a magános élet iránt. Három évig tartózkodott akkor a Mediolanummal szomszédos Cassisiacumban, Verecundus nevű barátjának egy falusi jószágán, ahol néhány vele volt hívét taníttatta, bölcsekedett velük a hit igazságairól s megírta didaktikai célzatú műveit, melyeket már ismerünk. Mikor aztán 387-ben visszatért hazájába, itt is folytatta, most már klastromi szellemben és módon, zárkózott életmódját.

De növekedő híre csakhamar utólérte. Hippó lelkésze, majd 396-ban püspöke lett. A gyakorlati feladatok megoldása előtt immár ki nem térhetett. Vezető szerepet

¹ Consideranti, quam innumerabilia crederem, quae non viderem, neque cum gererentur, adfuissem; sicut tam multa de locis atque urbibus, quae non videram; tam multa amicis, tam multa medicis, tam multa hominibus aliis atque aliis; quae nisi crederentur, omnino in hac vita nihil ageremus: postremo quam inconcussa fixum fide retinerem, de quibus parentibus ortus essem, quod scire non possem, nisi audiendo credidissem. Conf. lib. 6. cap. 5. η. 7.

² Ad Rom. 13., 13-14.: Non in commensationibus et ebrietatibus, non in cubilibus et impudiciis, non in contentione et aemulatione: sed induite Dominum Jesum Christum, et carnis providentiam ne feceritis in concupiscentiis.

³ Nec ultra volui legere, nee opus erat. Statim quippe cum fine huiusce sententiae quasi luce securitatis infusa cordi meo, omnes dubitationis tenebrae diffugerunt. Conf. lib. 8. cap. 12. n. 29.

kellett vállalnia a hitéletben, a fiatal egyház szervezésében, a lelkek igazgatásában, a hitszónoklásban. E gyakorlati tevékenységnek főleg két mozzanata az, mely a nevelés történetében kiváló figyelmet érdemel. Egyik a katechumenatus, a másik a papnevelés körül kifejtett munkássága.

A *katechumenátusnak* akkortájt Afrikában különös jelentősége volt, a keresztség elé járulóknak rendkívül nagy számánál fogva. Ezért Deogratias karthágói diakónus a 400-ik év körül arra kérte az új püspököt, hogy írjon módszeres útmutatást azoknak a tanítóknak a számára, kik a katechumenos-jelölteket, azaz: a még egészen pogányokat a legelső keresztény tanításban részesítették.¹ Ezeket a különböző műveltségi fokon álló kezdőket *rudisoknak* nevezték. Így keletkezett Szent Ágostonnak a kezdők hittanításáról (*De catechisandis rudibus*) című könyve,² melynek első részében (a 23-ik szakaszig) az elméleti alapvetés, a másodikban (24-55.) két mintalecke foglaltatik, még pedig nem kérdések és feleletek során (mint a címül írt „catechisare” szónak későbbi jelentéséből következtethetné az avatatlan olvasó), hanem összefüggő, akroamatikus oktatás alakjában. (Hiszen nem szabad feledni, hogy ezek a rudisok felnőtt egyének voltak.) A lendülettel megírt műből minden időkre szóló nagy tanulságot vonhatunk le; azt, hogy a keresztény tanba való bevezetés nem lehet sem dogmatikus, sem rendszeres. Ezt a rendszeres tanítást meg kell előznie a narrációnak, vagyis a világ teremtésétől kezdődő bibliai történetnek, mely szemléletes alakban ismerteti meg a jelölttel az emberiség fokozatos megigazulásának és üdvözülésének történetét Isten szeretete által. A jelöltnek ebből az előadásból, mely csak a

¹ A katechumenátusnak legszélesebb értelemben három fokozata volt: *a*) a rudisok (hitujoncok), *b*) a katechumenosok, *c*) a competensek fokozata. V. ö. Eggersdorfer, id. m. 155. és 175. l. Tov. Hrab. Maurus, *De clericis, instit. Lib. L. cap. 26.* (Migne, Tom. 107. col. 310-11.)

² Németre fordította s bevezette Ernesti Konrád (megjelent a paderborni gyűjtemény [Sammlung der bedeutendsten pädagogischen Schriften aus alter und neuer Zeit] 3. kötetében, Paderborn, 1902.) V. ö. Walter Gyula: *Szent Ágoston hitoktatói működése.* Bp. 1908.

lényeges részeket emeli ki (anélkül, hogy az összefüggés és okozati kapcsolat megértetését elmulasztaná),¹ fel kell ismernie és át kell éreznie a keresztény tan igazságait s különösen azt, hogy az Isten országába való fokozatos bevezetés csakis Isten szeretetének művével történhetett, mely szeretet látható alakot Jézus Krisztus megváltó művében öltött. A keresztény hitoktatás tehát kezdőkkel szemben semmiképen sem fűzhető az ész vallásos képzeihez, hanem az emberi nem megváltásának történeti rajzához s ebből a rajzból kell majdan kiemelteniök a tételes hitigazságoknak is.² Az oktatás módszerének továbbá egyéninek kell lennie, azaz: a jelöltek értelmi és érzelmi világához, különösen műveltségi állapotához kell alkalmazkodnia s a tanítói hivatás verőfényes örömétől ihletettnek (hilaris-nak) kell lennie, mert csakis az a tanító érhet el igazi sikert, aki kedvvel, lelkesedéssel, szeretettel teljesíti feladatát.

30. A papnevelés kezdetei. – Az egész középkoron át érezhető Szent Ágoston amaz intézkedéseinek hatása, melyeket mint lelkész és püspök a *papnevelés* terén tett.³ Különösen híressé vált püspökké választása után a fiatal klérus számára szervezett klastroma (monasterium clericorum),⁴ mely egyrészt az evangélium szellemében szabályozott aszkétikus életre adott mintát a fiataloknak, másrészt a theológiai és pasztorális képzést is biztosította. Ebből az intézményből kerültek ki ezentúl Afrika lelkészei, sőt püspökei is, kik saját székhelyükön hasonló klastromokat szerveztek. Maga Szent

¹ V. ö. különösen a mű III-X. fejezeteit (n. 5-15). A 10. pontban olvassuk: Inde iam exordienda narratio est, ab eo, quod fecit Deus omnia bene valde, et perducenda, ut diximus, usque ad praesentia tempora Ecclesiae: ita ut singularum rerum atque gestorum, quae narramus, causae rationesque reddantur, quibus ea referamus ad illum finem dilectionis, unde neque agentis aliquid, neque oculus avertendus est.

² L. Schmid, *Gesch. d. Erz. IL, I.* (1892)46.1. „Es ist ein höchst fruchtbarer und dem Sachverhalte vollkommen entsprechender Gedanke, dass Augustinus die christliche Wahrheit zunächst nicht in der Form eines Systems von gewissen religiösen Vorstellungen darstellt, sondern als das höchste Ziel einer unter Gottes Leitung vorausgegangen heilsgeschichtlichen Vorbereitung.”

³ Eggersdorfer, id. m. 130-153. 1.

⁴ L. Mihályfi Ákos: *A papnevelés története.* Bpest, 1896. I. köt. 21-28.

Ágoston volt a hippói közös élet lelke, papjainak nevelője és tanítója. Itt érlelődött meg a *De doctrina Christiana* IV. könyvének¹ alapelve, mely szerint a keresztény hitszónoklatban nem a retorika szabályainak ismerete és alkalmazása a döntő, hanem a hit mélysége, a keresztény meggyőződés szilárdsága, az isteni ihlet, mely minden egyebet pótol. Ezekből kell merítenie erejét a keresztény szónoknak s ékesszólóvá fog válni és hallgatóit meg fogja győzni.

31. Az Isten országa. – Püspöki székében írta meg Szent Ágoston leghíresebb művét az *Isten országáról* (*De civitate Dei*). Keletkezése alkalmoszerű. Mikor Alarich 410-ben elfoglalta Rómát, a birodalom romlásának okát a kereszténységre hárították a pogányok. Ezt a vádat fordítja vissza Augustinus. A pogány világnézet, a velejáró és belőle eredő erkölcsi romlottság és anyagelviség az, mely a hatalmas világbirodalom alapjait megingatta és a kívülről jövő támadásokkal szemben ellenállásra képtelenné tette. Ezt bizonyítja a szerző lelkes ihlettel, gazdag erudícióval, hatalmas polemikus erővel, 22 könyvön keresztül, melyeknek első fele inkább a hitvédelem és hitvitázás talaján áll, míg a többiek elmélkedő irányúak. Az Isten országa az első nagy történetfilozófiai munka, melynek álláspontja kizárólagosan keresztény ugyan, de azért felöleli az egész világegyetemet, eget és földet, múltat és jövőt s mérhetetlen perspektívákat nyújt az emberi életnek. Nem pedagógiai mű, de tele van pedagógiával, az emberiség nevelésének nagy-szerű koncepciójával, a fejlődés, haladás és tökéletesedés kontinuitásának eszméje fonálán, melyet Szent Ágoston vitt bele először a történeti élet értelmezésébe. Az emberiségnek az a feladata – s ezt a történet addigi menete igazolja -, hogy a jók és gonoszok országának időleges vegyülete az öntökéletesedés eszközeivel fokozatosan megszűnjön s csakis az igazak országa állandósuljon, vagyis a szellemiség uralma az anyagiság fölött. Ebben a haladásban nyilvánul meg az isteni gond-

¹ Migne, Tom. 34. col. 89-122.

viselés; ennek a haladásnak eszméje szabja meg az emberi munkásság útját és irányát.¹

S mivel az emberiségnek ily szellemben való nevelését a katolikus egyház a maga feladatának vallja, ezért Szent Ágoston, püspöksége idejében, minden eszökzt megragad, hogy az egyház egységét megszilárdítsa. Ekkor folytatta leghevesebb és legsikeresebb küzdelmeit a manichaeusok, donatisták és pelagiánusok ellen, egész sorát írva meg a támadó iratoknak, melyek, bár nagyon jelentősek, ennek a tárgyalásunknak a körén kívül esnek.

Életének utolsó éveiben már az egész vonalon megindult a római birodalom bomlásának a folyamata. Bonifacius római helytartó egy belső villongás alkalmával – nem gondolva tettének súlyos következményeire – segítségül hívta Spanyolországból a vandálokat. Afrika provincia csakhamar a barbárok kezébe kerül. Hippót is ostrom alá fogja a vandálok hada s ennek az ostromnak harmadik hónapjában (430) hagyja el porhüvelyét Augustinus nemes lelke.

32. Szent Ágoston, mint tanító és mint püspök. –

Az a teljes összhang, mellyel ez a rendkívüli ember földi pályáját bevégezte, csak nehéz küzdelem árán jöhetett létre. Sokáig kellett e gazdag léleknek hánkolódnia a kétségek tengerében, míg megtalálta súlypontját. „Azok háborogjanak ellenetek”, írja egyik polemikus iratában,² „kik nem tudják, milyen fáradtsággal lehet csak megtalálni az igazságot s milyen nehezen lehet csak elkerülni a tévedéseket. Azok háborogjanak ellenetek, kik nem tudják, mily ritka és nehéz dolog a testiség káprázatait a jámbor lélek derültségével legyőzni. Azok háborogjanak ellenetek, kik nem tudják, mily nagy nehézséggel lehet csak meggyógyítani az ember belső szemét, hogy megláthassa Napját: nem

¹ V. ö. Nourrisson id. m. II. 43-88; 416-429. Aug. Troeltsch: Augustin, die christliche Antike und das Mittelalter. München und Berlin, 1915. (Az egész munka a De civitate Dei-ről szól.)

² Contra Epist. Manichaei quern vocant Fundamenti cap. II. (Migne, Tom. 42, col. 174.)

azt, melyet mint égitestet tisztelünk s melyet ember és állat a maga testi szemeivel egyaránt fényesnek és ragyogónak lát; hanem azt, melyről írva vagyon a prófétában:¹ „Nektek pedig, kik az én nevemet félitek, feltámad az igazság napja és amelyről mondva vagyon az evangéliumban:² „Míg e világon vagyok, világossága vagyok e világnak”. Azok háborogjanak ellenetek, kik nem tudják, mily sóhajok és gyötrelmek közt lehet csak valamennyire is megismerni Istent.”

Ennek a belső küzdelemnek élesen elkülönülő két korszaka, amint már érintve volt, Augustinusnak egy-egy főművében tükröződik. Egyik a Rendről, másik a Keresztény tudományról írt könyve. Amabban egy meghitt kör tanítómestere lelkes ihlettel ünnepli a tudományokat, mint az emberi ész szülötteit; emebben egy nagy egyházmegye főpásztora és a keresztény tanítás világbjánoka mond ítéletet a profán tudományokról, mint a Szentírás megértéséhez szükséges prope-deutics művelődési elemekről, sokkal szigorúbb mértékkel mérve, mint két századdal elébb alexandriai Kelemen és Origenes. Ezt a két művet tehát nemcsak Szent Ágoston lelki átalakulásának, hanem annak a kérdésnek-szemponjtjából is elemeznünk kell, hogy ez a mélyen járó gondolkodó miképen fogta fel a kultúr-problémát, vagyis: a hitnek és a tudásnak, az auktoritásnak és a rációnak, az isteni és emberi tudomány-nak a viszonyát? Csakis e vizsgálat után elmélkedhetünk majd Szent Ágoston pedagógiájáról.

33. A műveltség észszerűsége. – Abban a műben, mely ezt a címet viseli *De ordine*, eredetileg az isteni világrendről akart Szent Ágoston értekezni. Arra akarta Cassisiacumban időző tanítványait képesíteni, hogy értelmükkel beláthassák és felismerhessék Isten kimondhatatlan nagyságát. Csakhamar meg kellett azonban győződnie, hogy fiatal hallgatói az effajta bölcseleti feladatokra nincsenek kellően előkészítve: elméjük

¹ Malakiás, 4, 2.

² Szent János ev. 1., 9, 5.

fegyelmezetlen és elvontabb gondolatmenetekben járatan. Ezért a már megindult elmélkedést félbeszakítja s mindenekelőtt útmutatást akar adni iskolája (schola nostra) tagjainak, hogyan kell a keresztény filozófia alapját megvetni a szabad tudományok rendjével; más szóval kifejtji előttük e tudományok rendszerét.¹

Fölötte jellemző, hogy Szent Ágoston ezt a rendszert racionális alapra helyezi. A tekintélynek (auctoritas) időben elől kell ugyan járnia, ha az ember ismeretekre akar szert tenni, de ezeknek az ismereteknek a szükségszerűsége a rációban gyökerezik; ez pedig nem egyéb, mint az elmének ama működése (mentis motio), mellyel azt, amit tanulunk, megkülönböztetjük és összekapcsoljuk. Az emberek ritkán tudnak vele élni, mert tekintetük rendszerint az érzékek alá eső dolgokra irányul, anélkül, hogy képesek volnának önmagukba visszavonulni. A ráció, vagyis az észszerűség három területen érvényesülhet: tettekben, szavakban és boldog szemlélődésben. Az észszerű cselekvésre az erkölcsan tanít; az észszerű beszédre és az ész gyönyöreire a tudomány, vagyis azoknak az ismereteknek öszsesége, melyekről Szent Ágoston ez alkalommal értekezni akar. A kérdés az, hogy az észszerűség mértéke szerint a keresztény filozófusnak mit kell tanulnia?

Az észszerűség megkívánja, hogy az ember tanuljon meg legelőször is *beszélni*, mert nyelv nélkül nincs társas élet. Mivel azonban a távollevők beszédét lehetetlen meghallanunk, az ész megteremtette a betűket (ratio peperit litteras), melyek megrögzítik a szót, s lehetővé teszik az *írást* és *olvasást*. Hasonlóképen észszerű oka van a *számolásnak* is, mert nélküle a dolgok végtelen sokaságát nem bírná az ember áttekinteni.

A ráció volt az, mely a hangzókat (vocales, semi-vocales, mutae) összekapcsolta szótagokká és szókká, s a szókat megint csoportokra osztotta (a beszédrészek csoportjaiba) s mindegyik ilyen csoportnak közös funkcióit (motus, integritas, iunctura) megjelölte. Meghatározta egyúttal a szók és szótagok mértékét is. Ekként

¹ De ordine, lib. II. cap. 8-16. (η. 25-44.).

alakult meg a *grammatika*, a maga részeivel (hangtan, szótan, metrika); hozzá csatlakozott az irodalom,¹ úgy-szintén a történelem.

De a ráció nem elégedett meg a grammatika megteremtésével: kereste az utat is, mely ehhez a tudományhoz elvezet, a gondolkodás útját, mely nem más, mint a *dialektika*. „Ez tanít meg tanítani, ez tanít meg tanulni; ebben nyilvánítja ki önmagát a ráció s ebben fedi fel, hogy ő maga micsoda, mit akar, s mire képes. Tudton tud; s az egyedüli, mely nemcsak akarja, hanem bírja is az embereket tudókká tenni.”² Végül, mivel nemcsak gondolkodniuk kell az embereknek, hanem ahhoz is érteniök kell, hogy gondolataikkal másokat meggyőzzenek, az észszerűség megkövetelte a *retorika* létrejöttét is.

Miután a ráció ekként megalkotta a beszélés és gondolkodás törvényeit, az isteni dolgok szemléletéhez akarta az embereket felemelni, ami csak az elmét fegyelmező³ matematikai tanulmányok útján történhetik. Megteremtette tehát legelőbb a zenei hangot s ennek tudományát, a *muzsikát*, s vele együtt – mivel minden zene értéktelen az időnek bizonyos mértéke nélkül – a ritmust és a verset.

A ráció már most elindult³ a szemlélet birodalmába, s eget földet megszemlélvén, érezte, hogy nem tetszik neki más, mint a szépség és a szépségben az alakok, az alakokban a méretek, a méretekben a számok, s kereste, vajjon van-e ott oly vonal, oly gömbölyűség, vagy más milyen alak és idom, aminőt az értelem magában foglal. Amit talált, csekély értékű volt és semmi tekintetben össze nem hasonlítható azzal, amit az elme láthat (quod mens cerneret). Miután ezt is elkülönítette és elrendezte a ráció, tudományos rendszerbe is foglalta (in disciplinam redegit) és *geometriának* nevezte. Nagyon megindította

¹ Quidquid dignum memoria litteris mandaretur, ad eam necessario pertinere, n. 37.

² Sokat idézett hely (n. 38): Haec docet docere, haec docet discere; in hac se ipsa ratio demonstrat, atque aperit, quae sit, quid velit, quid valeat. Seit scire; sola scientes facere non solum vult, sed etiam potest.

³ n. 42 (lib. II. cap. 15.)

továbbá az égboltozat mozgása, s felhívta a figyelmet annak szorgos vizsgálatára. Belátta, hogy az évszakok állandó változásában, a csillagoknak kiszámított és megállapított járásában, az intervallumok szabályozott rendjében semmi más nem uralkodik, csak a dimenzió. Ezeket is megállapítván és egyenként rendbeszedvén, megalkotta az *asztrológiát*, mely a hívők számára hatalmas érv, a kíváncsiak számára nagy győtrelem.

Kitűnik ezekből, hogy Szent Ágoston – jóval Marcianus Capella előtt – a hét szabad művészetet megállapítja s valamennyit az észszerűség követelményeinek tekinti. Aki megtanulta őket, annak értelme alkalmassá válik az isteni igazságok megismerésére; méltó lesz a tanult ember nevére „aki már nem vak-tában keresi azokat az isteni dolgokat, melyeket nemcsak hinni, hanem elménkben szemlélni, megérteni és megtartani is kell.”¹

34. A műveltség propedeutikus feladata. –

A keresztény tudományról (*De doctrina Christiana*) szóló művet 426-ban, 72 éves korában fejezte be Szent Ágoston. Habár elsősorban a keresztény hitszónokok felvilágosítására készült, világosan mutatja szerzőjének végleges állásfoglalását általában a klasszikus pogány tudománnyal szemben.

Ezt a tudományos anyagot kizárólag abból a szempontból értékeli immár a hippói püspök, mennyire szolgálja a belőle szerezhető ismeret, tudás, készség a kánoni könyveknek, a Szentírásnak a megértését. A tudós és művelt keresztény embernek tehát mindenekelőtt meg kell tanulnia a *görög* és *héber* nyelveket, mert csak ekként lesz képes a Szentírás szövegében felmerülő nehézségeket megoldani.² Szükséges ismernie a *természetet* is;

¹ Non temere iam quaerit illa divina, non iam credenda solum, verum etiam contemplanda, intelligenda atque retinenda. Ibid. n. 44. (Az egész szakasz kiváló figyelmet érdemel abban a kérdésben, mely ehelyütt foglalkoztat bennünket.)

² A XIII. zsolttár 4. versében pl. a Vulgáta szövegének egyik kézirata ezt adja: „Acuti pedes eorum ad effundendum sanguinem.” E fordítás hibás voltát csak az ítélheti meg, aki a görög szöveget is megvizsgálja, ahol δ̣ζ̣ύ̣ς-t olvasunk, mely azonban nemcsak azt jelenti, hogy *éles*, hanem azt is, *hogy gyors*. A helyes fordítás tehát ez: Veloces pedes etc.

nevezetesen a földet, az állatokat, növényeket, drágaköveket, mert csak így értheti meg a Szentírás képes beszédét. Ha nem hallott például a kárbunkulusról, s arról a tulajdonságáról, hogy sötétben világít, nem érti meg a Szentírás számos hasonlatát. Ismernie kell a *számok* jelentőségét, különben rejtélyes marad előtte sok misztikus vonatkozás az írásban. Miért van például, hogy Mózes is, Illés is, az Úr Jézus is éppen 40 napig böjtöltek?¹ Tudni kell, hogy a 40-es számban az örökkévalóság gondolata rejlik, mert ez a szám 4-szer 10-re bontható fel; a 4-es szám pedig a napnak 4 szakát (reggel, dél, este, éjtszaka) s az évnek 4 szakát (tavasz, nyár, ősz, tél) jelöli. Ezért tehát „addig, míg időleges életet élünk, az időleges gyönyöröktől távol kell magunkat tartanunk és böjtölnünk, amaz örökkévalóság kedvéért, melyben majdan élni akarunk”. Ugyancsak a Szentírásban található vonatkozások miatt ismernie kell a keresztény tudósnak az *asztronómiát* és a *zenét*, nemkülönben a *történetet*, „még ha az egyházon kívül tanulja is meg a gyermek”.² Továbbá, aki jól meg akarja érteni és védeni a Szentírást, annak a *retorikában* és *dialektikában* is jártasnak kell lennie; abban, mely nem keresi a szofizmákat, a félrevezetést és a szörszálhasogatást, hanem az igazságot. Igaz, hogy a dialektikával visszaélnék, s az észszerű okoskodás eszközeit nem ritkán az igazság ellen fordítják. De hogy az igazságot győzelemre juttassuk, ismernünk kell ellenségeinek érvelési módját is. Az okoskodás formai szabályait meg lehet tanulni³ „azokban az iskolákban is, melyek az Egyházon kívül vannak; a tételes igazság az Egyház szent könyveiben keresendő”. Végül ismerni kell a *matematika* törvényeit is, amelyeket nem az emberek találtak fel (senki sem teheti, hogy 3-szor 3 ne 9 legyen), hanem amelyek a dolgok természetében rej-

¹ Exod. 24., 18; Kir. könyve III., 19. r. 8. v.; Máté IV., 2.

² . . . etiamsi *praeter Ecclesiam* puerili educatione discatur. Lib. II. cap. 28. η. 42.

³ Facile est veritatem connexionum etiam in scholis illis discere, quae *praeter Ecclesiam* sunt; sententiarum autem veritas in Sanctis Libris ecclesiasticis investiganda est. Lib. II. cap. 31. n. 48.

lenek s ezért örökkévalók.¹ „Akár önmagukban vegyük vizsgálat alá a számokat, akár az alakok vagy hangok vagy más mozgások törvényeire alkalmazzuk őket, változhatatlan szabályokat foglalnak magukban, melyeket nem az emberek állapítottak meg, hanem amelyeknek lételet lángelmék fedeztek fel.”

Szent Ágoston ekként a szabad művészetek minden ágát bele tudja illeszteni a Szentírás tudományába. De ez nem annyit tesz, hogy a bennök foglalt művelődési anyag minden része elfogadható volna. Van a pogány kultúra elemei közt akárhány, melyek ellentmondanak a keresztény hitnek és ennél fogva kirekesztendők az isteni tudományt előkészítő ismeretek köréből. Ilyen mindaz, ami bálványimádásra emlékeztet; ilyen minden mágia, jövendölés, kuruzslás, ráolvasás, amulettviseles és más ezernyi babonaság, melyek a démonokba vetett vak hit következményei. Nincsen szüksége a keresztény művelődésnek a pogányok művészetére és költészetére sem; valamint távol kell tartani tőle mindent, ami az asztrológusokra emlékeztet, akik a tudatlan embereket azzal ámítják, hogy a csillagok állásából megjósolják életük folyását; pedig² „a csillagok jelképeiből előre megmondani az újszülöttek erkölceit, cselekedeteit, sorsát, nagy tévedés és nagy balgaság”.

Mindamellet ez a sok babona és eltévelyedés nem lehet oka annak, hogy azt is elveszük a pogány tudományból, ami jó, szép és igaz. Például:³

A világi írók babonasága miatt nem kell kerülnünk a zenét, ha valami hasznosat meríthetünk belőle a Szentírás megértésére; s azért még nem kell a színház semmiségeihez fordulnunk, ha szólunk kithárákról és zenei hangszerekről, s szellemi hasznot várunk tőlük. Hiszen akkor a betűket sem kellene megtanulnunk, mert Mercuriust mondják feltalálójuknak; és az igazságosságot és az erényt is el kellene kerülnünk, mert a pogányok az Igaz-

¹ Sive ergo in se ipsis considerentur, sive ad figurarum aut ad sonorum aliarumve motionum leges numeri adhibeantur, incommutabiles regulas habent, neque ullo modo ab hominibus institutos, sed ingeniosorum sagacitate compertas. Lib. II. cap. 38. §. 57.

² Lib. II. cap. 22. §. 33.

³ Lib. II. cap. 18. §. 28.

ságosságnak és az Erénynek templomokat emeltek, és kövekben imádták azt, amit szívükben kellene hordaniok . . .

Ha pedig az úgynevezett bölcsekedők,¹ (elsősorban Plátón hívei) valami igazat és hitünkhöz illőt mondanak, azt nemcsak nem kell irtózáttal nézni, hanem mint jótalan tulajdonosoktól el kell tőlük venni és a magunk hasznára fordítani. Miként az egyiptomiaknak nemcsak bálványaik és súlyos terheik voltak, melyektől Izrael népe utálattal elfordult, hanem aranyból és ezüstből való edényeik, ékszereik és ruháik is, melyeket ama nép Egyiptomból való kivonulásakor magánál tartott jobb felhasználás céljából (és pedig nem saját kénye szerint, hanem akként, hogy az egyiptomiak Isten rendelése folytán szinte öntudatlanul adták oda azt, amit jól felhasználni nem tudtak); úgy a pogány tudományokban is nem csupán megtévesztő és babonás mesék vagy felesleges fáradtságot okozó súlyos terhek vannak, melyeket mindenikünk, aki Krisztus nevében kivonult a pogányok társaságából, utálni és kerülni tartozik; hanem találkoznak náluk az igazság szolgálatára alkalmas szabad tanulmányok is (liberales disciplinas usui veritatis aptiores), úgyszintén egyes nagyon üdvös erkölcsi szabályok, sőt az Egy Isten tiszteletére vonatkozó egynémely igazság is. Ez az ő aranyuk és ezüstjök, melyet azonban nem maguk termeltek, hanem a mindenütt eloszló isteni gondviselés bányáiból aknáztak ki, és most fonákul és helytelenül használnak fel gonosz szellemeik szolgálatában. Mikor a keresztény ember megválik boldogtalan társaságukból, ezt az aranyat és ezüstöt kell tőlük elsajátítani, hogy az evangélium hirdetésében kellő hasznát lássa . . .

Mert vajjon mi mást tettek oly sokan híveink közül? Nem gondolunk arra, hogy mennyi sok arannyal, ezüsttel és drága ruhával megrakodva jött ki Egyiptomból Cyprianus, a legnyájasabb tanító és a legboldogabb vértanú? S mennyivel jött Lactantius? Mennyivel Victorinus, Optatus, Hilarius, nem is említve az élőket? Mennyivel a megszámlálhatatlan görögök? Ugyanezt cselekedte legelőször az Isten leghűségesebb szolgája, Mózes is, akiről meg van írva,² hogy az egyiptomiak minden bölcseségére tanították.

Most is nagy mérséklet jellemzi tehát Augustinus ítéletét. Semmi sincsen benne Tertullianus vakbuzgó-

¹ Lib. II. cap. 40. η. 60. 61.

² Apóst. Cselek. 7, 22.

ságából vagy Lactantius világmegvetéséből. A görög egyházatyáknál szigorúbban, de mégis az övékhez hasonló eklektikus felfogással szemeli ki a pogány tudomány kincseiből azt, ami keresztény értelemben egyetemesen művelő. Nyilván élete végéig nyomot hagytak lelkében ifjúkori tanulmányainak emlékei, melyektől egészen nem tud sohasem szabadulni. Ha nyíltan hirdeti is, hogy a keresztény embernek nincsen szüksége a pogányok költészetére, s hogy igazi filozófia csak egy van: a keresztény filozófia,¹ mégis szíve mélyében rejtőzik rokonszenve Virgilius² nyelvének bájai iránt s Platon fenséges eszmevilága későbbi műveiben is minduntalan felcsillan, nemcsak szók és kifejezések, hanem a gondolatkapcsolatok és rendszeres elmélkedések keretében.³ Ismét bebizonyult, hogy aki valaha teljes elmélyedéssel időzött e nagy szellemek társaságában, aki fiatalsága fogékony éveiben mintegy megittasult gondolataik forrásától és magába szívta alaki szépségeik finom illatát, többé a klasszikusok gyűlöletére nem képes.

Nagyon figyelemreméltó egyébiránt, hogy a szóban levő mű már a keresztény irodalomnak egy kánonára hivatkozhatik: Cyprianus, Lactantius, Victorinus, Optatus és Hilarius műveire. Hivatkozhatott volna a keresztény latin költészet kiváló képviselőire is, akinek művei a *De Doctrina* keletkezése idejében már közkézen forogtak. Hiszen már akkor – Commodianus formátlan verseiről nem szólva – megírta volt Juvencus az evangéliumok költői fordítását; már elbájolta Ausonius tanítványa, a nolai Paulinus a maga elégiáival és Szent Felix tiszteletére írt költői műveivel a keresztény világot; már közzétette Szent Ambrus fenséges himnuszait; már megénekelte volt Prudentius a nap minden óráját (Ca-

¹ *Contra¹ Julianum* (421-ből) lib. IV. cap. 14 η. 72. „Obsecro te, non sit honestior philosophia Gentium, quam nostra Christiana, quae una est vera philosophia”.

² V. ö. *De civit. Dei.* X., I., 2 (Sed sicut ait quidam latini sermonis magnus auctor. „Urbs antiqua fuit, Tyrii tenuere coloni.”)

³ V. ö. Nourrisson, *La philosophie de St. Augustin*, Paris, 1865. I. köt. 56 s k. 1.

themerinon), a vértanuk hősieis halálát (Peristephanon), a hívő léleknek a bűnökkel való harcait (Psychomachia), az Isten lételét (Apotheosis), a bűn eredetét (Hamartigenia) és Róma dicsőségét (contra Symmachum). Főleg a sokat olvasott és idézett Prudentius költészete pótolhatta a keresztények szemében Virgilius műveit: nyelve, verselése, előadása, hevülete, szárnyalása a klasszikus római költészet legjobb korszakaira emlékeztetett. Mindezek a keresztény írók majdan a középkori kolostori iskolákba is be fognak vonulni, amelyeknek a művelődési anyaga lényegében olyan, ahogyan Szent Ágostonnak „De doctrina Christiana” című műve irányadóan megállapította.²

35. Szent Ágoston pedagógiája. – Habár Szent Ágoston nem írt elméleti pedagógiát, mégis képesek vagyunk a nevelés legfontosabb kérdéseire vonatkozó felfogását részint idevágó elszórt megjegyzéseiből (melyeknek száma igen nagy), részint egész bölcselkedésé-

¹ A III-IV. század keresztény költészetéről Boissier id. m. II. 1 -176 1.

² Szent Ágoston kortársa, Hieronymus (340-420), a pogány klasszikus irodalom kitűnő ismerője, szintén azt vitatja, hogy ami az írókat illeti, a keresztényeknek nincs okuk szegyenkezniök. Paulához írt levelében (Corp. Script. Eccl. Lat. Vol. LIV, p. 253-259) Origenest (Adamantium nostrum nostrumque Chalcenterum) hozza fel bizonyítéku, aki annyit írt, amennyit senki sem képes elolvasni. Egy másik levelében (u. o. p. 369) a pogányok szónoki és bölcséleti irodalmának előadásmódjával szembe állítja a keresztény irodalomnak egyszerűen meggyőző erejét: „Origenes, Methodius, Eusebius, Apollinaris multis versuum milibus scribunt adversus Celsum et Porphyrium: considerate, quibus argumentis et quam lucidis (az én konjekturám; a hagyományos szövegben lubricis) problemata diaboli spiritu contexta subvertant; . . . taceo de Latinis scriptoribus, Tertuliano, Cypriano, Minucio, Victorino, Lactantio, Hilario” stb. Ide vág a 400 körül írt 70. levél (Ad Magnum, u. o. p. 700-708), mely a világi tudományokban járatos keresztény írókat sorolja fel: „Veniam ad Latinos, quid Tertuliano eruditius, quid acutius? Apologeticus eius et contra gentes libri cunctam saeculi continent disciplinam. Minucius Felix causidicus Romani fori in libro, cui titulus Octavius est, et in altero contra mathematicos... quid gentiliu litterarum dimisit intactum?” Említetnek még: Amobius, Lactantius, Victorinus Martyr, Cyprianus (kinek nagy tudományát és ragyogó ékesszólását magasztalja a levélíró), Hilarius (mint Quintilianus utánzója), Iuvenus Presbyter (sub Constantino historiám domini salvatoris versibus explicavit). „De ceteris” végzi felsorolását „vel mortuis vei viventibus taceo, quorum ex scriptis et vires manifestae sunt et voluntas.”

bőii következtetés útján megállapítani. Akadt is újabban író,¹ aki megszerkesztette az augustinusi pedagógia alapvonalait, gondosan egybeállítva mindazt, amit a nagy gondolkodó alkalmilag írt a nevelésről s megvilágítva az ekként összegyűjtött anyagot Szent Ágoston bölcséletének fénysugaraival. A részletekre nézve ily monografikus tárgyalásokra utalhatom tehát az olvasót. Magam ehelyütt csupán *Augustinus pedagógiájának a szellemét* akarom rövid összefoglalásban megértetni.³

Miként a filozófiának, úgy a pedagógiának is csak két tárgya lehet Szent Ágoston felfogása szerint: egyik Isten, másik emberi lelkünk.³ Amaz adja meg a nevelés eszményi célját s emebben rejlenek eszközei.

Az emberi életnek s a nevelésnek is végső célja nem lehet más, mint Isten megismerése. Mert az Istent megismerni annyi, mint az igazságot megismerni; az igazság megismerése pedig a legfőbb boldogság.

Lehet-e Istent megismernünk? Ebben – a földi életben teljes mértékben nem ismerhetjük meg. Ha mégis közeledni akarunk hozzá, csak közvetett utat választhatunk.⁴ Ami bennünk föllelhető, azt ne keressük Istenben; ami viszont bennünk olyan, hogy a tökéletességre emlékeztet, annak teljességét tulajdonítsuk Istennek. Mert Isten a teljes tökéletesség. A keresztény nevelő arra fog törekedni, hogy növendékét az abszolút tökéletesség mértéke szerint mind jobbra és tökéletesebbé tegye, azaz: mindjobban megismertesse és megszerettesse vele Istent, mindjobban biztosítsa Istennel való egyesülését s az örök üdvösséget. Az örökkévalóságtól való elfordulás a bűn, az örökkévalósághoz való

¹ Gerg Rudolf: Die Erziehung des Menschen (Summa paedagogica). Nach den Schriften des heiligen Aurelius Augustinus dargestellt. Köln, 1909. - Már elébb: Buschik: Die Paedagogik Augustins. Diss. Erlangen. 1893 (hiányos). - Leo Perrotin: La Pédagogie de Saint Augustin. Revue Pédagogique 1912. II, 1 - 15.

³ Tárgyalásom a forrásokra támaszkodik, de segítségemre volt Nourrisson id. műve.

³ De ord lib. 2. η. 47; Excipit enim hanc eruditionem iam ipsa philosophiae disciplina . . . cuius duplex quaestio est: una de anima, altera de Deo.

⁴ De trinitate, lib. 5. cap. 1. n. 2.

felemelkedés az erény.¹ Ennek a felemelkedésnek fokozatos előkészítése² lehet csak a nevelés gyakorlati feladata.

Mindez jelenti a lélek felsőbbtségét a nevelés szempontjából is. A lélek ugyanis, bármily gyarló és bűnös, előbbrevaló a legnagyobb és legszebb testnél, mert isteni eredetű és az Isten lényegével határos.³ A test fontos, mint a lélek közvetítő szerve, de önálló értéke nincsen, mert csak a lélek ad neki életet; a lélek ellenben önmagában is értékes, mert a testiségtől és anyagságtól független.⁴ A léleknek kiművelése, mint az Isten megismerésének és megszeretésének egyedüli módja, fontosabb lesz tehát a nevelő szemében, mint a test gondozása. Hiszen Istent csak saját lelkünkben ísllíerhetjük meg; az igazság kritériuma lelkünkben van. Ez a kritérium pedig az öntudat kétségbevonhatatlan bizonyossága.⁵

A lélek kiművelésének s ezen az úton az Istenhez való közeledésnek vannak kedvező és kedvezőtlen feltételei az emberi természetben.

Kedvez a célnak, hogy az ember eszes lény. Az ész benne a legbecsesebb.⁶ Eszével tesz szert az ember

¹ Die lib. arb. lib. I. cap. 16. η. 34-35.

² V. ö. De quantitate animae, cap. 33. e. 70-76.

³ Enarratio in Psalmum CXLV, n. 4: Nec vobis hoc quasi mirabile videatur, quia et vilis ani maquaelibet peccatrix melior est quolibet magno et praestantissimo corpore. Non est melior meritis, sed natura . . . Natura animae praestantior est, quam natura corporis. Excellit multum, res spirituális est, res incorporea est, vicina est substantiae Dei. Invisibile quiddam est, regit corpus, movet membra, dirigit sensus, praeparat cogitationes, exserit actiones, capit rerum infinitarum imagines; et quis est tandem, fratres carissimi, qui sufficiat laudibus animae?

⁴ Föhelynek tartom: De genesi ad litt.: VII, cap. 20. n. 26: Omne quippe corpus in omne corpus mutari posse, credibile est; quodlibet autem corpus mutari posse in animam, credere absurdum est.

⁶ De Civ. Dei XI, 26: Quid, si falleris? Si enim fallor, sum. Nam qui non est, utique nec falli potest; ac per hoc sum, si fallor. – De vera religione, 72: Noli foras ire, in te ipsum redi, in interiore homine habitat veritas. – Ibid. 73, Omnis, qui se dubitantem intelligit, et de hac re, quam intelligit, certus est: de vero igitur certus est. Omnis igitur, qui utrum sit veritas dubitat, in se ipso habet verum, unde non dubitet; nec ullum verum, nisi veritate, verum est. Non itaque oportet eum de veritate dubitare, qui potuit undecunque dubitare.

⁶ De lib. arb. lib. II. cap. 6. n. 13: num arbitraris in nobis, id est in iis, quibus natura nostra completur, ut homines simus, aliquid inveniri posse praestantius, quam hoc (= mentem rationalem) . . . ?

megismerésre. Nem kedvez a célnak hogy az embernek akarata magában véve (azaz: Isten kegyelme nélkül) a jóra nem irányulhat.¹

Ebből következik, hogy a nevelésnek egyrészt az ész kimívelésére, másrészt az isteni kegyelem megszerzetetésére kell törekednie az akarat erkölcsösítésével. Nevelni kell az értelmet (intellectus) s nevelni kell az akaratot (voluntas).

36. Szent Ágoston az értelmi és erkölcsi nevelésről. – Az emberi megismerésnek két foka van: érzéki megismerés és szellemi megismerés. Amaz csak tudatossá vált érzéklés (visio corporalis), emez intuitív gondolkodás (visio spirituális et intellectualis). Nevezhetnők külsőd és JbelsjI. szemlélésnek.²

Hogy az ember megismerésre szert tehessen, Isten elláifa aTjmemoria³ adományával, mely szó szent Ágostonnál nemcsak emlékezetet, hanem egész lelki életünk színhelyét jelenti. A memoria befogadóképessége mérhetetlen (immensa capacitas memoriae.) Rengeteg termében (in aula ingenti memoriae) vannak elraktározva azo”kaak a megszámálhatatlan dolgoknak a képei (képzetei), melyek az érzékek kapuin léptek be a tudatba: ég és föld; az egész érzékelhető’ világegyetem; minden, ami körülöttem van. S ezek az emlékképek bármikor előhívhatók. Ha sötétben vagyok is, elő tudom hozni emlékezetemből a színek képzeteit; ha nyugalomban vannak is hangszerveim, mégis énekelhetek emlékezetemben (azaz képzeletemben) annyit, amennyit akarok. Sőt emlékezetemben saját magammal is találkozhatom (ibi et ipse mihi occurro) s visszaidézhetem magamnak mindazt, amit tettem és tapasztaltam, az időponttal és módozatokkal együtt. Emlékszem arra, amit hittem,

¹ L. Szt. Ágostonnak 426-ban írt művét: „De gratia et liberó arbitrio”. V. ö. különösen az első 4 fejezetet (n. 7: Proinde, carissimi, sicut superioribus testimoniis sanctorum scripturarum probavimus, ad bene vivendum et recte agendum esse in homine liberum voluntatis arbitrium; sic etiam de gratia Dei, sine qua nihil boni agere possumus, quae sunt divina testimonia, videamus).

² Mindezekről: De liberó arbitrio, lib. II. cap. 4-5 (n. 10-11); De magistro, cap. 10-11(n. 35-38); De genesi ad litt, a 4. és köv. fejezetek.

³ Confessiones, liber X. cap. 8-19.

sejtettem, vártam, reméltem. Érzelmeimre is emlékezhetem. Anélkül, hogy szomorú volnék, emlékszem, hogy szomorú voltam s mi módon és mily mértékben voltam szomorú. Emlékezem arra is, hogy emlékeztem valamire. Még a feledésre is emlékszem. Mindezt Szent Ágoston nagyon csodálatosnak tartja. „És az emberek, úgymond, „elmennek megcsodálni a magasra nyúló hegyeket, a tenger hatalmas habjait, a folyók eséseit, az óceán végtelenségét, a csillagok körforgását, – saját magukat ellenben nem nézik, s nem csodálkoznak^azon, hogy amely dolgokat én most elmondok, azoknak egyrészt a magam szemével nem is láttam, s hogy nem is beszélhetnék róluk, ha a hegyeket és hullámokat és folyókat és csillagokat, melyeket láttam, és az óceánt, melyben csak hittem, belsőmben és emlékezetemben nem látnám ugyanoly rengeteg méretekben, mint ahogy azokat külsőleg szemlélném”.

Az utóbb idézett szavak az érzéki tapasztalat útján szerzett ismeretekre vonatkoznak, melyekhez csupán az emlékezet és képzelet ereje kívántatik. Szent Ágoston azonban másnemű ismeretszerzésről is tud, magasabbról és általánosabbról. Van oly isméret is, mely nem érzéklés útján, azaz: pusztán külső szemléleti képekből alakul, hanem akként, hogy van lelkünknek az érzéktől teljesen független belső szemlélete, melynek segítségével a lélek a tudattartalomnak széjjelszórta heverő elemeit egybekapcsolja és összefoglalja, vagyis gondolkodik (cogitat, azaz co-agitat). Ez a szintetikus művelet az intellektusnak a feladata; ez az igazi tanulás (discere,)¹ az általános eszméknek és fogalmaknak megalkotása. Szavaknak elsajátítása nem tanulás, mert a szó csak külső jel s mint ilyen értékes impulzus, de nem ismeretszerzésnek vagy ismeretnyújtásnak eszköze. A tanító semmi eredményt sem érhetne el szavaival, ha nem

¹ Confess, id. k. 11. fejj.: Quocirca invenimus nihil esse aliud discere ista, quorum non per sensus haurimus imagines, sed sine imaginibus sicuti per se ipsa intus cernimus; nisi ea, quae passim atque indisposite memoria continet, cogitando (cogo, cogito) quasi colligere, atque animadvertendo curare, ut tanquam ad manum posita in ipsa memoria, ubi sparsa prius et neglecta latitabant, iam familiari intentioni facile occurrant.

volna meg növendékeiben az intuíció, a belső szemlélet, melynek forrása az igazság maga. Veritas foris admonet, intus docet.¹

Az összes szabad művészetek oly igazságokra tanítanak, melyek nem érzéklés, hanem belső szemlélet útján szereztetnek. A bennük foglalt eszméknek megfelelő külső szemléleteink nincsenek. Mikor pl. azt mondom, hogy három főkérdés van, a létei, a miség és a milyenség kérdése (an sit, quid sit, quale sit), akkor semminemű érzéklésre nincsen szükségem. Testem összes kapuit átvizsgálhatom s még sem akadok oly pontra, amelyen keresztül ezek az eszmék tudatomba beléphetnek volna.² Az összes számtani és mértani ismeretek is ily természetűek. Intuitív gondolkodás eredményei.

Az intuíció legmagasabb fokát, mely Isten megismeréséhez szükséges, csakis akként közelíthetem meg, ha mentől többet foglalkozom ily, érzékeimtől független dolgokkal, melyek a belső szemléletet mindjobban tökéletesítik.

De jöllehet az emberben nincsen kitünőbb az észnél, nem az ész a legősibb és legeredetibb benne. Mielőtt az ember eszével élni tudna, már érez és törekszik. Az akaratra való hajlam van meg lefelől bennünk, amikor megszületünk s ezért végső elemzésben ösztöneinken, hajlamainkon és érzelmeinken fordul meg minden. A lélek magva az *akarat*.

Az akarat azonban, mely eredetileg jó volt, bűnössé vált, mert az első emberpár vétkezett s vétkeességüket lelki átszármaztatás útján a következő nemzedékek is örökölték.⁴ A gyermek is ezzel az eredendő bűnnel vagyis a rosszra való hajlandósággal jő a világra. Ez a hajlandóság pedig továbbra is meg-

¹ De magistro, 12, 40; In Ep. Joann. Tract. 3. η. 18.

² Confess, lib. X. cap. 10.

³ De civ. Dei XIV, 6. V. ö. különösen ezt a helyet: Voluntas est quippe in omnibus; immo omnes nihil aliud quam voluntates sunt.

⁴ De civ. Dei XIII, 14. Megjegyzendő, hogy Sz. Ágoston az eredendő bűnön kívül más, a gyermekekkel vele született hajlamokról is tud (nonnulla congenita), melyek, ha rossz irányúak, megerősítik az eredendő bűnt. V. ö. Gerg, id. m. 87-88.

marad benne, dacára a keresztségnek, mely csupán az eredendő bűnért való személyes felelősségtől oldotta fel.¹ Az embernek a szabad akarat, vagyis a jó és rossz közt való való választás képessége megadatott ugyan, de épen mivel inkább a bűnre hajlik, Isten kegyelme nélkül képtelen volna magát a jóra elhatározni. A szabad akaratnak Isten segítségétől (kegyelmétől) független vagyis helytelen alkalmazása mindenemű bűnnek az oka. Az ilyen akarat nem is igazán szabad. Szabaddá csakis az Isten kegyelme által válik.²

Ezt az isteni kegyelmet mindenkinek ki kell érdemelnie Isten szeretetével, vagyis a hittel, mely eszerint megelőzi a megértést. Előbb hinnünk kell, hogy megérthessük, amit hiszünk.³

Az akarat primátusáról és a hit előzményes jellegéről való ez az álláspont magyarázza meg, hogy Szent Ágoston, bármily nagyra becsüli az értelmet, mégis az akaratra (vagyis szeretetre) való nevelést tartja legfontosabbnak.⁴ A szeretet az, mely a nevelés középpontjában van. Előbb az Istent meg kell szeretnie a gyermeknek s azután ezt a szeretetet a megértés eszközeivel igazolnia. Először az érzelem közvetlensége, azután az ész reflektáló munkája. Először az akaratnak erősítése diszciplína útján, azután az ész kiművelése az oktatás eszközeivel. Akiben megvan a szeretet, abban megvannak az összes erények: a mértékletesség (mely a legfőbb erény), a bátorság, az igazságosság és a bölcsesség.

A mondottak egyúttal magyarázatát adhatják annak is, hogy Szent Ágoston pedagógiáját általában nagyon komoly, majdnem komor szellem lengi át. Mivel a gyermek az emberi természet megromlása következtében a rosszra hajlik inkább, Augustinus nem tud semmitsem a gyermeki lélek bájos összhangjáról s nincsen

¹ De peccatorum meritis et remissione II. cap. 28. η. 45.

² V. ö. Nourrisson id. m. I. 412-421. I.; Mausbach J.: Die Ethik des heiligen Augustinus. Freiburg i. Br, 1909. II. köt. 25-39. I.

³ De ordine II. 5-9.

⁴ Szent Ágostonnál „akarás” sokszor annyi, mint „szeretés”. De Civ. XI. 26: Istent szeretni annyi, mint Istent akarni.

érzéke a gyermek életkedvének megnyilvánulásai és ártatlan örömei iránt. Hidegen nézi azt a boldog időt, mikor a gyermek önfeledten élvezi a jelen pillanatot. A játék csak léhaság és a szellemi gyengeség jele. Felfogása szerint a gyermek nemcsak tökéletlen, hanem túlnyomóan rosszindulatú lény: a komoly munkát ösztönszerűen kerüli; a zavaró és rendetlen indulatok rabja; eredendő bűne miatt mindig hajlik a hazugságra és a telhetetlenségre, az irigységre, a gyűlölködésre. Szükség van a fenytetésre, a szigorú és kemény fegyelmezésre. A hippói püspök nem mondta volna: „Engedjétek hozzám jönni a kisdedeket, mert övék a mennyeknek országa.” A gyermekkor az ő szemében nagy nyomorúság kora.¹

Csak mikor a gyermek felnövekszik, mikor az erény gyakorlásával lassanként érdemessé teszi magát Isten kegyelmére s mikor a hit tudatossá válik benne, csak akkor javul meg fokozatosan s lesz mind jobbá és tökéletesebbé. Ehhez pedig okvetetlenül szükséges, hogy a gyermek a családban éljen, melynek szentsége megihleti; s hogy családjával együtt tagja legyen a közönséges (katholikus) egyháznak, mely egyedül képes a szó teljességének értelmében nevelni az embert s az emberiséget.² Mert csak az egyház közvetítheti az Isten kegyelmét.

Te vagy az, katolikus egyház, aki a gyermekeket gyermeki módon, az ifjakat erős kézzel, az öregeket nyugalommal – mindenkit nemcsak teste, hanem lelke fejlődésének fokához képest is – neveled és tanítod (*exerces ac doces*). Te vagy, aki az asszonyt a szűzies és hűséges engedelmesség eszközével alárendeled férjének, nem az érzéki vágy kielégítése, hanem a gyermekáldás és a családi élet közössége végett (*ad propa-*

¹ Mindezekre bőséges adatok találhatóak a Vallomások 1. és 2. könyveiben. V. ö. még: *Opus Imperf. contra Julianum*, III. k. 154. fej. (*unde est, rogo vos, etiam ista puerorum miseria . . . nisi quia illó peccato magno et nobis inaestimabili sic vitiata est humana natura et poenis iustissimis implicata, ut ex ea non solum corruptibilitas corporum tot aerumnosis casibus subdita, verum etiam tarditas ingeniorum obnoxia ferulis aliisque verberibus oriretur?*) V. ö. Gerg. id. m. 67-84.

² *De moribus Eccl. cath.* 30. fej. n. 63.

gandam prolem et ad rei familiáris societatem). Te vagy, aki a férfiakat, nem a gyöngébb nem megalázása végett, hanem az őszinte szerelem törvényei alapján (*sinceri amoris legibus*) föléje rendeled feleségeiknek. Te vagy az, aki a szabad szolgaságnak egy nemével rendeled alá a gyermekeket szüleiknek s a kegyes uralkodásnak egy nemével teszed fölibe a szülőket gyermekeiknek. Te vagy az, aki a vallás kötelékével (*religionis vinculo*), mely erősebb és szorosabb a vérbeli közösség hatásánál, kapcsolod egymáshoz a testvéreket. Te vagy, aki az egész távoli és közeli rokonságot, a természet és akarat kötelékeinek épségben tartásával, kölcsönös szeretettel (*mutua caritate*) egymáshoz fűzöd. Te tanítod meg a rabszolgákat, hogy nem annyira helyzetük kényszere miatt, mint inkább a kötelesség gyönyörűségével (*non tam conditionis necessitate, quam officii delectatione*) ragaszkodjanak uraikhoz. A te műved, hogy az urak rabszolgáikra inkább belátással, mint fenytéssel akarnak hatni, mert te engesztelted meg leiköket azzal a gondolattal, hogy a nagy Isten mindenkinek egyaránt Ura. Te kapcsolod egymáshoz nemcsak társas étellel, hanem bizonyos testvériséggel is (*non societate tantum, sed quadam etiam fraternitate*) a polgárokat és nemzeteket és az összes embereket, emlékeztetvén őket első szüleikre. Te tanítod meg a királyokat arra, hogy népeikről gondoskodjanak; te oktatód a népeket, hogy vessék alá magukat a királyoknak. Hogy kit illet meg tisztelet, kikkel szemben jogosult a vonzalom, kiket illet hódolat, kitől kell az embernek félnie, kit részesítsünk vigasztalásban, kit intelemben, kit buzdításban, kit fegyelmezésben, kit korholásban, kit büntetésben – mindezekre te tanítasz buzgósággal.

NEGYEDIK FEJEZET.

A KÖZÉPKORI MŰVELŐDÉS KEZDETEI.

37. Új népek, új birodalmak. – A nevelés ügyét immár azokban a korszakokban kell vizsgálat tárgyává tennünk, melyeket rendszerint a sötét századoknak neveznek s azokon a területeken, melyek a népvándorlás során új, életerős, de barbár népek lakóhelyeivé lettek. E korszakok a nyugatrómai birodalom bukásától körülbelül a VIII. század közepéig terjedő idők; e területek: a nyugatrómai birodalom anyaországa, Itália; s provinciái közül különösen Spanyolország, Gallia, Németország déli része és Britannia.¹

A népvándorlás legelső hullámai közül különösen a *nyugati gótoknak* felkerekedése és térfoglalása kötheti le figyelmünket.² Moesiai lakóhelyeikből az erős Alarich vezeti őket 400-ban nyugat felé, Itáliába, melyet az V. század első tizedében ismételten elárasztottak, több ízben fenyegetve s 410-ben el is foglalva az örök várost. Innen délfelé vonultak s már-már Afrikába is áttették hódításaik színhelyét, amikor Alarich a Busento partján őseihez tér. Utóda Athaulf egész népét Galliába vezeti s ott a Garonne mentén, Bordeaux és Marseille közt alakul meg 418-ban a tolosai birodalom, mely azonban csakhamar szűknek bizonyul. Az V. század második és harmadik tizedében dél felé nyomulnak, átkelnek a Pyrenaeusokorvs majd a császárok érdekeit szolgálva, majd saját vállalkozó kedvüknek engedve

¹ V. ö. Masius: Die Erziehung im Mittelalter. (Schmidt: Gesch. d. Erziehung, II. köt. I. V. 94-144. 1.)

² Felix Dahn: Die Könige der Germanen. Würzburg, 1870. (V. köt.: Die politische Geschichte der Westgothen.)

dél felé szorítják Hispánia akkori lakóit, a 410 körül északról jött vandálokat, suéveket és alánokat. Miután a *vandálok*, kikhez csatlakoztak az alánok, egészen kivonultak spanyol földről Afrikába – ahol a 429-től 534-ig tartó tengermelléki vandál birodalmat megalapították –, a nyugati gótok végleg megvetették lábukat a pyrenaeusi félszigeten; sőt mikor 507-ben elbukott a tolosai birodalom s a gótok Septimania kivételével összesgalliai birtokaikat elvesztették, Spanyolország lett új, most már negyedik hazájuk. Megalapítják (a suéveket is meghódítván) a toledói birodalmat, 586 körül katolikus hitre térnek (eddig arianusok voltak) és 711-ig, a Xeres de la Frontéra melletti ütközetig megtartják független nemzeti királyságukat. A nyugati gótok története tehát Dél-Franciaországnak és Spanyolországnak a története az V., VI. és VII. században.

Vérrokonaiknak, a *keleti gótoknak* a története Itáliába késztet visszatérnünk. Miután Athaulf gótjai kivonultak, az appennini félsziget lakói több évtizeden át aránylag békében élhettek; de az V. század közepén megjelennek Attila hunjai (452) és Geiserich vandáljai (455), kiknek útjait rablás, pusztítás, nyomor és szenvedés jelölik. Végző halálharcot vív a dicső Róma. A kegyelemdőföföst Odovaker adja meg neki. Csakhamar megjelenik Itália földjén öserőtől duzzadó gótjaival a bizánci udvarban nevelkedett, művelődni vágyó, nemeslelkű Theodorich és megalapítja a keletrómai császár névleges fennhatósága alatt a keleti gótok birodalmát, melyhez Itálián kívül Szicília, néhány dunamenti tartomány és Dalmácia is hozzátartoztak. Theodorich bölcs kormánya alatt békében éltek egymás mellett Itália földjén a római és germán népfajok fiai;¹ virágzásnak indult ismét a gazdasági élet, becsülete lett újból a tudománynak és szellemi műveltségnek. De e fellendülés alig tartott két emberöltőnél tovább. A hatodik század negyedik tizedétől újból állandó har-

¹ Hartmann (Ludo Moritz): Geschichte Italiens im Mittelalter I. (Gotha, 1897), 84-125; 174-203. – V. ö. Rossbach: Zwei Gotenfürsten als Persönlichkeiten und in ihrer äußeren Erscheinung. Neue Jahrb. für das Klass. Altert, etc. XVII. (1913) 1:268-283.

cok színhelye Itália: a bizánci kormány hadvezérei és a gótok királyai tusakodnak egymással az ország tényleges birtokáért. Narses győzelmeivel (552-555) véget ér a keleti gótok uralma, s miután utolsó maradványaik kitakarodtak az appennini félszigetről s néhány évig a bizánci császári hatalom rendezkedett be Itália egész földjén, 568-ban Alboin vezetése alatt bevonulnak a *longobárdok*, akik kétszáz évig voltak urai az ország északi részeinek. Csak Nagy Károly 773/4-ik évi olaszországi hadjárata vetett véget a longobard királyságnak. Felső-Itália a frank birodalom alkotórészévé lett, míg a római ducatus, mint egyházi állam a pápát, déli Olaszország és Szicília pedig még mindig Bizáncot uralta. Nagyjában állítható, hogy a keleti gótok és longobárdok története Itália története a VI., VII. és VIII. században.

A római területen megtelepedett germán népek közül még a *burgundok* említendők a kultúra szempontjából.¹ Bifořiaimukszasz évig állott fenn (443-534), s Burgundiának a frank birodalomba történt bekebelezésével ért véget. Virágzó és művelt földségek tartoztak ide: Provence, Dauphiné, Szavoja, Franche-Comté, Bourgogne, vagyis Franciaország keleti sávja, a Vosges hegységtől délre, továbbá Svájc nyugati része és a Felső-Rajna, Saône- és Rhône folyók köze. Amint a nyugati gótok Gallia déli, úgy a burgundiak ennek a provinciának keleti részeiben szerepelnek, az V. és VI. század keretei közt.

Gallia legnagyobb része azonban a foglaláskor a Rajna vidékéről és Németalföldről való leghatalmasabb germán népnek, a *frankoknak* jutott osztályrészül, kiknek királya a Merovingok házából való Chlodwig alapította meg a frank birodalmat, miután Gallia romai lakóit, úgyszintén az allemannokat legyőzte (486 és 496) s népével a katolikus hitre, tért. Utódai alatt változatos története volt Frankhonnak: majd széjjelszakadt több részre, majd ismét egyesült egy király uralma alatt; majd belső villongások emésztették erejét, majd külső

¹ Felix Dahn, id. m. XI. köt. 1908. (Die Burgunden).

ellenségekkel (a félelmetes szaracénokkal) hadakozott; majd hatalmas monarchák intézték sorsát, majd tehetetlen árnyékkirályok (rois fainéans), kik csak a királyi címet viselték, de királyi hatalommal nem rendelkeztek (nomen tantum regis, sed nullam potestatem regiam habentes),¹ mert helyettük erőskezű majordomusok kormányozták a birodalmat. Kis Pipin (741-768) a Karolingok házáat emelte a trónra.

Németország középső és déli részeit az *alemanok*, *thüringiek* és *bajorok*, az Északi-tenger partjait a *frizek*, az északnyugati részeket a *szászok* lakták, akik közül az utóbbiakat csak Nagy Károly hódoltatta meg, míg amazok már a Merovingok korában lettek a frank uralom alattvalói.

Végül, mikor Honorius császár 410-ben visszahívta légioit Britanniából, hogy Itáliát a nyugati gótok ellen sikeresebben megvédelmezze, az ország sanyargatott őslakói, a brittek vagy bretonok az *angolszászokat* hívták be, kik utóbb végleg meggyökereztek a szigetországban, s megalkották britt földön hatalmas heptarchiájukat. Ennek részei csak Egbert idejében (800-836) egyesültek állandó monarchiává.

38. A kultúra hagyományai és a népmozgalmak. – Nem kell hinni, hogy a népek hatalmas, felvonulása a művelődés fonalát valahol végképen megszakította. Bármi sok vér és nyomorúság tapadt is a vándorló népek nyomdokaihoz, voltak oly római területek, melyek mellett elhaladt az ár, vagy amelyek csak egy ízben láttak öldöklő csatákat, fosztogatást, rombolást és pusztítást s azután ismét békének örvendhettek. Volt úgy is, hogy a beözönlő germánok – mihelyt a foglalás véget ért – a meghódoltak művelődési törekvéseinek szabad folyást engedtek utóbb szokásaikat s részben intézményeiket is felvették, többször nyelvüket is magukévá tették. Gondoljunk arra, ami Itáliában történt, hol az uralkodó és katonai hatalmat gyakorló keleti gótok mellett békésen látták el a polgári köz-

¹ Ekkehardi Chron.. Univ. ad ann. 751. Pertz, Mon. Tom. VIII. (Script VI), p. 159. V. ö. Annales Marbacenses. U. ö. Torn. XVII. p. 147.

igazgatást a meghódolt rómaiak;¹ vagy gondoljunk arra az átalakító kulturális hatásra, melyet az alávetett rómaiak az uralkodó longobardokra gyakoroltak a félszázados területi harcok lezajlása után.² Vagy vegyük észbe azt a sajátos, majdnem mellérendelt viszonyt, melyben gallo-rómaiak és frankok az invázió után egymás mellett éltek:³ a fejedelmek frankok, az uralom a frankoké, de azért a gallo-rómaiak nem jogtalanok, sőt vannak köztük rangosak és módosak, kiknek ivadékaival házasságra lépnek a frankok. Rómaiságuk tiszteletet keltett. Az impérium keretei, intézményei, formái, jelvényei, címei akkor is fennmaradtak és Nimbusban ragyogtak, irigyeltek és keresettek voltak, mikor már Róma rég elesett. A Merovingok házából való királyok „latinul beszélnek, latinul írnak, római divat szerint öltözködnek, római imperátorok módjára ülnek és látnak törvényt prétori székükben”.⁴ Hogy latinságuk barbár, a kontinuitás tényén nem változtat. A palatium, mint a középponti igazgatás székhelye, a comes palatii, a comitatus megvoltak már a római császárság idejében. A Merovingok átvették ezeket a kereteket, melyeket a rómaiság alkotott meg.

Természetes, hogy mindebben nagy része volt annak, hogy a germán népek új hazájukban egymás után a római egyház fiai lettek, a római egyház civilizáló hatása alá kerültek. A nyugatrómai birodalom bármely részére vessük is tekintetünket, a művelődés legfőbb tényezője ezekben a századokban az egyház volt, mely a maga mindjobban erősödő szervezetével s aránylag korán lezárt tanrendszerével legszilárdabb

¹ Hartmann id. m. I., 86. s k. 1. – Wattenbach: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. I. (7. kiad. 1904), 94. lap.

² Hartmann id. m. II., 2, 1-52. 1.

³ Fustel de Coulanges: Histoire des institutions politiques de l'ancienne France, J. (1875), 283-511, 1.; továbbá III. köt. (1888), 135-506. 1.

⁴ U. ott L, 423. 1. Ez nem azt jelenti, hogy a germánok mindent (pl. a törvénykezés jogelvéit is) a rómaiaktól vették volna; de az intézmények nagyobb része mindenesetre római befolyások alatt alakult, bármennyire szeretnék is ezt a német jogtörténeti írók tagadni. Ezért igazságtalan az oly támadás, aminőben pl. Brunner H. a Deutsche Rechtsgeschichte II kötetének (Leipzig, 1892) 2. lapján (2. jegyzet) Fustel de Coulanges-ot részesíti.

alapjául szolgált a fiatal népek erkölcsi és szellemi haladásának.

Ez áttekintés után lássuk, hogy a volt római birodalmi területeken milyen lehetett a műveltség és nevelés állapota a VI. és VII. században? minő alakulások mennek végbe? mely szellemi törekvések mutatkoznak? mely kapcsok kötik össze a római kultúra idejét a Karolingok korával?

E kérdésekre a fent kijelölt sorrendben fogunk válaszolni, azaz: egymásután szólunk Hispániáról, Itáliáról, Galliáról, Németország idetartozó részeiről és Britanniáról, vagyis a nyugati gótok, keleti gótok, frankok és angolszászok lakta területek művelődési törekvéseiről, útba ejtve a volt Afrika provinciát, a vandálok birodalmát is.

39. Spanyolország: Sevillai Izidor. – Spanyolország mint a toledói birodalom színhelye, volt az első germán-római kultúrállam. Kezdetben, mikor a gótok még ariánusok, a feltalált római intézményeket sorsukra bízták és veszni engedték ugyan (így szűnt meg a cordovai iskola) de mihelyt a katolikus hitre térnek, a birodalom több pontján ismét megindul a tanulás és tanítás.¹ így például Toledóban, hol III. Eugenius püspökkel, a költővel, majd Julianus grammatikussal és történetíróval, továbbá Ildefonsus életrajzíróval találkozunk; Saragossában, melynek püspöke Braulio (leveleiből ítélve) tudós ember lehetett, de legfőképen Sevillában, melynek iskolája *nevelte Isidorust* (mh. 636), a korábbi középkornak ezt a nagyszorgalmú kompilátorát, aki egész könyvtárakat kivonatolt és e kivonatainak anyagát világosan, áttekinthetően el tudta rendezni.² Művei századokon át forrásai voltak a legkülönbözőbb irányú ismeretszerzésnek. Különösen állítható ez nagy enciklopédiájáról, melynek az *Etymologiarum libri* (Origines) címet

¹ Traube: Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters. München, 1911. 158-169. 1.

² Schmeckel: Isidorus von Sevilla, sein System und seine Quellen. Berlin, 1914.

adta¹ s mely...mindent magában foglalt, amit a középkori ember értékes ismeretnek tarthatott;² továbbá a Senteatiákról, mely munkájában a keresztény hittan lényegét foglalta együvé. Az iskola szempontjából nevezetessé vált *Differentiarum libri duo* című műve is, melyből a világi tudományok felosztására „vonatkozó fejezetet³ mutatom be fordításban. Említésre méltó, hogy Isidorus 9 szabad művészetet ismer (köztük a mechanikát és orvostudományt), amely tagolás Varróra emlékeztet, csakhogy a sevillai püspök a grammatikáról külön nem szól s az asztrológiát megkülönbözteti az asztronómiától.

A bölcseséget a régiek filozófiának nevezték, azaz: minden isteni és emberi dologról való tudománynak. Ennek a filozófiának szerintök három része van: a fizika, a logika, az ethika. A fizika a természettel foglalkozik, az ethika az erkölccsel, a logika az ésszel. Az elsőnek a tárgya a természet és a dolgok szemlélete; a második a helyes életmóddal ismertet meg; a harmadiknak az a feladata, hogy az igazságot megkülönböztesse a tévedésektől.

¹ Már a kortársak is nagyrabecsülték e művet. Érdekes e részben Braulio és Isidorus levélváltása (Lindsay 1910. évi oxfordi kiadásának bevezetésében. A. B. I-V). Braulio kérve kéri a sevillai püspököt, hogy a nevezett munkát sürgősen küldje meg neki; közkinccs az, melyet nem szabad véka alá rejteni: „An putas donum tibi collatum pro te solummodo esse datum? Et vestrum est, et nostrum; commune est, non privatum . . . Nam cum Deus tibi oeconomiam sui thesauri et divitiarum, salutis, sapientiae et scientiae tenere concessit, cur larga manu non effundis, quod dando non minues?” Végre küldi a könyvet Isidorus. „En tibi”, írja Brauliónak „sicut pollicitus sum, misi opus de Origine quarumdam rerum, ex veterum lectione recordatione collectum, atque ita in quibusdam locis adnotatum, sicut exstat conscriptum stylo maiorum.*

² Az anyag gazdagságáról a következő kivonatos tartalomjegyzék adhat fogalmat: 1. Grammatika. 2. Retorika és dialektika. 3. Arithmetika, muzsika, geometria, asztronómia. 4. Medicina (betegségek, gyógyító módok, orvosságok). 5. Jogtudomány és időtan (De Legibus vei Instruments Judicum ac de Temporibus). 6. Könyvekről, írásról, irodalomról, egyházi ünnepekről és tisztségekről. 7. Istenről és szentekről, a szentatyákról, vértanukról stb. 8. Az egyházzól (68 eretnek szekta felsorolásával). 9. A nyelvekről. 10. Szófejtések. 11. Az emberről. 12. Állatokról (De quadrupedibus, reptilibus, piscibus ac volatilibus). 13-14. Az elemekről, a földről és részeiről. 15. A városokról, házakról, földbirtokról. 16. A fémekről, kövekről (titkos erejükéről), mértékekről és súlyokról. 17. A mezőgazdaságról és növényekről. 18. A hadügyről és játékokról. 19. Az építészetről, hajózásról, ruházatról. 20. A táplálékról, bútorzatról, gazdasági eszközökről.

³ Migne, Patr. L. Tom. 83, col. 93, D – 94. C.

A filozófiának ezt a három fajtát részleteikben ekként osztják fel a világ bölcsei. A fizikához szerintük hét ismeretág tartozik: első a számtan, második a mértan, harmadik a zene, negyedik a csillagászat (astronomia), ötödik a csillagjósolás (astrologia), hatodik a mechanika, hetedik az orvostudomány. Ez ismeretágak magyarázata pedig röviden a következő:

A számtant akként lehet meghatározni, hogy rajta alapszik az összes „számok viszonya és rendje. A mértan a nagyság tudománya, mely ábrákról ismerhető fel és sajátlagos vonalakkal, azaz: alakokkal különbözteti meg magát. Mertannak pedig a földmérésről nevezik, melynek segítségével minden határt meg szoktak jelölni. Legelőször az egyiptomiak találták fel, mert szükségük volt rá, mikor a Nílus az áradás idejében földjük határait összezavarta. A zene oly művészet, melyet a hang és a taglejtés jellemez és melyben a számoknak és zenei hangoknak bizonyos méretei uralkodnak, a tökéletes dallam tudományával együtt. Ez pedig háromból áll: a zenei hangból, a szóból és a numerusból. Az asztronómia & csillagok törvényeiről szól. Az asztrológia azt a számítást tanítja meg, mely az égboltozatnak és a csillagképeknek forgását, a csillagoknak hatalmát, felkelését és lenyugvását határozza meg. Ezt keresik a matematikusok. A mechanika bizonyos jártasság vagy tudás, melyet minden dolog finomabb elkészítéséhez szükségesnek mondanak az emberek. Az orvostan a gyógyítás tudománya, melyet a test épsége és egészsége érdekében találtak fel.

Miután a fizika ágait, vagyis különböző fajait elvégeztük, immár térjünk rá a logikára, melynek részei: a dialektika és retorika. A dialektika a vitatkozás elmélete vagy szabálya, mely az elmét élesíti s az igazat a hamistól megkülönbözteti. A retorika a beszéd elmélete s a jogászok tudománya, melyet a szónokok követnek. Helyesen mondja valaki, hogy miként a vasat a méreg, úgy a beszédet az ékes szó teszi hatásossá.

A logika után következik az ethika, mely az erkölcsök tanításával foglalkozik. Mestere a helyes életnek, s a négy főerényt különbözteti meg: az okosságot, az igazságosságot, a bátorságot és a mértékletességet.

Isidorus művei bizonyítják, hogy azok az iskolaszerű tanulmányok, melyek a toledói birodalomban a VI. század óta folytak, az antik tudománynak azt a ré-

szét ölelték fel, mely az egyházi és világi tisztségek ellátásához szükséges volt. Tehát nem a klasszikus szellem feléledéséről, a klasszikus műveltség megújulásáról van szó. A pogány római írókkal, főleg a költőkkel szemben, ha még oly eszményi szépség tükröződött műveikben, már érzéketlen e kor s legkiválóbb egyénei részvétlenül, nem ritkán gyűlölettel nézik őket, mint a hiúságok és léhaságok terjesztőit. „A pogányok könyveit vagy az eretnekek köteteit ne olvassa szerzetes; mert jobb veszedelmes tanaikat nem ismerni, mint tapasztalat útján a tévedésnek valamely hálójába belerohanni.” Ezt a tudós sevillai püspök, Isidorus mondja,¹ s ugyanő ekként nyilatkozik a világi tudományokról.²

Tiltva van keresztény embernek a költők képzeleti alkotásait (*figmenta poetarum*) olvasnia, mert hiú mesék gyönyörűségeivel érzéki- vágyak gerjedelmeire ingerlik a lelkiéletet. Hiszen nemcsak tömjén felajánlásával lehet a gonosz szellemeknek áldozatot bemutatni, hanem azzal is, ha mondásaikat kelletlenül szívesebben fogadjuk magunkba.

Vannak, akik a dagályos és ékes előadás miatt jobban szeretnek elmélkedni a pogány írók mondásain, mint a Szentírás, melynek nyelve egyszerű. De mit használ a világi tudományokban (*in mundanis doctrinis*) előrehaladni, s az isteniekben (*in divinis*) elmaradni; a képzelet mulandó játékait követni s a mennyei titkokat megvetni? Óvakodni kell tehát ilyen könyvektől és kerülni kell őket a szentírások szeretete miatt.

A pogányok mondásai külsőleg a szavak ékességével fénylenek, belül azonban az erény bölcsesége nélkül szűkölködnek; a Szentírás mondásai viszont dísztelen szavak mezében mutatkoznak, belül azonban a hit titkainak bölcsességében ragyognak. Erről mondja az Apostol³: „E kincsünk pedig cserépedényekben vagyon.” Az Isten szava ugyanis a bölcsesség és igazság ragyogását a szavak gyarló edényeibe rejtegeti.

A szentkönyvek azért vannak egyszerű nyelven megírva, hogy az emberek ne a bölcselkedés hitegető ígéivel, hanem a

¹ *Regula monachorum*, cap. 8. Migne. P. L. Tom. 83, col. 877, C.

² *Sentent*, libri: III. cap. 13. Migne, *ibid.* 685, A – 688, A.

³ II. kor. 1. 7.

lélek megmutatásával vezetessenek a hit útjára.¹ Mert ha e könyvek a dialektikai elme-él fortelyosságával (*dialectici acuminis versutia*) vagy a retorikai művészet ékesszólásával (*rhetoricae artis eloquentia*) volnának megírva, azt lehetne hinni, hogy a Krisztusban való hit nem az isteni erényben, hanem az emberi ékesszólás érveléseiben rejlik; s azt kellene gondolnunk, hogy nem az isteni ihlet, hanem csak a szavak ügyessége bírja reá az embert a hitre.

Minden világi tudomány, mely a szavak zúgó áradatától visszhangzik és az ékesszólás dagályán emelkedik a magasba, üresnek bizonyul az egyszerű és alázatos keresztény tudomány mellett (*omnis saecularis doctrina spumantibus verbis resonans ac se per eloquentiae tumorén attollens per doctrinam simplicem et humilem Christianam evacuata est*), miként meg van írva:² „Nem tette-e bolonddá Isten a világ bölcseségét?”

A kényeskedő és fecsegő embereknek kevésbé tetszik a Szentírás, egyszerű nyelve miatt. A pogány ékesszóláshoz hasonlítva nem tartják ezt a nyelvet a tárgyhoz méltónak. De ha alázatos lélekkel figyelnek szent titkaira, nyomban észrevehetik, mily magasztos mindaz, amit benne megvetnek.

Amikor olvasunk, nem a szókat, hanem az igazságot kell szeretnünk. Mert gyakran találkozik igazmondó egyszerűség éppúgy, mint szövevényes hamisság, mely az embert tévedéseivel elcsábítja és a nyelv ékességeivel édes hálóba keríti.

A világi tudomány szeretete (*amor mundanae scientiae*) csak arra való, hogy az embert a dicsőség vágyára kapassa. Mentől jobban szereti valaki a tudós tanulmányokat (*litteraturae studia*), annál nagyobb hányavetiségben dagadozik gögtől felfuvalkodott lelke. . .

40. Afrika: Martianus Capella. – Még a Spanyolországból Afrikába elszakadt vandálok uralma alatt sem szűnt meg a művelődés folytonossága. Geiserich idejében még állottak Numidia régi iskolái. Az V. század második feléből és a VI-ikból egész sorát ismerjük az afrikai íróknak: teológusoknak, grammatikusoknak, költőknek (*Dracontius*),³ ami azt bizonyítja, hogy ezekben

¹ I. kor. 2., 4.

² Kor. 1., 20.

³ Manitius: *Gesch. der lateinischen Literatur des Mittelalters I.* München, 1911. 8. 1. (Ebert, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters im Abend-*

az időkben is kellett ott tervszerű oktatásnak lennie. Afrikai írótól való az a 450 körül keletkezett könyv is, mely a középkori iskolázás történetében nem egészen megérdemelt jelentőségre tett szert s *Martianus Capellát* vallja szerzőjének. E mű¹ – „Philologia és Mercurius házasságáról” – a hét szabad művészet iskolászerű anyagának részleteit először foglalta össze rendszeres egészben. Közkeveltségének okát egyrészt abban kereshetjük, hogy a tananyagnak a lényegre szorító tartalmát adja; másrészt bizonyára allegorikus keretei, némi ízléstelenség dacára, nyerhették meg a későbbi nemzedékek rokonszenvét. A középkori ember nagyon kedvelte a jelképes előadást.

Ebből a szempontból főleg a műnek első könyvei kelthették fel érdeklődését. Mercurius isten házasodni készül s miután hiába kérte meg egymás után Sophiának, Mantikének és Psychenek a kezét, Apollo isten azt ajánlja neki, hogy vegye el Philologiat, aki ismeri az egész mindenség titkait (azaz: enciklopédikus tudásnak birtokában van). Mercurius elfogadja a jó tanácsot s az istenek gyülekezete elé terjeszti kérelmét. A határozat kedvező; csak azt kötik ki az Olympus lakói, hogy a menyasszony férjhezmenetele előtt az istenek rangjára emeltessék. A második könyvben már készül a nászra Philologia. Társai szorgoskodnak körülte: Phronesis felékesíti a lakodalomra; a múzsák nászdalt zengenek neki; négy tisztos matróna (a négy sarkalatos erény) üdvözlő, úgyszintén eléje járul a három Grácia, akiknek egyike homlokán, a másik ajkán, a harmadik keblén csókolja (annak jelképezésére, hogy a menyasszony tekintete, nyelve, szíve bájjal teljék meg). Erre megjelen Athanasia, hogy felvigye a mennyekbe Philologiat. Előbb azonban meg kell szabadulnia mindattól, ami lelkét nyomja: nagy csomó könyvet kell kihánynia, melyeket fiatal leányok (a művészetek és tudományok) szednek össze a földről. Miután a menyasszony még ivott a

lande, Leipzig. 3 kötet 1874-1889. I. köt. 459-462). V. ö. továbbá: Papencordt, Geschichte der vandalischen Herrschaft in Afrika. Berlin, 1837. 287-308. I.

¹ Martiani Minei Felicis Capēuae De nuptiis Philologiae et Mercurii et de Septem artibus liberalibus libri IX. Recensuit Fr. Eysenhardt. Lipsiae, 1866.

halhatatlanság serlegéből, felszáll az égbe, melynek tájékaival és lakóival Juno Pronuba ismerteti meg az ámuló szüzet. Végre megérkeznek Jupiter palotájába. Nyomban bemutatják a nászajándéku felajánlott szabad művészeket, azaz; hét fiatal leányt, akik a mű második részében (a III-IX. könyvben) egymásután fellépnek s száraz tartalmát mondják el egy-egy tudománynak, melyet képviselnek. Egymást váltják föl ekként Grammatika, Dialektika, Retorika, Geometria, Arithmetika és Asztronómia. Bezárja a sort Harmónia (Musica), aki a menyasszonyt egy altató dal kíséretében a thalamoszba vezeti.

41. Itália: Boethius. – Martianus Capella és Sevillai Isidor művein kívül a középkori művelődési anyagnak volt még egy Jiarmadik, sokkal bőségebb forrása, mely *Itália* földjén bukkant fel. A keleti gótok első királyai, Theodorich (493-526) és Athalarich (526-534) áltudományt és műveltséget hathatós pártfogásban részesítették; amiről tanúságot tehetnek azok a kitüntetések, melyekkel amaz Boethiust (életének utolsó, gyászos szakáig), emez Cassiodorust elhalmozta; s levelek, melyeket ama kor tudós embereihez intéztek.¹ Theodorich például több levélben fennen magasztalja Boethiust nagy tudományaért; Rómát az ékesszólás anyjának nevezi; megdicséri Venantiust, hogy oly buzgón foglalkozik a tudományokkal s Boethiushoz írt egy levelében hosszasan értekezik a zene szépségeiről, „mert” úgymond „mindig kedves dolog szakértőkkel beszélgetni tudományokról”. Athalarich szigorúan meghagyja a római szenátusnak, hogy az ifjúság nevelőinek, a grammatika, ékesszólás és jogtudomány tanárainak mindenkor levonás nélkül szolgáltassa ki illetményeiket; s hozzáteszi, hogy nem megrövidíteni, hanem inkább gyarapítani kell a tanárok járandóságait, mert csak így fognak a dicső tanulmányokra felbuzdulni (sunt potius ad gloriosa studia per commodorum augmenta provocandi). Ugyancsak Athalarich írja, hogy

¹ Megőrizte e leveleket Cassiodorus a Variarum libri c. műben. A fent idézett helyek: Variarum lib. I. cap. 45 (Migne, Tom. 69. col. 539, C); II., 15. (ibid. col. 553, A-C); II., 40. (col. 570, D-573, C); IV., 6. (ibid. 615, A-B); IX., 21. (ibid. col. 787, B-788, C); VIII., 12. (col. 744, B – 645, C).

a fejedelmeknek olyan tisztviselőket illik tartamok, kik a tudományokban legjártasabbak (decet enim tractatores habere doctissimos, quibus potestas summa committitur).

Az a mindenekfölött gazdag forrás pedig, mely Theodorich idejében tör elő olasz földön és amelyből az egész középkor szinte temetetlenül oltotta tudományos szomjúságát, *Boethiusnak*, az utolsó igaz rómainak (480-524) irodalmi műveiben található. Végtelen ama középkori írók sora, akik tudatosan vagy öntudatlanul, bevallottan vagy hallgatagon őt írták ki, részint közvetlenül merítve fordított és eredeti munkáiból, részint másod- és harmadkézből sajátítva el ernyedetlen munkássága gyümölcsseit.

Semmi kétség, Boethius e kornak legelső szelleme. Mint tudós, költő és szónok egyaránt kiváló, mint stilszta (modorossága dacára) kimagaslik kortársai közül. Igazi filozófus, aki a lelki nagyság el nem évülő példáját adta, midőn a halál küszöbén is a bölcselkedés fenséges régióiban talált megnyugvást. Egyike a kor legbecsületesebb és legönzетlenebb embereinek. Műveltségét Athénben szerezte, melynek egyetemén éveken át tanult bölcséletet és matematikát. Ezt a nagy tudományát és a görög nyelvben való ritka jártasságát római hazája javára Igyekezett értékesíteni, amivégből a görög bölcsészeti irodalom számos jelentékeny termékét latinra fordította vagy latin magyarázattal kíséerte, hogy honfitársai ne kényszerüljenek a görög írókhoz fordulni.¹ Ezzel a vállalkozásával hosszú időre elvágta ugyan az eredeti görög forrásokak Itália földréjére vezető utait, de mivel a görög nyelv ismerete már a birodalom kettészakadása óta rohamosan hanyatlott az italog közt, Boethius a maga fordításaival mégis nagy érdemeket szerzett. A középkori magasabb oktatás szempontjából az a legnagyobb érdeme, hogy; Aristoteles alapvető logikai műveinek ő volt a megőrzője. Lefordította és értelmezte Rorphyrius bevezető művét; átültette és magyarázatokkal kíséerte Aristoteles Kate-

¹ Quocirca multum profecisse videbor, si philosophiae libris Latina oratione compositis per integerrimae translationis sinceritatem, nihil in Graecorum litteris amplius desideretur. (Migne, Tom. 64.).

góriait és Periherméneias című munkáját.¹ De nemcsak fordított és magyarázott. Saját munkáival is gyarapította a tudományt: írt bevezetést a szillogizmusokról, a felosztásról, a meghatározásról és a topikáról (miután Cicero hasonló nevű művét már interpretálta volt). Mindezek a dialektika területéhez tartoztak. A quadrivium anyagából önállóságra való törekvéssel feldolgozta a számtant két s a zene elméletét öt könyvben; azonkívül geometriát tulajdonítanak neki, két könyvben, melyek közül az első Eukleides rövid kivonata. Mindezekhez járul a „bölcsekedés vigasztalásáról” írt műve, melyben a keresztény vallásfilozófia és erkölcs-tan legfontosabb kérdéseit fejtegeti.*”

Ezeknek a munkáknak anyagát aknázták ki a középkori írók, sőt már Sevillai Izidor is merített belőlük, valamint Boethiusnak nagy kortársa *Cassiodorus*³ is (490-583), amikor szerzetesei számára a világi tudományok (azaz: a hét szabad művészet) anyagának körvonalait megállapította.* A grammatikát és retorikát

¹ Az *Analytica priora et posteriora*, *Topica*, *De sophisticis elenchis* fordításai – mint ma már megállapítható – nem Boethiustól valók, hanem a XH. században készültek. L. Grabmann: *Geschichte der scholastischen Methode* I. (1909) 150. 1. *

² Műveinek latin címei: *Institutio arithmetica* (Két könyvben. A Bevezetésből: „At non alterius obnoxius institutis, artissima memetipse translationis lege constringo, sed paululum liberius evagatus, alieno itineri, non vestigiis insisto”). – *Institutio musica* (5 k.). – *Geometria* (valószínűleg tőle származik, 2 k.) – *Commenta in Isagogen Porphyrii*. – *In Categorias Aristotelis*. – *In librum Aristotele de interpretatione*. – *De syllogismo categorico*. – *De syllogismo hypothetico*. – *De divisione*. – *De differentiis topicis libri*. – *De consolatione philosophiae libri quinque*. – Az a kis értekezés, mely tárgyánál fogva ehelyütt legjobban érdekelne bennünket, t. i. a tanulók fegyelméről szóló mű (*De disciplina scholarium*: Migne. Tom. 64. col. 1223, D – 1238, D) nem Boethiustól való. Tartalmát vázlatosan megismerteti Manacorda: *Storia della Scuola in Italia* Vol. I. (Il medio evo) Milano, 1913. II. rész 88. és k. 1. (A szerző „con abbastanza probabilità” Boethiusnak tulajdonítja, de igen nyomós okok szólnak e megállapítás ellen, pl. az, hogy Boethius a VI. század fia, leírja e műben a párisi diákok életmódját.

³ Mások Cassiodoriust írják. A Cassiodorus alakot végleg Mommsen állapította meg. V. ö. Traube, *Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters*. München, 1911. 145. 1.

⁴ *De artibus ac disciplinis liberalibus* (Migne, Tom. 70, col. 1149., D – 1220, A).

kivéve, melyekben Donatust és Cicero meg Quintilianus műveit tartotta szem előtt, saját bevallása szerint¹ majd mindenben Boethiusnak eredeti és fordított műveit követi.

Nem is ezért a különben sokat olvasott kompendiumáért, nem is a gótok történetét tárgyaló és Jordan is kivonatából ismeretes művéért, nem is a VI. század viszonyainak megítélése szempontjából oly fontos egyveleges gyűjteményéért (*Variarum libri duodecim*) kell Cassiodorussal behatóbban foglalkoznia a neveléstörténet írójának, hanem mert e férfiú nevével és munkásságával elválaszthatatlanul összefügg a tudományt művelő és tanító nyugati szerzetesség története.

42. Szent Benedek regulája. – A világmegvetés és a nyomában járó „fuga saeculi” a nyugati keresztények közt is már korán jelentkezik. Épp az első kereszténység ethosának bensősége, mélysége és őszintesége volt az, mely nehezen férhetett meg a világi élet bódító zajával, nyugtalanságával és kicsinyes érdekeivel. S mihelyt az egyház szigorú hierarchikus szervezetet nyert s a kereszténység államvallássá lett, amely változások önkéntelenül is világi érdekek áradatába sodorták, a hivatalos egyházi élet már nem tudta kielégíteni azokat a rajongókat és erőslelkűeket, kik teljes tisztaságában akarták megvalósítani Krisztus tanítását. Elkülönültek tehát, részint magányosan, részint meghitt és rokonérzésű barátaik társaságában, hogy Isten szolgálatának szentelt, alázatos, szegény, munkás és tiszta életet élhessenek. Már Szent Ágostonban is, mint láttuk, erősen jelentkezett ez a hajlandóság, s nem rajta múlt, hogy állandóan ki nem elégíthette a világtól való elvonulásnak a vágyát, mely lelkében élt. Az V. század első felében már Itáliának minden vidékén (különösen kisebb szigetein) élnek anachoréták vagy coenobiták.² Maga Boethius is – ha csak tehette – néhány napra

¹ V. ö. Mignenél, Tom. 70. col. 1202, D – 1203, A, ahol forrásait megnevezi.

² Lásd Rutilius Namatianus útleírását 414-ből (*Carmen de reditu suo*). V. ö. Boissier, *La fin du pag.* II. 230-234. 1.

szeretett visszavonulni a Rómától egy napi jáásra fekvő Sublaqueumba (Subiacóba), hogy ájtatos elmélkedésekbe merülhessen és eszmét cserélhessen a szabályozott szerzetesi közös élet megalapítójával, *Nursiai Szent Benedekkel*, aki e csendes vidékre menekült az élet zajából.

Csak Boethius halála után néhány évvel, 528-ban szervezte meg Szent Benedek a Campaniában, Nápoly közelében levő Monte Cassinón az első igazi kolostort a monasterium Cassinensét, s egy évre rá már kiadta híres Reguláját (Regula Sancti Benedicti), mely a nyugati szerzetességre oly nagy befolyással volt.¹

Magában e szabályzatban sem iskoláról, sem tudományos foglalkozásról nincsen szó; de nem kell hinnünk, hogy a Szent Benedek regulája szerint szervezett első kolostorokban tanítás egyáltalán ne lett volna s – mint itt-ott állítatik – kizárólag a kézi munkát tette volna Benedek szerzetesei számára kötelezővé. Mivel a kérdés igen fontos, fordításban ideiktatom a Regula 48. fejezetét, melynek ez a címe: A mindennapi kézimunkáról (De opere manuum cotidiano).

A tétlenség a lélek ellensége. Ezért a testvéreknek bizonyos órákban kézimunkával (laboré manuum) s megint bizonyos órákban a szentkönyvek olvasásával (lectione divina) kell foglalkozniuk. Ezt a két időt következőképen véljük beoszthatni. Nevezetesen:

Húsvéttól szeptember 13-ikáig² kora reggel menjenek ki a testvérek, s az első órától [6 órától] körülbelül a negyedik óráig [d. e. 10-ig] dolgozzanak, amint szükséges. A negyedik órától mintegy a hatodik óráig [d. e. 10-től 12-ig] olvasással foglalkozzanak. A hatodik óra után [12 után] asztalt bonthatnak s ekkor teljes csöndben pihenhetnek ágyaikban, vagy ha valaki netán magának olvasni akarna, úgy olvasson, hogy mást ne

¹ Benedicti Regula Monachorum, recensuit Eduardus Woelfflin. Lipsiae, 1895. Német fordítása és magyarázata e műben: Die Regel des hl. Benediktus, erklärt in ihrem geschichtlichen Zusammenhang und mit besonderer Rücksicht auf das geistige Leben. Freiburg i. Br. 1907. – A regulát magyarra fordította. Labach Berthold. Győrött, 1805. (Címe: Szent Benedek atyának rendszabálya).

² A szövegben: usque calendas octobris; de v. ö. a fent id. műnek 349. lapját.

zavarjon. A nóna [azaz: a délutáni zsolozsmázás] valamivel korábban lehet, a nyolcadik óra közepe felé [azaz: félkettő körül]; ezután megint dolgozzanak vecsernyéig. Ha azonban a kényszerhelyzet, vagy a szegénység azt hozná magával, hogy a termés betakarításával őket magukat kell megbízni, ne szomorkodjanak, mert akkor lesznek igazi szerzetesek, ha a saját kezök munkájából élnek, mint apáink és az apostolok (non contritentur, quia tunc vere monachi sunt, si laboré manuum suarum vivunt sicut et patres nostri et apostoli). Mindez azonban mértékletesen történjék a gyengébbek kedvéért.

Szeptember közepétől a negyvennapos böjt kezdetéig a második óráig [azaz: d. e. 7-ig] olvassanak a testvérek; a második órában imádkozzák el a tertiát [délelőtti zsolozsma] s ezután a kilencedik óráig [d. u. 3-ig] mindnyájan végezzék el a rajok rótt munkát. Mikor pedig megcsendül a nónára hívó harang, kiki szakítsa félbe munkáját és legyen készen, mire a második harangjel felcsendül. Étkezés után foglalkozzanak olvasmányaikkal és zsoltáraikkal.

A nagyböjt napjaiban reggeltől pont háromig olvassanak, s inentúl pont 10-ig [azaz: d. u. 4-ig] dolgozzanak. A negyvenes böjt eme napjaiban mindenki egy könyvet kap a könyvtárból, melyet elejétől végig el kell olvasnia. A nagyböjt elején kell a könyveket kiosztani. Mindenekelőtt azonban egy-két öregebb testvért kell kirendelni, hogy járják körül a monostort azokban az órákban, mikor az olvasás ideje van, s vigyázzanak, nincsen-e esetleg a testvérek közt lustálkodó, aki jobban szereti a pihenést vagy a tereferét, mint a buzgó olvasást, amivel nemcsak magának árt, hanem másokat is feltartóztat. Ha (amitől Isten óvjon) mégis találkozik ilyen, egyszer-kétszer meg kell róni; s ha nem javul meg, a többiek megfélemlítése végett a rendes büntetésnek kell alávetni. Szabálytalan órákban ne közlekedjenek egymással a testvérek.

Vasárnaponként is mindnyájan foglalkozzanak olvasással, kivéve azokat, kik a különböző tisztségekkel vannak megbízva. Ha pedig valaki olyan hanyag és rest, hogy nem akar vagy nem képes elmélkedni és olvasni, valami munkát kell reáráni, hogy tétlen ne maradjon. A beteg vagy gyenge szervezetű testvéreknek olyan dolgot vagy mesterséget kell kiszabni, mely a tétlenségtől megóvjá, de fárasztó munkával meg nem terheli, őket. Gyengeségökre az apát legyen tekintettel.

A Regulának e fejezetéből megállapítható, hogy a szerzetesek idejüknek tetemes részét a divina lectióra, vagyis: a szentírás és a szent könyvek-olvasására fordították s hogy ez szigorúan ellenőrzött kötelességeik közé tartozott¹” Kiténik továbbá, hogy minden kolostorban könyvtárnak kellett lennie, mely a szent könyvek kézirateit kellő számban tartalmazta. Ha ehhez hozzáadjuk, amit a Regula 30. fejezetében a gyermekek fenytéséről, továbbá a 45-ikben a zsolozsmázó és olvasó gyermekek hanyagságának megbüntetéséről, végül az 59-ikben a nemes emberek által Istennek ajánlott fiukról olvasunk,² egészen kétségtelennek tarthatjuk, hogy az első bencés kolostorokban is már kellett gyermekeknek lenniök, akiket írásra, olvasásra, latin nyelvre, éneklésre tanítottak.

Bizonyos azonban az is, hogy a Regula semmimű említést sern tesz a szabad művészetek oktatójáról, vagy humanisztikus tanulmányokról vagy valamely magasabbrendű tudományos foglalkozásról, s hogy nem a szellem kiművelését tekinti a szerzeteshez legméltóbb teendőnek.

Hogyan váltak tehát idővel a bencés kolostorok rendszeres iskolázás színhelyeivé? miképen kerültek be

¹ E kötelezésnek az a célzata is volt, hogy a szerzetes, ha nem dolgozik, a rossz és' bünös gondolatoktól eltéríttessék. E felfogás az egész középkoron végigvonul. A XII. századi Petrus Cellensis a „Tractatus de disciplina claustrali” 19. fejezetében (Migne. P. L. Tom. 202. col. 1126, A) ezt ekként formulázza: purgat siquidem interiora nostra ossibus mortuorum et morticinis amputandarum cogitationum assidua et intenta cum devotione lectio; etiamsi non sequeretur fructus intelligentiae et scientiae ex lectione, tarnen ad hoc esset utile semper legere, ut mens nostra excusaretur a superveniente et contumaciter se ingerente vana et superflua cogitatione.

² Cap. XXX.: De pueris minori aetate qualiter corripiendis. [Omnis aetas vel intellectus proprias debet habere mensuras; ideoque quotiens pueri vel adulescentiores aetate aut qui minus intellegere possunt, quanta poena sit excommunicationis, – hi tales, dum delinquant, aut ieiuniis nimis adfligantur aut acris verberibus coercentur, ut sanentur. – Cap. XLV.: De his qui falluntur in Oratorio.] Si quis, dum pronuntiat psalmum, responsorium aut antefonam vel lectionem, fallitus fuerit . . . maiori vindictae subiaceat . . . Infantes autem pro tali culpa vapulent. – Cap. LIX.: De filiis nobilium aut pauperum qui offeruntur]. Si quis forte de nobilibus offerit filium suum Deo in monasterio, si ipse puer minore aetate est, parentes eius faciant petitionem etc.

a világi tudományok, a trivium és a quadrivium tárgyai, a klasszikus és a keresztény latin írók? Miképen van, hogy még Nagy Károly ideje előtt, a VI. és VII. században Irhonban és Angliában a Sz. Benedek regulája szerint szervezett kolostorokban s a VIII. század elejétől frank földön is a rendszeres kolostori iskolázás megvan, vagy legalább megindult?

Nem lehet kétséges, hogy mindezek a jelenségek összefüggnek Cassiodorus Vivariumával, melyet ép ezért közelebből is meg kell ismernünk.

43. Cassiodorus Vivariuma. – Már az öregség küszöbén volt Cassiodorus s már végig szolgált öt gót királyt, mikor elhatározással érlelődött benne az a régi vágya, hogy otthagya az udvari élet csillogó színpadját, lelki szükségleteinek élhessen egyedül. Hová vonulhatott volna inkább, mint szülőtte földjére, a Bruttiumban levő Scylacium vidékére, mely természeti szépségeivel is enyhülést és megnyugvást adhatott közügyekben kifáradt lelkének. Megépíti kolostorát, melyben szerzetes társaival fogja élte hátralevő éveit eltölteni.

Bájos egy hely lehetett, ahol a kisedé csapat megvonult. Maga Cassiodorus írja le¹ a kolostor gyönyörű fekvését és kényelmes berendezését, mely nem engedte, hogy lakói elkíváncozzanak a külső világba. Az épületet, mely a tengerparttól nem messze, egy hegy lejtőjén emelkedett, terjedelmes kertek vették körül, melyeket a rajtuk keresztülvezetett Pellena patak vize áztatott. A kertekben minden megtermett, amire a szerzeteseknek szükségük lehetett. Volt ott malom is, mely a búzát megőrölte; voltak halastavak, melyeket az apát a tengerbe nyúló sziklába vájtattott, hogy a belekerült halak víz alatti szirtek közt úszkálhassanak. Volt fürdő is, melynek átlátszó, tiszta vize beteg és egészséges embert felüdített. Akiknek pedig ez a magány is zajos volt és ez az élet is hívságosnak látszott, felmehettek a hegy csúcsára, ahol régi falak közt épült kis cellák-

¹ De institutione divinarum litterarum cap. 29. (De positione monasterii Vivariensis) Migne, Tom. 70, col. 1143, C – 1144, C.

ban, egymástól teljesen elkülönítve, remeték módjára tölthették napjaikat.

Ebben a kolostorban élt Cassiodorus, az első apát 540:től kezdve több mint négy évtizeden át s itt is halt meg 93 éves kórjában. E hosszú időn át Vivariumának belső berendezéséről is bőkezűen gondoskodott.¹ Nagyszerű könyvtárt alapított, melyet a házilag készült könyveken kívül messze földről szerzett kódexekkel gyarapított. Részletes utasítással látta el a könyvmásolókat (antiquariusokat),² kiknek mesterségét nagyra becsülte, mert – úgymond – lehetővé teszi nekik, hogy tollal és tintával harcoljanak írásközben az ördög incselkedései ellen (contra diaboli subreptiones illicitae calamo atramentoque pugnare). S hogy a másolók hibát ne ejtsenek vagy a minta-kézirat hibáit kijavíthassák, maga szerkeszt számukra egy könyvet az ortografiáról.³ Fontosnak tartotta, hogy a szent könyvek szépségeiről már külső megjelenésük is tanúságot tegyen. Evégből tanult könyvkötőket szerződtetett, hogy utasításai szerint díszes táblákkal lássák el a kódexeket. Hogy az éjjeli és nappali zsolozsma fennakadás nélkül mehessen végbe, mesterséges szerkezetű lámpákat s egy napórát és egy vízi órát készíttetett. Gondoskodva volt a betegkről is: a házban voltak szerzetesek, kik értettek a gyógyításhoz s kiknek orvosi könyveket ajánlt a tudós apát.

Mi célja volt Cassiodorusnak ezzel a gondosan berendezett kolostorával?

Elsősorban bizonyára ugyanaz, amely Sz. Benedek szeme előtt lebegett. Hiszen az 529-ből való Regula a század közepén már a legtöbb olaszországi kolostorban életbe lépett s ennél fogva az 540-ben keletkezett Vivarium szervezésére sem lehetett hatás nélkül. Minden-

¹ V. ö. Ivan Hörle: Frühmittelalterliche Mönchs- und Klerikerbildung in Italien. Freiburg i. Br. 1914. 2-13.

² De inst. div. litt. cap. 30 (De antiquariis). Migne, u.o. col. 1144, D – 1146, B.

³ Kiadta Keil, Gramm. Lat. VII. 127-210 (Cassiodorus maga mondja, hogy 12 római grammatikus idevágó munkáiból szerkesztette: „et ideo duodecim auctorum opuscula deducimus in medium, quae ab illis breviter et copiose dicta sunt, ut et nos ea compendiosius dicamus.” Praef.).

esetre Cassiodorus is azt akarta, hogy szerzetesei a Regula szerint éljenek, pontosan megtartsák a órákat és egyéb istentiszteleti cselekvéseket, a lectio divinát és a böjtöket.

De nemcsak ezt akarta. Kolostorának megalkotásában és szervezésében magasabb szellemi érdek kielégítésére is gondolt. Már udvari szolgálata alatt fogant meg elméjében az a terv, hogy a pápával szövetkezve Rómában keresztény főiskolát alapít, aminő az alexandriai katecheta-iskola volt. A viharos idők nem engedték e tervének megvalósítását.¹ Most alkalma nyílt kolostorát akként szervezni, hogy tagjai az előkészítő világi tudományokat is, a szentírástudományokat is elsajátítsák, vagyis tudós képzésben részesüljenek. Megírta evégből a fentemlített bevezetést a szabad művészetekhez, továbbá a másikat az isteni tudományokhoz² s a görög irodalomban kiválóan jártas Dionysiust munkatársául fogadva, megkezdi Vivariumában a rendszeres oktatást, pontosan megállapított terv szerint, melynek menetén Sz. Ágoston *De doctrina Christiana* című művének hatása ismerhető fel.

A felsőbb tanfolyamban a Szentírás és a reá vonatkozó magyarázó iratok állanak az oktatás közép-pontjában. Ezeknek az iratoknak anyagát gondosan kiszemeli Cassiodorus, hogy mindenképen megbízható olvasmányi kánont ajánlhasson szerzetestanítványainak. A bevezető kézikönyveket nem tekintve, az egész olvasmányi anyagot kilenc kötetre osztja,³ melyeknek szövegeit a legnagyobb lelkiismeretességgel maga hasonlítja össze a régibb kéziratokkal, hogy hiteles és pontos szöveget kapjon. Az ajánlott bevezető írók (introdutores) egynek kivételével latinok, mert – mint mondja – olaszoknak ír (quoniam Italis scribimus) s szívesebben fogadja mindenki, amit hazai nyelven beszélnek el neki (Dulcius enim ab unoquoque suscipitur, quod patrio sermone narratur).

¹ De institutione div. litt. Praefatio.

² Migne, P. L. Tom. 70. col. 1105, D. – 1159, B.

³ Ezek: 1. De octateucho, 2. De libro Regum, 3. De Prophetis, 4. De Psalterio, 5. De Salomone, 6. De hagiographis, 7. De evangelis, 8. De epistolis apostolorum, 9. De actibus apostolorum et apocalypsi.

Az alsóbb tanfolyam tárgyai a szabad művészetek,¹ melyeket azért kell tanulnia a szerzetesnek, Jiogy a szent iratokat jól megértse. „Mivel mind a Szentírásban”, mondja Cassiodorus „mind a tudós magyarázók irataiban sok olyan dolog van, amit csak képletesen vagy a meghatározás módszerével, vagy a grammatika vagy a retorika vagy a dialektika vagy az aritmetika vagy a muzsika vagy a geometria vagy az asztronómia segítségével lehet megértenünk”, célszerű lesz a tanítványokat ezekkel a tanulmányokkal legalább röviden megismertetni. De szükséges a kozmográfiát (földrajzot) is olvasniok, hogy a Szentírásban előforduló helyeknek a fekvését megismerjék, valamint történetírókat is, kiknek kánonát szintén megállapítja Cassiodorus. Eljárásának tervszerűségét dicséri, hogy egyes görög történetírók műveit egyenest kolostora számára fordíttatja le latin nyelvre: például Josephus Flaviust,² Sokratest, Szozomenost és Theodoretost.³

Mindebből kiderül, hogy Cassiodorus Vivariumában nemcsak a „lectio” s a szolgálatába szegődött olvasás, írás és latin nyelvi tanulmány járta, hanem ama hanyatló kor átlagos igényeit messze meghaladó általános képzés is, mely természetszerűen annyi időt foglalt le, hogy a kézimunkára már alig kerülhetett a sor. Ezért mondja Cassiodorus,* hogy csak azok dolgozzanak, akik teljesen képtelenek a tudományok művelésére: hiszen a szerzetesi hivatással is megfér, „hogy a kertet gondozzák, a szántóföldeket megműveljék és a gyümölcsfák termékenységében leljék örömüket, miként a 127-ik zsoltárban olvasható: Mivel kezeid munkáját eszed, boldog vagy és jól lesz dolgod.”

Hogy ennek az intézménynek a híre csakhamar elterjedt s hogy a Vivarium nagy hatással volt a kolos-

¹ De institutione saec. litt. Praef.

² Hunc tamen (sc. Josephum Flavium) . . . magno laboré in libris viginti duobus converti fecimus in Latinum. De instit. div. litt. cap. 17.

³ Post historiám veró Eusebii apud Graecos Socrates, Szozomenus et Theodoretus sequentia conscripserunt, quos a viro disertissimo Epiphania in uno corpore duodecim libris fecimus, Deo auxiliante, transferri. Ibid.

⁴ Migne, Tom. 70, col. 1142, D.

tori iskolázás megindulására Itáliában s utóbb Nyugat-Európában, nagyon valószínűnek látszik, ha közelebbi adatok hiányában nem is bizonyítható. Az ír és angol-szász szerzetesek iskolázásuk mintáit és a szabad művészetek tanítására vezető ösztönzéseket nem vehették máshonnan, mint Itáliából, mellyel Európa minden részén és a legsötétebbeknek látszó századokban is megvolt a hierarchikus érintkezés és kapcsolat.¹ Cassiodorus kezdeményéhez fűződik az a tény, hogy az egyetemek keletkezéséig a bencés kolostor volt a szellemi művelődés középpontja Nyugat-Európában.

44. Itália műveltségi viszonyai a hatodik és hetedik században.² – Hogy a VI. század második és VII-iknek első felében milyen volt Itáliában a műveltség állapota, voltak-e és milyen számmal iskolák vagy tanulásra szolgáló intézmények, e kérdésre biztos feleletet adni nem lehet. Idevonatkozó ismereteink főként hézagosak. Semmiesetre se volnék hajlandó azok nézetéhez csatlakozni, akik állítják, hogy ezalatt a száz esztendő alatt teljesen tönkrement olasz földön a műveltség. Bízvást feltételezhető, hogy ebben a hagyományoktól megszentelt országban, hol a romok is hirdetik a klasszikus korok kultúráját, a germán népek uralma alatt sem lehetett teljes szünetelése a szellemi életnek. Volt hanyatlás a longobárdok idejében, de, mint már Muratori megjegyezte, ez korántsem úgy értendő, mintha azokban az időkben Lapphonná változott volna át Itália.³ (Italiam in Lapponiam tum fuisse conversam.) Voltak ekkor is – teszi hozzá Muratori – püspökök, szerzetesek, klerikusok; voltak bírák, ügyvédek, jegyzők, orvosok, kikről nem lehet feltételezni, hogy tudományos képzettségnek híjával lettek volna. Maga Róma mindig egyik középpontja volt a műveltségnek. Tény az is, hogy a VI. századtól a VIII. századig számos görög természettudományi és orvosi művet for-

¹ Arról a benső viszonyról, mely Nagy Gergely óta az angol egyház és Róma közt fennállott, lásd Ludo Hartmann id. m. II. 2., 161-163. lapjait.

² V. ö. Hörle, id. m. 1-22. 1. — Manacorda, id. m. 15-33. 1.

³ Antiquit. Italicae medii aevi. Tom. III. Mediolani 1740. Dissert. XLIII-fol. 809.

dítottak olasz földön latinra, melyeknek egynémelyiket az arabs fordítások előtt használták a salernói iskolában. A VI. század második felében éltek: Secundus Tridentinus, a longobárdok betörésének egykorú történetírója és Venantius Fortunatus (535-600) olasz eredetű latin költő, aki később, hazáját elhagyván, Poitiers püspöke lett.¹ Néha a látszat is tévedésbe ejtheti a késő kor szemlélőjét. Nagy Gergely például (540-604), aki szinte tüntetően és szándékosan hanyagolja el latin stílusát, mert – úgymond – nem tartja méltó dolognak a menybéli jóslatok szavait (a Szentírás magyarázatait) Donatus szabályainak békóiba szorítani,² a kortársak egyértelmű véleménye szerint tudós ember volt: a világi tudományokat jól ismerte (habár megvetette) és az egyházi zene terén, mint ismeretes, korszakot alkotott. Bármint legyen is, kétségbe nem vonható tény, hogy a VII. század végén és a VIII-iknak első felében – kimutathatóan – már ismét vannak tanítói és tudósai Olaszországnak. Hitelesen bizonyítható, hogy Lombardiában a VIII. század elejétől fogva voltak parochiális iskolák; hogy ugyanott és ugyanakkor már grammatikusok (Félix és Flavianus) iskolái állottak fenn. Majd oly nevekkal találkozunk, mint az olaszok közt Petrus Pisanus és Paulinus (utóbb Aquileia püspöke), a longobárdok sorából a klasszikus műveltségű Paulus Diaconus. Mikor Alkuin férfikorában olasz földön jár, több tudós kör tagjaival érintkezhetik.

45. Gallia. – JV klasszikus forrásokból táplálkozó retorikai műveltségnek fölötte termékeny talaja volt a császárság kezdete óta Gallia, ez a virágzó és gazdag római provincia, melynek nyilvános iskoláiban aránylag legtovább élt az antik szellem. Tolosa

¹ Giesebrecht: *De litterarum studiis apud Italos primis mediæ aevi saeculis.* Berolini, 1845. p. 7. – V. ö. még Cramer: *De Graecis mediæ aevi studiis. Pars prior (inde a primo medio usque ad Carolum Magnum) Sundiae,* 1849 (passim), *Pars II. (inde a Carolo Magno),* ibid. 1853. p. 19-22. – Venantius Fortunatusra nézve I. Kolbner: *Ven. Fort. seine Persönlichkeit und seine Stellung in der geistigen Kultur des Merowinger-Reiches.* Leipzig, 1915.

² Migne: *Tom. 75, col. 516.* – Manitius, *id. m. I. 96.* – Hörle, *id. m. 13-22. 1.*

(Toulouse), Narbona (Narbonne), Pictavium (Poitiers), Lugdunum (Lyon), Engolisma (Angoulême), Santones (Saintes), Burdigala (Bordeaux) és más, különösen délvideki városok iskoláinak tantervei még a *IV. század* végén is Quintilianus eszményéhez igazodnak. Tipikus” tanítványuk Ausonius, kinek a költészetét oly kevésbé hatja át a krisztusi világnézet lehellete, hogy soká kételkedtek szerzője keresztény voltában.

Az *V. században*, mikor hunok, vandálok, alánok és suevek vonulnak át Gallián s a gótok, burgundok és frankok veszik birtokba ezt a provinciát, a nyilvános iskolák a folytonos harcok és zavargások közt egymásután bezárultak s a tehetősb családok gyermekei magántanítóktól sajátították el a hagyományos retorikai műveltséget.¹ Azok, akik ily módon nevelkedtek, még mindig helyesen írnak latinul, de stílusukon már felismerhetők a hanyatlás nyomai. Legkiválóbb ennek, az író nemzedéknek tagjai közt Sidonius Apollinaris (mh. 490 körül), aki még olvaszt Virgiliust, Cicerót, Horatiust, Terentiust és Statiust.²

A *VI. században* a közviszonyok állhatatlansága miatt a tanulmányok színvonala mélyen alászállt. A nagy sötétség ideje ez, melyben a magasabb szellemi törekvések forrásai elapadtak. E kor írói kegyetlenül bánnak a latin alaktannal és mondattannal. Száz évvel Sidonius Apollinaris halála után (580-ban) a frankok tör-

¹ Minderről Roger: *L'enseignement des lettres classiques d'Ausone à ALCUIN*. Paris, 1905. Ez a mű elavulttá tette Denk Ottónak „Geschichte des gallo-frankischen Unterrichts- und Bildungswesens von den ältesten Zeiten bis Karl den Großen. Mainz, 1892.” című, sok helyütt nem a forrásokon alapuló s kevés kritikai érzékkel megírt ismeretes könyvét.

² E körhöz tartozik még az V. század végéről Avitus viennei püspök, kire nézve tárgyunk szempontjából följötte jellemző a Viventius retorhoz intézett levele (Migne, Tom. 59. col. 268, B. – 270, A). A püspök mentegeti magát, hogy egy Lyonban tartott szent beszédében ezt a szót: potitür így ejtette: potitür. Hivatkozik Virgilius ilyenmő licentiáira és részletes útbagazítást kér az említett rétortól. A klasszikus nyelv iránt való érzék tehát még megvolt, de már ingadozóban és hanyatlóban. A levél így kezdődik: „Audiui quod in homilia qua nuper ad populum. Lugdunensem in dedicatione basilicae videor concionatus, barbarismum me incurrisse dicatis, palám scilicet castigantes, quod publica oratione peccaverim. Fateor istud contingere, praesertim mihi, cui si qua in annis vividioribus fuerunt studia litterarum, omnia fert aetas (Virg. Eel. 6) etc.”

ténetének híres írója, Gregorius Turonensis marisok latin szónak nem tudja a genuszát.¹ Nyilvános iskolák nincsenek. A Merovingok „palota-iskolája”, melyben állítólag a szabad művészeteket tanították volna, az újabb kutatások fényénél mesének bizonyult.² Ha volt is a királyi udvarban valamilyen iskola (ami lehetséges), magasabb tanulmányokkal nem foglalkozhatott, mert hatása a kor egyetlen irodalmi termékén sem észlelhető; legfeljebb az egyházi rendhez tartozó nótáriusok tanulhatták benne ifjú korukban a stilus curialist. Semmi sem jellemzi jobban a helyzetet, mint az a tény, hogy a kor fiai Martianus Capellában látták a világi tudományok legkitűnőbb képviselőjét és a földkerekség legműveltebb emberét s hogy egy frankhoni püspök, aki a tudományok iránt hajlandóságot mutatott, ezért pápai megrovásban részesült: A tudomány művelése – mondja a levél – nem illik valóságos emberhez.³ Teljes joggal írhatta tehát a fentemlített Gregorius a *História Francorum* előszavában a következőket:⁴

¹ Ilyen egyeztetések bőven találhatók nála: *ablata dolore, magnam timoré m, quae timor, tanta splendor, mirae candoris, tantum stragem, frondes novi hiemem validum, murmur magnus, vulnus visibilis, omne loco illud, per omnem tempus etc.* V. ö. Bonnet Max: *Le Latin de Grégoire de Tours*. Paris, 1890 (786 oldalra terjedő, nagyon alapos tanulmány.)

² Ezt Vacandard adatainak felhasználásával meggyőzően kimutatta Roger id. m. 91-96. lapjain, míg ellenben Denk (id. m. 246-249) még egészen a régi illúziókban él (*Ein Zweifel an dem Vorhandensein einer solchen Palastschule wäre ... vollständig lächerlich*). Ez az *eset* mutatja, hogy kissé élénkebb képzelettel mi mindent lehet belemagyarázni a forrásokba. A különben oly alapos *Fustel de Coulanges is* (*Histoire des instit. pol. de l'ancienne France. La Monarchie Franque*. Paris, 1888. 144. s k. 1.) beleesik abba a hibába, hogy az idevágó forrásoknak nagy általánosságban mozgó kifejezéseiből mindjárt oly iskolára következtet, mely irodalmi oktatást adott volna. Azok az előkelő származású ifjak, akik a királyi udvarban nevelkedtek, inkább a vitézkedést és fegyverforgatást, s az udvari élet megszabott formáit tanulták ottlételük alatt, semmint a tollforgatást vagy a grammatikát. Ez az értelme e korban az „*aulicae disciplinae*”, vagy az „*eruditio palatina*”-féle kifejezéseknek.

³ Roger adatai, id. m. 127. és 157. l.

⁴ *Decedente atque immo potius pereunte ab urbibus Gallicanis liberalium cultura litterarum, cum ... nec reperire possit quisquam peritus dialectica in arte grammaticus, qui haec aut stilo prosaico aut metrico depingeret versus ingemescebant saepius plerique, dicentes: Vae diebus nostris, quia perit studium*

Miután Gallia városaiból kivonult, sőt kiveszett a szabad művészetek tanulmánya, ... s egyetlen grammatikus sem akadt, aki a dialektika mesterségében oly jártas lett volna, hogy ezeket (t. i. a frankok történetét) akár prózában, akár versben megírhatta volna, többen gyakorta felsóhajtottak és mondták: Jaj a mi napjainknak, mert veszendőbe ment minálunk a tudományok tanulása és nem találkozik a népek közt senki, aki ezeket a viselt dolgokat papírra tenni és közrebocsátani képes volna . . . Hiszen a rétor bölcsekedését kevesen, a paraszt beszédét azonban sokan értik.

46. Bonifác. – A mondottakból önként következik, hogy a VI. század frankhoni kolostoraiban klasszikus irodalommal már nem foglalkoztak. A francia szerzetesi regulákban előforduló ez a kifejezés „lectioni vacent” a Szentírás olvasását jelenti itt is, sőt van okunk feltenni, hogy e kifejezés igen sokszor éppen csak az olvasást jelentette. Ferreolus, Occitania (Languedoc) püspökének szerzetesi regulája a VI. század közepéből szükségesnek tartja kijelenteni, hogy szerzetes senki sem lehet, aki „litteras ignoret”; s ugyanez a regula azt is kimondja, hogy aki testi gyengesége miatt a földműveléssel nem foglalkozhatik, olvashat, írhat, halat foghat, hálót vagy cipőt készíthet, de tétlenül nem maradhat.¹ Ez a mellérendelés mutatja, hogy a szellemi kultúrának ez időtájt alig van becsülete.

A VI. század vége felé (590 körül) jelentkeznek Frankhonban az ír szerzetesek s a kolostorok hosszú sorát alapítják. Úttörőjük Kolumbán (543-615).² De jöllehet az ír szerzetesek ebben az időben már

litterarum a nobis, nee repperiretur in populis qui gesta praesentia promulgare possit in paginis ... quia philosophantem rhetorem intellegunt pauci, loquentem rusticum multi.” Mon. Germ. Hist. Script. Rerum Merovingicarum, Tom. I. pars 1 (Hannoverae, 1884) p. 31.

¹ Migne Tom. 66, col. 965-6; 969.

² Ordericus Vitais (mh. 1142), Hist. Ecc. Pars III, lib. 8. cap. 26: „. . . bcatus pater Columbanus de Hibernia ortus, sancto Benedicto contemporaneus fuerit, paternam domum patriamque relinquens, cum praecipuis monachis in Gallias navigaverit et a Childeberto, rege Francorum, filio Sigisberti susceptus, in „Burgundia Luxovii [Luxeuil] coenobium construxerit (ez 590-ben volt), ac postmodum ab impiissima Brunichilde regina expulsus, in Italiam secesserit etc . . . Hie monachilem Regulám edidit primusque Gallis tradidit. Flo-

tudományos szellemű és irányú iskolázást folytattak saját hazájukban,¹ egyetlen pozitív adat sem jogosít fel arra a feltevésre, mintha a vándor „skót barátok” által alapított kolostorokban a VII. század folyamán már tanították volna a szabad művészeteket. Kolumbánnak, Gallusnak és társainak vállalkozásai térítésre irányultak. Csak a VIII. század első felében, mikor az angolszász szerzetesek lépnek frank földre, mutatkoznak némi jelei a haladásnak. A nagyműveltségű Szent Bonifácnak (Wynfrehnek), a németek apostolának, átktatás híres mesterének nagyszabású egyházszervezet tevékenységében² rejlenek csírái a Nagy Károlytól Alkuin segítségével megindított mozgalom lehetőségének.³

A VIII....század első felében alkalmazkodik a frank birodalom kolostorainak meglazult életrendje a Szent Benedek regulájához és kezdenek e kolostorok a regula eredeti célzatait meghaladó oktató tevékenységet kifejteni.⁴ Bonifác nemcsak kézműveseket hozatott An-

rentissimi de schola ejus monachi prodierunt et in mundo, velut astra in firmamentó, virtutibus mieuerunt.” (Migne, Tom. 188, col. 644 B-C). V. ö. Vita Sancti Galli: Pertz, M. G. H. Script. Tom. II, p. 5-21. Ez a Vita (p. 6.) bizonyítja, hogy Ordericusnak ez a kifejezése „de schola ejus” nem iskolát jelent: „multi Burgundiorum gentis” mondja a Vita „nec non et Francorum veniebant ad eos propter desiderium aeterni regni ibique mirum in modum crescebat reguláris vitae origó”.

¹ Graham: The early Irish monastic schools; a study of Ireland's contribution to early mediaeval culture. London, 1925.

² Vita S. Bonifacii auctore Willibaldo presbytère, Pertz, M. G. H. Script. II, 336 s k. 1. – Specht, (Anton Franz): Geschichte des Unterrichtswesens in Deutschland von den ältesten Zeiten bis zur Mitte des 13-ten Jahrhunderts. Stuttgart, 1855. 10. 1. – F. Dahn: Kön. d. Germ. VIII, 5, p. 143. és k. (Bonifác 718-tól 754-ben bekövetkezett haláláig tartózkodott a kontinensen).

³ V. ö. Grupp, Kulturgeschichte des Mittelalters. Paderborn,² 1907 396-402. 1.

⁴ Ennek egyik bizonyítéka, hogy már Chrodegangus fiatalsága idejében, tehát püspökségének kezdete (742) előtt iskola állott fenn Metzben, miként a püspök életírója (a XI. század végén) mondja: „Urbs vero, qua beatus vir nutriebatur, usque in id temporis adeo virorum sapientium copia erat referta ac decorata, ut vére eam scolarum liberalium artium omnes acclamarent... Hoc tanto et tali gymnasio coelestium athletarum, hac úrbe nobilissima usque ad virilis aetatis robur per incrementa temporum ac virtutum proficiens, iam ipse alios doctus docere, qui cura diligentí instructus fuerat, Chrodegangus sanctissimus perseveravit.” Pertz, M. G. H. Tom. XII. (Script. X.) p. 557, 17-30.

gliából, hanem tudós iskolamestereket is. A század derekán túl délről eredő művelődési ösztönzések is jelentkeznek, nyilván a frankok olasz hadjárataival kapcsolatosak. I. Pál pápának 757-ben Pipinhez intézett levele,¹ melyben tudtul adja a királynak, hogy liturgikus könyveken kívül a szabad művészetek több ágát felölelő könyveket küldött neki, arra enged következtetni, hogy a frank birodalomban valamilyes tudományos érdeklődés ébredezett s a rendszeresebb iskolázás talaja előkészítettett.

47. Chrodegangus. – Emellett szól az a tény is, hogy még Nagy károly uralkodása előtt indul meg a világi papság életének szigorítására és műveltségének gyarapítására irányuló törekvés, amire annál nagyobb szükség volt, mert a Merowingok uralkodásának utolsó idejében a klérus feslettsege és tudatlansága igen nagy arányokat öltött. Chrodegangus metzi püspök (742-766) volt az, aki Szent Benedek regulájának hatása alatt székhelye papságának tagjait szabályozott közös

¹ Codex Carolineus (Migne, Tom. 98, col. 159.: „... Direximus autem excellentiae vestrae et libros, quantos reperire potuimus, id est Antiphonale et Responsale, insimul Artem grammaticam [dialecticam] Aristotelis, Dionysii Areopagitae libros, Geometriam, Orthographiam, Grammaticam, omnes Graeco eloquio scriptores, nec non et horologium nocturnum.” Manitius (id. m. I., 14) azt fejtegeti, hogy e könyvek görögül voltak írva, tehát senki sem értette, Pipin legkevésbé. Ámde a szöveg scriptorest ad, a másik variáns: „scriptos” mellett. A pápa azt akarja mondani, hogy a könyvek görög íróktól származnak. Minek is küldött volna a pápa Pipinnek görögül írt könyveket, ha tudta (pedig bizonyosan tudta), hogy frank földön nem értik meg? A pápának egy másik, 763. évi leveléből (Cod. Car. ibid. col. 200.) kitűnik, hogy Pipin öccse Remigius szerzeteseket küldött Rómába, az ottani Schola cantorumba, a Cantus Gregoriánus elsajátítása végett, s hogy a pápa őket Simeon énekmeisterrel képezette ki (in psalmodiae modulatione). Előbb már II. István pápa is küldött Pipinnek 12 ének-tanítót a római chorale megtanítása végett. Ily előzmények után keletkezett frank-földön a három legrégebb énekiskola: a metzi, roueni és soissonsai. – L. Nickel: Geschichte der katholischen Kirchenmusik, I. Breslau, 1908. Különösen 168., 170., 182. 1. – Hörle, id. m. 22-28 (De schola cantorum.) – V. ö. Nagy Károlynak De Homiliario Pauli Diaconi Monachi Casinensis c. levelében (Migne, Tom. 98, col. 897) ezt a helyet: „Accensi praeterea (mondja Károly) venerandae memoriae Pippini genitoris nostri exemplis, qui totas Galliarum ecclesias sub studio Romanae traditionis cantibus decora vit”.

életre szorította¹ s őket a papi pályára készülő és bennlakásban részesített gyermekek és ifjak oktatására kötelezte. A papoké-kik a kánon szerint éltek (canonici), ilyképen felügyelői és tanítói lettek a székesegyházak és káptalanok kötelékében keletkezett iskoláknak. Mindez Chrodegangus Regulájának 48., 50. és 51. fejezetéből következik.² Hogy kezdetben, vagyis Nagy Károly előtt mily terjedelmű lehetett a kispapok képzése, lehetetlen eldöntenünk; maga a Regula csak annyit mond, hogy az ifjakat az egyházi ismeretekben (ecclesiasticis doctrinis) kellően ki kell művelni, mert csak így lehet őket majdan az egyházi fokozatokba előléptetni (ut ad gradus ecclesiasticos quandoque digne possint promoveri). Annyit talán szabad e határozmányokból megállapítani, hogy a világi klérus leendő tagjainak képzése ebben az időben valamivel magasabb színvonalon mozgott, mint a szerzeteseké, akik egyház-kormányzati tisztségekre nem készültek. Chrodegangus intézkedéseinek nagy hatása volt; csakhamar más egyházmegyék főpásztorai is utánózták a metzi példát. Még a X. század második felében is a metzi káptalan rendjét (a Regula Mettensist) honosítja meg Adalbero reimsi érsek az ő székhelyén.³

48. Írország és Britannia: Beda Venerabilis. – A Bonifatius munkásságához fűződő fellendülés azt bizonyítja, hogy valóban a ködös éjszakon⁴ gyúlt ki az

¹ „Hic etiam adunavit et ad instar coenobii intra claustrorum septa conversari fecit, normamque eis instituit, qualiter in Ecclesia militare deberent.” Paulus Diaconus, Gesta Episcoporum Mettensium (Pertz, M. G. H. Script. Tom. It. 268). V. ö. Vita Chrodegangi Episcopi Mettensis: „Nam clerum undecumque locorum collectum adunavit et ad instar coenobii vivere intra claustrorum septa fecit, normamque eis instituit etc.” (Pertz. Tom. XII. [Script. X.] p. 564, 31-33.

² Az egész Regula Canonicorum Mignenél (P. L. Tom. 89. col. 1057. C-1096, D.) V. ö. Békefi Rémy: A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent Chrodegang Regulája. Budapest, 1901.

³ Pertz: Monum. Tom. V. [Script. III.] p. 613.

⁴ Parmentier, Histoire de l'éducation en Angleterre. Paris, 1896. 171-185; Taylor (Henry Osborn): The mediaeval mind. A history of the development of thought and emotion in the middle ages. London, 1911. (2 kötet). I., 169-190. I. – Graham: The early Irish monastic schools. A study of Ireland's contribution to early mediaeval culture. London, 1925.

a láng, melynek fénye a sötétségbe borult kontinensre is áthatott s a művelődés hajnalhasadását előidézte.

Írthonban az V. század látta az első kolostorokat, melyeket még az írek nagy térítője *Szent Patrik* (432-492) alapított. (A leghíresebb köztök Armagh.) De a kolostori élet igazi megteremtője *Kolumbán* volt. Az aszkéta-életű, de a műveltséget nagyrabecsuló ír szerzetesek kolostoraiban a VI. század végén és a VII. században a tudományok és művészetek minden ága otthonos volt s e kolostorok igen sok fiatal embert részesítettek oktatásban. Frank földön már találkoztunk a skót (azaz: ír) barátokkal, mint térítőkkal.

Britanniában a kolostori műveltség és iskolázás később indul meg. Mivel ugyanis a barbár angol-szászok, mikor elfoglalták a szigetet, a már nagy számmal épült keresztény templomokat és kolostorokat lerombolták, ezért csak a VI. század végén (a Rómából jött Szent Ágoston apát vezetése alatt) sikerült a kereszténységnek újból tért foglalnia a szigetországban és csak a VII. század második felében verhetett gyökeret az újonnan alapított klastromokban az iskolázás. Ekkor azonban – írországi hatások alatt is – teljes erővel kifejlődik. Az angol-szászok első nagy tanítói, *tarsosi Theodoros* és *Hadrianus* 669-ben kötöttek ki britt földön:

Megérkezett pedig Theodorus az ő egyházába – írja Beda Venerabilis – felszentelésének második évében, május 27-én vasárnap (669) s munkálkodott benne 27 évig, 3 hónapig és 26 napig. Csakhamar bejárta az egész szigetet, amerrefelé csak angol nemzetségek laktak, s mindenütt nagyon szívesen fogadták és hallgatták; ő pedig az élet helyes rendjét s a húsvét megünneplésének kánoni módját Hadrianus kíséretében és segítségével mindenfelé elterjesztette. S így ő volt az első érsek, akinek az egész angol egyház egyértelemmel alávetette magát. És mivel mindketten, mint említettük, bőséges tanultságra tettek szert mind az egyházi, mind a világi tudományokban, ezért a tanítványoknak egy seregét gyűjtötték maguk köré, kiknek elméjét naponként elárasztották üdvös tudományok folyóival, úgy hogy a Szentírás könyveinek magyarázatával együtt a verstannak,

¹ Hist. Eccl. lib. IV. cap. 2. (Migne, Tom. 95. col. 173, C – 174, A.

csillagászatnak és egyházi számvetésnek a tudományát is előadták hallgatóiknak. Ennek bizonyosságául még ma is vannak tanítványaik között, akik a görög és latin nyelvet úgy tudják, mint anyanyelvüket. S általában, mióta az angolok Britanniába érkeztek, sohasem voltak ezeknél boldogabb idők: amennyiben a legbátrabb keresztény királyok uralma alatt az összes barbár nemzetek rettegtek tőlük s mindnyájuk óhaja a mennyország nemrég hallott örömein csüngött; akik pedig a Szentírás~Tudományos ismeretére vágytak, találtak mestereket, akik őket erre megtanították.¹

E két férfiú – Theodoros, mint Canterbury érseke és Adorján, mint az ottani kolostor apátja – messze kiható művelődési munkásságot fejtett ki. Ösztönzéseikre a Szent Benedek reguláját követő kolostorok tekintélyes száma keletkezett angol földön, melyekben most már az összes szabad művészeteket s a klasszikus nyelveket, a görögöt is, tanították.² Kettejükön kívül a kolostori iskolázás felvirágoztatásában még nagy része volt *Benedek apátnak* (mh. 690-ben), aki megalapított a Szent Péter-ről elnevezett híres wearmoutht klastromot s ennek könyvtárát Rómából hozott görög és latin kéziratokkal gazdagon felszerelte. Ebben az iskolában működött tanítóul a VII. század végével a tudós *Aldhelm* (mh. 709.).³

¹ Et quia Uteris sacris simul et saecularibus, ut diximus, abundanter ambo erant instructi, congregata discipulorum caterva, scientiae salutaris quotidie flumina irrigandis eorum cordibus emanabant: ita ut etiam metricae artis, astronomiae et arithmeticae ecclesiasticae disciplinam inter sacrorum apicum volumina suis auditoribus contraderent. Indicio est, quod usque hodie supersunt de eorum discipulis, qui Latinam Graecamque linguam aequae ut propriam, in qua nati sunt, norunt. Neque unquam prorsus, ex quo Britanniam petierunt Angii, feliciora fuere tempora; dum et fortissimos Christianosque habentes reges cunctis barbaris nationibus essent terrori, et omnium vota ad nuper audita coelestis regni gaudia panderent, et quicumque lectionibus sacris cuperent erudiri, haberent in promptu magistros qui docerent.

² Guil. Malmesb. Gesta Regum Angl. lib. L, 12 (Migne, Tom. 179, col. 970, B-C): „qui (se. Theodorus et Adrianus) omnem literaturam imis medullis combiberant; quod nisi esset usquequaque detritum, libenter pergerem referre, quantum lucis tunc per eos orbi Britannico infulserit, quomodo hinc Graeci, hinc Latini palaestras literarum studiis in unum contulerint, et insulam, tyrannorum quondam nutriculam, familiare philosophiae domicilium effecerint. „

³ Guilelm. Malm. Lib. 1. 31. (Migne, Tom. 179. col. 986, A-B.)

A VIII. század közepe táján érte el virágzása tetőpontját a yorki iskola, melynek kéziratosságyűjteményét európai hírnév tanítványának, Alkuinnak egyik költeményéből¹ ismerjük. Valóban, a kontinentális műveltség kezdetleges állapotát a VII. és VIII. században messze felülmúlhatta az angol kolostoroknak és iskoláiknak szellemi színvonala; a yorki könyvtárban például éppúgy megvoltak a keresztény egyházatyáknak, mint a klasszikus íróknak a művei.²

Hasonlóképpen nagy híre volt a yarrowi iskolának, ahol Benedek apát tanítványa, az olasz földön is megfordult *Beda Venerabilis* (672-735 körül) tanított.³ Ő volt e korban az angolok legnagyobb iskolamestere és tudósa, aki egész életét olvasással, tanulással és írással töltötte. Iskolájában rendszerint 5-600 szerzetes-tanítványa volt, akiket napról napra, sohasem lankadó buzgósággal tanított, magyarázva nekik Platont és Aristotelest, Senecát és Cicerót, Lucretiust és Ovidiust s a szabad művészetek minden ágát. Műveltségének terjedtségéről és enciklopédikus tudásáról, valamint arról, hogy ezt a kitűnő tanítót valóban a klasszikus szellem ihlette meg, művei⁴ tanúskodnak (állítólag 45 munkát írt), melyek közül legbecsesebb a ma is elsőrangú történeti kútforrásnak tekinthető *História Ecclesiastica Gentis Anglorum* (5 könyvben). Művelődéstörténeti

¹ Carmen de Pontificibus et Sanctis Ecclesiae Eboracensis (Monum. Alcuiniana, p. 81 -131).

² Az Alkuin versében említett írók, kiknek művei a VIII. század közepén a yorki könyvtárban megvoltak (a költemény sorrendjében) a következők: Hieronymus, Hilarius, Ambrosius, Augustinus, Athanasius, Orosius, Gregorius Magnus, Leo, Basilius, Fulgentius, Cassiodorus, Joannes Chrysostomus, Victorinus, Boethius, Plinius, Aristoteles, Cicero (Tullius ingens), Sedulius, Juvenius, Clemens Alexandrinus, Prosper, Paulinus, Arator, Fortunatus, Lactantius, Virgilius, Stadius, Lucanus, Probus, Focas, Donatus, Priscianus, Servius, Eutychius, Pompeius, Commianus. De Alkuin hozzászólása: Invenies alios perplures, lector, ibidem | Egregios studiis, arte et sermone magistros, | Plurima qui claro scripsere volumina sensu: j Nomina sed quorum praesenti in carmine seribi | Longius est visum, quam plectri postulet usus.

³ V. ö. Werner K.: Beda, der Ehrwürdige. Wien, 1875. Az Annales Sangallenses szerint 731-ben „obiit Beatus Beda presbyter” (Pertz, Mon. Script., I., 73), de valószínűbb a 735. év (Manitius, id. m. 74.)

⁴ Migne, P. L. Tom. 90-95.

tekintetben kiegészíti ezt a munkát a *História Sanctorum-Abbatum*, mely épúgy, mint elébb említett művének ötödik könyve, az angol-szász kolostorok tudományos fellendülésének megadja a nyitját; megállapíthatjuk belőlük, hogy Anglia egyes kiváló papjai e századok folyamán élénk összeköttetésben állottak Rómával, éltekben többször is megfordultak Itáliában, és gazdag ösztönzésekkel tértek vissza hazájukba. így például Benedek apát ötször járt olasz földön s mindannyiszor igen sok könyvet hozott magával (*innumerablem librorum omnis generis copiam apportavit*).

Beda tanító személyiségének hatását nem lehet elég nagyra becsülni az angol iskolázás történetében. De talán még nagyobb hatással voltak ennek a tanító tevékenységnek a gyümölcsei: tankönyvek. A Beda neve alatt forgalomban levő, de kétes hitelességű munkákat nem számítva,¹ 10 nagyobb-kisebb tankönyvvel ajándékozta meg a középkori iskolát;² egyik részük a nyelvtan, a másik a kozmográfia és matematika körébe vág. Amazokban főképen Donatust követi, emezekben Boethius, Cassiodorus, Isidorus, Victorinus és Plinius a főforrásai.³ Figyelemreméltó, hogy grammatikai tankönyvei a klasszikus írókban való alapos tájékozottságra vallanak: példáit nemcsak Virgiliusból meríti, akit ő is – mint minden jelentékeny középkori író – jól ismer, hanem Ovidiusból, Lucretiusból, Cicero beszédeiből is; egyszerűen Luciliust, Terentiust és Liviust is idézi. Sűrűn hivatkozik továbbá a Szentíráásra, a keresztény írók közül Seduliusra, Fortunatusra, Prosperre, Paulinusra s lb. Görög párhuzamai rendszerint találók, s helyesek a görög-ből való átírások és a görög idézetek is. Nyilván jól

¹ Ezek a *Dubia et Spuria*: Mignenél Tom. 90. col. 642, D – 1186, C.

² És pedig: 1. De orthographia. 2. De metrica arte. 3. De schematibus et íropis Sacrae Scripturae liber. 4. De natura rerum. 5. De temporibus. 6. De ratione temporum. (Az előbbinek bővebb kifejtése). 6. De computo vei loquela digitorum. [8. De ratione computi. 9. De Paschae celebratione. 10. De tonitruis.] (Migne, P. L. Tom. 90 col. 126-614, A.) A két elsőnek diplomatikus szövege Kertnél: Gramm. Lat. VII. 217-260; 261-294.

³ V. ö. Günther: Geschichte des mathematischen Unterrichts im deutschen Mittelalter bis zum Jahre 1525. Berlin, 1887. (Mon. Germ. Paed. III.) 4-9. 1.

tudott görögül s e részben az előttünk ismeretes középkori írók sorában ritkítja párját.

Mindez beszédesen cáfolja meg a hatodik és hetedik századról, mint a műveltség éjtszakájáról alkotott, közkeletű véleményeket. Az általánosítás hibás. Csak részben lehet e századokat sötéteknek nevezni. Hogy Angliában ép ellenkezően a tudománynak és műveltségnek messze világító fáklyái gyúltak ki e korban, az imént láthattuk. Csakis ezekből az előzményekből érthetjük meg Alkuin munkásságát és azt a rönésszánst, mely Nagy Károly nevéhez fűződik.

ÖTÖDIK FEJEZET.

NAGY KÁROLY.

49. Olasz hatások. – A germán királyok történetírója Felix Dahn mélyreható oknyomozással bizonyította, hogy Nagy Károly nem volt újító, hanem geniális befejezője (ein genialer Vollender) mindannak, ami az utolsó majordomusok idejében létrejött. Bizonyára így kell lenni, mert a történeti élet folytonosságában igazi újítók nincsenek is. A legkiválóbb egyéniségek alkotásai előzményekben gyökereznek s különösen a művelődés menetéről állítható, hogy az úgynevezett új eszmék, vállalkozások, törekvések, intézmények mindenkor előzetes kezdeményekhez kapcsolódnak. A csírák sokszor észrevehetetlenek, nem ritkán a fejlődés korábbi mozzanatai is. Bizonyos azonban, hogy Nagy Károly e folytatók vagy befejezők közt egyike a legnagyobbaknak, aki erős lökéssel vitte előbbre, ami keveset elődeitől átvett.

Láttuk, hogy már Pipin idejében kezd a frank birodalomban a műveltségnek gyenge szikrája felcsillanni, olaszországi összeköttetések révén. Aligha tévedünk, ha Nagy Károly tudományos és művészeti érdeklődésének forrásait is elsősorban Itália földjén keressük, ahol ötször fordult meg a király.¹ Következtethetjük ezt nemcsak abból, hogy azok a tudósok, akikkel szék-

¹ A Pertz Monum. I. kötetében közölt tizenegyféle évkönyvek idevágó adatainak egybevetéséből megállapítható, hogy 773/4-ben, 776-ban, 780/1-ben, 786-ban és 800/1-ben járt Nagy Károly olasz földön. – Nagy Károly életének forrásszerű anyagát adja Frenken: Quellen zum Leben Karls des Großen. (Eclogae Graeco-Latinae fasc. 2.) Leipzig, 1921. – V. ö. még Masius: Das Karolingische Zeitalter (Schmid, Gesch. d. Erz. II. köt. I. r. 145-235. 1.).

városában körülvette magát, nagyrészt olaszok voltak, de egynémely életírójának feljegyzéseiből is. Egy angou-lêmi szerzetes Vitájában olvassuk, hogy mikor a király visszatért Olaszországból, énektanítókat, továbbá a grammatikában és számtanban járatos mestereket hozott magával hazájába, aminek következtében a frank birodalom minden részében megjavult az egyházi ének s elterjedt a nevezett tanulmányágak ismerete.¹ Habár ebben az elbeszélésben több anakronizmus és meseszerű adat található s a krónikás nyilván összezavarja Pipinnek és Nagy Károlynak érdemeit, mégis közlöm a szöveget, mint érdekes bizonysgát annak a középkorban is élő köztudatnak, hogy a Karolingok művelődési törekvéseinek első ösztönző tényezőit olasz földön kell keresni.

... És visszatért Károly a jámbor király és Rómában ülte meg a húsvét ünnepét apostoli urunkkal. S íme, vetélkedés támadt a húsvét szent napjaiban a rómaiak és gallusok énekesei közt. A gallusok azt mondták, hogy jobban és szebben énekelnek, mint a rómaiak; emezek meg azt állították, hogy úgy, amint Szent Gergely pápa tanította, csak ők tudják előadni az egyházi éneket: a gallusok rosszul énekelnek (*corrupte cantare*) s a szent éneket tönkre teszik és eltorzítják (*destruendo dilacerare*). Ez a vetélkedés eljutott urunk királyunk Károly elé. A gallusok, mert Károly király oldalán biztosságban érezték magukat, nagyon is gáncsolták a római énekeseket; a rómaiak viszont a nagy zeneelmélet tekintélyében bizva (*propter auctoritatem magna doctrinae*) kijelentették, hogy a gallusok buták, műveletlenek és tudatlanok, akár a vadállatok, s durva éneküknek eléje kell tenni Szent Gergely tanítását. S mikor a civakodás egyik részen sem akart véget érni, a jámbor Károly király ezt mondta énekeseinek: „Mondjátok meg őszintén, vajjon mi tisztább és jobb, az élő forrás, vagy a messze szétfolyó kis patakok?” Mindnyájan egyhangúlag azt felelték, hogy a forrás, mint kútforrás és eredet, tisztább; a kis patakok ellenben, mentől messzebb távolodnak a forrástól, annál zavarosabbak s annál romlottabbak a szennytől és piszoktól. S Károly király monda:

¹ Pertz *Monum. Germ. Script.* I. 170-1. Adamarusnál is aHistor.lib.il. cap. 8-ban. Pertznél, Tom. VI. [Script. IV.] p. 117-118. – Más változatban IV. Ekkehard a *Casuum Scti Galli continuatio* L-ben, Pertz. *Scriptor.* Tom. II 102.

„TérjeteK vissza Szent Gergely forrásához, mert az egyházi éneket nyilvánvalóan megrontottátok (quia manifeste corrupistis cantilenam ecclesiasticam).” Ezután Karolj/ király Adorján pápától énekeseket kért, hogy a frankok énekét megigazítsák (qui Franciam corrigèrent de cantu). S az odaadta neki Theodorust és Benedictust, a római egyház legtanultabb énekeseit, akiket Szent Gergely képezett ki¹ (qui a Sancto Gregorio eruditi fuerant); s adott neki Szent Gergely-féle antiphonariumokat, melyeket maga Gergely jelölt meg római hangjegyírással (ipse notaverat nota Romana). Károly király úr pedig Frankhonba visszatérvén, egyik énekest Metz városába, a másikat Soissons városába küldötte,² s meghagyta, hogy Frankhon összes városainak iskolamesterei adják át nekik egyházi énekeskönyveiket kijavítás végett s tanuljanak meg tőlük énekelni. így hát megjavultak a frankok énekeskönyvei, melyeket azelőtt kiki önkényes toldással vagy csonkítással megrontott vala, s Frankhon összes énekesei megtanulták a Nota Romanát (melyet most Nota Franciscának neveznek), kivéve, hogy a cifrázott és lágy hangokat (tremulas vei vinnulas) nem tudták tökéletesen énekelni, mert természettől fogva barbár szervükkel inkább törték, mintsem formálták a hangokat torkukban. S a nagyobbik énekesiskola Metz városában fenn is maradt; s amennyire a római iskola felülmúlja a metzit az éneklés mesterségében, annyira felülmúlja az éneken a metzi iskola a gallusok többi iskoláit. Hasonlóképen megtanították a római énekesek a frankok énekesmestereit az orgonázás mesterségére. S Károly király ugyancsak Rómából hozott magával Frankhonba grammatikai és számtani tanítókat (artis grammaticae et computatoriae magistros) és meghagyta, hogy mindenütt terjesszék e tudományok tanulását. Mert Károly király előtt Galliában a szabad mesterségeknek semmiféle tanulmánya sem volt ... S akkor aztán apostoli Urunk és dicsőséges Urunk királyunk Károly egymástól elbúcsúztak. Károly Frankhonba tért vissza s római énekmestereket, úgyszintén a grammatikában és számolásban nagyon járatos tanítókat vitt magával.

¹ Anakronizmus, mert Nagy Gergely 540-től 604-ig élt. IV. Ekkehard szerint Petrust és Romanust küldte a pápa „et cantuum et Septem liberalium artium paginis admodum imbütü, Metensem aecclesiam, ut priores (sc. quos ante Gregorius miserai) adituri.”

² Már Pipin korában híres énekesiskolák. Lásd a 119. lapot.

50. Angolszász hatások: Alkuin. – Nagy Károly művelődési törekvéseinek második forrását a magas északon kereshetjük. De erről a forrásról is Itália földjén értesült a király. Egyik olasz hadjárata alkalmával 781-ben Parmában találkozott Alkuinnal, kit a yorki érsek Rómába küldött volt a pallium kieszközlése végett, s akit ekkor bírt rá Károly, hogy a frank udvarhoz menjen.¹ Alkuin aacheni és toursi tartózkodásához (782-790., 793-804.) fűződik a király és császár tanügyi és tudományos vállalkozásainak nagy része.

Alkuin (helyesen: Alchvine; a kéziratokban így is: Alcuinus, Alcwinus, Albinus) 730 körül született York vidékén,² mely városnak virágzó iskolájában s ennek az iskolának értékes didaktikai hagyományai közt végezte (mint fentebb láttuk) tanulmányait. Némely életírója³ Bedát mondja tanárának, ami azonban kronológiai lehetetlenség.⁴ Ellenben hitelt érdemel egy IX. századból való életrajznak⁵ az az adata, hogy Beda közvetlen tanítványa Egbertus (Hechbertus) képezte ki a szabad művészetekben, s hogy ezenkívül Aelbertus is kedves tanára volt. Ugyanebben az életrajzban olvassuk, hogy már 11 éves korában „jobban szerette Virgiliust,

¹ Vita Alcuini, cap. 9. Van egy másik, kevésbé elfogadható verzió, mely szerint az angol király békekövetül küldte Alcuinust Nagy Károlyhoz; Frankhonba, ahol aztán meg is telepedett. L. Guilem. Malmesburiensis, Gesta Regum Anglorum, Lib. 1. 65 (Migne, P. L. Tom. 179, col. 1020, A); u. ott 66 (Pertz-nél, M. G. H. Tom. XI. [Script. IX.] p. 452, v. 19-22); „Hic est Alcuinus, qui, ut dixi, pro pace Franciam missus, ibi apud Karolum, seu terrae amoenitate, seu regis humanitate captus, resedit.” Továbbá Helinandi Chronicon ad ann. 772 (Migne, Tom. 212, col. 833, B).

² Andrew Fleming West: Alcuin and the rise of the christian schools, London 1893. 31. 1.

³ Például a Monachus Sangallensis, De gestis Caroli Magni I., 2. (Pertz, Mon. Script. Tom. II. p. 731: „discipulus doctissimi Bedae”.)

⁴ Alkuin 730 körül született, Beda 735-ben halt meg. Ha Alkuin azt írja, hogy „domnus Baeda magister noster” (Epist. 161. Monum. Alcuiniana. 599. 1.), ez csak úgy értendő, hogy „mindnyájunknak, kik Yorkban tanultunk, ő a közös mestere”. A „magister” szó állandó épithetona Bedának: Mon. Alcuin. Versus de Sanctis Eboracensis Ecclesiac, 684-5; 742-3; 1206. – Tov. p. 200.

⁵ Vita Alcuini, cap. 4-7 Pertz, Monum. Script. Tom. XV. pars. 1. p. 180-189. (V. ö. Guilem. Malm. Gesta Reg. Angl. Lib. I. 65 (Migne Tom. 179. col. 1020, B.)

mint a zsoldárokat”, amiből talán lehet annyit következtetni, hogy a klasszikus irodalom iránt korán ébredt fel Alkuin érdeklődése. A yorki iskolában végzett tanulmányaira egyébként később is mindig szeretettel gondol. „Ti voltatok,” írja¹ 795 táján a yorki papokhoz, „akik gyermekségem törekeny éveit anyai szeretettel oltalmaztátok és ifjúságom pajzán idejét gyengéd türelemmel elviseltétek és az atyai fenyték fegyelmező eszközeivel tanítottatok férfikorom teljességéig és a szent tudományok oktatásával megerősítettetek engem.”

Allítják, hogy Alkuin, még mielőtt Aachenbe ment, már egyszer tartózkodott Frankhonban. Ez az adat kétséges. Bizonyos azonban, hogy több ízben is járt olasz földön.²

51. A palotaiskola és az akadémia. – Míg a Merovingok és majordomusaik leginkább Parisban szertettek tartózkodni, Nagy Károly mindvégig Aachent tekintette székvárosának, sőt közvetetten utódai alatt is

¹ Epist. 34. (Bibliotheca Rerum Germanicarum, edidit Philippus Jaffé. Tom. VI. Mon. Alcuin. Berolini. 1873. P. 249.)

² Itt említem meg, hogy volt Rómában egy Schola Saxonum, de ez nem iskolát jelent. A középkori latinságban a schola nemcsak = iskola, hanem = céh is. (Már a római császárok idejében is találkozunk ily scholákkal). Ezekről a scholae peregrinorumokról l. Gregorovius, Gesch. d. Stadt Rom. II. köt. 464-468. l. Hozzáteszem a következő adatokat: Guillelmus Malmesburiensis (mh. 1150 kör.). De gestis regum Anglorum, lib. II. §. 109. (Migne, Tom. 179. col. 1058, B); „[Rex Ethelwulfus (837-857) Romae anno integro moratus scholam Anglorum, quae, ut fertur, ab Offa rege Merciorum primitus instituta proximo anno conilagaverat, reparavit egregie”. Nagy Alfréd alatt az „iskolát” felmentette a pápa minden adózástól, mint Aelfredus (mh. 1166) a Genealógia Regum Anglorumban (Migne, Tom. 195. 722, A-C) írja: „Summus veró pontifex tantam devotionem gratanter amplectens piis precibus eius inclinatus Scholam Saxonum ab omni tributo et telonio absolvit.” Még 1031-ben is állítólag megvolt a schola. V. ö. Florentius Wigornensis, Chronica Chronicorum, ad ann 1031: „Canutus rex Anglorum, Danorum et Norregarum de Denemarcia magno cum honore Romam ivit, et Sancto Petro apostolorum Principi ingentia dona in auro et argento aliisque rebus pretiosis obtulit et a Johanne papa, ut scholam Anglorum ab omni tributo et thelone liberaret, impetravit.” Pertz, Mon. Script. Tom. XIII p. 126, 25-30. Offa király tudományszeretéről Alkuin 43. levele emlékszik meg (Monum. Alcuin. p. 265): „Et valde mihi placet, quod tantam habetis intentionem lectionis, ut lumen sapientiae luceat in regno vestro, quod multis modo extinguitur in locis. Vos estis decus Britanniae, tuba praedicationis etc.”

megtartotta ez a város kiváltságos helyzetét, mint abból az egykorú versből¹ kitűnik.

Urbs Aquensis, urbs regalis,
Sedes regni principalis,
Prima regum curia.

A király (később császár) nagyszerű középületeket és templomokat emeltetett itt, s egy pompás palotát (PaktiumX, melyben a könyvtár és a birodalmi levéltár' is elhelyezést nyertek.² Feltehető, hogy a híres *Schola Palatii* is a királyi palotában vagy valamely tartozékában volt.

Sokáig azt hitték, hogy ez az udvari iskola volt az, melyben maga Károly és családjának felnőtt tagjai tanultak és művelődtek. Az újabb kutatások alapján kiderült, hogy ez a hiedelem téves.³ Bármilyen nagy oktatói művészetet tulajdonítsunk is Alkuinnak és társainak, lehetetlenség oly módszert képzelünk, mellyel gyermekek és férfiak, fiatalok és öregek együttesen sikerrel oktathatók lettek volna, még ha ezek a különböző korú egyének egyenlők voltak is abban a tekintetben, hogy az elemeket egyikük sem ismerte.

Az aacheni udvarban fennállott *Schola Palatii* gyermekek iskolája volt, kiket „palotagyermeknek” (palatini pueri) neveztek.⁴ Azok a gyermekek tanulták benne a szabad tudományokat, kiből grófok (comités), királyi követek (missi dominici, agentes, ministri regis),

¹ Idézi Dahn eml. m. VIII. 6, 103.1., tov. Schmid, *Gesch. d. Erz.* II, 1. p. 151.

² Angilberti *Carmen de Karoló Magno*. Lib. III. v. 95-136 (Pertz. *Mon. G. H. Script.* Tom. II, p. 395). Lásd a Pfalznak rekonstruált tervrajzát. *Gruppnál: Kulturgeschichte des Mittelalters*. II. köt.² 47. 1.

³ Dahn, id. m. VIII. 6, 105; tov. VIII. 4. 258. 1.

⁴ Lásd Alkuin 112. számú levelét (Nagy Károlyhoz) 799-ből. A levél Toursból küldetett: *Ego itaque, licet parum proficiens, cum Turonica cotidie pugno rusticitate. Vestra verò auctoritas palatinos erudiat pueras, ut elegantissime profèrant, quicquid vestri sensus lucidissima dictaverit eloquentia* (*Monum. Alcuiniana*, p. 459.) Az oktatást palota-oktatásnak hívták: *Prudentii Trecensis annales, ad ann. 839: Bodo diaconus, Alamannica gente progenitus, et ab ipsius pene cunabulis in Christiana religione palatinis eruditionibus divirüs humanisque litteris aliquatenus imbutus* (Pertz, *M. G. H. Script.* Tom. I. 433).

protonotariusok és kancellárok, általában a birodalom legfőbb tisztviselői (összefoglaló néven: ministerialisok) lettek. Nem is biztosíthatta volna Károly az Ebrótól az Oderáig terjedő óriási birodalmának közigazgatását, nem is hajthatta volna végre nagyarányú egyházi és világi reformjait, ha maga nem gondoskodott volna közegeinek alapos kiképzetéséről egy szeme előtt működő mintaiskolában. A palotai gyermekek a királyi udvarban, a király személye körül éltek, s ekként belenevelődtek az udvari életbe, egyidejűleg pedig az udvari iskolában megtanulták mindazt, ami nélkül a kor emelkedő igényeihez képest vezető állást nem tölthettek be a birodalmi közpályákon.

Ettől az iskolától (melyben Alkuin is tanított) meg kell különböztetni Nagy Károly *akadémiáját* (bízvást így nevezhetjük), a tudósok” és tudománykedvelők ama zárt körét, amely eszünkbe juttatja a XV. századi olasz renaissance udvari akadémiáit.¹ Ennek a körnek is Alkuin volt a lelke; erre vonatkozhatik az a költeménye, melyben dicsőíti a királyt, mert udvarában a tudományok virágoznak.² Ennek a társaságnak a tagjai viseltek a klasszikus ókorból való neveket. (Alkuin például Flaccusnak és Angilbertust Homerusnak szólították, de volt köztük Thyrsis, Menalkas és Damoetas is.) Ehhez az egyesüléshez tartoztak Petrus Pisanus és Paulus Diaconus;³ a költő Théodulf; a király életírója, Einhart; az ír származású Clemens és Dungal, úgyszintén a főbb udvari méltóságok viselői, nemkülönben maga a király és a királyi család felnőtt tagjai,

¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy ezt az akadémiát is néhol *scola palatii*-nek nevezik. L. Halm, *Rhet. Lat. Min.* p. 543: *K. Transeamus, sed primum dic, quid sit sophistica locutio? A: Si me alius quis de scola palatii tui interrogasset, forsan ostendissem ei.*

² *Carmina ad varios Nus* 28: *Ad Carolum Magnum, de studiis in aula regia.* Migne, Tom. 101. col. 780-1.

³ Dahn F.: *Paulus Diaconus (Langobardische Studien I.)* Leipzig, 1876. 31-51.

⁴ V. ö. Hauréau: *Charlemagne et sa cour.* 6.me édit. Paris, 90-164. 1. – Az akadémiához tartozó tudósokra nézve v. Ö. Schmeidler Károly: *Die Hofschule und die Hof-Akademie Karls des Grossen.* Diss. Breslau, 1872, 28-39. L (Egyebekben már elavult.)

kiknek gyermekkorukban még nem volt alkalmuk művelődni. Einhart szerint¹

„a király a grammatikában pisai Péter öreg szerpapot hallgatta. A többi tudományokban a Britanniából való, szász nemzetiségű Albinus, melléknevén Alcuinus, szintén szerpap, ez a mindenképen legtudósb férfi volt tanítója; ennek vezetése alatt fordított igen sok időt és fáradságot a retorikának és dialektikának, különösen pedig a csillagászatnak megtanulására. Megtanulta a számvetés mesterségét, és éles elméjével nagy kíváncsian megszokta vizsgálni a csillagok járását. Megpróbálkozott az írással is és e célból ágyának vánkosa alatt elrejtethető viasz-táblákat és kis jegyzőkönyveket (tabulasque et codicillos) szokott magával hordozni, hogy amikor szabad ideje van, szoktassa hozzá a kezét a betűvetéshez; de nem igen sikerült neki ez a soká halogatott és későn kezdett munka.”

Nagy Károly idegen nyelveket is tanult; a latint úgy beszélte mint anyanyelvét (Szent Ágostonnak az isten országáról írt műve volt kedvenc olvasmánya); a görögöt értette, de nem beszélte. Az ének tudományában kiváló képzettségre tett szert (admodum eruditus) s általában a szabad művészeteket buzgón művelte, tanáraikat megbecsülte és kitüntette.

52. Alkuin Toursban. – Alkuinnak ez a kulturmunkássága az aacheni udvarnál majdnem egy évtizedig tartott; elég idő, hogy nyomai felismerhetők legyenek az udvar körében tartózkodó vagy a főbb tisztségeket ellátó fiatalabb nemzedéken, de elég hosszú arra is, hogy a mesterben a hazája iránt való vágyat mérhetetlenül fokozza. Károly elbocsátja Alkuint, de, mint látszik, csakhamar ki tudja eszközölni visszajöttét. A 793. évben újból frank földön találjuk a jeles tudóst és tanítót, mint a Szent-Mártonról elnevezett *toursi kolostor* apátját.² Itt folyik le neveléstörténeti szempontból oly nagy jelentőségű munkásságának második szakasza (793-804).

¹ Vita Caroli, cap. 25. (Pertz, M. G. H. Script. Tom. II. 457.) Az Einhart-féle életrajzot magyarra fordította Dékányi Kálmán. Budapest, 1901.

² Vita Alcuini, cap. 9. (Pertz, Script. Tom. XV. pars 1. p. 190, 15-30.)

Alkuin ugyanis Toursban tovább folytatja tanító tevékenységét, most már a frankhoni kolostorok tervszerű iskolázásának vetve meg szilárd alapjait, abban a szellemben, melyet a yorki iskolából magával hozott és azoknak a tapasztalatoknak a felhasználásával, melyeket Aachenben szerzett. Itt kezdődik az angolszász kolostori iskolázás anyagának és módszerének szélesebb értelemben vett átplántálása Nyugat-Európa kolostoraiba.¹

Az új alapra helyezett toursi iskolázás részleteit nem ismerjük, de azért egynehány mozzanatát megsejtetik Alkuin levelei, melyekben egy-egy „tanítványának” tehetségét és szorgalmát magasztalja, vagy tanulni vágyásának örvend, vagy előkelőbb szülőt arról értesít, hogy fiát szívesen fogadja tanítványai közé.² Számos ily tartalmú levelet idézhetnék, de legjellemzőbbnek tartom Alkuin toursi munkásságára azt a levelét, melyben tudtul adja Károlynak a toursi iskola megnyíltát. E levélből³ had álljon itt néhány részlet:

. . . Én, a te Flaccusod, jóindulatú buzdításod szerint járok el. Némelyeknek, akik Szent Márton házában vannak, a Szentírás mézét igyekszem felszolgálni; másokat a régi tudományok ó-borával törekszem megrészesíteni (alios vetere antiquarum disciplinarum merő inaebrare studeo); ismét másokat a grammatikai finomságok almaíval fogom táplálni; némelyekben meg a csillagok rendjével (mely olyan, mint valami nagy ház festett, mennyezete) szándékozom világot gyűjtani.

Csakhogy a Te legkisebb szolgád híjával van az iskolai tanulmányokhoz szükséges jelesebb könyveknek (exquisitiones

¹ „Dedit autem (Carolus) illi (Alcuino) abbatiam Sancti Martini iuxta Turonicam civitatem, ut quando ipse absens esset, illic requiescere et ad se confluentes docere deberet. Cuius in tantum doctrina fructificavit, ut mod éni Galli sive Franci antiquis Romanis et Atheniensibus aequarentur.” Mon. S. Gall. Lib. I. cap. 2 (Migne, 98. col. 1573).

² Epist. 165. Ad Chrodegarium comitem (anno 801). Mon. Alcuin. p. 604-5. Nagyon fontos a yorki érsekhez intézett 72. levél (ibid p. p. 335), melyben kifejti Alkuin, minő csoportokra (ordókra) kell felosztani a tanuló ifjúságot: „Praevideat sancta sollertia tua magistros pueris, clero. Segregentur separatim orae illorum., qui libros legant; qui cantilenae inserviant; qui scribendi studio deputentur. Habeas et singulis his ordinibus magistros suos, ne, vacantes otio, vagi discurrant per loca vel inanes exerceant ludos vel aliis mancipentur ineptiis . . .”

³ Mon. Alcuin. p. 344-348.

eruditionis scholasticae libelli), melyekkel hazámban részint mesterem¹ jóságos és odaadó szorgalmából, részint saját verejtékes munkám eredményeként rendelkeztem. Arra kérlek tehát, kegyelmes uram, ha talán minden bölcsesség után vágyódó akaratodnak tetszenék megengedni, hogy néhányat tanulóink közül (aliquos ex pueris nostris) elküldhessek, akik innen minden szükséges útravalót megkapnának és Franciaországba elhozhatnák Britannia virágait: hogy ekként ne csak Yorknak legyen meg a maga kertje, hanem Toursban is legyen hasonló paradicsom, fákkal és gyümölcsökkel, hogy az eljövendő déli szél átjárhassa a Ligeris (Loire) folyó kertjeit és széjjel áradjanak illataik . . .

Mindezt a Te nemes és fenkölt lelkületed jól tudja, amint-hogy a Szentírás minden lapja a bölcsesség megtanulására buzdít bennünket. Nincs fenségesebb módja a boldog életnek, nincs kellemesebb a gyakorlásra, nincs hathatósabb ellenszere a bűnöknek, nincs dicséretesebb a méltóságban, nincsen a bölcselők mondásai szerint is szükségesebb a nép kormányzására, nincs jobb dolog az élet erkölcsös berendezésére, mint a bölcsesség dísz (sapientiae decus), a fegyelmezett elme dicsősége (disciplinae laus) és a tanultság ereje (eruditionis efficatio). Ezért hirdeti Salamon a bölcsesség dicséretét ekként: Mert jobb a bölcsesség minden drágaságnál; és ahhoz semmi kívánatos dolog nem hasonlítható | . . . Általam országolnak a királyok és végeznek igazat a törvényszerzők. | Általam uralkodnak a fejedelmek és végeznek igazságot a hatalmasok. | Boldog ember, ki engem hallgat és ki ajtómnál vigyáz naponként és várakozik ajtómm felénél (Példab. 8. 11. k.). Ennek a bölcsességnek a megtanulására és naponkénti gyakorlással való birtokba vételére buzdítsd, uram királyom, a palotában levő ifjakat (iuvenes quosque in palatio excellentiae vestrae), hogy éltek virágában tegyenek benne oly előhaladást, hogy majdan öreg korukban a tiszteletre érdemesekké váljanak és általa az örök boldogsághoz eljutni képesek legyenek.

Három tényről értesít ez a levél. Egyik az, hogy Alkuin Toursban nemcsak a Szentírást magyarázta, hanem a hét szabad művészetet is tanította, még pedig hihetően akként, hogy csoportokba osztotta növendé-

¹ Guilelm. Malmesbur. Gesta Regum Angi. lib. 1. §. 65. szövege megmondja a mester nevét, t. i. „magistri mei Egberti Archiepiscopi”. Migne, Tom. 179. col. 1020 B.

keit, külön a trivium, külön a quadrivium tanulóit. Másodsor, kiderül e levélből, hogy a mester a toursi kolostor iskolai tanulmányait épp oly színvonalra akarta emelni, amint azok az angolszászok közt Yorkban virágoztak s evégből tankönyveket hozatott hazájából. Harmadsor, bizonyosságát adja ez a levél annak, hogy Alkuin a szellemi munkát, a tudományt magában is becsesnek tarthatta. Aki oly lelkes magasztalója az erudíciónak, mint e levélben Alkuin, attól a kultúra iránt való egyetemes érzék el nem vitatható.¹

53. Alkuin tankönyvei. – Hogy milyen tudós ember volt Alkuin s mennyire megbízott tudásában a király, erről tanúságot tesznek azok a levelek, melyeket 796 és 800 közt a toursi kolostor falaiból váltott Alkuin királyi urával, Károllyal.² A legkülönbözőbb tudományos kérdésekről cserélnek eszmét. Majd egy költemény forog szóban; majd az ortográfia és grammatika egy egy szabályáról folyik a vita; majd meg a csillagászat körébe vágó tárgyakról, az egyházi naptár egy terminusának megállapításáról, a hold valószínű és látszólagos nagyságáról, a szökőnapról, a Nap pályájáról, a csillagok járásáról, a Mars csillagról, az asztrológiáról értekeznek; majd elkalandoznak a szám-tannak akkor még ritkán művelt és kevésre becsült mezejére, melynek dicséretével nem tud betelni Alkuin.³

E tudományos műveltségének nyilvánvaló bizony-

¹ V. ö. Alkuinnak az írországi szerzetesekhez intézett levelét (Epist. 217. Monumenta Alcuiniana p. 714--718), melyben az író arra kéri hiberniai társait, hogy ősi hagyományaikhoz híven ne csak az isteni, hanem a világi tudományokat is tanítsák (mint amazoknak alapjait): „Nec tamen” írja, „saecularium litterarum contempnenda est scientia, sed quasi quoddam fundamentum tenerae infantium aetati tradenda est grammatica, aliaeque philosophicae subtilitatis disciplinae, quatenus quibusdam sapientiae gradibus ad altissimum euangelicae perfectionis culmen ascendere valeant; et iuxta annorum augmentum sapientiae quoque accrescant divitiae.”

² Monum. Alcuiniana: Epist. 83., 96., 97., 98., 99., 100., 103., 110-112., 119., 142., 143.

³ Scis optime – írja Károlynak – quam dulcis est in rationibus arithmetica, quam necessaria ad cognoscendas Scripturas divinas; quam iocunda est cognitio coelestium astrorum et cursus illorum, Et tamen rarus est, qui talia scire curet. Et quod peius est, reprehendunt haec scire studentes etc. (Epist. 99.) Monum. Alcuin. p. 417.

ságát adta a nagy tanítómester azokban a *tankönyvekben* is, melyeket részint Aachenben, részint Toursban, leginkább Beda nyomdokain haladva, szerkesztett s melyekkel igazolta Mercia királyához intézett egyik levelének azt a mondását, hogy „az én tanítványaimnak előhaladása az én jutalmam Isten előtt” (quia discipulorum meorum profectus merces est mihi apud Deum).¹ Írt grammatikát, retorikát és dialektikát, melyekhez csatlakozik még egy „De orthographia” című traktátus.² E könyvek anyaga nem önálló, de feldolgozásuk módja figyelemre méltó. Az ortográfia kivételével ugyanis mind a három tankönyv párbeszédés alakban készült, mely a fennmaradt iskolaszerű irodalom terén Bedánál jelenik meg először és nyilván angol-szász didaktikai hagyományokban gyökerezik. A dialógus, amennyire a száraz anyag megengedi, élénk és változatos; azaz: sem a kérdések, sem a feleletek nem nyúlnak hosszúra s gyorsan követik egymást. Alkuin bizonyára teljes tudatossággal választotta ezt a „tanalakit”. Ismerte azokat a nehézségeket, melyeket le kellett győznie a tanítónak, aki a műveletlen frank ifjakat és férfiakat a latin nyelv tan szabályaira, a retorikára és dialektikára meg akarta tanítani. Oly tárgyalásmódot kellett tehát választania, mely a legegyszerűbb és a legkönnyebben érthető alakban ismertette meg a növendékekkel az anyagot. Erre különösen alkalmasnak látszott a dialógus.³ A nyelv tanban például a mester (magister) és a két tanuló (discipulus) folytatnak párbeszédet – egyikük 14 éves frank, a másik 15 éves szász ifjú. Álljon itt egy részlete⁴ e párbeszédnek:

Frank: Mondd meg elébb, te szász ifjú, honnan ered a betűnek a neve?

Szász: Azt hiszem, azért nevezik így, mert mintegy utat mutat az olvasóknak.¹

¹ Epist. 43. (Ad Offam. Regem Merciorum.)

² Albini Magistri orthographia, Keil: Gramm. Lat. VII., 295-312.

³ A retorikában: A (Ibinus): Licet mihi interrogare te? K (arolus): Cur non? *nam interrogare sapienter est docere.* (Halm. Rhet. Lat. Min. p. 543).

⁴ Migne, Tom. 101. col. 854. B – 855. A.

⁴ Az eredetiben: Ut reor, littera est quasi legitera, quia legitibus iter praebet. A (hamis) szófejtés lefordíthatatlan.

Frank: Add a meghatározását is.

Szász: A betű a tagolt szónak legkisebb része.

Tanulók: Vajjon van a betűnek, mester, más meghatározása is?

Mester: Van, de értelme ugyanaz. A betű individuum,, mert a mondatokat részekre, a részeket szótagokra, a szótagokat betűkre osztjuk. A betűk ellenben oszthatatlanok (indivisibiles).

Tanulók: Miért hívják a betűket elemeknek?

Mester: Mert miként az egyesülő elemek alkotják a testet, úgy ezek, ha összerakjuk, a betűkből álló szót képezik.

Frank: Add meg, pajtás, a betűknek a felosztását.

Szász: A betűk vagy magánhangzók, vagy mássalhangzók. A mássalhangzók is feloszthatók félhangzókra és némahangzókra.

Frank: Add okát az egyes osztályoknak.

Szász: A magánhangzók magukban ejtetnek és magukban alkotnak szótagot. A mássalhangzók sem magukban ki nem mondhatók, sem magukban nem képezhetnek szótagot.

Tanulók: Van talán, mester, más alapja is a felosztásnak?

Mester: Van. A magánhangzó olyan, mint a lélek; a mássalhangzó olyan, mint a test. A lélek maga is mozog, s a testet is mozgatja. A test mozdulatlan a lélek nélkül. Ilyenek a mássalhangzók, magánhangzók nélkül. Magukban véve le lehet ugyan írni Őket, de magánhangzók nélkül sem nyomatékuk nincsen,, sem ki nem mondhatók.

Frank: Honnan nevezik el a magánhangzókat és a mássalhangzókat?

Szász: Magánhangzóknak hívják őket, mert magukban is szót alkotnak mássalhangzó hozzáadása nélkül; mássalhangzóknak azért hívják, mert magukban nem hangzanak, hanem együtt hangzanak a magánhangzókkal.

Miként e szemelvény mutatja, a párbeszéd akként megy végbe, hogy a fiatalabbik tanuló kérdez s az idősebbik megadja a feleletet; mikor pedig nehézségek merülnek fel, közbelép Alkuin. Úgy látszik tehát, hogy ez a könyv (a grammatika) a palotaiskola növendékei, a pueri palatini számára készült. A retorikában és a dialektikában ellenben Károly király és Albinus mester közt folyik a párbeszéd, még pedig nem úgy, hogy a mester kérdez és a növendék felel, hanem fordítva: a

növendék, aki hiányos ismereteit gyarapítani kívánja, intéz kérdéseket a mesterhez. Ez a sajátos módszer¹ azt sejteti, hogy a két utóbb említett tankönyv (a retorika és dialektika) az aacheni akadémia tagjainak, főként pedig Nagy Károlynak oktatására készült. Megerősíti ezt a feltevést a retorika bevezetése,² melyben Károly ekként szólítja meg tanárát:

Mivel Téged, tisztelt Albinus mester, az Isten idehozott és vissza is hozott, engedd meg, kérlek, hogy a retorikai elmélet szabályairól kérdezzek Tőled egyetmást. Ugy emlékszem, valamikor azt mondtad, hogy ennek a mesterségnek egész ereje az állami ügyekben (in civilibus quaestionibus) érvényesül. Jól tudod, hogy mi is uralkodói foglalkozásaink és udvarigondjaink közt állandóan ilyenféle ügyekkel bajlódunk; minélfogva nevetségesnek látszik, hogy annak a mesterségnek a szabályait ne tudjuk, mellyel szükségkép mindennap el vagyunk foglalva. Mióta azonban Te néhány feleletteddel valamennyire megnyitottad előttem a retorika mesterségének és a dialektika finomságainak kapuit, nagyon is felkeltetted figyelmemet e szabályok iránt, kivált mivel a minap az aritmetika tudományának éléskamrájába okosan bevezettél és elmémet az asztrológia ragyogásával megvilágítottad.

54. Pipin herceg és Albinus mester párbeszéde.

– Alcuinus művei közül reánk maradt egy dialógus, mely habár tárgyánál fogva nem illeszkedik bele szorosán az iskolai tanulmányok keretébe, annyira jellemzi a kort, hogy ennek is főbb részeit közlöm: Címe: *Pipinnek, a királyi és főnemes ifjúnak vitatkozása tanítójával, AlUnussal* (Pipini Regalis et Nobilissimi Iuvenis Disputatio cum Albino Scholastico).³ E kis párbeszéd egész valójában feltárja a középkori embernek előszeretettét minden iránt, ami ötletes, elmés, rejtvénytyszerű. Talán sohasem volt oly sok találós kérdés forgalom-

¹ Keletkezését eredeti módon (de nem meggyőzően) magyarázza Traube,, id. m. 90. l.

² Disputatio de rhetorica et de virtutibus Sapientissimi Regis Karli et Albini Magistri. Migne-ben is megvan (Tom. 101. col. 919. kk.), de jobb kiadás a Halmé: *Rhetores Latini Minores*, Lipsiae. 1863. p. 523-550.

³ Migne, Tom. 101. col. 975. C – 980. B.

ban, mint ekkor. Az emberek kedvüket lelték a naiv szójátékban, a gyermekies kedélyt gyönyörködtető tréfás és váratlan fordulatokban, melyekkel tele van ez a dialógus is.

Pipin: Mi a betű? – *Albinus:* A történelem megőrzője.

P.: Mi a szó? – *A:* A lélek elárulója.

P.; Ki nemzi a szót? – *A.:* A nyelv.

P.: Mi a nyelv? – *A.:* A levegő ostora.

P.: Mi a levegő? – *A.:* Az élet fenntartója.

P.: Mi az élet? – *A.:* A boldogok vigalma, a nyomorultak gyásza, a halál bevárása.

P.: Mi a halál? – *A.:* Elháríthatatlan esemény, bizonytalan vándorlás, az élők siralma, a végrendelet megbizonyosodása, az ember haramiája.

P.: Mi az ember? – *A.:* A halál rabja, átutazó vándor, mindenütt vendég . . .

P.: Milyen az ember állapota? – *A.:* Amilyen a mécsvilágé a szélben.

P.: Hol van a helye? – *A.:* Hat fal között.

P.: Melyek azok³ – *A.:* Fent, lent; elöl, hátul; jobbról és balról.

P.: Hányféle módon változik? – *A.:* Hatféle módon.

P.: Melyek azok? – *A.:* Éhség és jóllakás; pihenés és munka; ébrenlét és alvás.

P.: Mi az álom? – *A.:* A halál képe.

P.: Mi az ember szabadsága? – *A.:* Az ártatlanság.

P.: Mi a fej? – *A.:* A test csúcsa.

P.: Mi a test? – *A.:* A lélek lakóhelye.

P.: Mi a haj? – *A.:* A fej ruhája.

P.: Mi a szakái? – *A.:* A nem megkülönböztetője, a kor tisztessége.

P.: Mi az agy? – *A.:* Az emlékezet tárháza.

P.: Mi a szem? – *A.:* A test vezetője, a világosság edénye, a lélek tükré.

P.: Mi az orr? – *A.:* Az illatok szállítója.

P.: Mi a fül? – *A.:* A hangok vezetője.

P.: Mi a homlok? – *A.:* A lélek képe.

P.: Mi a száj? – *A.:* A test élelmezője.

P.: Mi a fogazat? – *A.:* A falatok malma.

- P.:* Mik az ajkak? – *A.:* A száj ajtószárnyai.
P.: Mi a torok? – *A.:* Az étel elnyelője.
P.: Mi a kéz? – *A.:* A test munkása.
P.: Mik az ujjak? – *A.:* A húrok ütői.
P.: Mi a tüdő? – *A.:* A levegő tartója.
P.: Mi a szív? – *A.:* Az élet székhelye.
P.: Mi a máj? – *A.:* A melegség' őrzője.
P.: Mi az epe? – *A.:* A harag megindítója.
P.: Mi a lép? – *A.:* A nevetés és öröm forrása.
P.: Mi a gyomor? – *A.:* Az ételek megemésztője,
P.: Mi a has? – *A.:* A belek megőrzője.
P.: Mik a csontok? – *A.:* A test erősségei.
P.: Mik a csípőcsontok? – *A.:* Oszlopok oromzatai.
P.: Mik a combok? – *A.:* A test oszlopai.
P.: Mi a láb? – *A.:* Mozgatható talapat.
P.: Mi a vér? – *A.:* Az erek folyadéka, az élet tápláléka.
P.: Mik az erek? – *A.:* A hús forrásai.
P.: Mi az ég? – *A.:* Forgó gömb . . .
P.: Mi a Nap? – *A.:* A földkerekség fénye, az ég szépsége, a természet bája, a nappal ékessége, az órák osztója.
P.: Mi a hold? – *A.:* Az ég szeme, a harmat adója, az időjárás jóslója.
P.: Mik a csillagok? – *A.:* A magasság festményei, a hajósok kalauzai, az éj ékességei.
P.: Mi az eső? – *A.:* A föld megtermékenyítője, a termés létrehozója . . .
P.: Mi a szél? – *A.:* A levegő megrázkódása, a vizek megmozgatása, a föld száradása.
P.: Mi a föld? – *A.:* A növények anyja, az élők táplálója, az élet élesztára, mindnyájunk sírja.
P.: Mi a tenger? – *A.:* A merészség útja, a föld határa, az országok felosztója, a folyók szállása, a záporok forrása.
P.: Mi a folyó? – *A.:* Szüntelen mozgás, a Nap üdítője, a föld öntözője.
P.: Mi a víz? – *A.:* Az élet támogatója, a szenny tisztítója.
P.: Mi a tűz? – *A.:* Fokozott melegség, a növekedés okozója, a gyümölcs érlelője . . .
P.: Mi a fagy? – *A.:* A fű ellensége, a lomb megrontója, a föld bilincse, a vizek forrása.

P.: Mi a hó? – *A.:* Száraz víz.

P.: Mi a tél? – *A:* A nyár száműzetése.

P.: Mi a tavasz? – *A.:* A föld képírója.

P.: Mi a nyár? – *A.:* A föld felruházója, a gyümölcs érlelője.

P.: Mi az ősz? – *A.:* Az év magtára.

P.: Mi az év? – *A.:* A világ négyes fogata.

P.: Ki vezeti? – *A.:* Az éjjel és a nappal, a hideg és a meleg.

P.: Ki a kocsisa? – *A:* A Nap és a Hold.

P.: Hány palotája van? – *A.:* Tizenkettő.

P.: Kik állanak a paloták élén? – *A.:* Kos, bika, ikrek, rák, oroszlán, szűz, mérleg, skorpió, nyilas, bak, vízöntő, halak...

P.: Mester, félek a nyílt tengerre szállani. – *A.:* Ki vezetett a nyílt tengerre?

P.: A kíváncsiság. – *A:* Ha félsz, szállj le a hajóról. Követlek, bárhová mégy.

P.: Ha tudnám, mi a hajó, készítenék neked egyet, hogy hozzám mehess. – *A.:* A hajó nem egyéb, mint vándorló ház, mindenki számára vendégfogadó; utas, mely nem hagy nyomot; a tengerpart szomszédja.

P.: Mi a tengerpart? – *A.:* A föld fala.

P.: Mi a fű? – *A.:* A föld ruhája.

P.: Mi a főzelék? – *A.:* Az orvos barátja, a szakács dicsősége.

P.: Mi az, ami a keserűt megédesíti? – *A:* Az éhség.

P.: Mi az, ami az embert sohasem fárasztja? – *A.:* A nyereség.

P.: Mi az álom a virrasztónak? – *A.:* Reménye.

P.: Mi remény? – *A.:* A munka édesítője.

P.: Mi a barátság? – *A:* A lelkek egyenlősége.

P.: Mi a hit? – *A:* Ismeretlen és csodálatos dolgok bizonyossága ... *A.:* Mivel jólelkű és természetes ésszel megáldott ifjú vagy, néhány csodálatos dolgot is feladok neked; próbáld meg magadtól eltalálni.

P.: Megteszem, de ha nem úgy mondom, amint van, javíts ki. – *A.* Úgy lesz, ahogy akarod. Valaki, akit nem ismerek, nyelv és szó nélkül beszélgetett velem; olyan, aki soha azelőtt nem volt, s ezentúl nem lesz, s akiről sohasem hallottam, s akit nem is ismerek.

P.: Tán *álmom* fárasztott ki, mester? – *A.:* Persze, hogy az, fiam. Ime egy másik. Láttam, amint a holtak előtt nemzenek, és az élőknek a lehellete felemésztette a holtakat.

P.: A fák dözsölésétől *tűz* keletkezett, mely a *fákat* felemésztette. – *A.:* Igaz. Hallottam holtakat, kik sokat beszélnek.

P.: De csak akkor, ha a levegőben voltak felfüggesztve [harangok]. – *A.:* Helyes. Oltatlan tüzet láttam a vízben.

P.: *Azt* hiszem, a vízben fekvő *tűzkövet* érted. *A.:* *Úgy* van, amint gondolod . . . Láttam valakit, aki megszületett, mielőtt fogantatott.

P.: Láttad és talán meg is etted [csirke a tojásban]. – *A.:* Meg. – Ki az, aki nincsen, akinek neve van s aki a hívónak felel?

P.: Kérdezd meg az erdő lombjait [Echo]. – *A.:* Láttam egy idegent, aki a házával *együtt* szaladt; ő maga hallgatag volt, a háza pedig visszhangzott. *A.:* Készíts nekem hálót és megmondom neked [Teknősbéka?] . . . *A.:* Hárman voltak. Egyik sohasem született és egyszer halt meg. A másik egyszer született és sohasem halt meg. A harmadik egyszer született és kétszer halt meg.

P.: Az elsőnek a neve földet jelent (Ádám); a második az Isten; harmadik a szegény ember [?] . . . *A.:* Láttam egy nőt, aki röpül, s akinek vasból való a csőre, fából van a teste, farka tollas, s aki halált hoz magával.

P.: A katonák társa [sagitta = nyíl]. – *A.:* Mi a katona?

P.: A birodalom bástyája, az ellenség félelme, dicsőséges szolgálga. – *A.:* Mi az, ami van és nincs?

P.: *A* semmi. – Hogyan lehetséges, hogy van és nincs?

P.: Szó szerint van, valójában nincsen. – *A.:* Kicsoda hallgatag hírmondó?

P.: Akit kezemben tartok. – *A.:* Mit tartasz a kezvedben?

P.: Levelet. – *A* Olvasd el hát, fiam!

55. Nagy Károly és a népnevelés. – Nagy Károly nemcsak fejedelmi kedvtelésnek tekintette a tanulást s nemcsak birodalmi tisztviselőit igyekezett ellátni azzal a készültséggel, mely nélkül rendes és hathatós közigazgatás nem volt lehetséges. Ha csupán az aacheni iskola és akadémia szervezésére szorítkozott volna a szellemi kultúra emelésére irányuló tevékenysége, bizo-

nyára nem soká élte volna túl a császárt mindaz, amit a műveltség érdekében tett. Hiszen a székváros palota-iskolájában aránylag kevésszámú ifjú nevelkedett; az a tudományszerető kör pedig, melynek tagjai római néven szólították egymást, egészen kizárólagos és válogatott társaság volt. Károly nagyobbra és messzebbre törekedett: az egész nemzet erkölceit akarta *a műveltség elemeinek terjesztésével* megszelídíteni. Mert a frank nép meg nyers és durva volt. A Merovingok története - mint Gregorius Turonensisből tudjuk - tele van vérbe fulladó erőszakoskodásokkal, rémes gonosztettekkel és kegyetlenségekkel. Az egyéni lelkiismeret mintha kivesszett volna az emberekből s a közlélek is eltompult, érzéketlenné vált. Alulról, a fiatal nemzedék kiművelésével kellett az erkölcsi regeneráció útját megkezdeni.

A megelőző századokban már több zsinat foglalkozott ugyan a falusi gyermekek iskolázásának kérdésével,¹ de inkább a papi szükséglet kielégítése, mint egyetemes kulturai szempontok érdekében. Így például az 529. évi vaison-i tartományi zsinat rendeli, hogy a plébánosok, miként Itáliában szokásos, mindenütt oktatásnak néhány gyermeket az énekben és olvasásban s valószínű, hogy ilyen és hasonló intézkedésekben rejlenek a parochiális iskolák csírái. Ezekbe utóbb nemcsak a plébános segítségére rendelt ministráns gyermekeket vették fel, hanem más gyermekeket is. Kiténik ez például a tudós Theodulf orléansi püspöknek (mh. 821.) a IX. évszázad elején kibocsátott egyik rendeletéből:² „Faluhelyen és tanyákon az áldozópapok tartsanak iskolákat és ha a hívek valamelyike gyermekeit ezekre az iskolákra akarja bízni az olvasás megtanulása végett, ezeket felfogadni és oktatni ne restellessenek a presbyterek, hanem legnagyobb szeretettel tanítsák őket . . .

¹ Specht, id. m. 26-30.

² Migne, Tom. 105. col. 196., C-D: Presbyteri per villas et vicos scholas habeant, et si quilibet fidelium suos parvulos ad discendas litteras eis commendare vult, eos suscipere et docere non renuant, sed cum summa charitate eos doceant . . . Cum ergo eos docent, nihil ab eis pretii pro hac re exigant, nec aliquid ab eis accipiant, excepto quod eis parentes charitatis studio sua voluntate obtulerint.

és amikor őket oktatják, ezért a gyermekektől semmi díjat se követeljenek és semmit se fogadjanak el, kivéve azt, amit a szülők a szeretet buzgóságából önként felajánlanak nekik.” A püspököknek ez az intézkedése bizonyára nem volt egyéb, mint végrehajtása Károly császár 802. évi egyetemes capitulárejának, melyben talán leelőször tűnik fel a népnevelésről való fejedelmi gondoskodás elve. A császár a birodalom egész területére szóló hatállyal rendeli,¹ „hogy mindenki küldje el fiát a betűk megtanulására és a fiú minden igyekezetével maradjon meg az iskolában mindaddig, míg jól meg nem tanulta (az olvasást)”. Vajjon mindezeket a rendelkezéseket végrehajtották-e s milyen mértékben, adatok hiányában meg nem állapítható. A kor kezdetleges viszonyai aligha engedik meg azt a feltevést, hogy itt pontosan ellenőrzött, mindenütt szigorúan megvalósított intézkedésről van szó. Valószínű, hogy a végrehajtás legtöbb helyütt teljesen elmaradt. Ámde a népoktatás általános szükségességének pusztá kimondása is nagyjelentőségű kezdemény a kilencedik század elején.

A császár nemcsak a gyermekekre, hanem a szabadon született felnőttekre is gondolt. Ezeket már nem lehetett kötelezni iskolázásra. Ennélfogva Károly a lelkészeknek kötelességévé tette, hogy a népet megtanítsák legalább is az apostoli hitvallásra és a miatyánkra,³ „tehát--imádságra, s a politikai hatóságokat e rendelet ellenőrzésére és esetleg a tanulni nem akarók megbüntetésére felhatalmazta. A katechetikai oktatásnak egy neme lehetett ez, mely a templomban ment végbe s a finomabb érzelmeknek legalább valamelyes csírait plántálhatta a babonára hajló, nehezen szelídíthető, teljesen tudatlan frank népbe.

¹ Pertz, M. G. H. Tom. III. (Leg. I.) p. 107: Ut unusquisque filium suum litteras ad discendum mittat, et ibi cum omni sollicitudine permaneat, usque dum bene instructus perveniat.

² Capitulare Ecclesiasticum ex anno 809. 3. §: ut orationem dominicam, id est Pater Noster et Credo in Deum, omnibus sibi subiectis [sacerdotes] i-sinuent, et sibi reddi faciant tam viros et feminas, quamque pueros. – Pertz, ib'd. p. 160.

56. Nagy Károly és a papképzés. – Mindezeknek az intézkedéseknek foganatossága elsősorban attól függött, sikerül-e *a papok műveltségének kellő színvonalat biztosítani?* Károly, mint a hatalmas keresztény világbirodalom fejedelme és mint az államvallás legfőbb védője ellenmondás nélkül vállalkozhatott erre a feladatra is. Királyi és császári hatalmából kifolyólag hosszú sorát bocsátotta ki az idevágó szigorú rendeleteknek.

– Mindjárt trónralépte után (769 és 711 közt) meghagyja,¹ hogy a püspökök egyházmegyéjük papjait szorítsák tanulásra és ha valamely pap ezt megtenni elmulasztaná, hivatalából mozdíttassék el, „mert akik az Isten törvényét nem ismerik, másoknak sem fogják azt hirdethetni”.

Fontosabb e részben Károlynak 787-ben Baugulf fuldai apáthoz intézett hivatalos levele, mely azután miheztartás végett a birodalom összes püspökeinek és apátainak is megküldetett.² A király elvül kimondja, hogy a kormányzására bízott püspökségeknek és kolostoroknak a szabályozott élet követelményein kívül alkalmat kell adniok a műveltség elsajátítására is. „Mert bár üdvösebb dolog a jót megtenni, mint megismerni, mégis előbb van a megismerés, mint a cselekvés”^L (Quamvis enim melius sit bene facere quam nosse, prius tamen est nosse quam facere). És pedig annál szükségesebb a papság művelődését hangsúlyoznia[^] mert a lefolyt években több kolostor olyan iratokat terjesztett eléje, melyeknek célzata nagyon üdvös, de előadása műveletlen (cognovimus in plerisque praefatis conscriptionibus eorundem et sensus rectos et sermones incultos). Lehet, hogy íróik tele voltak jóakarattal s jámbor lélekkel fogtak az íráshoz, de mivel elhanyagolták a tanulmányokat és nyelvük iskolázatlan, nem tudták magukat hibátlanul kifejezni. Félő, hogy e tanulatlanság miatt utóbb magát a Szentírást se fogják már megérteni.

¹ Capitulare generale Caroli Magni. Pertz, M. G. H. Tom. III. (Leg. I.) p. 34.

² Pertz, *ibid.* p. 52-53. – A papnevelés történetére nézve I. Sieben-gartner kitérő művét: *Schriften und Einrichtungen zur Bildung der Geistlichen.* Freiburg i. Br. 1902. (Bibl. der kath. Pädagogik, XIV. köt.).

Miért is felszólítunk benneteket – mondja a király –, hogy a tudományok tanulását ne csak el ne hanyagoljátok, hanem Istennek is tetsző alázatos szándékkal versenyezzetek megtanulásukban, hogy ily módon a szent írások titkaiba könnyebben és helyesebben tudjatok behatolni. Mivel ugyanis a szent könyvekben átvitt értelmű, képletes és más efféle kifejezések találkoznak, kétséget nem szenved, hogy aki olvassa őket, annál hamarabb hatol be szellemökbe, mentől alaposabban képezték ki előzetesen a tudományok mesterségében (*nulli dubium est, quod ea unusquisque legens tanto citius spiritaliter intelligit, quanto prius in litterarum magisterio instructus fuerit*). Erre a feladatra pedig olyan férfiakat kell kiszemelni, akik akarnak is, tudnak is tanulni s akikben megvan a mások tanításának vágya. A végrehajtás is annyi jó szándékkal történjék, amennyi buzgósággal adjuk ki ezt a parancsot. Azt óhajtjuk ugyanis, hogy ti – miként az egyház katonáihoz illik – külső magatartásban ájtatosak, belsőleg pedig tanultak legyetek, tiszta életet éljetez s műveit emberek módjára tudjatok beszélni; úgy, hogy mindenki, aki az Úr nevéért és a vallásos társalgás nemessége okából látni óhajt titeket, nemcsak külső megjelenéseken épüljön, hanem az olvasásban és éneklésben való jártasságtokból is okulva s a mindenható Istennek hálát adva távozzék tőletek. Mindezeknél fogva, ha kegyelmünkben meg akarsz maradni, ennek a levélnek egy-egy példányát összes helyetteseidnek, a püspököknek és valamennyi kolostornak megküldeni ne resteltesdél.

Figyelmet érdemel Károlynak az a másik híres levele is,¹ melyben, hivatkozva arra, hogy őseinek hanyagsága miatt mennyire megcsökkent az egyházban a műveltség s hogy ő maga példaadás kedvéért mennyire igyekszik az ó- és új-testamentom romlott szövegeit helyreigazítani, különösen az egyházi ének művelésére buzdít, melyet már köz vetetlen elődje Pipin is gondjába vett. Utal egyúttal arra is, hogy a liturgikus könyvek szövege már hemzseg a hibáktól s tudtul adja, hogy a szövegjavítás munkájával, valamint a legjobb katolikus írókból kiszemelt homília-gyűjtemény szerkesztésével Paulus Diaconust bízta meg.

¹ Pertz, *ibid.* p. 44-45. (A levél kelte valószínűleg: 782).

Végül, főleg a papképzésnek vált javára a 789. évi aacheni szinódusnak Károly ösztönzésére meghozott határozata.¹ Eszerint minden kolostorban és székes-egyházban iskolák állítandók „olvasó gyermekek” számára (ut scholae legentium puerorum fiant) s ezekben az iskolákban – a határozat szövege megengedi ezt a következtetést – olvasást, írást, számolást, éneklést és grammatikát tanultak a növendékek. Nagyérdekű ennek a capitulárenak az a rendelkezése is, hogy a püspökök ne csak szolgai sorból való gyermekeket, hanem szabad (nemes) emberek fiait is igyekezzenek a papi pályának megnyerni (et non solum servilis conditionis infantes, sed etiam ingenuorum filios adgregent sibi que socient).

Minderre égetően szükség volt. Mert hogy mily nagyfokú lehetett az alsó klérus tudatlansága Nagy Károly uralkodásának kezdetén, azt legjobban bizonyíthatják a császárnak 802-ben, tehát az imént ismertetett intézkedések után kibocsátott rendeletei,² melyek a papok képzettségének még mindig igen szerény mértékéről tanúskodnak. Minden papot – úgymond a rendelet – vizsgálatnak kell alávetni, hogy van-e kellő műveltsége, hogy jártas-e a nép tanításában s a prédikálásban és elsajátította-e az ismeretek minimumát; az olvasást, írást, fogalmazást (scribere cartas et epistulas), számolást és római éneket s megérti-e a latin evangéliumot?

Mindazonáltal feltehető, hogy Károly fentemlített rendeleteinek sok helyütt eredménye volt. Leidrad lyoni érsek például hálálkodó levélben³ köszöni meg a király erélyes rendelkezését. „Vannak énekiskoláim” így ír, „melyekből legtöbbször olyan készültséggel lépnek ki, hogy másokat is képesek tanítani; ezenkívül vannak olvasó iskoláim, nemcsak azok számára, kik az egyházi olvasmányokban gyakoroltatnak, hanem akik a szent

¹ Capitulum Ecclesiasticum Caroli Magni, Pertz, *ibid.* 64-65.

² Capitulare generale Aquense. Pertz, M. G. H. Tom. III. (Leg. I.) p. 106-108. – V. ö. Capitulare duplex in Theodonis villa promulgatum, *ibid.* p. 131-132.

³ Specht, *id. m.* 23-24. 1.

könyveken elmélkedve az olvasmány szellemébe is be tudnak hatolni.” Az augsburgi püspök, aki résztvett az aacheni szinódusban, rögtön hazaérkezése után megindította az alája rendelt fuldai kolostorban a rendszeres oktatást: az egész kolostor mintegy iskolává alakult át, melyben a növendékek versenyt tanulták az egyházi és szabad tudományokat; hasonlóképp más püspökök is hozzáálltak az aacheni határozat szigorú végrehajtásához.

57. Nagy Károly művelődési politikája. –

Mindebben és még sok másban, amit a császár a kultúra érdekében tett, politikai programjának is egyik leghatalmasabb, tudatosan alkalmazott eszközét kell látnunk. Küldetészerű életfeladatának tekintette, hogy az összes európai germán népeket egységes birodalomban foglalja össze a frankok vezetése alatt, akik erkölcsükben és jogviszonyaikban sokkal hívebben őrizték meg germán eredetük jellemvonásait, mint a gótok, burgundok vagy alemannok. Nagy Károly jól látta (s ez a belátás mérhetetlen magasságba emeli kortársai közül), hogy ezt a nagyszerű feladatot csak akként oldhatja meg, ha európai kultúrközösséget terem, melynek egyik, múlhatatlan feltétele a latinitáshoz kapcsolódó keresztény közoktatási rendszer.¹ Világos, hogy ezt a rendszert csakis az egyház segítségével és az egyházzal való szövetségben – a maga személyében egyesítve a világiak és egyháziak fölött való rendelkezés hatalmát – lehetett megalkotnia, mert erre más szerv akkoriban nem kínálkozott, mint az egyház. A kolostori és székesegyházi iskolák Nagy Károly uralkodása alatt nemcsak az egyház transzcendens céljait, hanem az állami gondolatot is szolgálják.

¹ Stein L.: Verwaltungslehre. VI. Innere Verw. II. 8. Második kiad. Stuttg., 1883. 44-48. 1.

HATODIK FEJEZET.

A KILENCEDIK ÉS TIZEDIK SZÁZAD.

58. Jámbor Lajos. – Nagy Károly közvetlen utóda, Jámbor Lajos mélyen vallásos lélek. E hajlandóságának annyira átengedte magát, hogy teljesen elfordult a világtól. Állami érdekek iránt érzéketlen. Apja egyetemesebb szempontjainak magaslatára képtelen felemelkedni. A művelődés tekintetében majdnem csakis a papképzés foglalkoztatta. Az egyház szolgálát fegyelmezni, rendre szorítani, de egyúttal magának az egyháznak érdekében művelté tenni, ez volt élete főgondja. Ezért hibáztatta oly erősen (s nem alap nélkül) a papság világias szórakozásait, melyek széltében elterjedtek: a vadászatot, lovaglást, hadi gyakorlatokat;¹ ezért tiltotta ki a kolostorok iskoláiból mindazokat, kik nem voltak szerzetesnövendékek;² ezért rendelte

¹ Vita Hludovici Imperatoris (Pertz, Mon. Script. Tom. II., p. 616): „Nam totius Aquitaniae qui videbatur clerus, antequam ei crederetur . . . magis equitationi, bellicae exercitationi, missilium librationi, quam opera dare noverat divino cultui.” Ez az elvilágiasodás már Nagy Károly idejében királyi rendeletekre és tilalmakra adott okot: Capitul. missorum, ann. 802, Art. 10: Ut episcopi et presbiteri secundum canones vivant et ita caeteros doceant. – Art. 25: Non inanis lusibus vei convivii saecularibus usum habeant. – Capit. 789. Art. 31: Ut episcopi et abbates et abbatissae canem non habeant, nec falcones nec accipitres nec ioculatores. – Capit. 802. Art. 19: Ut episcopi, abbates, presbiteri canes ad venandum habere non praesumant.

² Ut scola in monasterio non habeatur, nisi eorum, qui oblati sunt. Pertz. M. G. H. Tom. III. (Leg. I), p. 202. V. ö. 203., 209. Ez azt jelenti, hogy a kolostorban (ezentúl) csak leendő rendtagok tanulhatnak. Nyilván ennek a rendelkezésnek a következménye, hogy a Wormsban összegyűlt püspökök 829-ben kérve kérték a királyt legalább három „nyilvános” iskola létesítésére: Similiter etiam obnixae et suppliciter vestrae celsitudini suggerimus, ut morém paternum sequentes, saltim in tribus congruentissimis imperii vestri locis *scholae publicae* ex vestra auctoritate fiant, ut labor patris vestri et vester per incuriam quod

el Chrodegangus regulájának szigorú megtartását;¹ ezért vette állandó gondjába a papok iskolázását.² A népnevelésre ügyet sem vetett. A szellemi kultúra köre ekként tetemesen megszűkül kormányzása idejében. A nagy művelődési perspektívák ideje elmúlt.

A verduni szerződéssel (843) bekövetkezett a birodalom feldarabolása, a Karolingok hatalmának fokozatos gyengülése, a politikai viszálykodások hosszú sora, melyek a nyugalmas fejlődést koronként megakasztották.

59. Európai közállapotok. – E belső zavarokhoz járultak külső veszedelmek. A IX. század derekán jelentkeznek Nyugateurópában a normannok, kik a X. század elejéig (911-ig, vagyis mindaddig, míg Együgyű \ Károly át nem engedi nekik Normandiát) állandóan rettegésben tartották betöréseikkel Európa északnyugati és nyugati részeit, különösen pedig a mai Franciaországot és Németalföldet s rablóhadjárataik alkalmával elsősorban a kolostorokra vetették magukat.³ Így pusz-

absit labefactando non deperat” (Pertz, Leg. I. 339). E kérelem nem teljesedvén, így jöttek létre a kolostorok külső iskolái, amilyen a st.-galleni kolostornak már 820-ik évi tervrajzában látható. Megvan ez a külső iskola még a X. században is, mint az Ekkehardi IV. Casuum Sti Galli continuatio I.-nak adata mutatja, mely szerint II. Ekkehardus „apud suum Galium ambas scolas suas teneret”. Pertz, M. G. H. Script. II. p. 122. V. ö. Migne, P. L. Tom. 114, col. 1119.

¹ Az aacheni 817. évi színóduson.

² Capitulare Attiniacense (Attigny), Pertz, M. G. H. Tom III. (Leg. I.) p. 231., 243. V. ö. Benedicti capitularium collectio, Migne: P. L. Tom. 97, col. 844, B; 846, C; 862, C; 876, C. – Tov. Symphosius Amalarius metzi püspök Regula Canonicorumját, Lib. I. cap. 117; 133; 135 (Migne, Tom. 105, col. S15, C; 926, A; 928, A-C). – Vita Hludovici Imp. id. helyen (folytatólag) . . . Regis autem studio undecunq; adductis magistris, tam legendi, quam cantandi stúdium, nee non divinarum et mundanarum intelligentia litterarum citius quam eredi poterat coaluit . . .

³ Guillelmi Calculi (mh. 1087 körül) História Nortmannorum (Migne, Tom. 149) lib. I. cap. 1-9; II. 18 kk. Egy példa (I. 6): „Hic (sc. locus: Gemmaticum) . . . in tanto incremento adolevit, ut in nongentorum monachorum numero cms quantitas suppleretur . . . Cuius loci monachi sive incolae paganorum adventum comperientes fuga lapsi . . . evaserunt. Pagani . . . monasterium et cuncta aedificia igne iniecto adurunt, in solitudinem omnia redigentes etc. (Migne, 149. col. 784, D – 785, A).

tult el számos telepe a műveltségnek. Melléjük sorakoztak a dánok, kik az angolszász kolostori műveltségre, melyet Alkuin még teljes virágában látott, mértek halálos csapást.¹ Bezárják a sort a magyarok, akik olasz és görög területre is elkalandoznak, de főleg Németország déli részeiben rabolnak és pusztítanak, az útjukba eső kolostorokat felperzselik s kincseiket tönkreteszik vagy elhurcolják.

Hogy e mostoha viszonyoknak dacára a műveltség színvonala a IX. és X. században nemcsak nem hanyatlott, hanem időnkint és helyenkint felvirágzott s a maga teljes egészében kárt nem vallott, csakis Nagy Károly művének belső erejével magyarázható. A mag, melyet Alkuin elvetett, életképességének bizonyságául sok helyütt kikél és növekedésnek indul. A viharok nyomában járó hanyatlás mindenütt csak időleges.

60. Olaszország. – Az imént mondottakat legjobban Olaszország neveléstörténete bizonyítja. A főurak állandó visszavonása és egymással hadba szállása, némely országrészek fennhatósági viszonyainak rendezetlensége (ravennai exarchátus, beneventumi hercegség, nápolyi ducatus), a szaracénok sűrű betörései, a magyarok rablóhadjáratai, a császárok újabb és újabb jogigényei s a nyomukba lépő zavarok és pártoskodások, a helyi hatalmasságok megerősödése s a velejáró belpolitikai szétdaraboltság nyomorúságai együttvéve sem voltak képesek a klasszikus hagyományok maradékaiban gyökerező iskoláztatást csak rövid időre is megsemmisíteni. Olaszország felső részei Lothár király 825-ik évi capituláréja² által pontosan megállapított iskolaszervezetet nyertek, amennyiben rendelkezés történt, hogy kilenc helyen, ú. m. Paviában, Ivreában, Torinóban, Cremonában, Firenzében,

¹ Guillelmi Malmesb. Gesta regum Angi. Lib. I, 69 (Pertz, Tom. XI. [Script. IX.] 453-4): quibus palám fiat, quam cito post obitum Bedae in eius etiam ecclesia stúdiom librorum emarcuerit, et post mortem Egberti regnum Northanhimbrorum propter perviciam malorum pessum irit.

² Peitz, Mon. Tom. III. (Leg. I) p. 249; V. ö. Ludo M. Hartmann, id. m. HI, I. 118-9.!

Fermóban, Veronában, Vicenzában és Civalalában középponti iskolák állíttassanak (persze az egyházi tudomány érdekében). Vajjon ennek az intézkedésnek volt-e és mekkora fogamatja, nem tudjuk; de maga a rendelet, úgyszintén II. Jenő pápának 826-ik évi¹ és IV. Leónak 853-ik évi kánonai² (az olasz iskolák szervezése tárgyában) mutatják a műveltség terjesztéséről való gondoskodást.

Tény, hogy a IX. és X. században Olaszország minden részében kis (parochiális) iskolák állottak fenn; továbbá minden egyházmegyében székesegyházi iskola; a városokban nem egy világi magániskola (melyek az egyháztól függetlenül irodalmi műveltséget adtak)³ s mindezekeá kívül kolostori iskolák (Montecassino, Pompösa, Bobbio, Farfa, Nonantula). A szóban levő korszak okiratai különösen arról a figyelemreméltó körülményről tanúskodnak, hogy (míg Európa nyugati részeiben a világiak rendszerint minden írásmunkát papokra bízta s maguk csak ritka esetekben értettek a betűvetéshez) Olaszországban a világi elem is forgatta a tollat: számos főúr és nemes ember sajátkezű névalírásával találkozunk a diplomákban. Habár nem lehet tagadni, hogy az irodalmi termékek sok barbár vonást, a műveletlenségnek nem egy megbélyegző jelét tüntetik fel, mégsem szabad feledni, hogy olasz iskolákból kerültek ki Liudprand és veronai Ratherius s más tudós férfiak (novarai Gunso és földije Stephanus), kik az

¹ Pertz, Tom. IV. (Leg. II) p. 17: „De quibusdam locis ad nos refertur non magistros neque curam inveniri pro studio literarum. Idcirco in universis episcopiis subiectisque plebibus et aliis locis, in quibus necessitas occurrerit, omnino cura et diligentia habeatur, ut magistri et doctores constituentur, qui studia literarum liberaliumque artium, ac sancta habentes dogmata assidue doceant.” (Pertz a Capitularia Spuria közé sorolja, ami csak annyit jelent, hogy Lothár capitulárei közé való felvétele kérdéses lehet; de mint a római zsinat határozománya hiteles.)

² Ez a kánon megerősíti a 826-ik évit s megtoldja ezzel: „etsi liberalium artium praeceptores in plebibus, ut assolet, raro inveniuntur, tamen divinae scripturae magistri et institutores ecclesiastici officii nullatenus desint”.

³ Wattenbach, Deutschi. Geschichtsquellen 1. (7. kiad), 347-348. 1. - Manacörda. id. m. I. rész, 41-67. 1. (La legislazione scolastica carolingia e pontificia del sec. IX).

Ottók udvarában időztek; s hogy a római lateráni iskola képezte ki ezekben a századokban is a legtöbb bíbornokot és pápát s a kúriának ama tollvivőit, kiknek a korabeli viszonyokhoz képest éppenséggel nincs mit szégyenkezniük latinságukért,¹ A IX. század második feléből való pápai levelek stílus és szerkezet dolgában „valósággal csodálatraméltók” (Wattenbach).

61. Franciaország. – Franciaországban a normannok betörése előtt, majd nemsokára letelepedésük után is virágzó iskolázással találkozunk.² Jámbor Lajos tehetséges fia, Kopasz Károly (841-877) Parisban udvari iskolát szervezett, melynek tanára a nagy tudományú *Johannes Scottus* (Eriugena).³ Ugyanakkor tanított és írt *Servatus Lupus* Ferrièresben, akinek nevéhez jelentékeny humanisztikus mozgalom fűződik. A X. században *Gerbert*⁴ fényes alakja tanúskodik a francia iskolázás színvonaláról. Elég volna őt s a matematikai tudományokban való korszakos tevékenységét említenünk, hogy a tespedés általános vádját, mellyel némelyek⁵ e kort illetik, elhárítsuk róla. Levelei, melyeket még pápasága előtt írt, tele vannak a tudomány szomjuhozásával: majd Julius Caesarnak egy példányát keresi lemásolás végett: majd Cicero beszédei iránt érdeklődik; majd számítani és csillagászati művek megszerzését sürgeti, majd

¹ Bővebben Salvioli (Giuseppe): L'istruzione pubblica in Italia nei secoli VIII. IX. et X. Firenze, 1898 (mely mű elavulttá tette A. F. Ozanam „Documents inédits pour servir à l'histoire littéraire de l'Italie depuis le VIIIe siècle jusqu'au XIII. című, Parisban 1850-ben megjelent könyvének illető részeit).

² Maître Léon: Les écoles episcopales et monastiques en occident (768-1180). Deuxième édition refondue. Paris, 1924 (Archives de la France monastique 26).

³ Guill. Malmesbur. Gesta Regum Angl. Lib. II. 122 (Migne, Tom. 179. col. 1084, A).

⁴ Életéről, a hispániai szaracénokkal való állítólagos közlekedéseiről, a quadrivium terén kifejtett tevékenységéről, úgyszintén tanárkodásáról és tanítványairól I. Guillelm. Malmesb. id. m. il, 167-168 (Pertz, Mon. Tom. XL [Script. IX.] p. 461-462), de mindenekelőtt Gerbert tanítványának, Richerusnak *Historiarum libri c. munkáját* és pedig a III. könyvet (Pertz, Mon. Tom. V. [Script. III.] p. 561-657).

⁵ Pl. Ueberweg, *Gesch. d. Philos.* II. 165. „Der Schulbetrieb der Dialektik, wie überhaupt der artes bestand fort, während des zehnten und elften Jahrhunderts, jedoch . . . fast ganz ohne wissenschaftliche Resultate.”

arról értesíti egyik paptársát, hogy csillagászati éggömb készítésén fáradozik; egy másik, nyilván Olaszországban időző barátjának pedig ezt írja: Tudod, hogy mily igyekezettel gyűjtöm össze mindenünnen a könyveket (nosti, quanto studio librorum exemplaria undique conquiram); intézkedjél, hogy titokban és egyelőre a te költségedre írják le nekem M. Manliusnak a könyvét az asztrológiáról, Victorinusét a retorikáról és Demosthenes Ophthalmicusát”. Ottó császár meg szinte alázatosan kéri (humili prece deprecimus), hogy nevezzen meg neki egy számtani könyvet (nos arithmeticae librum edoceatis), melyből ismereteit gyarapíthatja.¹ A *reimsi* iskola híre egész Európában elterjedt, mikor Gerbert volt a tanítója, ki Virgiliust, Statiust, Terentiust, Horatiust, Juvenalist, Persiust és Lucanust olvasta tanítványaival,² Ezeknek egyike, Fulbert püspök, virágoztatta fel *Chartres-ben* azt a székesegyházi iskolát, melynek messze fénylő lángja az egész XI. századot is még bevilágította.³

62. Németország. – Német földön a toursi mintaiskolából kikerült kitűnő férfiak és tanítványaik lendítettek fel az iskolázást, mint iskolaszervezők és tanárok. Élénk tudományos és közművelődési munkásság folyik két századon át, különösen az Ottók idejében. Elég a Brúnó személyiségéből (mh. 965) kiindult művelődési mozgalomra utalnunk.⁴

A németországi kolostori iskolák közül e századokban kiváltak: a hesseni *Fulda*, melynek felvirágzása

¹ Migne, Tom. 139. Különösen v. ö. a Sectio I-át (ante summum pontificatum) 8., 9., 17., 24., 25., 87., 92., 130., 134., 148., 153. és 174. számú leveleket.

² Richer, Hist. Lib. III. 55 (Pertz, Mon. Tom. V. [Script. II.] p. 619).

³ Clerval: Les écoles de Chartres au moyen âge (du V-e au XY[-e siècle). Paris, 1895; különösen a 29-143. lapokon.

⁴ Ruotgeri Vita Brunonis Archiepiscopi Coloniensis, cap. 4-8; 33 (Pertz, Monum. Tom. VI. [Script. IV] p. 255-257; 267). Továbbá Folcuini Gesta Abbatum Lobiensium (Laubach) cap. 20-22 (Pertz, ibid. p. 64.) – Vita Deoderici Episcopi Mettensis, cap. 2. es 7. (Pertz, ibid. p. 464-467). Nagy Ottóról es Brúnóról: „Iure felicia dixerim Ottonis tempóra, cum Claris praesulibus et sapientibus viris res publica sit reformata . . . Inter quos merito sui lucidis comparandus syderibus, nominatus et saepe nominandus ille magnatum maximus Bruno archidux et archiepiscopus velut lucifer natus in micabat rutilus etc.”.

Alkuin toursi tanítványának,¹ Hrabanus Maurusnak nevéhez kapcsolódik. Ő volt az első Praeceptor Germaniae, aki száz meg száz kitűnő tanítványt nevelt és a Szent Ágoston nyomdokain haladó² „De institutione clericorum” című kézikönyvével a szerzetesi műveltség anyagának hosszú időre kiható kánonát állapította meg.

A híres német iskolák közé tartozott még (ugyan-csak Hessenben) *Hersfeld*, továbbá (svábföldön) *Reichenau* és a gyönyörűség kertjének (hortus deliciarum-nak) elnevezett *Sand Gallen*, melyek közül emez Marcellust, Isót, Notker Labeót, Tutilót és az Ekkehardokat, Reichenau pedig Walahfrid Strabót s (még a XI. században is) Hermannus Contractust vallotta tanáraiul. Notker, aki a német nemzeti irodalom történetében is megörökítette nevét, a tudós író-embereknek egész kis körét nevelte.³ Épp ily elsőrendű tudós és tanár Hermannus is (mh. 1054-ben),

„kinek külsőleg minden tagját kis korától fogva csúfult összehúzták a bűnultság kínszenvedései, belsejében azonban lelkének csodálatos nagyságával a század minden fiát felülmúlta s minden tudomány szövevényeit és minden versforma finomságait úgyszólván veleszületett tehetségével elsajátította. Kora ifjúságától fogva minden idejét a nyugodalmas tanulmányoknak szentelvén, az isteni és emberi tudományokban szerzett teljes jártassága oly kiváló emberré tette, hogy ámulatot és csodálatot

¹ Catalogus abbatum Fuldensium: Pertz, Monum. Script. Tom. XIII. p. 272, v. 25-30. Életrajzára nézve elsőrendű forrás tanítványának, Rudolfusnak a Vitája: Migne, Tom. 107.

² V. ö. ebből a szempontból különösen a III. könyv 16. fejezetét (De duobus generibus doctrinarum gentilium), úgyszintén a 18-20. fejezeteket, ahol az ars liberálisokról van szó. Hrabanus itt legtöbbször szórói-szórá kiírja Szent Ágostont; annyira, hogy azt is átveszi tőle, ami illett a IV-V. századokra, de a IX-ikben anakronizmussá lett. Pl. Migne, Tom. 107, col. 398: „in scholis illis discere, quae praeter Ecclesiam sunt ...” L. Manitius, id. m. I. 296-7; Traube id. m. 72. („Hrabanus Maurus ... ein grosser Plagiator.” Ez a ki'ejezés különben nem sok történeti érzékre vall. Ily felfogással a középkor legnagyobb írói is „plagizáltak”.)

³ Piper C.: Die Schriften Notkers und seiner Schule. Freiburg i. Br. 1880-1883. 3 köt. Egyik levelében (I, 859-61) maga említi, hogy német fordításait didaktikai szükség hozta létre: „ad quos dum accessum habere uellem scolasticos ausus sum facere rem pêne inusitatam, ut latine scripta in nostram conatus sum uertere etc.”

keltett azokban, kik mindenünnen összecsődültek, hogy tudós tanításában részesüljenek (ut ab omnibus ad magisterium et doctrinam eius undique confluentibus stupori et admirationi haberetur).¹

Lotharingia területen *Prüm*, szász földön *Werden* és *Corvey*, bajor vidéken *Tegemsee* és a Szent Emmeramusról elnevezett *regensburgi* kolostorok iskolái emelkedtek a virágzás magas fokára. E helyeken még a XI. században is buzgón olvasták és másolták a latin klaszszikusokat. Tanúságot tesz erről egyebek közt Froumundus tegernseei szerzetes, levelezése, a Horatius, Persius, Statius, Iuvenalis és Cicero iránt való lelkes érdeklődésével.²

Egyidejűleg fellendültek a *székesegyházi és káptalani* iskolák is: híresebbek Mainz, Worms, Speier, Köln, Münster, Hildesheim, Paderborn, Magdeburg, Augsburg, Würzburg, Bamberg, Freising;³ a mai Németalföldön Utrecht és Lüttich.⁴

63. Magyarország. – Hogy a következő XI. századtól kezdve Magyarországon is voltak kolostori, székesegyházi és káptalani iskolák, részletesen kimutatta Békefi Rémig.⁵ A bencések, majd később a ciszterciták, premonstreiek, ágostonrendiek, ferencesek és domokosok, úgyszintén a kartauziak minálunk is neveltek és tanítottak monostoraikban, még pedig – eredetükhöz képest – európai norma szerint; hasonlóképen

¹ Bertholdus, Annales ad ann. 1054. (Pertz, Mon. Tom. VII [Script. V.] p. 267). V. ö. Herimanni Augiensis Chronicon, p. 67 (Pertz, ibid. p. 67. k.); tov. Anonymus Mellicensis (De Scriptoribus ecclesiasticis) cap. 71. (Migne, Tom. 213. col. 979, B). A quadrivium körébe tartozó művei: Migne, Tom. 143.

² Migne, Tom. 141. col. 1285. s. k. V. ö. különösen az 1., 4., 6., 9., 11., 16. számú leveleket; lásd továbbá Seifridus apátnak (1048) egy levelét, u. o. Tom. 142. col. 721, B.

³ Specht id. m. 329 s k. 1.

⁴ Cramer Friedrich: Geschichte der Erziehung und des Unterrichts in den Niederlanden während des Mittelalters. Stralsund, 1843. 67-92; Wattenbach: Deutschlands Geschichtsquellen I.⁷ 315-321.

⁵ Árpádkori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. Budapest, 1895. – Székesegyházi iskoláink szervezete az Anjou-korban. Budapest, 1897. – A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910.

a székes és társas káptalanok kötelékében is voltak alapításuktól fogva iskolák, melyeknek tanítás-anyaga a trivium tárgyait bizonyosan felkarolta, esetleg a quadri-
vium egyik-másik ágát is.

64. Anglia. – Míg a kontinensen a kilencedik és tizedik, részben a tizenegyedik századok művelődési munkája, megszakításokkal bár, tovább halad, addig Anglia a IX. században több emberöltőn át az általános hanyatlás és pusztulás képét tárja elénk. A fordulat csak *Nagy Alfréd* uralmával (871-901) következik be. Nemcsak politikai szabadságát adta vissza Angliának, a dánok fölött aratott győzelmeivel, hanem országának szellemi regenerátora is lett.¹ Mikor az uralkodást átvette, a műveltségnek még a nyoma is kiveszett angol földön. A kolostorok ősi könyvtárai elpusztultak; pótlásukra pedig semmi sem történt, „Az egész szigeten tönkrement a tudományok tanulása (in tota insula stúdium litterarum abolitum), s az emberek sokkal inkább félték a fej vesztéstől, semhogy könyvekkel foglalkoztak volna (quisque magis vereretur capitis periculum, quam sequeretur librorum exercitium)”. A királynak mindent újból kellett megteremtenie. Külföldről tudós tanítókat hozatott,² s ezeknek segítségével új kolostori iskolákat szervezett; udvarában pedig, miként Nagy Károly, tudományos kört alakított, főképen családja tagjai és a főurak számára. Nem kímélt fáradságot, hogy országának vidéki lakóiban is (in provincialibus) ébressze a tanulás iránt való kedvet, „emezeket jutalmakkal, amazokat korholásokkal sarkallva”. Egyetlen tanulatlan embert sem alkalmazott udvari tisztségben. A művelődésben jó példával járt elől ő maga: megtanult latinul Asser püspöktől (quia – mondja a forrás – iam duodennis omnis litteraturae expertus fuit) s e nyelv birtokában megkezdte angol-szász alattvalóinak szánt fordításait, melyekkel nemzete érdeklődését fel akarta kelteni a szellemi és erkölcsi javak

¹ A. F. Leach, *The Schools of Mediaeval England*. London, 1916. 67-75. 1.

² Asserii Gesta Aelfredi, ad annum 884-5; Pertz, M. G. H. Script. Tom. XIII, 121 – 122.

íránt. Lefordította angol-szász nyelvre Nagy Gergely Regula Pastoralisát, továbbá Beda egyházi és Orosius világi történetét, úgyszintén Boethiusnak a bölcsesség vígasztalásáról írt könyvét.¹

A művelődés folyamata Nagy Alfréd közvetlen utódai alatt sem szakadt meg. Csak mikor a dán uralom veszi kezdetét, borul rá Anglia földjére egy ideig a sötétség.²

De már a XI. századtól fogva, még mielőtt a normannok megvetették lábukat a szigeten, érezteti hatását a francia kultúra.³ A század elején történt, hogy Szent Abbp, Fleury apátja (abbas monasterii Floriacensis) Oswald érsek kérelmére Angliába ment át s két esztendei ott időzése alatt a kolostori tanulmányt ismét életre kelteni igyekezett. Irodalmi műveltségére vall, hogy munkáiban sűrűn idézi nemcsak a keresztény írókat, hanem Virgiliust, Horatiust, Persiust, Lucanust és Juvenalist is. Azt tartotta, hogy imádságon és böjtölésen kívül inkább a tudományokkal való foglalkozás (litterarum stúdium) s különösen az irodalmi alkotó munkásság (dictandi exercitium) kínálkoznak alkalmas eszközökül a test kísértései ellen való küzdelemben.⁴ De Anglia műveltségének tulajdonképeni felélesztője ez idétt az olasz származású, olasz iskolákban képzett, tudós dialektikus *Lanfrancus* (1005-1089), aki, miután a normandiai Bee kolostor iskoláját felvirágoztatta⁵ és új

¹ Nagy Alfrédrol, mint a műveltség terjesztőjéről még Guiuelm. Malmesb. De gestis regum Anglorum, lib. II. 122. (Migne, Tom. 179. col. 1083. A – 1086. A; továbbá: Beatus Aelfredus, Genealógia Regum Anglorum Migne, Tom. 195. col. 722, A – C).

² Ordericus Vitalis (1142), Hist. Eccles. Pars II. lib. 4, cap. 10: „Destructis monasteries monastica religio debilitata, et canonicus vigor usque ad Normanorum tempóra reparatus non est” (Migne, Tom. 188. col. 326, A – B).

³ Schmid, Gesch. d. Erz. II, I. 250-254. V. ö. Stubbs: The constitutional history of England. Oxford. I. 240-246. 1.

⁴ Epistola Aimoni Floriacensis Monachi De vita et martyrio Sancti Abbonis (Migne, Tom. 139. col. 387-414; különösen a 4., 5. és 7. fejezet).

⁵ Chronicon Beccense: Anno domini 1060 sanctus Anselmus . . . audiens igitur famam magistri Lanfranci, jam monachi Beccensis et scholas ibidem tenentis et regentis, omnium pene doctorum nomina praecelidere . . . venit ad eum, m cujus scholis aliquandiu diligentermanens etc. (Migne, Tom. 150. col. 643, D -644, A).

hazájának kitűnő tanítványokat nevelt, Hódító Vilmos hívására Angliába megy s itt a király első tanácsadója, Canterbury érseke, egyúttal az angol iskolázás újjászervezője lesz.¹ Az ő tanítványa volt Anselmus, a skolasztika atyja.

65. A kolostori művelődés. – Azzal, hogy Nyugateurópában a kolostor lett minden műveltség gócpontja, megváltozott a szerzetesi életmód is.² A monos-

¹ Migne Tom. 150. col. 30-58 (Vita Beati Lanfranci, auctore Milone Crispino, monacho et cantore Beccensi). – Ibidem coi. 506-507 (Décréta B. Lanfranci pro Ordine S. Benedicti, cap. XXI: De disciplina puerorum). – Ibid. Tom. 146. col. 1353, A – B (II. Sándor pápa levele Lanfrancushoz). – Ibid. Tom 188. col. 326, B – 327, B (Ordericus Vitális, Hist. Eccles): Cantuarensis cathedra décréta est Lanfranco . . . Hoc magistro primitus Normanni litteratoriam artem perscrutati sunt, et de schola Beccensi eloquentes in divinis et saecularibus sophistae processerunt. Nam antea sub tempore sex ducum Neustriae vix ullus Normannorum liberalibus studiis adhaesit, nee doctor inveniebatur, donec provisor omnium Deus Normannicis oris Lanfrancum appulit. Fama peritiae illius in tota ubertim innotuit Europa: unde ad magisterium eius multi convenerunt de Francia, de Wasconia, de Britannia, nee non Flandria. – V. ö. Petrus Divensis, Gesta Septem abbatum Beccensium című verses művét (Migne, Tom. 181), melyben Lanfrancusról ezt olvassuk: Magnifkus rhetor, notissimus undique doctor | Cut Lanfrancus erat nomen satis ampüficatum J Gallis, Italicis, Graecis quoque clarificatum, J Cum disceptando studiis et mira docendo | Urbes lustrasset, regiones et peragrasset (col. 1711, A). – Lanfrancus tanítványa Anselmus (col. 1713, D).

² A finomult szerzetesi életnek fenti leírása nem képzeleti, hanem különböző források adatainak összegezése. A kép vonásainak legnagyobb részét három főforrás szolgáltatta: 1. A Casus Sancti Galli (Pertz, Mon. Germ. Hist. Script. Tom. II. p. 61 – 1233). 2. A Casus Monasterii Petrishusiensis (Konstanctól nem messze, a Rajna jobb partján), Pertznél: Script. Tom. XX. p. 621-683). 3. Hermannus Abbas Altahensis (Altaich) de rebus suis gestis (Pertznél, Tom. XVII. p. 378-381). Ez a forrás azonban már a XIII. század közepéről szól, s csak kis részben vétetett figyelembe. – Ezekhez csatlakozik, mint elsőrendű forrás a sct.-galleni kolostornak 820-ból való épületalaprajza, melynek fakszimiléjét részletes magyarázatok kíséretében kiadta Keller Ferdinánd: Bauriss des Klosters St. Gallen vom Jahre 820. Zürich, 1844; továbbá Ildefonz von Arx-nak Geschichten des Kantons St. Gallen-je, főleg az 1810-ben megjelent I. kötet 2-59. lapjai. (A szerző a st.-galleni kolostor levéltárnoka volt, az eredeti forrásokból dolgozott, s ezért adatai teljesen megbízhatók.) – E forrásokon kívül v. ö. Neuwirth József tanulmányát: Die Bauthätigkeit der alamannischen Klöster St. Gallen, Reichenau und Petershausen (Sitzungsberichte der philos. hist. Classe der kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien, 106. kötet. [1884] 5-116. 1.), továbbá Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter 1.(7. kiad. 1904),251-287. (Fulda, Hersfeld, St. Gallen, Reichenau); Bühler, Klosterleben im deutschen Mittelalter. Leipzig, 1923; Monod, La pédagogie et l'éducation au moyen âge. Revue

torok lakói még mindig pontosan végzik a nappali és éjjeli ájtatosságot, még mindig megtartják a Regulát, még mindig erős fegyelem alatt állanak (mely a francia kolostorokban különösen a 930-ik évi clugnyi reformot követő időkben mutatkozik szigorúnak), még mindig akadnak közöttük aszkéták és világkerülők; de általában mégis derültebbé válik a kolostori élet; a külvilág verőfénye is utat talál az istenes épületek falai közé; idővel úribb állapot és nagyobb kényelem jelentkezik mindenfelé. Már elmúltak azok az idők, mikor a szerzetesek maguk szántották fel a földet, maguk húzták a terméssel megrakott szekeret, maguk irtották fejszéjükkel az erdőt, maguk csapolták le a vadvizeket s mikor a munkától kérgessé vált kezük ügyetlenül vezette a könnyű pennát. A durvább munkát most már a kolostori uradalmak alattvalói végzik robotba. Nagy vagyonságok tartoznak az egyes rendházakhoz: termékeny szántóföldek, buja legelők és kaszálók, rengeteg erdők és nyékek, gyömolcsösök és szőlőkertek, halastavak, malmok. S még ha a házilag kezelt urasági birtoknak, a dominicumnak (vagy terra salicának) jövedelmei kívánni valót hagytak is, a szolgánép telkei (mansí, hobae) szerint pontosan kivetett pénzbeli és természetben való szolgáltatások – bor és sör, csirke, juh, sertés, tojás, méz, búza, hüvelyes vetyemény, vászon, posztó, zsendely, kosár, donga stb.¹ - elegendők lehettek a gondtalan élet feltételeit megteremteni.

Forgalmas élet uralkodik a nagy kolostorokban. Mindenik egy-egy fogadó, a vendégek számára épült külön helyiségekkel. A szegény utasoknak ingyenes

Universitaire. XIII, 25-36. Guibertus önéletrajzában található érdekes adatok); Masius, Das zehnte und elfte Jahrhundert (Schmid: Gesch. d. Erz. II. köt. I. r. 232-258. 1.) – E. Kriek; Menschenformung. Leipzig, 1925. 310-335. (Der katholische Mönch und das Kloster); Végül P. Meier: Das Kloster Sanct-Gallen, Regensburg, 1908.

¹ V. ö. Descriptio censuum, proventuum ac fructuum ex praediis monasterii S. Emmerammi, tempore abbatis Burchardi (1031): Migne, Tom, 141, col. 1095. s k. – A st. galleni kolostornak már a IX. században 4000 hubája volt. (Arx, id. m. I. 156.)

ellátása erkölcsi kötelesség. A házi gazdaság arányairól a lovak, szarvasmarhák, kecskék, juhok, sertések *számára* épült külön-külön istállók és ólak tanúskodnak. Ép ily intenzív az ipari tevékenység. A főépület körül sorakoznak a vargák, nyergesek, képfaragók, esztergályosok, tímárok, ötvösök, kovácsok, kallósok, bodnárok műhelyei,¹ melyeknek munkásait dologtevés időszakaira a kolostor látta el. A nagy monostorokban naponkint több százra is ment az élelmezettek száma. St-Gallennek oly nagy sütökemencéje volt, hogy egyszerre 1000 drb kenyeret lehetett benne sütni s a kolostor malmaiban évente tíz használhatatlanná vált malomkövet kellett újjakkal pótolni.

A szerzetesek cellái még mindig egyszerűek, de a refectorium, a könyvesház, a káptalani terem, a keresztfolyosó már műízléssel épült helyiségek s a quadrum virágágyai közt csinos szökőkút vagy csorgó hűsíti a levegőt forró nyári napokon.

A kolostor templomát a művészet remekei díszítik, melyeket hozzáértő szorgalmas barátok kezei alkottak; üveg- és fali festmények, szárnyas oltárok, finoman kifaragott imazsámolyok és szószékek, csodás ötvösmunkák (kelyhek, candelabrumok, ereklye- és tömjéntartók, ámpolnák, dísztárgyak), apácák kezeitől származó, mesteri szövésű és hímzésű kárpitok. A scriptoriumban a könyvek százai készülnek² kedvtelésből (a ko-

¹ A pannonthalmi monostor „népeinek” XI. és XIII. századi csoportjairól (a mesteremberekről is) tanulságos képet nyújt Erdélyi László: Egyházi földesúr és szolgálói középkorban. Budapest, 1907.

² Például Hrabanus Maurus fuldai apátról írja az évkönyv: „fecit et bibliothecam, [quam] tanta librorum multitudinē ditavit, ut vix dinumerari queant” (Pertz, Script. VIII, 273). V. ö. Gegenbaur: Beiträge zur Gesch. d. Gelehrten-schule Fulda's I. Die Klosterschule (Progr. ért.) Fulda, 1856. 3-4. 1. – A XIII. századból való a Catalogue Abbatiae Beccensis (Migne, P. L. Tom. 150. col. 770-783). E jegyzék szerint e kolostori könyvtárban a következő írók művei voltak meg: Szent Ágoston (legtöbb műve), Szent Gergely, Szent Ambrus, Szent Jeromos, Isidorus Etymologiarum libri, Alcuinus több műve, Beda Venerabilis, Anselmus, Cassianus, Josephus Flavius, Eusebius, Orosius, Trogius Pompeius, Joannes Chrysostomus, Cyprianus, Fulgentius, Athanasius, Cassiodorus, História Gregorii Turonensis, Dionysius Areopagita, Hrabanus Maurus, Palladius, Vegetius, Macrobius, Quintilianus (de causis), Suetonius, Eutropius, Cicero igen sok műve,

lostor számára) vagy megrendelésre: ügyes kezek dolgozzák fel ott a kolostorban a finom és puha hártýákat, rójják fáradhatatlanul az egyformára szabott, kítörölhetetlen betúket, festik a ma is élénk színékben pompázó iniciálékat, csinálják bámulatos türelemmel a századoknak ellenálló, tartós és díszes kötéseket s a hozzávaló, finoman cizelált ezüst kapcsokat.¹ Iskolázott énekkar kíséri az orgona² felemelő hangjait s az árva kis csengettyú helyét, mely egykoron oly félenken hallatta szavát az óskolostor fatornyocskájában, a magasra nyúló, kóból épült toronynak hatalmasan zúgó harangjai foglalják el. Mindenütt az Urat dicsérő tudatos műveltség és csiszolt ízlés, mindenütt szerető

Seneca levelei és egyéb művei, Martianus Capella, Priscianus, Porphyrius; Arithmética, Musica, Geometria Gilberti (sic), Propositiones Boetii; „Omnes libri Ovidii excepto magno et de Fastis, item auctores multí”; Origenes, Pomponius Mela, Timaeus Piatonis „ab ipso Tullio translatus”; ifj. Plinius levelei, Apuleius de deo Socratis, Quintilianus de institutione, Plinius de naturali história libri XXXVI összesen 113 kötet. – A reichenai kolostornak 822-ból való könyvjegyzéke 416 a sanctgallené a IX. századból 362, egy másik 428 kódexet sorol fel. Más példák: Bobbio a X. században 665 kódex; Lorsch a X-ikben 590, Regensburg (Monasterium Sancti-Emmerammi) a X-ikben 513 kódex stb. L. Becker G.: Catalog! bibliothecarum antiqui, Bonnae, 1885. p. 4-13; 32-35; 43-53; 64-73 82-119; 127-129; tov. Gottlieb Theodor: Über mittelalterliche Bibliotheken, Leipzig, 1890 (passim). Egy-egy kódexben igen sokszor több mű is volt. – A könyvtár neve bibliotheca vagy armarium; a könyvtár órét armariusnak hívták. (V. ö. Guilelmi Abbatis Hirsaugiensis Constitutiones, lib. II cap. 23: Praecentor, qui et armarius; armarii nomen obtinuit eo, quod in eius manu solet esse bibliotheca, quae et alio nomine armarium appellatur. Migne, Tom. 150. col. 1072, A.)

¹ Időnként el is tiltják a külső díszet, mint szerzetesekhez nem illót. V. ö. a XII. századi Szent Rainard V. cisztercita apátnak idejéből való „Instituta capituli generalis ordinis Cisterciensis” 13. fejezetét: „Interdicimus, ne in ecclesiarum libris aurea vei argentea sive deargentata vei deaurata habeantur retinacula, quae usu firmacula vocantur, et ne aliquis codex pallio tegatur”. (Migne, Tom. 181, col. 1728. B.)

² Az első orgonát már 757-ben küldte Frankhonba Konstantinos görög császár. V. ö. Einhardi Annales ad ann. 757 (Pertz, M. G. H. Script. Tom. I. 141): Constantinus imperátor misit Pippino regi multa munera, inter quae et orgánum etc. Ugyanígy Annales Laureshamenses (u. o. 28), Ann. Alemannici (u. o.), Ann. Naziani (u. o. 29), Annales Sangallenses maiores (u. o. 138) és Ann. Mettenses (u. o. 338): Anno dominicae incarnationis 757. Constantinus imperátor misit regi Pippino inter caetera dona orgánum, quod antea non visum fuerat in Francia. A bizánciak hangszeriparáról: Krause id. m. 57. 1.

műgond és a szépben való gyönyörködés, mely talán az elvilágiasodás veszedelmével járt¹ s bizonyára messze eltávolodott a krisztusi egyszerűségtől és alázatosságtól, de ez idők szerint egyetlen hathatós ösztönzője volt a magasabbrendű szellemi életnek és haladásnak.

¹ A X. századbeli Ratpertus sanctgalleni apátról a krónika azt a jellemző dolgot jegyzi fel, hogy az iskolában nagyon szorgalmas volt, de a órákat és a misét legtöbbször elhanyagolta (*plerumque horas et missas negligebat*). „A jó miséket akkor hallgatjuk”, mondotta mentségül, „ha megtanítjuk, hogyan kell őket megtartani”. (*Bonas missas audimus, cum eas agi docemus*). Pertz, *Mon. Script.* Tom. II. 95.

HETEDIK FEJEZET.

AZ EGYHÁZI NEVELÉS.

66. **A kolostorok nagy száma.** – Ma már alig alkothatunk magunknak fogalmat a középkori kolostorok nagy számáról. Egész Nyugateurópa sűrűn be volt velük népesítve. Szent Vilmos dijoni apát például 40 közeli monostor élén állott, melyekben 1200 szerzetes élt.¹ A cambrayi püspöki egyházmegyében a XI. század második felében körülbelül 40 szerzetesi vagy káptalani monostor volt, melyeknek egyikéről a forrás megjegyzi, hogy most szegény a kolostor s ezért csak 50 szerzetes lakik benne, de azelőtt sokkal több volt.² Sanct-Gallenben 895 körül élt 42 presbyter, 24 szerpap, 15 subdiakonus és vagy 20 laikus testvér.³ Bajorország mai területén 900 előtt 96 bencés-kolostor állott fenn.⁴ Hasonló viszonyok voltak olasz földön. Minden kolostorban folyt valamelyes oktatás, de a nagyobbakban (az úgynevezett anyakolostorokban) rendes iskola volt szervezve.

67. **Walahfrid Strabo állítólagos naplója.** – Hogy milyen volt egy kolostori iskola belső élete, mit és hogyan tanítottak benne, miképen folytak le az iskolás gyermekek napjai, milyen volt komoly munkájuk és milyen a szórakozásuk, minderről összefüggő egykorú leírásunk nincsen. A Walahfrid Strabo reichenai tanuló éveit ismertető színes, mozgalmas kép hiteles-

¹ Migne, Tom. 142, col. 715.

² Gesta Pontificum Cameracensium, Pertz, Script. Tom. Vu, 393; Migne, Tom. 149, col. 122-142. – Maître, id. m. 115. 1.

³ Ildefonz v. Arx; id. m. I, 177. 1.

⁴ Bühler, Klosterleben im deutschen Mittelalter. Leipzig, 1923. 55. 1.

ségéhez fűzött remény régen széjjelfoszlott. Nem is a középkorból való ez a leírás, hanem a XIX. század közepe táján készült; szerzője egy svájci bencés nevelő-intézet tanára, aki annyira bele tudta magát érezni a középkor hangulatába s annyira korszerűvé és stilszerűvé tudta tenni előadását, hogy – bár senkit sem akart tévedésbe ejteni – komoly tudósok is akadtak, kik e naplószerű feljegyzéseket Walahfridnak tulajdonították s reájuk mint forrásra hivatkoztak.¹ Mivel e csábító ábrándról le kellett tennünk, ma is csak a középkori irodalom elszórt adataiból bírjuk magunknak megalkotni egy kolostori iskola teljes képét.

68. Belső és külső iskola. – A nagy kolostorokban rendszerint két iskola állott fenn: egy belső iskola (*schola interna* vagy *schola claustrii*) az Istennek ajánlott gyermekek, azaz: a leendő szerzetesek számára (qui Deo oblatis erant; másként: *monachici habitus pueri*) s egy külső iskola (*schola exterior* vagy *canonica*), azok részére, akik világi papok akartak lenni (*discipuli canonici*) s székesegyházi vagy káptalani iskolát közelben nem találtak, továbbá kivételesen oly gyermekek számára is, kiket szüleik egyházi szolgálat célbavétele nélkül az ismeretek valamely ágá-

¹ A svájci Maria-Einsiedeln bencés iskolájának 1856/7-ik évi értesítőjében (Jahresbericht): „Wie man vor tausend Jahren lehrte und lernte”. (Olvasható Schmidt Károly pedagógiai-történetének 1875-ik évi kiadásában is [II. köt 197-212]) c. alatt P. Marty Márton napló alakjában beszélteti el Walahfriddal ifjúkori iskolázásának történetét. Ezt Walahfrid naplójának tartották jó sokáig, míg a tényállás ki nem derült. Eredetinek tartotta Schmidt K. (id. m. II, 197), Stein Lőrinc (Verwaltungslehre VI. Inn. Verf. II, 2 [2. kiad.] 77. 148. 243), aki messzemenő következtetéseket von e „felfedezett emlékből”; eredetinek tartja még 1908-ban Nickel az egyházi zene történetéről írott jeles művében (Breslau, 1908. 187. 1.); eredetinek Erdélyi László abban az ismertetésben, melyet Békefi-nek egy művéről írt 1910-ben (Századok, 670. 1.). Az egész kérdéshez v. ö. Wattenbach, *Deutschi. Geschichtsqu.* 1. (7. kiad. 1904), 277. 1.; Abelson Paul: *The Seven Liberal Arts, a study in mediaeval culture*, New-York, 1906, 13. 1.; L. Eigl: *Walahfrid Strabo. Ein Mönchs- und Dichterleben*, Wien, 1908. 21. 1.; „... Der ... Bericht, in dem Walahfrid selbsterzählend uns sein Leben bis zur Abreise nach St. Gallen schildert, ist kein Originalbericht, keine Autobiographie, kein Tagebuch, sondern eine streng auf den Quellen fussende, unserem Walahfrid in den Mund gelegte Darstellung, ein sehr gelungenes und die Verhältnisse der damaligen Zeit auszeichnetes schilderndes Gemisch von Dichtung und Wahrheit.”

han ki akartak képeztetni.¹ Ilyen esetek, főleg bejáró tanulókra vonatkozók, általában elég ritkák lehettek. A sanct-galleni kolostor krónikájában csak egyetlen adatot² találtam, mely bejáró világi tanulókra vonatkozik. Tutilóról olvassuk, hogy „nemes ifjakat tanított húros hangszerekre az apától kijelölt helyen”. Ellenben Lanfrancus a XI. századból való dekrétumainak egy helyén beszél azokról az ifjakról, akik a kolostorban kaptak ellátást s olyanokról, akik „a külvilágból jöttek” (*iuvenes tarn nutriti quam de saeculo venientes*), amely kifejezés jelenthet világi bejáró tanulókat.³

A belső és külső iskola helyiségei, nyilván a szerzetes növendékek tiszta erkölcsének megóvása végett, teljesen el voltak különítve, úgy, hogy a kétféle iskola tanulói semmiképen sem érintkezhettek egymással. A sanct-galleni alaprajzon a külső iskola az éjszaki oldalon, a belső iskola a keleti oldalon található, oly távol egymástól, hogy a két iskola épülete közt az egész palatium (apáti lak), az orvosok lakása, a gyógyszerház, a fűvészkert és a kórház helyezkednek el. Még az istentisztelet alkalmával sem közlekedhettek a kétféle iskolás gyermekek: külön-külön bejáróik voltak. Rendszerint azonban a belső iskola növendékei nem is jártak a nagy templomba, hanem a schola interior tőszomszédságában levő, Sz. Péterről elnevezett kápolnába, melynek az oblatások számára fenntartott része kőfallal volt elzárva.

69. Nevelés és fegyelmezés. – A kolostori iskolába már a befejezett ötödik évvel felvették a fiúkat, akik a törvényes korig (*usque ad legitimam aetatem*), azaz: 15 éves korukig gyermekeknek (*pueri*) nevezettek és iskolába jártak.* Az iskolák népessége nagyon különböző; néhol 100, másutt csak 5-6. Ha mégoly

¹ Ezért a kevert tanulásáért nevezhette a sanct-galleni kolostor tervrajzának készítője a külső iskolát „*scola communis*”-nak.

² Pertz, *Mon. Script.* IL 94.

³ Migne, Tom. 150. col. 506, D – 507, A.

⁴ *Consuetud. Clun. lib. III. cap. 8* (Migne, Tom. 149, col. 742, B). Ez a szabályzat régebbi időkre megy vissza, mert írja „*de usibus et institutis ma-*

kevesen voltak is, egy pillanatig se hagyták őket magukra. Főleg a belső iskola növendékeire ügyeltek állandóan, minden tettüket és szavukat megfigyelve, minden ártalmat vagy bűnre szolgáló alkalmat gondosan távoltartva tőlük.¹ Szerénység, hallgatás és engedelmesség azok az erények, melyek a serdülő ifjúnak ékességei.² Az iskolában minden növendéknek külön-külön ülőhelye volt (*singuli singulos truncos pro sedibus habent*), hogy egymást meg ne érinthessék; a tanító ülőhelyét pedig korlát választotta el tőlük. A gyermeknek csak tanítójával és apátjával (dékánnal, priorral) volt szabad beszélnie; más felnőtt egyénnel nem közlekedhetett s ajándékot sem fogadhatott el tőlük. A sanct-galleni Ekkehard jegyzi fel azt a kedves adomát, hogy mikor Konrád király 913-ban meglátogatta a kolostort, az előtte elvonuló kis gyermekeket (*infantes*) próbára akarta tenni s almát dobott eléjük a földre; mikor aztán látta, hogy egyikük se nyúl az almák után, megcsodálta az iskola fegyelmét (*miratus est disciplinans*) s a tanulóknak látogatása emlékére három játszónapot, azaz: három szabad napot adott (*puerolis edixit tres dies ad ludendum et tunc quidem et in posterum*).³

orum” értekeznek, azaz: a XI. századot megelőző idők hagyományait kodifikálja. V. ö. Specht, id. m. 155 s k. 1. Természetes, hogy ezeket a szabályokat időnként szigorúbban, időnként meg lazábban értelmezték.

¹ A clugny reformot követő időkben ez a szigorú felügyelet megkétszereződött. Különösen jellemző e tekintetben a *Consuetudines Cluniacenses* következő rendelkezése: *Si quis eorum (puerorum) opus habuerit in nocte ad necessarias ire, prius magistrum sonitu excitat prope se jacentem, qui surgens accendit lucernam, mittit in laternam, surgere facit alium puerum. Eorum alterutro sursum tenente laternam, medius inter illos magister incedit: sic nimirum eos ducit et reducit, nec candelam exstinguit, usque dum ambo sint recollecti.* Migne, id. h. col. 742, C. – V. ö. ugyanott col. 745. B; tov. a IX. fejezetet (*De custodia juvenum*); u. o. col. 747, D – 748, D. – Ide tartoznak még Lanfrancus decretumai [főleg a XXI. fejezet: *De disciplina puerorum* (Migne, Tom. 150 col. 506-7.)], melyekkel lényegileg megegyeznek Vilmos hirsai apát konstitúciói (Mignénél Tom. 150, col. 927-1146, különösen a *De circatoribus* és *De iuvenibus et eorum custodibus* című fejezetek).

² *Tres enim virtutes sunt, quae pueris adolescentibus magis congruunt, verecundia, taciturnitas et obedientia.* (*Tractatus de ordine vitae et morum institutione.* XII. sz.)

³ Pertz, *Mon. Script.* Tom. II, p. 84. A három szabad napot a XIX. század elejéig kikapták a sanct-galleni növendékek.

A fegyelmezés eszközei nagyon szigorúak voltak. A testi fenyítéket (mely már Sz. Benedek regulájában megvan) rendszeresen (sokszor igen csekély vétségek vagy hibák felmerülésekor) alkalmazták. A latin grammatika tanítóját nem is ábrázolták másképen, mint nyírvesszőből készült virgáccsal kezében; s ez a mondás: „az iskolai virgács hatalma alatt lenni”, a gyermekéveket s a grammatika tanulásának idejét jelentette.¹ Közmondássá vált az is, hogy „Verd meg fiadat vesszővel és meg fogod lelkét menteni a haláltól”.²

Mindezt nem a mai szemünkkel kell néznünk. A középkori tanító legtöbb esetben jóhiszeműen járt el Salamon mondását idézve, mely szerint: aki gyermekét szereti, megveri.³ Meg volt arról győződve, hogy a gyermeket már korán hozzá kell szoktatni szenvedések

¹ A testi fenyíték általánosságát bizonyító sok adat közül íme egynehány: A X. századból: Folcuini Gesta Abbatum Lobensium, ad annum 940 (Pertz, Mon. Tom. VI. [Script. IV]): Ratherius . . . filium cuiusdam viri ditissimi ... ad imbuendum litteris postulatus recepit, ad quem librum de arte grammatica conscripsit, quem librum gentilicio loquendi more Sparadorsum vocavit, pro eo quod qui ilium in scholis assuesceret puerulus dorsum a flagris servare posset. (Sparadorsum – hátkimélő.) – A XI. századból Migne, Tom. 143, col. 899 D: At vero hi, qui adhuc sub scholari ferula erudiendi essent (írja Gozechinus Scholasticus). Hasonlóképpen bizonyítja a mondottakat e századból a Consuetudines Clun. számos helye, péld. Migne, Tom. 149, col. 747, A: Item quando se levant, si tardius se levant, continua est virga super eos. – A XII. századból, Reinerus Monachus De claris scriptoribus című könyvének 16. és 17. fejezetében (Migne, Tom. 204, col. 26. A) ezeket olvassuk: Quin etian Joannes tarn spiritu quam carne illius fráter scholasticus et eruditione et officio fuit, cujus extremui ,plerumque ferulam puer, ut clavem Herculis nemo umquam plus extremuerit. Heu quoties, dum nostra exigit aut discutit opuscula, et aduncis correptas manibus obliquo tabellas oculo intuetur! Heu quoties illum Virgilii monoculum me putavi Polyphemum incurrisse ... De Nizone monacho] Proinde nos pueruli, cum ab illo doceremur, undelibet nobis iratum facile supplantabamus, ac veluti ax alto aere cadentia librantis et ferientis eludebamus verbera. – A középkori felfogást leghibebben tükrözteti a IX. századi Jonas Episcopus orléansi püspök (821-845) De Institutione Laicali c. művének egy helye: Lib. II. cap. 14. (Mignénél Tom. 106, col. 196, B).

² Otthlonus monachus (XI. sz.) Liber proverbiorum. Migne, Tom. 146, col. 323.

³ V. ö. Petrus Blesensisnek 1170 körül írtól, levelét (Denifle, Chart. I. p. 25-27), melyben sűrű hivatkozás történik az idevágó ótestamentomi helyekre. Általános elvül kimondja a levélíró: „enormiter peccat, seque vite aliène reum constituit, qui viros in etate tenera nimia familiaritate et suavibus verbis emollit”.

elviseléséhez, ennek legalkalmasabb módja pedig a test megfenyítése. A kor erkölcsi is nyersebbek voltak s az akkori nemzedékek fizikuma is ellenállóbb volt. A verésben a középkori tanuló gyermekek nem is láttak valami kegyetlenséget (mint ahogyan nem láttak benne ilyent rövid idővel ezelőtt az angol public-schoolok növendékei). Tudomásunk van egy középkori iskolai ünnepről, melyet a virgács ünnepének hívtak (virgidemia). A tanulók tanítóikkal együtt kivonultak az erdőbe s itt vágták és gyűjtötték össze a virgácsnak való mogoróvagy nyírvevesszőket, melyeknek súlyát majdan hátukon kellett érezniök. Munkájuk végeztével játszottak és szórakoztak az erdőnek egy tisztásán, aztán ozsonnát kaptak szüleiktől vagy tanítóiktól s estefelé tréfálkozva és kacagva tértek vissza fenyítésük eszközeivel a városba.¹

70. A tanulógyermekek napirendje. – A kolostori iskolák növendékeinek napirendje a szerzetesekéhez alkalmazkodott; különösen a zsolozsmához. A nap 24 órájából 4 óra esett zsolozsmára; a többi idő pihenésre vagy tanulásra volt szánva. Mihelyt az éjszakai vigiliákra hívó harang megkondult, a növendékek is templomba vonultak és zsolozsmáztak. Ennek utána megint alhattak, a hajnali dicséretig, a felkelés idejéig. Hat órától kilencig iskolában voltak; azután misét hallgattak s az istentisztelet végeztével következett a Capitulum, azaz: mindnyájan összegyűltek egy tágas terembe, ahol válogatott részleteket olvastak fel nekik a martyrologiumból és a Regulából; továbbá itt és ekkor gyóntatta meg az apát vagy a perjel (ill. dékán) a növendékeket² s ekkor ment végbe – hihetőleg nagyobb kihágásokért – a virgácsal való nyilvános megfenyítés (Pueri in capitulo suo vapulent).³ Az ebédet

¹ Welton: History of Physical Education (Első fejezete Welpton „Principles and methods of Physical Education, London, 1908” c. művének) 28 s. k. 1.

² Disciplina Farfensis (olasz klostrom), cap. 27. Migne, P. L. Tom. 150, col. 1271, B-C. (prior in capitulum illos ducat, et post confessionem ad scholam reducat).

³ A káptalanról vette nevét az Officium capitulandi (Pertz, Script. II. p. 95), vagyis a testi fenyítés köteles tisztsége. V. ö. Du Cange, s. v. capitulare. Innen ez a mondás: Dare alicui capitulum = aliquem reprehendere et verbis castigare

déltájban (½12-kor) költötték el a refectoriumban; ételeik ugyanolyanok voltak, mint a szerzetesekéi; csakhogy a kisebb gyermekeknek, tekintettel korukra és fejledező szervezetükre, általában megengedték a húsételt. Ebéd után a növendékek pihentek három óráig s ezután megint iskola következett vecsernyéig. Összesen hat órát tanultak naponként.

Hú képet ad minderről egy tréfás párbeszéd, mely a latin nyelvtanítás céljaira készült s egy XL század-beli gyakorlókönyvben található:¹

Tanító: Gyerek, mit műveltél ma?

Tanítvány: Sokat. Éjjel, mikor hallottam a jeladást, felkeltem ágyamból, elénekeltem a testvérekkel a nocturnát; azután énekeltünk minden szentekről és elénekeltük a reggeli dicséretet; majd a primát s a hét zsoltárt a litániával és az első misét; azután a tertiát és az első nappali misét; azután elénekeltük a sextát; és ettünk, ittunk, aludtunk; majd megint felkeltünk nónát énekelni és most itt vagyunk nálad, hogy meghallgassuk, mit fogsz nekünk mondani?²

Tanító: Mikor fogjátok elénekelni a vesperast és a cõm«pietoriumot?

Tanítvány: Ha megjön az ideje.

Tanító: Kaptál ma verést? (Fuisti hodie verberatus?)

Tanítvány: Nem, mert ma vigyáztam magamra.

Tanító: Hát társaiddal hogyan áll a dolog?

Tanítvány: Mit kérdezed? Nem merem feltárni előtted titkainkat. Mindenki tudja, hogy kapott-e verést vagy sem?

Tanító: Mit eszel naponta?

¹ Colloquium ad Pueros Linguae Latinæ Locutione exercendos. – A latin szöveg angol-szász] interlineáris fordítással Thorpe gyűjteményében: *Analecta Anglo-Saxonica. A Selection in prose and verse from Anglo-Saxon Authors of various ages. New edition. London, 1868, p. 18-36.* A fent közölt részek: 33-35. 1. A párbeszéd szerzője eredetileg Alfric (Aelfric) of Canterbury (mh. 1006); kibővítette tanítványa Alfric Bata (mh. 1051). V. ö. Allibone, *Diction, of Engl. Littérature* (London, 1859), s. v. Alfric.

² A karének (zsolozsmázás) rendjet közli pl. Sicardus Cremonensis (XIII. sz.) a *Mitræ* IV. 3-ban (Migne, Tom. 213, col. 159, C – D): *Quater in nocte, scilicet: vespertino, completorio, nocturno et matutino; quater in die, scilicet prima, tertia, sexta et nona.* – V. ö. Anseimus, *Havelbergensis Episcopus* (mh. 1158): *Liber de ordine canonicorum regularium, cap. 19: de signis horarum* (Migne, Tom. 188. col. 1106, C – 1107, A).

Tanítvány: Én még húst eszem, mert gyermek vagyok, aki a virgács hatalma alatt áll (Adhuc carnibus vescor, quia puer sum sub virga degens).

Tanító: Azonkívül mit eszel?

Tanítvány: Főzeléket, tojást, halat, sajtot, vaját, babot; általában mindent, ami tiszta, hálásan megeszek.

Tanító: Nagytű (valde edax) vagy, ha mindent megeszel, amit eléd adnak.

Tanítvány: Olyan falánk (vorax) nem vagyok, hogy egy étkezés alatt mindegyik ételből ehessem.

Tanító: Hogy-hogy?

Tanítvány: Egyszer az egyik, másszor a másik ételből eszem, mértékletesen, miként szerzeteshez illik, -nem pedig falánk módon, hiszen nem vagyok dőzsölő ember (quia non sum gluto).

Tanító: És mit iszol?

Tanítvány: Ha van, sört; ha nincs, vizet.

Tanító: Bort nem iszol?

Tanítvány: Nem vagyok olyan gazdag, hogy bort vehessek magamnak; de a bor nem is gyermekek és balgák, hanem csak öregek és bölcsek itala.

Tanító: Hol alszol?

Tanítvány: A dormitoriumban, a testvérekkel.

Tanító: Ki kelt fel éjjeli zsolozsmára.

Tanítvány: Néha meghallom a jelzést és felkelek; néha a mesterem ébreszt fel, keményen, virgáccsal.

71. A diákelet néhány derűs vonása. – A fentebb közölt adatok, melyek nagyjából rendi szabályokban találhatóak, azt a látszatot keltik, mintha a kolostorban nevelt gyermekek élete mindvégig dermesztően egyhangú, végtelenül komor, sőt gyötrelmes lett volna. De a valóságban ez az élet még sem volt egészen híjával a derűs hangulatnak. A legkomolyabb tárgyú kolostori krónikák és szerzetesi életrajzok borús felhőzetén is átszűrődik egy-egy melegítő fénysugár, mely megsejteti, hogy a tanulóktól ott sem lehetett egészen megvonni a játékot, a kedélyes szórakozást, az egészséges testmozgást és mindazt, ami nélkül elsenyved a gyermek. S a mindig csak ütlegelni kész Orbiliusok mellett

találkoztak nagy számmal jóságos tanítómesterek, akiknek keze nemcsak sújtani, hanem áldani is tudott.

A sanctgalleni iskoláról azt írja Notker Labeo,¹ hogy szabad napokon, amikor szünetelt a virgács és hallgatott a felvigyázó,² mindenféle testgyakorlatokat végeztek a tanulók: versenyt futottak, birkóztak, célba dobtak stb. „Bármilyen kivételes is a középkor kolostori iskoláiban az ilyen világias szórakozás, a felhozott eset mégis mutatja, hogy koronként szabadabb szellem is tudott érvényesülni.

A nagyobb kolostorok tanulóinak évenként külön örömnépök volt, melynek sikeréhez e célra szerkesztett versecskékkal, dalokkal, mondókákkal a tanítók is hozzájárultak. Sanct-Gallenben a X. században az volt a szokás, hogy Szent Katalin napja (nov. 25) előtt való vasárnap a tanulók iskolai apátnak tették meg legjobb viseletű és legszorgalmasabb társukat, ki viszont két gyermeket káplánjának választott. December 13-án a rektor a gyermekapátot és káplánjait a templom ajtaja elé vezette, miközben a kórus elénekelt a Te Deumot. Erre az apát és káplánjai levetették saruikat és csuklyájokat, s tanulórsaikkal (alattvalóikkal) versenyt futottak a főoltárig. Ha nem előzték meg a többieket, 4 itce bort fizettek büntetésül; ha elsők lettek, az apát díszes karszékben fogadta az eléje járulókat. A gyermekek fáradozásuk jutalmául almát, körtét, süteményt kaptak, de vízzel is leöntötték őket. Az ünnep folytatódott december 28-án, Apró Szentek napján, amikor konyha és pince minden jóval szolgált a tanulóknak. A vecsernye után az iskolai apát káplánjaival együtt fellépett egy asztalra, karkísérettel elénekelt néhány latin éneket, keresztyével megáldotta a népet, aztán leszállott emelvényéről, s ezzel véget is ért rövid dicsősége.³

A későbbi századok forrásszerű emlékeiben is mindig akad egy-egy vonatkozás vagy célzás, egy-egy

¹ V. ö. Arx, id. m. I. 259.

² Ephelis nulla hodie sint quaeso flagella, Circator sileat oculosque videndo reflectat.

³ P. Gabriel Meier, id. m. 24-25 I.

elejtett szó vagy alkalmi hasonlat, egy-egy adoma vagy igaz történet, mely gyaníttatja, hogy az iskolai életnek akkor is megvolt a maga poézisa, néha talán nagyobb is, mint az iskoláztatás későbbi korszakaiban. Űde légkörben érezzük magunkat, ha például arról a derék tanítóról olvasunk,¹ aki, mikor monostorából útra szólítják hivatalos dolgai, magával viszi kedves tanítványát, „hogy az ő elméjét, melyet a tanulóifjak sokaságában felismerni és kedve szerint próbára tenni” nem tudott, négy szem közt vizsgálhassa meg behatóan. „S gyakran megtörtént,” beszéli a tanító, „hogy lovaglás közben is tanulással töltöttük az egész napot; majd olvastuk a leckét, mely nem volt rövidebb, mintha az iskolában foglalkoztunk volna vele (quam si in scholis ad hanc vacaremus); majd útközben a költészet verses játékaiban gyönyörködtünk (nunc poetisando per viam metro collusimus); majd a próza versenypályájára (ad prosaicam pálaestram) tettük át gyakorlatainkat, majd valami egyszerű szövegen mértük össze elménket, gyakran meg beleizzadtunk a szillogizmus csatározásaiba (saepe sillogisticis cavillationibus desudavimus)”. Ez az elbeszélés a X. század második feléből való életrajzban olvasható. Egy másik ilyen becses emlék az a bizalmas levél,² melyet Gozechinus Scholasticus a XI. század közepe táján írt egy volt tanítványának. A levél tele van kedves iskolai reminiscenciákkal, melyek a tanító és tanítvány között kifejlett meleg érzelmi közösségről tanúskodnak.

Lelki testvérének és fiának Valcherusnak minden jókat kíván testvére Gozechinus!

Ha visszagondolok arra a sokféle baráti szívésségre,

¹ Thangmari Vita Beati Bernwardi cap. 1. (Pertz, Mon. Tom. VI. [Scr. IV.] 754 kk. 1.)

² Migne. P. L. Tom. 143. col. 885, A-887, D. (A szöveg helyenként nagyon romlottnak látszik; ilyenkor szabadabb a fordítás is: inkább a megsejthető értelmet adja, mint a szó szerint való fordítást). – Fölötte érdekes Gozechinusnak egy másik levele (Migne, ibid. col. 899), melyben panaszkodik, hogy már túlvan a megállapított életkoron s még mindig tanítania kell, holott a tanári munkásságnál „nihil difficilium sub sole geritur, vei quod magis operarii sui vires exhauriat.”

metyeket nekem pusztá szempillantásomra megtettél, sokszoros hálát, tartozást érzek irántad, szerelmetes fiam, még pedig nemcsak a régi idők édes, kellemes és kedves emlékei miatt, hanem azért is, hogy új tisztvedben oly készségesnek mutatkoztál. Csakugyan elküldted nekem azt a könyvet, melyet kértem, s mely a te ujjaid nyomait viseli; megmutattad, mily nagyra becsülsz engem, s mennyire nem tekinted mellékes dolognak azt, amiről tudod, hogy az én óhajtasom. Ez a könyv annyira fel-újítja bennem mind azt a sok szeretetet, melyet azelőtt tanúsítottál irántam, mintha most is a maga teljességében szemem előtt volna. Régen vártam, hogy elküldöd; s amikor most megláttam, mikor kezembe vettem, s a te ujjaid vonásait, sőt saját magadat felismertem benne, irántad való szeretetem újból lánggra lobbant, oly erősen, mintha előbb nem ismertelek és nem szerettelek volna. Most igazán diadalmaskodik a lelkem, Hogy valamikor magam vezetem kezemmel tanulatlan ujjaidat az írásban (quod rudes articulos tuos aliquando ipse manu mea ad scribendum direxerim) és hogy a rosszul formált betűket s más effélé, amiben hibázik a zenge életkor, a hátadba vertem bele (quodque male formatos apices caeteraque id genus, quae tenera peccat aetas, super dorsum tuum cuderim). Csemeténkről le akartam nyesni a fölösleges hajtasokat és a túltengő lombot, hogy majdan növekedésében és gyümölcseiben gyönyörködhessem. Mert kicsoda ültet szőlőkertet, és terméséből nem akar részesedni? Én azonban sokszorta arattam munkám édes gyümölcset, mert amit ültettem és öntöttem, annak Isten gyarapodást adott; de senkitől sem áradt felém oly annyira szapora áldás, hogy miatta a te részedről ne mosolyoghatna reám szüntelenül a jó termés bősége.

S vajha mind a két hallgatótermünk összes növendékeit ilyenekké neveltem volna: Vajha öregségünknek csak még egy ilyen támasztékát találhatnák közöttök! De sajnos, a próféta isteni szózata szerint ma felneveljük és felmagasztaljuk fiainkat, holott ők maguk nagyon kevés kivétellel megvetik azokat, kik felmagasztalják őket. De vigyázzanak az ilyenek, hogy amiért a jóra intő atyát megvetették, meg ne fossza őket az atyák Atyja az örökkévalóság végrendeletétől.

Te pedig, szerelmetes fiam, végezd be, amibe belefogtál. Gyarapítsd és jobbitssd, ami jót tőlem kaptál, s ne hagyj fel soha azzal a sok megszámlálhatatlan jóssággal, melyért az, aki

engem eléd helyezett, az örökkévalósággal fog megajándékozni. S ha olyan jóságosnak mutatkozol irántam, ez se nem új, se nem szokatlan; hiszen mikor még az iskolai virgácsot nyögted (cum adhuc sub scholari fleres ferula), ugyanolyan jó szívvel szolgáltál nekem; s amit a többiektől csak a félelem csikarhatott ki, azt te – mint az ilyen lelkülettől másként nem is várható – a magad jószántából tetted meg; úgy hogy egészen az én ajkamon csüngtél, s szavaimból egyet se engedtéél a földre hullani. S ha az ilyenekért, úgyszintén az erénynek egyéb jelei miatt, melyekkel kitüntél, már mint gyermeket megszerettelek, életkorod haladtával napról-napra szebb reményt tápláltam felőled, látva nagy buzgóságodat olvasmányaid homályos helyeinek megfejtésében, s fűrgé elmédnek átható élet és éberségét finomságok megérzésében;¹ úgy¹ hogy addig, amíg többi hallgatóink mesterök tanítását sem élőszóval, sem írásban elérni nem tudták, te mintha egész mesteredet magadba szívta volna . . .

Mikor pedig felserdültél s jó erkölcsöid és tisztaságod miatt örömömre mindig velem voltál, mi volt nekem náladnál kedvesebb és szeretetreméltóbb? . . .

S ha aztán külső dolgaimtól nem lehetett szabadulnom, kiségitő tiszted korlátai közt távol levő tanárodaként helyettesítetted, hogy ami szövevény vagy bonyodalom'akár a theológia, akár a filozófia területén olvasás és vitatkozás közben felmerült, azt (magad is ágas-bogas észjárású ember lévén) éleselméjűen kibogoztad és a kételkedőknek kívánságuk szerint eleget tettél...

72. Az elemi ismeretek. – Mikor a kis 5 -6 éves gyermeket bevették a kolostorba, mindenekelőtt *imádságra* tanították. Meg kellett tanulnia, habár még csak anyanyelvét beszélte és értette, a latin Miatyánkot, a Hiszekegyet, az úgynevezett Athanasius féle szimbólumot és a zsoltárokat. Mindez körülbelül három esztendeig tartott s közben kezdetét vette az *olvasás és írás* megtanulása is.

Az olvasást egészen módszertelenül tanították. A betűk kis lapokra voltak felírva, ezeket állandóan szemléltette a tanító. Mikor már ismerték a gyermekek

¹ Az eredeti szöveg betű szerint nem ad logikus értelmet: „sagacitatem, vigilantiam, acumen alacris ingenii ad fugám (!) subtilium rerum”. A *fugam* szóban nyilván valami korruptéla rejlik.

a betűket, kezükbe adták a zsoldárkönyvet s ezen a szövegen tanították meg lassanként az összefüggő olvasást. Egyidejűleg, de nem az olvasással kapcsolatosan folyt az írástanítás. Ezt olyanféleképpen tanították, mint a római iskolamesterek. Előbb a tanító írta le a betűket a gyermekek viasztábláira,¹ azután a növendékek végighúzták stílusukat a táblára írt betűk barázdáin. Ezek voltak a bevezető gyakorlatok, melyek a betűk írásához szükséges ujjmozdulatok elsajátítására szolgáltak. Következett a mintáról való lemásolás, szintén viasztáblán. Csak mikor ekként némi *ügyességre* tettek szert a fiúk, vette kezdetét a hártján vagy papiroson való írás íróvesszővel (tollal) és tintával. Voltak egyesek, a nagyon szépen írók, akiknek a másolás élethivatásuk lett. Tudományos műveltség nem mindig járt együtt ezzel a készségükkel; innen némely kéziratnak tetszetős, de nem hibátlan írásszövege.

Az elemi ügyességekkel párhuzamosan folyt a gyakorlati *énektanítás*, melyre nagy súlyt helyeztek, hogy a gyermekeket mielőbb bevonhassák az egyházi énekbe; továbbá az elemi *számolás* ujjakkal és fejben.

Mindezekhez járultak az első három esztendőben a latin nyelv elemei: a latin ejtés szabályai, a rendes deklináció és konjugáció; szókincs megszerzése, ami végből szógyűjtemények és szótárak állottak rendelkezésre. (*Gemma gemmarum, Catholicon, Modus Latinitatis*). Előmozdította a nyelv megtanulását, hogy a kolostor falain belül a társalgás szabályszerű nyelve a latin volt.² A harmadik évben már kis olvasmányokkal is foglal-

¹ Wattenbach, Schriftw. im Mittelalter 3. kiadás. Leipzig, 1896, p. 76-79. – Warncke: Mittelalterliche Schulgeräte im Museum zu Lübeck. Zeitschrift für Gesch. der Erziehung und des Unterrichts, II. évf. Berlin, 1912: 227-250. 1. (a talált viasztáblák fényképeivel és szövegükkel) – V. ö. Rómer Flóris: Egy középkori kolostori-iskola felszerelése (regensburgi domonkosok). Magyar Sión, IV. (1866): 107-110.

² V. ö. Anselmi Havelbergensis Episcopi (mh. 1158.) Liber de ordine Canonicorum Regularium cap. 18: In quo nimirum opere hoc ad honestatem simul et exercitii rationem spectare credimus, ut non vulgari lingua, sed Latina sermones necessitatis et utilitatis conserant Migne, P. L. Tom. 188, col. 1106, B. Nee ausus est quisquam coram magistro lingua barbára loqui. Vita S. Adalberti Episcopi, Pertz. Mon. Tom. VI. (Script. IV), p. 597.

koztak: főként a *Distichia (Disticha) Catonis* cím alatt ismeretes erkölcsi közmondások és szólások voltak használatban, továbbá Phaedrusnak vagy Avianus aeposusi meséinek a kis iskola céljaira készült feldolgozásai, esetleg könnyű, párbeszédes olvasmányokat tartalmazó gyakorlókönyvek.¹ Meg kell jegyezni, hogy rendszerint csak a tanítónak, jobb esetben néhány tanulóknak volt meg a maga könyve. Az emlékezetből való tanulás rendes és megszokott dolog.

73. A hét szabad mesterség. – Csak ennek az alapvető tanulmánynak végeztével került a sor a hét szabad mesterségre (*Septem artes liberales*).² Első körvonalai már a görögöknél feltűnnek: a rendes műzsái nevelés magában foglalta a nyelvi, irodalmi és bölcséleti tárgyakat, Platon elmélete pedig a reális tudományokat. Rendszerbe azonban csak az alexandrinusok szedték (*εγκύκλιος παιδικα* vagy *ή τν κόκλω παιδαία*), akiktől átvették a rómaiak. Varró – mint fentebb láttuk – kilenc szabad mesterséget ismer s az ő nyomán indult Isidorus, míg Martianus Capella, Boethius, Cassiodorus és az angol-szászok a görög hagyományhoz ragaszkodva megint hét tudományt foglalnak bele a szabad mesterségek körébe. Ezek: a grammatika, retorika, dialektika (néha ily rendben: grammatika, dia-

¹ V. ö. regensburgi Szt. Emmeramus kolostorhoz tartozó Othlonus Monachusnak (1067 kör.) *Liber Proverbiorum*át, mely az első latin oktatás céljaira készült. A Bevezetésben a szerző ekként ajánlja ezt a tankönyvet: „*Proverbiorum autem hic collectorum dictis parvuli quilibet scolastici, si ita cuiquam placeat, possunt apte instrui. Sunt enim multo brevioris et planioris sententiae, quam illa fabulosa Aviani dicta; sed et utiliora, quam quaedam Catonis verba, quae utraque omnes pene magistrí legere soient ad prima puerorum documenta.*” (Migne, Tom. 146, col. 300-301). összesen mintegy 1300 közmondást tartalmaz ez a kis könyv, nagyobbára a Szentírásból.

² Abelson fent idézett művén (*The seven Liberal Arts*) kívül, melyben a középkori tan- és kézikönyvek összeállítása becses, ajánlható Anderson összefoglaló tanulmánya (*A Study of mediaeval schools and schoolwork*) a Stanley Hall szerkesztette „*The Pedagogical Seminary*” című amerikai folyóiratnak XIV. (1907) évi folyamában (223-280. 1.) – A középkori olasz könyvtárak egész tankönyvvállományát szakok szerint (grammatikák, retorikák, glosszáriumok, latin klasszikusok, geometriai és aritmetikai művek, jogi tankönyvek) jegyzékbe vette Manacorda, id. m. II. részének 338-377. lapjain.

lektika, retorika); aritmetika, geometria, asztronómia, muzsika. Az első három megadta azt, amit a középkorban általános műveltségnek tartottak: mert aki jól tudott latinul írni és beszélni s a logika szabályai szerint tudott gondolkodni és vitatkozni, azt művelt embernek mondták: az utóbb nevezett négy tudomány alaposabb ismerete ellenben az egyéni hajlandóságtól és többféle lehetőségtől függött: csillagászatot például csak abban a kolostorban tanítottak, melynek volt reá alkalmas tanára. így volt hihetően a zeneelméletnek ama' részeivel, melyek az egyházi zene gyakorlati szükségleteinek határait meghaladták.

Az első három tudomány összefoglaló nevetrvivium, mely szó a rómaiaknál három utcára nyíló térséget jelentett, ahol néha az iskolamesterek tanították a gyermekeket szabad ég alatt: az utóbbi négy tudomány neve quadrivium, mely elnevezés hihetően a trivium analógiájára készült akkor, mikor már emennek eredeti értelme feledésbe ment. Más elnevezésekkel is találkozunk azonban. A quadrivium tárgyait például matematikai vagy fizikai tárgyaknak is hívják.¹

74. A latin nyelv. – A kolostori iskolának legfontosabb tantárgya a latin nyelv. Csak aki elsajátította, vehetett részt magasabb szellemi életben. Értékes ismer-

¹ Hrabanus Maurus: De instit. cleric. Lib. III. cap. 21: Heac (sc. mathematics) dividitur in arithmetica, musicam, geometriam, astronomiam (Migne, P. L. Tom. 107, col. 398-399). – A Beda Venerabilisnek tulajdonított De Computo c. műben: Discipulus: Physica vero quot divisiones habet? Magister: Quatuor, id est: arithmetica, geometriam, musicam, astronomiam (Migne, Tom. 90, col. 650, A). Még Joannes Saresberiensis is" (XII. század) a Metalogicus I. könyvében (Migne, Tom. 199, col. 839) ezt az értelmezést adja: Neque enim doctore egebant in aperiendis libris aut quaestionibus dissolvendis hi, quibus aut ratio Trivii omnium sermonum, aut Quadrivii lex totius naturae sécréta exponebat. – Ellenben ugyancsak a XII. században Dominicus Gundissalinus pontosan megkülönbözteti a fizikát a matematikától. „Prima autem pars diuisionis dicitur sciencia physica siue naturalis, que est prima et infima; secunda dicitur sciencia mathematica sine disciplinai!, que est media.” A matematikának 7 része van Gundissalinus felosztása szerint: aritmetica, geometria, musica et astrologia, sciencia de aspectibus (optika), sciencia de ponderibus, sciencia de ingeniis (felfedező tudomány). (De diuisione philosophiae. Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters, herausg. v. Bäumker u. Hertling. IV. kötet. 2. és 3. füzet. Dr. Bauer [Ludwig] recenziójában. Münster. 1903. p. 14-15. 31.)

retet csak latin nyelven írt könyvekből lehetett meríteni: tudományos tárgyról, elméleti kérdésekről, köz- és magánjogról, teológiáról és filozófiáról csak latin nyelven lehetett írni és beszélni, mert a nemzeti nyelvek csiszolatlanok és fejletlenek voltak, vagy legföljebb költői előadást tűrtek meg. Nemzeti nyelven írt tudományos könyvet igen keveset találunk a középkorban. Mihelyt elvontabb gondolatot kellett kifejezni, a nép nyelve elégtelennek bizonyult. Emellett a latin nyelv a római egyház nyelve, a Szentírás nyelve, a törvényhozás és közigazgatás nyelve, a nemzetközi érintkezés szerve. Nem lehet tehát csodálni, hogy az iskola minden igyekezetét e nyelv alapos megtanítására fordította. Sok gáncot szórtak a középkor latinságára. Elnevezték esetlennek, alantjárónak, barbárnak. Bizonyos, hogy nem volt sem klasszikus, sem hibáktól ment; sőt voltak korszakok, melyeknek írói stílusérzék és alapos grammatikai tudás nélkül fogalmaztak. A kérdésnek van azonban más oldala is, mely előtt a szubjektív kritika hívei rendszerint szemet hunynak. Nem szabad feledni, hogy a középkori latin nyelv egy élő és folyton fejlődő organizmus.¹ A nyelvhasználat tárgyai az első keresztény századtól a XV. század elejéig tartó hosszú idő alatt folyton-folyvást változnak, alakulnak, szaporodnak, fejlődnek. A nyelvnek alkalmazkodnia kellett a fejlődésnek e folyamatához. Csak gondoljunk a skolaszticizmusra s arra, hogy az eszméknek ez az új világa mily tömérdek új műszót és kifejezést hozott létre, mily finom disztinkciókat kívánt s mennyire megváltoztatta az értekező, kifejtő, bizonyító stílust. Minderre a klasszikus latin nyelv, melynek merevsége a görög filozófiai művek első átültetőjének, Cicerónak már oly sok gondot és szinte legyőzhetetlen nehézségeket okozott, nem volt elégséges; egyrészt hajlékonyabb, idomíthatóbb, képezhetőbb, másrészt sűrítőbb, tömöríthetőbb, összefoglalásokra alkalmasabb nyelvre volt szükség. Így keletkeztek idő folytán azok a szók, szófűzések és mondattani sajátságok, melyek kétségbeejtik a cicerói

¹ V. ö. Traube, id. m. 31-121. (Die lateinische Sprache des Mittelalters). – Tov. Taylor, id. m. II. köt. 148-185. 1.

stílus ínycenceit, de tényleges szükségletnek feleltek meg, s a klasszikus nyelv eszközeivel vagy semmiképen, vagy csak erőtlenül, hiányosan és félreértésre alkalmas módon lettek volna pótolhatók.

75. A latin grammatika. – A latin nyelv nagy tudományos és művelődési jelentősége szükségessé tette alapos elsajátítását. Erre szolgálta grammatika. A középkorban sokkal többet értettek rajta, mint ma. Nemcsak az alaktan és mondattan tették részeit, hanem beletartozott a stilisztikának egyik-másik ága, meg a metrika, prozódia és ortográfia is. A *stilisztikai* rész a figurákat és trópusokat tárgyalta, különös tekintettel ama misztikus írásmagyarázatra, melyet Sz. Ágoston, Cassiodorus, Nagy Gergely és Sevillai Izidor honosítottak meg. Anyagáról tájékozathat Bedának: *De Schematibus et Tropis Sacrae Scripturae* című tankönyve.¹ A *metrika* a mérték szerint való latin ejtésre és a mértékes latin verselésre² tanította meg a merőben más módon ejtő és verselő germán eredetű népeket. Tartalmával ugyancsak Bedának egyik tankönyve ismert meg.³ A *prozódia* jelentette a hangsúlynak és a szüneteknek elméletét, vagyis azt, hogy hol kell a hangot felemelni vagy lebocsátani, s hol kell szünetet tartani az olvasásban s az éneklésben. Fontos volt ez mind a Szentírás hangos lekióijában, mind a Cantus Gregoriánusban. Az *ortográfia* nemcsak a helyesírás szabályait foglalta magában, hanem sok más különlegességet is, melyeket ma a nyelvtan alaktani és mondattani részeiben, vagy a frazeológiában, esetleg a szóképzés-tanban találunk meg. Erről mind Beda, mind Alkuin tankönyvei tanúskodnak.⁴

¹ Halm: *Rhetores Latini Minores*, Lipsiae. 1863. p. 607-618.

² Néhány kolostorban virágzó latin költészet kifejlődésével találkozunk. így pl. a IX. és X. század folyamán St. Gallenben és Reichenauban. V. ö. Paul von Winterfeld: *Die Dichterschule St. Gallens und der Keichenau unter den Karolingern und Ottonen*. Neue Jahrb. 1900. évf. 341 – 361. 1.

³ *De arte Metrica liber*, ad Wigbertum Levitám. Migne, Tom. 90. col. 150-176.

⁴ Beda: *De Orthographia liber* (Keil, Gramm, Lat. VII. 261-294). Pl. Alaktani jelenségek: *Agilis agillimus, non agillissimus, et in adverbis acerrime et*

A grammatika középkori tanításában két korszakot lehet megkülönböztetni. Az elsőben, mely megelőzte a skolaszticizmust, a grammatikát tekintették a legfontosabb tantárgynak; a másodikban háttérbe szorította a dialektika. A skolaszticizmus előtt a nyelvtan önálló diszciplína volt, mely egyedüli feladatának tekintette, hogy a nyelv szabályait megállapítsa és megismertesse; a második, skolasztikus korszakban beleolvad mintegy a dialektikába, mely a nyelvben és nyelvtanban is a gondolkodás törvényeit kereste. Ez a felfogás legvilágosabban a XII. századbeli Joannes Saresberiensis *Metalogicus*ának I. könyvében nyilvánul. A trivium itt voltaképpen egészen logikává szélesedik, melynek egyik része a grammatika. A nyelvtan és a gondolkodástan szoros kapcsolatban vannak (*haec autem est illa dulcis et fructuosa coniugatio rationis et verbi*). Maga a logika nemcsak okoskodásra, hanem beszélésre is megtanít (*sive ratiocinandi vias doceat, sive omnium sermonum regulam praebeat, profecto dissipant, qui eam dicunt esse inutilem*). A nyelvtan összes szabályai racionálisak.¹

A jeleztem két korszak különböző jellemvonásai a tankönyvekben is tükröződnek. Az első korszak tankönyvei mind Donatuson és Priscianuson alapulnak, eléggé világosak s példákkal bővelkedők; a második periódusba sorozható művek módszere okoskodó, előadásuk száraz, példa-anyaguk vagy csekély, vagy egészen hiányzik.³

agillime | Audeo audes perfectum facit ausus sum | Aes singulari tantum numero gaudet, et quamvis aera dicamus, tamen ceteris casibus non utimur. | Helyesírás: Aegyptum cum in scriptura dividere vis, ρ sequenti syllabae jungis. j Szinonimika: Accidunt mala, contingunt bona, eveniunt utraque | Agnoscimus quae nobis exciderant, cognoscimus ignorata et invisita. | Mondattan: Quod et quia et cur et quare verbis subiuncta aliquando indicativum verbum trahunt, aliquando coniunctivum etc. – Alcuini *Orthographia* (Keil, VII. 295-312): Bile, si fel significat, per b, si abiectum aliquid, quod est vile, per v scribendum est j Citra paene eandem significationem habet quam eis, nisi quod propriis nominibus eis et appellativis citra saepius praeponi solet: eis Rhenum, eis Alpes, citra forum etc.

¹ Migne, Tom. 199, col. 823-852 V. ö. Baebler, *Beiträge zu einer Gesch. der lat. Gramm. im Mittelalter*. Halle, 1885. 75-94.

² Abelson, id. m. 36. s k. 1.

Donatusnak kis nyelvtana, az *Ars minor* az oktatás alsó fokain szolgált bevezető tankönyvül.¹ Magasabb fokon vagy a terjedelmesebb *Ars maior*² használták, vagy *Priscianus* nyelvtanát (*Institutiones Grammaticae*),³ melynek népszerűségét az a tény mutatja, hogy körülbelül 1000 kézírata maradt reánk a középkorból. Két része van: *Priscianus maior* vagy *volumen maius* 18 könyvben (alaktan, prozódia, metrika, ortográfia) és *Priscianus minor*, vagy *volumen minus* két könyvben (a mondattan alapvonalai). Ezekon kívül számos kompendium volt forgalomban (Pl. az ú. n. *Excerptio de arte grammatica Prisciani*).⁴

A XII. század végén (1199-ben) írta meg Alexander de Villa Dei (másként Alexander Gallus) nevű szerzetes a *Doctrinalét*,⁵ mely 2645 leonin versbe foglalja (*Priscianus* alapján) a nyelvtannak egész anyagát. A XIII. század közepén már hivatalos tankönyve a párisi egyetem iskoláinak s utóbb hihetetlen népszerűsége tett szert, mely csak a XV. század végén, Laurentius Valla diadalmos támadásai után, enyészett el.⁶ Az emlékeztető versekbe (versus memorialesekbe) szedett grammatikáknak, a *Despautère*-eknek és *Alvarik*knak ez az őse, úgy

¹ Keil, *Gramm. Lat.* IV. 355-366; Schanz, *Gesch. d. röm. Litt.* IV, I, p. 145-149.

² Keil, *ibid.* 367-402. Schanz, u. o.

³ Keil, *ibid.* II, I-III, 384 (*Maior*); III, 385-528 (*Minor*).

⁴ E tankönyveket hazánk kolostori, káptalani és székesegyházi iskoláiban is használták a középkor végéig. L. Békefi, *A m. népoktatás tört.* 233-239. 1.; Ugyanaz; A káptalani iskolák tört. 249-252; 253-255.

⁵ Hiteles szövegét kiadta Th. Reichling a *Mon. Germaniae Paedagogica* XII. kötetében.

⁶ Eddig 228 kéziratát ismerik. Ezek közül kettő Budapesten van: egyik a Magyar Nemzeti Múzeum 111. számú középkori latin papíros-kézírata, amely a *Doctrinale* III. könyvét tartalmazza; a másik a Budapesti Egyetemi Könyvtár 24. számú Korvin-kódexe (72 negyedréti folio levél); tartalmazza az egész *Doctrinalét* sorközi magyarázatokkal. Kiadásainak száma Reichling szerint 267 (az 1502. évi megvan a M. Nemzeti Múzeumban). Birtokomban van egy 1515. évben Nürnbergben nyomtatott részleges kiadás e címmel: „Alexandri Galli doctrinale emendatum prime et secunde partis” érdekes címképpel, mely a grammatika tanítóját virgáccsal a kezében ábrázolja gyermekek közt. Ezt mintegy kiegészíti az esztergomi főegyházmegyei könyvtárban őrzött 1519. évi *pars tertia* et *quarta*, melynek leírását és címkéjét (már idősebb tanulók láthatók rajta) Békefi adta: *Kápt. isk. tört.* 256-258. 1.

látszik, kitűnő szolgálatokat tett oly korban, mikor az iskola az emlékezetet oly nagy mértékben próbára tette (tantum scimus, quantum memoria tenemus). A Doctrinálén kívül használták még a középkor utolsó századai-ban Eberhardus Bethuniensis Graecismusát s még vagy 8-10 tankönyvet, köztük Duns Scotusnak Grammatica Speculativa című művét, mely tipikusan példázza a skolasztikusok nyelvtani módszerét.

Az említett művekkel azonban a középkori grammatikai tanulmány iskolai segédeszközei korántsem merültek ki. Hozzájuk számítandók a szótárak és szógyűjtemények, melyekre nemcsak a rendszeres szótanulás érdekében, hanem a grammatikával párhuzamosan haladó *irodalmi tanulmány* sikere okából is nagy szükség volt. A római grammatikai iskola hagyományait folytatva, a középkori iskola is költők műveit olvastatta a nyelvtannal kapcsolatosan.

76. Latin írók. – Kik voltak e költők? Részben klasszikusok, mint Virgilius, Horatius, Ovidius (Metamorphoseon és Tristium libri), Terentius, Stadius és Lucanus, részben a keresztény latin költészet kiválóbb képviselői, mint Juvencus és Sedulius, de különösen Prudentius, akit mindvégig nagyrabecsült a középkor.¹

Népszerűsége messze elhagyja valamennyit *Virgilius*, akit az egész középkoron át olvastak és magyaráztak. Valóságos Virgilius-kultusról beszélhetünk, melynek okai ismereteseek. Főleg a IV. ekloga, melyből az eljövendő Megváltóra vonatkozó jóslatokat véltek kiolvashatni, fokozta nagyra a költő tiszteletét. Valóság és költészet, mese és legenda egyesültek, hogy alakját lassanként nimbuszal vegyék körül. Idővel már nem-

¹ V. ö. Notkerus Balbulus (mh. 912) ítéletét: Si verò etiam metra requisieris, non sunt tibi necessariae gentilium fabulæ, sed habes in Christianitate prudentissimum Prudentium, de mundi exordio, de martyribus, de laudibus Dei, de patribus Növi et Veteris Testamenti dulcissime modulantem, virtutum et vitiorum inter se conflictus tropologica dulcedine suavissima proferentem, contra haereticos et paganos acerrime pugnantem. Migne, P. L. Tom. 59. col. 753, C. – Egy másik bizonyíték: Ruotgeri Vita Brunonis, cap. 4: Qui (Prudentius) sicut est et fide intentioneque catholicus, et eloquentia veritateque praecipuus, et metrorum librorumque varietate elegantissimus etc. (Pertz, Mon. Tom. VI. [Script. IV.] p. 256)

csak költő, hanem tudós, próféta, varázsló és csodatevő' (faits merveilleux de Virgile, a XV. században), aki misztikus erővel rendelkezik; majd Augustus, majd Tiberius, majd Artus király korában szerepel s tetteinek színhelyét is folyton változtatja.¹

A költők iskolai tárgyalása főleg alaki, azaz: grammatikai és stilisztikai szempontból történt, anélkül, hogy a tanítók a tárgyi magyarázatot elhanyagolták volna. A kommentárok nagy száma (például Virgiliusnak Servius-féle magyarázatai) e részben segítségökre volt. Az oktatás első fokán a szöveget rendszeren szórói-szóra fordították le a tanulók anyanyelvükre, csakhamar azonban a fordítás helyébe a latin parafrázis lépett: a költő gondolatát más latin szókkal és kifejezésekkel kellett tolmácsolniuk. Ez volt biztosítéka a megértésnek. Közben gondos figyelem tárgyai voltak: a költői kifejezés módja, előadása, stílusa, művének szerkezete, előkészületül a retorikai oktatáshoz.²

77. Példa a grammatikai tanítás menetére. –

Hogy a költőknek ez a grammatikai és stilisztikai magyarázása a középkor későbbi századaiban miképpen mehetett végbe, egyebek közt megtudhatjuk Joannes Saresberiensis Metalogicusának egy fejezetéből,³ melyben ez a nagy dialektikus (aki a század legműveltebbjei közé tartozott), elmondja, hogy Bernardus Carnotensis (Bernard de Chartres), a XII. század má-

¹ Zappert: Virgils Fortleben im Mittelalter. Wien, 1851. – Comparetti: Virgiliu nel medio evo. Livorno. 1870. (Németül: Virgil im Mittelalter, übersetzt von Hans Dütschke. Leipzig, 1875.) Kritikával használandó!

² Gerberfőri (mh. 1003), a későbbi *iL* Szilveszter pápáról írja kortársa, Richerus, hogy mikor Keimsben tanított és növendékeit a retorikára elő akarta készíteni „id sibi suspectum erat, quod sine locutionum módis, qui in poetis discendi sunt, ad oratoriam artem perveniri non queat. Poetas igitur adhibuit, quibus assuescendos arbitraoatur. Légit itaque ac docuit Maronem et Statium Terentiumque poetas; Iuvenalem quoque ac Persium Horatiumque satiricos, Lucanum etiam historiographum. Quibus assuefactos locutionumque módis composites ad rhetoricam transduxit.” Historiarum libri, III. cap. 47 (Pertz, Mon. G. H. Scriptorum III. p. 617).

³ Metal. I. 24. (Migne, Tom. 199. col. 854, C – 856, B). V. Ö. Schaar-schmidt: Johannes Saresberiensis. Nach Leben und Studien. Leipzig. 1862. 73. s k. I. – Norden, id. m. II, 712-724. 1.

sodik évtizedében hogyan tanította a grammatikát. E leírás a viszonylagosan legtökéletesebb módszert mutatja be, s egyúttal bevilágít abba a küzdelembe, melyet a klasszicisták (*amatores litterarum*) és a pusztá skolasztikusok a grammatikai tanulmány módjairól folytattak:

Ezt a szokást követte a Chartresből való Bernát, mostanság egész Franciaországban a tudományok legbőségesebb forrása (*exundantissimus modernis temporibus fons litterarum in Gallia*). Az írók olvasása alkalmával megmutatta, hogy melyik az egyszerű és szabályosan alkotott kifejezés; megmagyarázta továbbá a grammatikai képes beszédet, a retorikai ékességeket, a megtévesztő álokoskodásokat és rámutatott arra is, hogy a kitűzött leckének illető szakasza minő részében függ össze más tanulmányokkal; mindazonáltal akként hogy nem tanította meg az egyes részletekkel kapcsolatosan az összes tudnivalókat, hanem kellő időszakokra osztotta fel tanítványainak a tudományos anyagot. S minthogy a beszéd ékessége vagy a tulajdonképeni értelemről (*a proprietate*) függ, mikor a melléknév és ige illőn kapcsolódik a főnévhez, vagy az átvitt értelemről (*a translatione*), mikor a beszéd elfogadható okból más jelentést vesz fel, ezért adott alkalommal mindezeket hallgatóinak emlékezetébe véste. S mivel a gyakorlás az emlékezetet megszilárdítja és az elmét élesíti, a hallottak utánzására sarkalta tanítványait majd intelmekkel, majd virgáccsal, majd büntetésekkel. Kényszerítette őket, hogy abból, amit előző nap hallottak, másnap valamit adjanak elő; némelyek többet, mások kevesebbet; az előző nap ugyanis ő náluk mindig valami tanulságot hozott az utána következő napnak. Az estéli gyakorlás, melyet deklinációnak neveztek, oly bőséges grammatikai tanulmánnyal járt, hogy ha valaki egy évig részt vett e gyakorlatokban, a beszélés és írás módját (hacsak tompa elméjű nem volt) a kisujjában tartotta és a közhasználatban levő kifejezéseket okvetlenül megismerhette . . . Azoknak, akik a tanulógyermekek előzetes gyakorlataival foglalkoztak, a prózai vagy költői stílus utánzása végett költőket vagy szónokokat adott, s meghagyta, hogy ezek nyomdokait kövessék, megmutatva a kifejezések kapcsolatait és a beszéd választékos fordulatait ... Az ilyen alapvető oktatás alkalmával azt is megtanította és növendékeinek elméjébe véste, hogy a mértéktartásban mekkora erény rejlik: mit szabad

dicsérni a tárgyokban, mit a szavakban; hol van a helye a beszéd egyszerűségének és mintegy szárazságának, hol bőségének, hol áradozásának, hol mindezeknek? Tanítványait, kik sarkallás nélkül futásnak eredtek volna, folyvást intette, hogy a történetírókat és költőket olvassák át; s amit mindenikök emlékezetébe vésett, azt mint naponkénti adósságát lelkiismeretesen számon kérte mindeniktől. Mindazonáltal felesleges dolgokat nem követelt. Megelégedett azzal, amit hírneves szerzők megírtak ... És mivel a növendékeknek ezen egész előzetes tanulmányában semmi sem hasznosabb, mint hogy ahhoz, aminek a művészet szabályai szerint kell megtörténnie, hozzászokjanak,, azért naponként maguk is írtak prózát és verset és kölcsönös vetélkedéssel gyakorolták magukat . . .

Ennek a mesternek a példájára tanították egy ideig növendékeiket az én grammatikai tanítóim is, mint Guilelmus de Conchis és Ricardus, melléknevén Episcopus (jelenleg konstanci főesperes), jó életű és jó modorú ember. Utóbb azonban, amióta a pusztá vetélkedés eléje vágott az igazságnak és az emberek inkább akartak filozófusoknak látszani, mint lenni, és amióta a tanárok azt ígérik, hogy az egész filozófiát alig 2 vagy 3 év alatt bele fogják csepegtetni hallgatóikba, a tanulatlan tömeg támadásainak engedve, ők is abba hagyták ezt a módszerüket. Innentől a grammatika tanulmányára kevesebb időt és szorgalmat fordítottak általában. Így aztán megtörtént, hogy azok, kik az összes szabad művészeteket és mesterségeket tanítják, a legelsőt sem ismerik (ut qui omnes artes, tarn liberales quam mechanicas profitentur, nec primam noverint), amely nélkül pedig hiába fordul az ember a többiekhez. Mert habár más ismeretek is hozzájárulnak a tudományos műveltséghez (ad litteraturam)^ ennek (= a grammatikának) külön kiváltsága, hogy tudományosan művelt embert neveljen (litteratum facere) . . .

78. A görög nyelv. – Nyugateurópa középkori iskoláiban rendszerint nem tanítottak görög nyelvet. Csak némely ír és angolszász kolostori iskolák tesznek kivételt a VI., VII. és VIII. században, továbbá egyes tudós tanárok a kontinensnek oly kolostoraiban, melyeket ők alapítottak. Még a IX. századi Johannes Scottus (Eriugena) is Írországból hozta frank földre görög tudományát. A görög stúdium nyomaival talál-

kozunk Sanct-Gallenben, ebben az ír alapítású híres kolostorban, úgyszintén Reichenauban, ahol a X. század első felében néhány bevándorolt görög szerzetes telepedett meg.¹ Nagy Károly idejében és az Ottók alatt diplomáciai küldetésben jártak egyes papok a bizánci udvarnál s ez alkalommal megtanultak görögül, vagy tökéletesítették kivételesen szerzett görög tudásukat, mint például a longobard eredetű Liutprand, aki mint a német király követe 948-tól 950-ig tartózkodott a görög császárok székvárosában.² Bruno kir. herceg, kölni érsek is tudott görögül.³ Dél-Itália egyes vidékei (pl. Calabria) és egyes városai (pl. Nápoly, Salerno) az egész középkoron át görög befolyás alatt állottak⁴ s tudósaik számos görög szaktudományi munkát fordítottak (részben arabs közvetítéssel) latinra.⁵ Mindezek azonban kivételes esetek, többnyire olyanok, melyekben a görög nyelv megtanulásának nem a klasszikus irodalom megismerése, hanem gyakorlati körülmények szolgáltak indítékul.⁶ Általában a középkor tanítói és írói nem tudtak görögül; legtöbbször olvasni sem (*Graeca sunt, non leguntur*). Csak meg kell nézni a szövegekben előforduló görög szók

¹ Pendzig Paul: Die grichischen Studien im deutschen Mittelalter. Neue Jahrb. XXI. évf. (1918) II, 213-227.). – A római görög kolóniáról, Hörle, id. m. 29 s k. 1.

² Pertz, Monum. Tom. T. (Script. III.) p. 264-67. A görög nyelv ismeretéről tanúskodnak a Liutprand műveiben előforduló görög szók és kifejezések.

³ Pertz, Tom. VI. (Script. IV.) p. 256-57 (Graeci, quibus aeque magistris usus est [Bruno], ad tantam gratiam stupebant).

⁴ Erre nézve érdekes adatokat lehet találni Gebhartnál: Les Origines de la Renaissance en Italie. Paris, 1879, 137-142. 1.

⁵ Traube, id. m. 85.

⁶ Ilyen a Nagy Károly leányának esete, aki Konstantinos Porphyrogenezának egy fiával volt eljegyezve s ezért tanulta meg a görög nyelvet. L. Cedr. Hist. (Tom. II, p. 21.): *γενομένων συμφώνων καὶ Ἡρκοῖν χατελείφθη Εἰλισσαῖος ὁ εὐνούχος εἰς τὸ δνδάζει αὐτὴν (τὴν θυγατέρα ἕρνῳ = Rotrudist) τὰ τε πῶν ἠκόν γράμματα καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ ἰανδένσαι αὐτὴν τὰ ηχ ἡ τῆς Ρωμαίων βασιλείας*. V. o. Cramer, De Graecis medii aevi studiis II. 15.; tov. Dahn. F.: Paulus Diaconus (Langob. Stud. I. Leipz. 1876. 31-51. 1.). Dahn szerint Paulus Diaconus jól tudott görögül, de ezzel alig egyeztethető össze, amit a longobard író magáról mond: *Graecam nescio loquelam | Ignoro Hebraicam: Très aut quatuor in scholis | Quas didici syllabas | In his mihi stb.*

átírásait, vagy a görög eredetű szók hibás etimológiáinak nagy számát,¹ hogy erről a tényről meggyőződhessünk, Oly vezetőszemlék is, mint Aquinói Szent Tamás, járatlanok voltak e nyelvben,² s Roger Bacon a XIII. század második felében hosszasan panaszolja a korabeli teológusoknak és dialektikusoknak a görögben való tudatlanságát s Aristoteles műveinek dépravait, értelmükből kiforgatott latin fordításait³ (értve az újabbakat s nem a Boethius-féléket). A nyugateurópai kolostorok könyvtáraiban rendszeren csak a kései görög íróknak s azoknak is csak latin fordításai voltak meg; a szerzetesek ezekből merítettek, ezekből ismerték meg a görög egyházatyák és görög szakírók műveit. A régi klasszikus irodalomról sejtelmük sem volt. Nem ismerték Homerost, Pindarost, a három tragikust, Herodotost, Thukydidest, Xenophont és annyi sok más elsőrangú író; Platónnak is csak egyetlen dialógusa fordult meg kezeik közt, a Timaios, ez is latin fordításban.⁴ A humanisztikus tanulmány, egyéb okokat nem tekintve, már ezért sem válhatott a középkori emberek igazi lelki szükségletévé: hiányzott a klasszikus szellemnek amaz ihlete, melyet csak a hellén költészettel való közvetlen

¹ V. ö. Baebler: Beiträge zu einer Geschichte der lat. Grammatik im Mittelalter, Halle. 1885. p. 67-73. Das Griechische im Abendlande.

² Ezt bebizonyította L. Schütz: Der hl. Thomas von Aquin und sein Verständniss des Griechischen. Philos. Jahrb. VIII. (1895) Fulda, p. 273-283.

³ Compendium Studii Philosophiae (ed. Beyer) p. 468-9.: Si enim haberem potestatem super libros Aristotelis, ego facerem omnes cremari, quia non est nisi temporis amissio studere in illis, et causa erroris et multiplicatio ignorantiae ... Et quoniam labores Aristotelis sunt fundamenta totius sapientiae, ideo nemo potest aestimare quantum dispendium accidit Latinis, quia malas translationes receperunt philosophi . . . Quicumque vult gloriari de scientia Aristotelis, oportet quod earn addiscat in lingua propria et nativa, cum ubique est falsitas translationum, tam in theologia quam in philosophia. p. 472.: Solus enim Boethius scivit de omnibus interpretationibus linguas sufficienter. Hogy maga R. Bacon tudott görögül, kitűnik a Compendium 441-443. lapjain mondottakból. - Roger Bacon pedagógiai vonatkozású nyilatkozataira nézve v. ö. Schindele, Pädagogische Reformvorschläge im 13. Jahrhundert. Zeitschrift f. Philosophie und Pädagogik. XVI. évf. (1909). 233-237. 1.

⁴ Chalcidius fordításában. A Timaios enciklopédikus voltánál fogva nagyon megfelelt a középkori ember hajlamainak. V. ö. Picavet, Esquisse 146-7. 1.

érintkezés támaszthat. A legszebb és legnemesebb, amit a klasszikus ókor géniusza megteremtett, ismeretlen maradt előttük.

79. A retorika és a dictamen. – A trivium második tárgya a retorika a középkorban egészen sajátos fejlődést mutat, mely összefügg a világi ékesszólás szerepkörének megszűkülésével. A politikai szabadság hiánya, vagy korlátoltsága s a kornak inkább tettekre, mint szavakra való hajlandósága a szóközi beszéd jelentőségét tetemesen lezállította; az egyházi szó-
nokok pedig inkább kerültek a beszéd díszét, semhogy törekedtek volna reá. Ily körülmények közt az iskola sem tekinthette feladatának, hogy behatóbban foglalkoztassa növendékeit a retorika hagyományos elméletével vagy a klasszikus szóközökkel. A Cicero műveiből való egyetlen szemelvényes gyűjteményt szerzője (Haduardus) annyira nem tartotta iskolába valónak, hogy maga kívánta a könyv megsemmisítését, mert félt, hogy olyanok kezébe kerül, kik a hitben nem elég erősek.¹ Általában Cicero beszédeit alig olvasták a középkorban;² retorikai műveit is ritkán. Az elméletet ekként mindinkább kiszorította az a gyakorlati stúdium, mely a fogalmazás módjaira adott útmutatást. Az iskolai foglalkozás főtárgya tehát a retorikai tanulmány körében a *dictamen*, azaz: oly írásmű, melyet a szerző maga gondolt ki, maga fogalmazott meg,³ a minthogy

¹ Manitius, id. m. I. 478. Norden, id. m. II. 707–710.

² Nincsen is mit mondania róla az V–Xv. század szempontjából Zielinskinék „Cicero im Wandel der Jahrhunderte” (Leipzig, 3. kiad. 1912) című művében. Miután a latin egyházatyák álláspontját Ciceróval szemben megvilágította, nagy szökkenéssel átcsap a renaissancera.

³ V. ö. Hrabanus Maurus sírfeliratát Walahfrida: Nam docuit multos, metrorum iure peritus j *Diciavit* versus, prosa facundus erat (Migne, Tom. 112 col. 1673 A); tov. Guilelmi Malmesb. Gesta Reg. Angl. L, 31 (Migne, Tom. 179 col. 986 B): iuxta mores gentium varientur *modi dictaminum*. Denique Graeci involute, Romani circumspecte, Galli splendide, Angii pompatice *dictare solent*—Ordericus vitális (XII. század) a História Ecclesiafítica előszavában: appeto nunc *dictare* de his quae videmus seu toleramus (Pertz, Mon. Tom. XX. p. 52). Legjobban fejezi ki a *dictare* szónak ezt az értelmét: „fogalmazni” Clairvauxi Sz. Bernát a 89. levelében: Quantus enim tumultus est in mente *dictantium*, ubi multitudo prestrepit dictionum, ubi orationum varietas et diversitas sensuum

élesen megkülönböztették a scribere szót a dictare szótól: amaz inkább másolást, vagy legfeljebb közönséges, mindennapi írásmódot, emez önálló fogalmazást és szerkesztést jelentett (v. ö. a német „dichten” ígét,¹ mely a dictare-ből származik). Dictamen kétféle volt: dictamen poeticum, mely abból állott, hogy a tanulónak valamely egyházi vagy vallásos vonatkozású tárgyról latin verset (rendesen hexametert vagy distichont) kellett készítenie; és dictamen prosaicum, mely főképen közéleti fogalmazványt jelentett. Az írás mestersége a kancelláriákban épp úgy, mint a hiteles helyeken kizárólag a papokra hárulván, érteniök kellett hozzá, hogy miképpen kell megszerkeszteni egy végrendeletet, szerződést, donációs okiratot, úgyszintén jártasoknak kellett lenniök a levélírás minden nemében. Ez volt az ars dictandi, melyet a kolostori iskolában e célra készült mintagyűjteményekből (például Alberichnak Breviárium de Dictamine című okirattárából) vagy külön tankönyvekből tanítottak, aminő volt a XII. század második felében Petrus Blesensisnek (Pierre de Blois) műve: *Libellus de arte dictandi*.² Idővel ez a stílusanítás még más ismereteket is befogadott a maga körébe: nevezetesen jogi ismereteket. Szükségesnek mutatkozott, hogy az említett iratoknak nemcsak szerkesztése módját

concurrat: ubi saepe respuitur, quod occurrit, et requiritur, quod excidit; ubi quid pufchrius secundum litteram, quid consequentius iuxta sententiam, quid plenius propter intelligentiam, quid utilius ad conscientiam, quid denique, cui, vel post vel ante ponatur, intentissime attenditur, multaque alia quae a doctis in huiusmodi curiosius observantur? (Migne, Tom. 182 col. 220 B-C).

¹ Az 1560. évi stralsimdi német iskolai rend 9. pontja: „Wen sie (die Knaben) nu eine zimliche schrift gelernt, sol jnen der deudsche preceptor eine kurtze anleitung geben, wie sie selbst, gemeine sendbrieve *dichten* sollen.” Yornbaum I, 479. 1.

² Migne, Tom. 207, col. 1187. E kis könyv különben a Toursból való Bernátnak (Bernardus Silvestrisnek) hasonló tárgyú, bővebb műve alapján készült. V. ö. a Prológust: Licet Magistri Bernardi de dictaminibus liber prudenter sit pertractatus, delicatis tarnen et minus districtis lecttoribus perplexae prolixitatis dicitur arguendus. Turonenses etiam magistros dictandi scientiam in summas redigentes nihil perfectum asserunt scripsisse . . . Formulám verò dictandi secundum praedictos dictatoriae professionis dictatores rudibus ad instructionem proventis ad memoriám tradere destinamus. A többi tankönyvekről v. ö. Abelson id. művét, 66-71. 1. A dictamenről általában Norden, id. m. II. 953-959.

és stílusát ismerjék meg a papok, hanem a jogi érvényességükhöz szükséges kellékeket, a jogelveket és jogszabályokat is. A dictamen keretébe belépett ekként *a. jogi tanulmány* s azokat, akik a grammatika végeztével dictament tanultak, már nem is retoroknak, hanem legistáknak nevezték.¹ Hogy a dictamenből és jogi alkotó részeiből helyenként, például Bolognában, miként fejlődött ki utóbb az egyetemi jogi stúdium, ma már általában ismeretes.

80. A dialektika elemei. – A grammatikai és stilisztikai készültségen kívül a középkori klerikustól vagyis az egyház szolgálatában álló, tonzúrát és papi köntöst viselő (de nem okvetlenül felszentelt) írástudó és tanult embertől megkívánták, hogy logikai iskolázottsága is legyen. Ezt adta meg az iskolában a trivium harmadik tárgya, a dialektika, értve rajta a formális logika szabályainak foglalatját. Élesen meg kell ugyanis, különböztetni a dialektikának azt az elemi anyagát, melyet körülbelül a X. század végéig a kolostori iskola tanított s melyről legjobb felvilágosítást ad Alkuinnak szélteben használt elemi tankönyve,² attól a dialektikai tanulmánytól, mely mint skolasztikus bölcselet az egyetemek kötelékébe tartozó iskolákban taníttatott s a középkor utolsó századait mozgó nagy metafizikai és ismeretelméleti problémáknak a tárgyalását is magában foglalta.³ A kolostori iskolában a grammatikának volt uralkodó szerepe s a logikai tanítás aránylag szűk körben mozgott. Az úgynevezett „isagógénak”, vagyis:

¹ Talán így lehet érteni, hogy Hartmann von Aue a gyermek Gregoriusról azt mondja, hogy miután a grammatikát elvégezte s elméjét a divinitas megvilágosította, a legeseket olvasta s derék legistává lett. Az is lehet azonban, hogy az egész nem egyéb, mint költői nagyítás. A hely (1181-1196. vers) Herm. Paul 1910. évi kiadásában: „An sime einleiten järe | done was ze ware j dehein bezzer grāmaticus | danne daz kint Grëgörijus. | dar nach in den jären driu | do gebezzerte sich sin sin | also daz im divinitas | gar durhliuhtet was: j diu kunst ist von der gotheit | swaz im für wart geleit j daz lip und sële frumend ist, | des ergreif er ie den besten list. | dar nach las er von legibus, | und daz kint wart alsus | in dem selben liste j ein edel légiste.”

² Migne, Tom. 101, col. 949-976.

³ Überweg-Heinze: Grundr. d. Gesch. d. Phil. II (1898) 165. és k. 1.

a genus, species, differentia, accidens és proprium mi voltának rövid tárgyalása után a kategóriák nagyon elemi magyarázata következett, kapcsolatban az ellentétes fogalmakra vonatkozó néhány kérdéssel; majd áttértek a szillogizmusokra, melyekkel aránylag legbővebben foglalkoztak; azután röviden ismertették a meghatározás és érvelés tanát (topica) s befejezte a tanfolyamot az, amit (helytelenül képzett szóval) periermeniaíáknak neveztek (az ítéletekről szóló fejezet a szónak aristotelesi értelmében).¹ Ehhez az elméleti tanulmányhoz vitatkozások is járultak.

81. A számtan. – A quadrivium tárgyainak a megtanulását a középkorban fölötté nehéznek hitték; nem is tanították mindenütt mind a négyet vagy egész anyagukat s nem is tekintették mindegyiket a kevésbé tehetséges növendékek számára való tudománynak.² Alapvető tárgy a számtan, (arithmetica, arismetice, logistice, computus, abacus, algorismus, algorithmus). Iskolászerű tanításában Günther, a középkori matematikai oktatás történetírója három korszakot különböztet meg.³ Az első, mely Gerbertig, azaz: körülbelül 1000-ig terjed, a *computus* kora, amidon még a római számjegyeket és nehézkes számításmódokat alkalmazák s ennélfogva a fejszámolásnak és az ujjakkal

¹ Alcuini Dialectica, cap. I: Quot sunt species dialecticae? Alc: Quinque principales: isagogae, categoriae, syllogismorum formulae et diffinitiones, topica, periermeniae.

² Érdekes adat erre nézve Arnulfus milanói papnak, a Gesta Episcoporum Mediolanensium szerzőjének (1085 kör.) előljáró beszédében olvasható önvalomás (Lib. I. cap. I.), melyben az író elmondja, hogy a dialektika és retorika titkaiba is csak nagy nehezen tudott behatolni szerény tehetségével, a quadriviummal azonban éppen sehogysem tudott megbirkózni: „Haec animo revolvens, non mihimetipso confido, quem exilis ingenii adeo paupertas angustat, ut difficilis mihi videatur Aristotelici laberinthi ingressus, laboriosus valde Tulliani palacn accessus. Fateor me nunquam conscendisse quadrivii curules”. Migne, Tom. 147. col. 289. A-B.

³ Sigmund Günther: Geschichte des mathematischen Unterrichts im deutschen Mittelalter bis 1525. Berlin, 1887 (Monum. Germ. Paedagogica, III. köt.). 64-127. I. – V. ö. Cantor (Moriz): Vorlesungen über Geschichte der Mathematik. Leipzig, I. (1894): 771-857; továbbá: Fr. Pahl, Geschichte des naturwissenschaftlichen und mathematischen Unterrichts. Leipzig, 1913.

való számolásnak még mindig igen nagy a szerepe.¹ A forgalomban levő számos tankönyv közül legteljesebb a Hrabanus Maurusé. A második korszakban. Gerberttől a XII. század végéig, az új életre keltett római columna-számítás uralkodik a megjavított *abacus*on (mely főképp a szorzás és osztás műveleteit volt hivatva megkönnyíteni) s fellépnek a Gerbert-féle számjegyek (*apices*). Ez az abacisták kora, szemben a megelőző *computisták*éval. Maga Gerbert Reimsben tanította új módszere szerint a quadrivium tárgyait,² köztük az aritmetikát is, 972-től 982-ig, s két idevágó munkájában adott számot eljárásáról.³ A harmadik korszakban (a XIII-ik század elejétől a humanizmus koráig) a számtani oktatás továbbfejlődik, de inkább az egyetemeken, mint az alsóbb iskolákban. Ezt a korszakot, mely az arabs matematikusoknak (különösen Mohammed ben Musa Alchwarizmí-nek) hatása alatt áll, az *algorizmus* korának nevezik. Altalánossá válik az arabs számjegyek használata; érvényesül a helyi érték; tudatos alkalmazást nyer a zero; jelentkezik az általános számtan (algebra).

A kolostori iskolákat, vagyis a IX., X. és legfeljebb még a XI. század iskoláit véve tekintetbe, a számtani oktatás anyaga részint elméleti, részint gyakorlati volt. Amaz (a logisztika) leginkább a számviszonyokkal foglalkozott, vagyis a számok kölcsönös vonatkozásaival, a geometriai számokkal és a számokkal, mint proporciók alkotórészeivel.⁴ Az ősforrás,

¹ V. ö. Beda Venerabilis De temporum ratione c. művének I. fejezetét (De computo vei loquela digitorum: Migne, Tom. 90. col. 296, D-297, C), melyben meg van írva, miként lehet a bal és jobb kéz ujjainak különböző helyzeteivel és mozdulataival egészen 1.000.000-ig is számlálni. Valószínű azonban, hogy rendszerint legfeljebb 10.000-ig számláltak ilyen módon. L. Günther id. m. 13. 1.

² Richeri Historiarum Lib. III, 49-54. (Pertz, Mon. Tom. V. [Script. III.] p. 617-619..).

³ Werner K.: Gerbert von Aurillac, die Kirche und die Wissenschaft seiner Zeit. Wien, 1881. 58-66. I. Egyik számtani tankönyve (De numerorum di'vi'si'one), mélyet sokáig Bedának tulajdonítottak, csonkán maradt reánk: Migne, Tom. 139. col. 85-92.

⁴ A tankönyveken kívül fogalmat adhat e tárgyalásmódról Hrotswithának Sapiaentia című vígjátéka.

melyből ezt az anyagot merítették, Boethius. Száraz kompendiumok készültek belőle, csupa definícióval, melyeket a tanulóknak emlékezetbe kellett vésniök.

A gyakorlati rész (a szoros értelemben vett aritmetika) az alpműveleteket adta. Ezek közül az összeadást, kivonást és szorzást hihetőleg mindenki megtanulta, habár az utóbbi művelet is már rendkívül körülményes eljárást kívánt. Az osztással azonban a kolostori iskolák legtöbb növendéke meg volt akadva.¹ A törteket (minutiae) megközelítően figyelembe vették s e célból táblázatokot is készítettek; a teljes pontosság azért volt lehetetlen, mert a törtekkel nem absztrakt számokként bántak, hanem úgy, mintha két pénzegységnek (az as-nak és az unciónak) részei volnának. A szorzás módszerét megvilágítja a következő feladat, melyet Alkuinból² ismerünk. Szorzandó 235 négygyel (235 X 4)

$$\begin{array}{r}
 \text{CC} \quad \times \quad \text{IV} \quad - \quad \text{DCCC} \\
 \text{XXX} \quad \times \quad \text{IV} \quad - \quad \text{CXX} \\
 \text{V} \quad \times \quad \text{IV} \quad - \quad \text{XX} \\
 \hline
 \text{DCCCCXXX}
 \end{array}$$

Ezeknek az alpműveleteknek a segítségével (azaz: rendkívül hosszadalmasan) oldották meg a középkori iskolákban az olyan feladatokat is, melyekre ma egyszerű egyenletek is elégségesek. E feladatok (propositiones) rendszerint elmésen naivak és megoldásuk bizonyos leleményességet kívánt. Mutatóba közlök néhányat.

*Az emberről és a réten legelő lovakról.**

Egy ember a réten lovakat látott legelni. Megkívánta őket s így szólt: Vajha az enyéim volnátok! S ha még egyszer annyian volnátok és a félnek a fele volnátok, azzal dicsekedhetnem, hogy 100 lovam van. Találja ki, aki akarja, hogy hány lovat látott az az ember eredetileg a réten legelni?

¹ V. ö. Werner; id. m. 62-63. 1.

² Migne, Tom. 101. col. 979.

³ Bedának nem hiteles művei közt (Migne, Tom, 90. col. 667, B és 672, D) található ugyan, de ha nem is ő a szerzője, a munka kétségtelenül a középkor első feléből való.

M e g f e j t é s:

Negyven ló legelt a réten. Ha még egyszer vesszük őket, lesznek 80-an. Ha ezekhez hozzáadjuk a felerésznek a felét, azaz 20-at, lesznek 100-an.

A 100 dénáros kereskedőről.¹

Egy kereskedő így szólt: 100 dénárért akarok sertést vásárolni, de úgy, hogy a kanokért adok darabonként 10 dénárt, az emsékért 5 dénárt s két-két malacért 1 dénárt. Mondja meg, aki tudja, hány kannak, hány emsének és hány malacnak kell lennie, hogy sem a pénzben, sem a sertésben ne legyen több vagy csekélyebb szám (100-nál).

M e g f e j t é s:

Legyen 9 emse és 1 kan ára 50 dénár, 80 malacé pedig 40 dénár; a sertések száma ekként 90; a fennmaradó 5 dénárért vegy még 10 malacot s kijön mind a két csoportban a 100.

Az Öreg ember üdvözlete.²

Egy öreg ember üdvözölt egy kis fiút és azt mondta neki: Élj fiam, élj, ameddig éltél, és még egyszer oly soká, és kétszer olyan soká, és háromszor olyan soká. S adjon az Isten még egyet az én éveimből, s akkor betöltöd a 100 esztendődet. Fejtse meg, aki tudja, hogy hány éves volt az üdvözlés idejében a fiú?

M e g f e j t é s:

Akkor, amikor az öreg ember azt mondta, hogy „élj, ameddig éltél, „ 8 éves és 3 hónapos volt a fiú; ezt még egyszer véve, lesz 16 év és 6 hónap; ezt kétszer véve lesz 33 év s ezt háromszor véve lesz 99. Hozzáadva 1-et, kijön a 100.

A 100 fokos létráról¹

Egy létrának 100 foka volt. Az első fokon ült 1, a másodikon 2, a harmadikon 3 és így tovább, a századikon 100 galamb. Mondja meg, aki tudja, hány galamb ült ezen a létrán?

¹ U. ott col. 667, C és col. 672, D.

² Alcuini opera dubia. Migne, Tom. 101. col. 1155, C.

³ U. ott col. 1157, B-C.

Megfejtés:

Úgy kell számolni, hogy az első fokon ülő galambot vedd el és tedd hozzá ahhoz a 99-hez, amelyek a 99-ik fokon ültek, s lesz összesen 100; a másodikikon ülő két galamb a 98-ikon ülő 98-cal ismét 100-at ad . . . így fogsz találni két-két fokon mindig 100 galambot; az 50-ik egyedülvaló és független, azaz: nincsen párja; hasonlóképen a 100-ik is magában marad. Add mindezeket össze és 5050 galambot fogsz találni.

82. A számok misztikus értelmezése. – A középkori ember figyelmét nagymértékben lekötötte minden, ami rendkívüli, csodás, titokzatos. Ezért szerette a rejtvényeket és találós meséket. Ezért hitt a számok misztikus jelentésében is, még pedig teljes komolysággal és ihlettel. Kiváló írók szeretik a számokban rejlő, titkosnak látszó értelmet kutatni. Már Sz. Ágostonnál feltűnnek nyomai e sajátos hajlandóságnak (mely egyébként a kereszténység előtti időkre megy vissza), s mely utóbb, a középkor későbbi folyamán mind erősebben megnyilvánul. Kétséget nem szenved, hogy ennek a misztikus vonzalomnak némi hatása volt az iskolákra is. Mivoltát számos példával lehet igazolni, így Alkuin abban, hogy Szent Péter egyszerre 153 halat fogott, rejtett értelmet keres, mert ezt a számot kettős viszonyba tudja hozni 17-el.¹ A 153 ugyanis = 3.3.17-tel, másrészt $153 = 1 + 2 + 3 + 4 + 5 + 6 + 7 + 8 + 9 + 10 + 11 + 12 + 13 + 14 + 15 + 16 + 17$. Más példák vehetők a IX. században élt Dhuoda grófné híres kézikönyvéből, melyet 16 esztendő fia számára írt.² Azon tűnődik az író, hogy a Deus szó milyen nagy és szent titkot foglal magában (et hoc non vacat sacro sancto misterio). Az első betű (D) ugyanis a görög Δ-ból származván, mint szám 4-et jelent, a rómaiaknál pedig 500-at. Már pedig a 4 és 5 mély értelmet rejteget. Az 5 arra int, hogy a test öt érzékét őrizzük; a 4 a négy elemre, a négy vérmérsékletre, a négy sarkalatos erényre, a négy evangéliumra és a négy égtájra em-

¹ Günther adata, id. m. 82. 1.

² Ed. Bondurand (Paris, 1887).

lékeztet. Ha tovább haladunk visszafelé a számsorban, eljutunk a 3-hoz, a tökéletes számhoz, mely jelenti a szentháromságot, vagy a három adományt (cogitatio munda, locutio sancta, opus perfectum); a 2 jelenti a cselekvő és szemlélődő életet (vita activa et contemplativa), vagy a két főerényt, vagy a két főparancsolatot; az 1, mely minden egyebet fölülmúl, az Istent fejezi ki. – Másutt meg ekként elmélkedik a kézikönyv szerzője:¹

Az egységnél gondolj az Egy Istenre . . . Kettő jelenti a két testamentomot, vagy az isteni és felebaráti szeretet két parancsát. A három jelenti a tökéletest és a háromságot; aki erősen hisz benne, üdvözülni fog. A 4-es számon a négy világtájt kell érteni és a négy evangéliumot, melyeket az egész föld kerekéségén hirdetnek. Az 5 jelenti az öt okos szüzet vagy a test öt érzékét. Aki ezeket tisztán és ártatlanságban őrzi, kétszeres jutalomban részesül. A 6-os számnál emlékezzél a hat vizeskorsóra és a világ hat korszakára, amelyekben jók és gonoszok vegyest voltak együtt . . . A 7 a lámpák és gyertyák száma, melyek az Ūr házát megvilágítják; 8-nál gondolj a nyolc lélekre, akik az özönvíz alkalmával a bárkában megmenekedtek. Jelképezik azokat, akik a keresztség vizétől újjászületve méltók arra, hogy a nyolcadik üdvösséget elérjék a győzelem pálmájával. Kilencen vannak az angyalok karai, kik a megpróbáltatást szilárdul elviselték. Tíz jelenti a tizedet, melyről hisszük és valljuk, hogy az Atyák kijelentése szerint valamikor vissza fogjuk kapni (t. i. a mennyekben).

83. A geometria. – Gerbert koráig a geometria tanulása alig volt egyéb, mint Martianus Capella és Isidorus idevágó fejezeteinek emlékezetbe vésése és néhány igen elemi szerkesztés végzése. Ekkor még nem ismerték Eukleides könyveit. Vajjon Gerbert ismerte-e őket vagy egy részöket, eldöntetlen kérdés;² de bizonyos, hogy a római grammatikusok műveit tanulmányozta s azok segítségével a hagyományos geometriai

¹ Ed. Bondurand, p. 221.

² V. ö. az Abelson id. művének 115. lapján olvasható 1. jegyzetet.

anyagot kibővítette.¹ Tankönyvében² a legszükségesebb alapfogalmak után (mi a test? vonal? pont? felület? stb.) tárgyalja a római mértékeket és súlyokat; majd áttér a síkmértan elemeire (de planis figuris) s különösen a háromszögek osztályozására és jellemző tulajdonságaiknak felsorolására (pl. omnino in omnibus triangulis idem evenit, ut très eorum anguli duobus rectis aequi sint)³ s bevégzi ezt a részt a háromszögek területének kiszámításával s néhány gyakorlati feladat megoldásával (magasságok, *illetőleg* területek kiszámítása asztrolabiummal, horoszkopusszal, mérő vessző vei, orthogoni-ummal stb.) Ehhez csatlakozik a négyszög, sokszög és kör területének, úgyszintén néhány mértani test felületének kiszámítása. Mindez gyakorlati mérés- tan, esetleg szerkesztés- tan és pedig többnyire feladatok alakjában (pl. circuli inauraturam invenire; columnae inaequalis pedes invenire; hexagonum facere; prismatis pedes invenire in orthogonio stb.), elméleti felvilágo- sítás, bizonyító eljárás és matematikai szabatoság nélkül (a területszámítások például nem mindig pon- tosak). Kérdés, vajjon ezt a szerény anyagot is meg- értette-e mindegyik kolostori tanító? Taneszközükül használták a tanítók a vonalzót, körzót, szögmérőt és mérővesszőt, a növendékek pedig a geometriai abacust, egy fővényel behintett négyszögű táblát, mely diag- rammák szerkesztésére és letörlésére alkalmasabb volt a viasszal bevont tábláknál. A geometria körében némi földrajzi anyaggal is foglalkoztak: Capellának fent idé- zett fejezete túlnyomóan ilyenfajta ismereteket ölel fel. Csak Eukleides könyveinek teljes ismeretéhez fűződik a geometriai oktatás színvonalának emelkedése, de

¹ Günther, id. m.; Werner, id. m. 71-79: 1. Sokáig az a nézet uralko- dott, hogy Gerbert Spanyolországban való tartózkodása idejében érintkezett az arabokkal s tőlük tanult matematikát. E feltevést végérvényesen megdöntötte Picavet: Gerbert, un pape philosophe d'après l'histoire et d'après la légende (Bibl. de l'École des Hautes Études. Sciences religieuses. Vol. IX.) Paris, 1897. 34-37. 1.

² Geometria Gerberti, Mignenél: P. L. Tom. 130, col. 91-154. V. ö. Cantor, id. m. I. 797-824, 1.

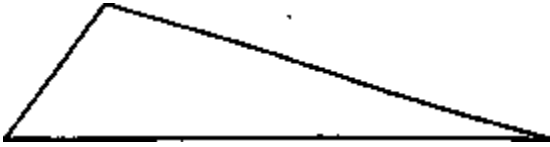
³ Ibid. col. 105.

majd csak a XIII. századtól kezdve és nem az iskolákban, hanem az egyetemeken.

Hogy az olvasó némi betekintést nyerhessen a kolostori iskolák XI. századbeli geometriai oktatásáról, mutatványul fordításban közlök néhány fejezetet Gerbert tankönyvéből:

VIII. fejezet: A háromszögek természetéről.

Azt is figyeld meg ezekben a háromszögekben, hogy a szögeknek fentemlített mennyiségéhez képest minden tompaszögű háromszögben a tompa szög nagyobb mindkét belső azaz hegyes szögnél, melyek tudniillik szemben fekszenek magában a tompaszögű háromszögben s hogy ez a két szög nemcsak a tompa szögnél, hanem egy derék szögnél is kisebb, mint például ebben:

Továbbá minden háromszögben bármely két szög két derékszögnél kisebb ...

Ha bármely háromszög oldalán, az oldal végpontjaitól kiinduló, befelé fordított két egyenes vonal szöveget képez, ezek a vonalak a háromszög többi oldalainál kisebbek; nagyobb szöveget pedig ekként alkotnak:

Minden derékszögű háromszögben maga a derékszög egyenlő a másik két belső, azaz hegyes szöggel. A hegyesszögű háromszögben pedig a három belső szög (melyeknek mindegyike hegyes) két derékszöggel egyenlő s általában is, minden háromszögről ugyanaz áll, hogy t. i. három szögük együttvéve két

derékszöggel egyenlő. A tompaszögű háromszögben, amennyivel a tompaszög a derékszöget meghaladja, annyival meghaladja a derékszög a két belső, hegyes szöget . . .

A hegyesszögű háromszögben két hegyesszög együtt nagyobb egy derékszögnél, de kettőnél annyival kisebb, amennyivel a harmadik szög kiegészíti őket. S ha nem csalódom, eszerint a tétel szerint kell értelmezni, amit Aristoteles kategóriáihoz írt magyarázataiban mondott Boethius: „Sokan kétséget szoktak támasztani, pedig tudjuk, hogy a háromszögnek három belső szöge két derékszöggel egyenlő.”

Miután ekként a háromszögek természetét elvégeztük, most röviden mondjuk el, hogy miképpen lehet megkülönböztetni, vajjon egy-egy szög derék vagy tompa vagy hegyes szög-e, hogy annak, aki tudni akarja, vajjon az illető háromszög derékszögű, vagy tompaszögű vagy hegyesszögű-e, ezt jobban bebizonyíthassuk.

XXXVIII. fejezet: Derékszögű háromszögben hogyan találjuk meg a magasságot és az alapot?

Egy derékszögű háromszögben, melynek átfogója 25 láb és területe 150, a magasságot¹ és az alapot így kell kiszámítani. Az átfogónak a számát önmagával kell sokszorozni, s ehhez az összeghez, mely így keletkezik, hozzá kell adni a 4-szer vett területet, vagyis 600-at; ekként kapunk 1225-öt. Ennek az összegnek a négyzetgyöke 35. Aztán, hogy megtaláljuk a két egyenesnek, azaz: a magasságnak és az alapnak interstitiumát, négyzetre emeljük az átfogó számát, s kapunk 625-öt; ebből levonva a területnek négyszeresét, marad 25, mely számnak négyzetgyöke 5. Ha ezt a számot a fentnevezett számnak, azaz: 1225-nek négyzetgyökéhez hozzáadjuk, kapunk 40-et. Ennek fele adja a háromszög alapját. Ha pedig ebből levonunk 5-öt, mely az alap megnyerése végett a fenti 35-höz adatott, megkapjuk a befogót.²

¹ A szövegben: cathetus = befogó. Mivel Gerbert a másik befogót alapnak nevezi, a fordításban a cathetus szót a következő ábra szem előtt tartásával magasságnak lehetett fordítanom.

² Gerbert szövege szerint a számításnak ekként kell végbemennie:

$$\begin{array}{r} 25 \times 25 = 625 \\ 150 \times 4 = 600 \\ \hline 1225 \end{array}$$

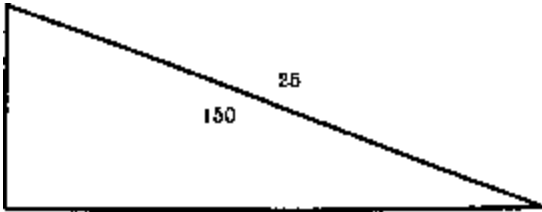
$$\sqrt{1225} = 35$$

$$25^2 = 625; 625 - 600 = 25$$

$$\sqrt{25} = 5$$

$$35 + 5 = 40 : 2 = 20$$

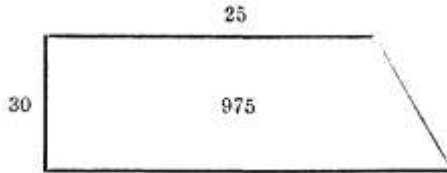
$$20 - 5 = 15$$

XLVIII. fejezet: Hogyan találjuk meg a trapéz területét?

Legyen a trapéz alapja 40 láb, magassága 30, az alappal szemben levő oldal (coraustus) 25. Ha meg akarod tudni a területet, a magassággal sokszorozd azt az oldalt, mely az alappal szemben van, vagyis 30-szor 25 lesz 750. Most, ami az alpból [a coraustus lemérése után] megmarad, szorozd meg a magassággal, azaz: 30-szor 15 annyi, mint 450; ennek vedd a felét, azaz: 225-öt, s add a fenti számhoz [750-hez], lesz 957. íme a trapéz területe.

Ehhez a megoldáshoz csatlakozik Gerbertnél a következő hiányos és helytelen méretű ábra:

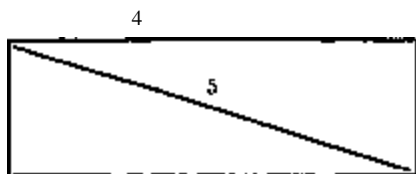

LII fejezet: A derékszögű négyszög átlóját megkeresni.¹

Ha egy derékszögű négyszögben meg akarod találni az átlót ... az egyik oldalt, mely fölé 4 van írva, sokszorozd önmagával, s kapsz 16-ot; a másikat is, mely 3, sokszorozd önmagával s kapsz 9-et. A kettő együtt ad 25-öt. Ha ebből

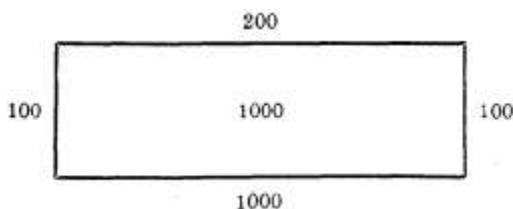
¹ Gerbert szerint: „In quadrato diagonum invenire.” De a későbbi számítás mutatja, hogy nem négyzetről, hanem derékszögű négyszögről van szó.

négyzetgyököt vonsz, megkaptad az átlót. Ha most a területet akarod megtalálni, az 5-öt szorozd önmagával, lesz 25. Ennek a fele adja¹ meg a területet. De, ami közelebb áll az igazsághoz, minden derékszögű négyszögre áll, hogy a hosszúságot a szélességgel, kell sokszorozni, és ami ebből kijő, annyi láb lesz a terület.

LXVII. fejezet: Valamely mezőn úgy kell elhelyezni a juhokat, hogy mindegyik bizonyos meghatározott területet foglaljon el.

Legyen egy mező, melynek hosszúsága 200 láb, szélessége 100 láb. Erre oly módon akarod a juhokat elhelyezni, hogy mindenkinek legyen 5 láb hosszú és 4 láb széles helye. Járj el ekként: szorozd meg a 100-nak ötödrészét, azaz: 20-at 2-vel, lesz: 40; azután oszd el a 100-at 4-gyel, vagyis vedd 100-nak negyedrészt, kapsz 25-öt. Ha most akár a 40-et 25-tel, akár a 25-öt 40-nel sokszorozod, kapsz kerek 1000-et, mely a mezőre elhelyezett juhok száma.

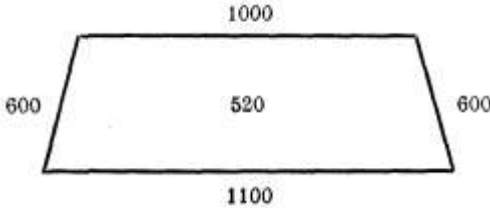

LXXII. fejezet: Egy négyszögalakú városban meghatározott hosszúságú és szélességű házakat kell elhelyezni.

Ha egy négyszögalakú városban, mely egyik oldalon 1100, a másikon 1000, a harmadikon és negyediken pedig 600-600 láb kiterjedésű, úgy akarod a házakat elhelyezni, hogy mindegyiknek a hosszúsága 40, szélessége pedig 30 láb legyen, járj el következőképen: Add össze ennek a városnak két hosszúság-

¹ Nem pontos. A törtet elhanyagolja a példa szerzője.

számát kapsz 2100-at: hasonlóképen add össze a két szélességszámát, kapsz 1200-at. Most vedd az 1200 felét, lesz 600; s azután a 2100-nak a felét, lesz 1050. És mivel minden ház 40 láb hosszú és 30 láb széles, az 1050-et oszd el 40-nel, kapsz (a maradék, vagyis 10 nélkül) 26-ot; s aztán oszd el a 600-at 30,-cal s kapsz 20-at. Ha ezt a 20-at megszorozod az előbbi 26-tal, az eredmény 520. Ennyi lesz a házak száma.

LXXVII. fejezet: A kör területének kiszámítása.

Egy körben, melynek átmérője 14 láb, a területet így keresd. Szorozd meg az átmérőt önmagával; lesz 196. E számot szorozd meg 11-gyel, kapsz 2156-ot; ezt oszd el 14-gyel, kapsz 154-et. Ennyi láb lesz a kör területe.

84. A csillagászat. – A quadriviumnak igen kedvelt része volt az egész középkoron keresztül a csillagászat (astronomia).¹ Szoros kapcsolata a számtannal és mértannal önkéntelenül is helyet juttatott neki az oktatás anyagában; a csillagokból való jóslás (astrologia), mely a középkori ember sejtelmes természetének megfelelt, szintén az asztronómia tanulmányozására sarkalt; az egyház mozgó ünnepeinek (főleg a húsvétnek) a pontos kiszámítása pedig ugyancsak nem lehetett el asztronómiai ismeretek nélkül.

¹ Hrabanus Maurus, De instit. clericorum, lib. III. cap. 25. (Migne, P. L. Tom. 107, col. 403): Astronomia est itaque ... disciplina, quae cursus caelestium siderum et figuras contemplatur, omnes et habitudines stellarum circa se et circa terram indagabili rati one percurrit. Inter astronomiam autem et astrologiam aliquid differt, licet ad unam disciplinam ambae pertinent. Nam astronomia coeli conversionem, ortus, obitus, motusque siderum continet, vel ex qua causa ita videntur; astrologia vero partim naturalis, partim superstitiosa est. Naturalis, dum exequitur solis lunaeque cursus vei stellarum, certas temporum quaestiones; Superstitiosa vero est ilia, quam mathematici sequuntur, qui stellis augurantur, quique etiam duodecim coeli signa per singula animae vel corporis membra disponunt, siderumque cursu natiuitates hominum et mortes praedicare conantur.

A csillagászat középkori tanulmányozásában és oktatásában három korszakot szoktak megkülönböztetni.¹ Az első a XII. század végéig terjed s főleg Beda műveiből merít; a második a XIII. század, amikor ismeretessé válik az *Almagest*; a harmadikban (a középkor utolsó két századában) már hiány nélkül tanítják a Ptolemaios rendszerét az egyetemeken, leginkább Sacrobosco műveiből. Itt bennünket csak az első korszak érdekel.

A kolostori iskolák (mely elnevezés e helyütt mindig a székesegyházi és káptalani iskolákat is jelzi), az asztronómia címén háromféle anyagot tanítottak.

A csillagászati tanulmány első része az egyházi naptár megállapításához szükséges ismereteket foglalta magában (*computus ecclesiasticus*, *computus paschalis*). Szólni kellett tehát ebben a részben – miként Beda tankönyve bizonyítja – a napról (a másodpercekről, percekről, punctumokról, órákról), a hétről, a hónapokról, az évről, a szökőnapról (*bissextus*), a nap- és éj egyenlőségről, az évszakokról, az epaktákról, az *indictió*ról stb. Idetartozott a *Cisio Janusnak*, vagyis a főbb egyházi ünnepeket magában foglaló emlékeztető verseknek megtanítása is.²

Az anyag második része az égi testekre vonatkozott. Főbb tárgyak e körben:³ a Föld alakja, az elemek, az égboltozat, az égtájak, a csillagok, a bolygók pályája és sorrendje (*Saturnus*, *Jupiter*, *Mars*, *Nap*, *Venus*, *Merkur*, *Hold*, *Föld*), a zódiakusz és 12 jegye, a tejút, a Nap pályája és nagysága, a Hold természete és állása, a nap- és holdfogyatkozás, az üstökösök.

¹ Abelson. id. m. 119. k. 1.

² Az első két sornak (január havának) egyik legszokottabb alakja: *Cisio Janus Epi sibi vendicat 0c Feli Mar An | Prisca Fab Ag Vincén Pau Pol Car nobile lumen*. A magyarázat ez: *Cisio* (*Circumcisio Domini*), az *E* (hatodik szótag) ill. az *Epi* jelenti január 6-ikát, vagyis (*Epiphaniast*); *0c* az előtte levő szókkal jelenti vízkereszt Octaváját, *Feli* (= *Felix*), *Mar*(*cellus*), *An*(*tonius*), *Prisca*, *Fab*(*ianus*, *Ag*(*nes*), *Vincen*(*tius*), *Pau* (= *Pál* fordulása), *Pol* (= *Polycarpus*), *Car* (= *Carolus magnus*), *nobile lumen* csak verstöltelék.

³ Beda *Venerabilis*, *De natura rerum* c. műve alapján (*Migne*, Tom. 90., col. 187-278.), melyet Günther (id. m. 7. 1.) a VIII. század mértéke szerint egészen tiszteletreméltó kompendiumnak nevez.

Ezenkívül a csillagászat keretében tanítottak még oly ismereteket, melyeket ma részben a fizikai földrajz, részben a geofizika körébe utalunk. Szóltak a Föld öt zónájáról, a szárazföldekről és tengerekről (a Föld olyan, mint egy nagy likacsos szivacs, melynek tömegét víz járja át); tárgyalták a négy régiót (Aristoteles doktrínája szerint ezek a régiók, ú. m. a föld, víz, levegő, tűz egymás fölött vannak), a szelek keletkezését és különböző neveiket (szélrózsa), a légköri változásokat (felhő, eső, jégeső, hó, dörgés, villámlás), a „hulló” csillagokat, a szivárványt (melyben csak 4 színt ismertek fel), a vizek természetét, a dagályt és apályt, sőt Beda tankönyvében ily fejezetek is találhatóak: Miért sósízű a tenger vize? A Vörös Tengerről. A Nílusról. A földrengésről. Az Aetna égéséről.¹

85. A zene. – A kolostori iskolázásnak mindenkor nagybecsült tárgya volt a zene (*musica*) s nevezetesen az ének. A tanuló gyermekek is résztvettek a zsolozsmázásban s a szentmisét kísérő énekben; az utóbbiban már csak azért is, mert a karének a középkori misének liturgikus alkotó része volt.

Különbséget kell azonban tenni a zene- (ének-tanítás gyakorlati és elméleti ága közt. Amaz a kultuszhoz tartozott s anyagában lényegesen sehol sem különbözhetett (rendes menetére az *armarius*² ügyelt); emez (az elmélet) helyenként nagyon szerény keretekben mozgott s csak ott emelkedett magasabb színvonalra, ahol a zenetanító jól ismerte és jól meg is értette a maga Boethiusát s a számelméletben kellő jártasságot szerzett. Ily értelemben különösen a sanctgalleni kolostori iskolában találkozunk kitűnő zenetanítókkal, minők Hrabanus Maurus tanítványa Werembertus; Iso; Mon-

¹ Körülbelül ugyanazon a csapáson haladnak a középkor többi kozmográfiai művei is. Még a XII. századbeli Guilelmus de Conchis: *Dialógus de substantiis physicis* című könyvének idevágó része sem tartalmaz sokkal többet. L. Werner (Karl): *Die Kosmologie und Naturlehre des scholastischen Mittelalters mit specieller Beziehung auf Wilhelm von Conches* (Sitzungsberichte der philos. hist. Classe der kais. Akad. d. Wiss. in Wien, 75. köt. [1873] 309-403. 1.).

– *Consuetudines Cluniacenses*, cap. 10. Migne, Tom. 149, col. 749, C. Az egész szabályzat tele van a gyermekek éneklésére vonatkozó tudnivalókkal.

gal (Marcellus) és ennek három tanítványa: Ratpertus, Notkerus Balbulus (a sequentiák híres szerzője) és Tutilo. Itt nyerték zenei kiképzetésüket a reichenau kolostor nagynevű zenetudósai: Berno apát¹ és Hermannus Contractus.²

A *gyakorlati tanítás* a kolostori iskolázás régebbi korszakában jobbra naturalisztikusan ment végbe,³ amennyiben a vesszőkből, pontokból és kampós jelekből álló jegyek (neumák) határozatlansága, úgyszintén a vonalrendszer hiánya lehetetlenné tette a fiatal növendéknek (de bármely kezdő énekesnek is) a hangok leolvasását. A neumák a hangok emelkedését és ereszkedését csak általánosságban jelezték, de „ azt, hogy mennyivel magasabbak vagy mélyebbek, érzékeltetni nem tudták és alkotó elemeik sem voltak alkalmasak arra, hogy az egyes hangok egymásközotti zenei távolságát ábrázolják” (Isoz). Ennélfogva ezekben az időkben a tanítás úgy történt, hogy a tanító a dallamot előénekelte, a gyermekek pedig utána énekelték; a neumákkal (és betűjegyekkel) ellátott pergamenlap csak az emlékezet támogatására szolgált, ha a darabot később újra el kellett énekelniök. Még Hucbaldnak a IX. század végéről való jelölése sem fejezte ki határozottan a hangmagasságot. Csak mikor arezzói Guido (szül. 995-ben) az ő négyes vonalrendszerével lehetővé tette az intervallumok helyes felismerését, s mikor továbbá a rövid, félrövid és hosszú morák jegyei is () kialakultak, vett új irányt az énektanítás módszere”, amennyiben most már mindinkább lehetővé vált a dallamnak előéneklés nélkül való leolvasása és a leolvasás technikájának a megtanítása. Guido tetemesen megkönnyítette

¹ Bernonis abbatiss Tonarius, Migne, Tom. 142., col. 1097-1130; De varia psalmodum atque cantuum modulatione, ibid. col. 1131-1158.

² Migne, Tom. 143., col. 413-444. – Schubiger Anselm: Die Sängerschule St. Gallens vom achten bis zum zwölften Jahrhundert. Einsiedeln 1858.

³ Nickel Emil: Geschichte der katholischen Kirchenmusik. I. Gesch. des gregorianischen Chorals. Breslau, 1908; Combarieu, Histoire de la Musique I. (Paris, 1913) 214-281.; Molnár Géza, Általános Zenetörténet. I. köt. (Budapest, 1911), 53-134. 1. – Isoz Kálmán: Latin zenei paleográfia és a Pray-kódex zenei hangjelzései. Budapest, 1922. -

ilyen módon az ének tanítását.¹ Azért látszott eddig oly rejtélyesnek ez a tanulmány – mondja Guido² – mert senki sem tudta az éneket egyszerűen tanítani.

Mivel pedig engem – folytatja – természetes hajlandóságom és a jóknak utánzása közhasznú tevékenységre serkentett, más tanulmányaim mellett a gyermekek zenetanítására is vállalkoztam. Végre is mellettem volt az isteni kegyelem; s a gyermekek közül némelyek, kik hangjegyeink használatában járatosak voltak (nostrarum notarum usu exercitati), mintegy a zenei hűrt utánozva egy hó leforgása előtt első pillantásra oly biztossággal (indubitanter) énekelték el az annak előtte sohà sem látott és nem hallott énekeket, hogy a legtöbb ember csodálatát keltették fel; pedig, aki nem tudja ezt elérni, nem tudom milyen orcával meri magát muzsikusnak vagy énekesnek nevezni. Nagyon fájlaltam, hogy énekeseink, még ha 100 esztendeig tanulják is állhatatosan a zenét (et si centum annis in canendi studio persévèrent), a legkisebb antifónát se képesek maguktól előadni (per se effere), az Apostol szerint mindig csak tanulva de sohasem jutva el odáig, hogy ezt a művészetet tökéletesen megtanulják. Óhajtásom lévén tehát ezt a hasznos tanulmányunkat közkinccsé tenni, abból a nagy zenei anyagból, melyet Isten segítségével különböző időkben összegyűjtöttem, némely dolgot, ami az énekeseknek hasznára lehet, tőlem telhető rövidséggel összefoglaltam ...

*Az elméleti tanítás, mely a gyakorlatot tudatosabbá tette, tisztára matematikai alapra helyezkedett.*³ Tudo-

¹ Ugyanötöle ered a hexakordon alapuló szolmizációnak a módszere (Molnár G. id. m. 64. s k. 1.) Erről a reformról Helinandos Chroniconja ezt mondja „Claruit etiam hoc tempore Guido Aretinus, magni inter musicos nominis: in hoc etiam philosophis praeferendus, quod ignotos cantus etiam pueri facilius discunt per eius regulam, quam per vocem magistri aut per usum alicuius instrumenti: dum sex litteris vei syllabis modulatum appositis ad sex voces, quas solas regulariter musica recipit, hisque vocibus per flexuras digitorum laevse manus distinctis per integrum diapason se oculis et auribus ingerunt intentae vei remissae elevationes vei depositiones earum sex vocum”, (Migne, Tom. 212., col. 927. D-928, A).

² Guidonis Arentini Micrologus, Migne, 141. col. 381.

³ V. ö. a Guidónak tulajdonított „Quomodo de arithmetica procedit musica” című értekezést Mignenél: Tom. 141., col. 435-444. Továbbá Hrabanus Maurus meghatározását: De instit. cleric. lib. III. cap. 24. (Migne, Tom. 107., col. 401.): Musica est disciplina, quae de numeris loquitur, qui ad aliquid sunt, id est, his, qui inveniuntur in sonis: ut duplum, triplum, quadruplum, et his similia, quae

mányos ősforrása nem más, mint Boethiusnak a zenéről írt műve s ennek különösen második és negyedik könyve. Mivel azonban a „zenének ez a filozófiai fenomenológiája” (miként egy újabb író elnevezte) anyagának bősége és tárgyalásmódjának nehézsége miatt a tanításban vezérfonalul nem szolgálhatott, számos kisebb tankönyv készült a középkori kolostorokban, minő pl. Hucbald zene-katekizmusa (*Musica Enchiriadis*), Odo clugnyi apátnak *Dialógus de musicája*, vagy Guido Aretinus *Micrologusa* vagy Hermannus Contractusnak néhány kisebb műve. Az iskola elméleti tanításának főcélja az volt, hogy a növendék a zenében uralkodó számviszonyok tudományába behatoljon, azaz: megtanulja a hangok és félhangok, az intervallumok, az összhangok (*symphoniae, consonantiae*), továbbá a diatonikus, kromatikus és enharmónikus skálák törvényeit.¹ Az ilyen ismeretekben járatos egyént *musicus*nak hívták, még ha egyébként egy taktust sem tudott volna hangszeren eljátszani vagy elénekelni.² Taneszköz a *monochordum*,

dicuntur ad aliquid. A XII. századbeli Gundissalinusnál ép a számtannal való szoros kapcsolat miatt közvetlenül az utóbbit követi a zene: „Post arithmeticaem autem continua legenda est (musica). cum enim arithmetica sit sciencia de numero per se, musica uero de numero relato sciencia, numero autem nil propinquius, quam numerus esse videtur, et omnis armonie musice a numeris denominatur, ideo musica post arithmeticaem consequenter legenda esse conuincitur” (Gundiss. id. m.).

¹ Odorannus Monachus (megh. 1050 kör.) *Epistola ad Rotbertum*: „si ad altiorem scientiam artis musicae pervenire non potueris, saltem totum monochordum quinque tetrachordis in tribus generibus, diatonico videlicet, chromatico et enharmonico constare noveris; quorum primum dicitur hypaton, secundum meson, tertium synemmenon, quartum diazeugmenon, quintum hyperboleon. Symphoniis verò non, ut aliqui volunt, sex, sed quinque. Harum prima est diatessaron, constans epitrita proportiõne, id est sesquitertia, ut est 4 ad 3; secunda diapente, constans hemioliõ, id est sesquialtera, ut est 3 ad 2. Tertia diapason constans dupla, ut est 4 ad 2. Quarta diapason et diapente, constans tripla, ut est 6 ad 2. Quinta bis diapason, constans quadrupla, ut est 8 ad 2 etc.” Migne, Tom 142. col 808-9.

² Maga Boethius mondja (*Instit. mus. I. 33.*): „Is vére est musicus, qui ratione perpensa canendi scientiam non servitio operis, sed imperio speculations assumpsit.” (Az az igazi muzsikós, aki az éneklés tudományát nem rabszolgai gyakorlás útján, hanem észszerű alapon, az elmélet vezetése mellett sajátította el.) Hogy ez a felfogás hátráltatta a középkori zene továbbfejlődését, arról Combarieu, id. m. L. 322-324. V. ö. még: Ambros, *Gesch. d. Musik II.* 119. és k. 1.; Günther, id. m. 71. s. k. 1.

egy kis szekrény, mely fölé húr volt feszítve; a húr alatt mozgatható nyereg (modus), melynek ide-oda tolásával hosszabb-rövidebb részekre lehetett osztani a kifeszített húrt a hangmagasság változtatása okából.

Az elméleti tanítás anyagának terjedelméről és módszeréről részletesen tájékoztatnak az említett kézikönyvek, tiszteletreméltó emlékei szerzőik komoly törekvéseinek. Mivel e művek tartalma nagy részben már a szaktudás területébe vág s egyes fejezeteik, az összefüggésből kiszakítva, bajosan volnának megerthetők és érdemök szerint méltathatók, helyettök oly irodalmi szemelvényt mutatok be, mely egész általánosságban jellemzi a zenét, mint a matematikai tárgyak egyikét.

Értem a X. század második feléből való Hrotsvitha gandersheimi tudós apáca Paphnutius című drámájának egy jelenetét.¹

Tanítványok:

Mi a zene?

Paphnutius:

Egyik tárgya a bölcsélet quadriviumának.

Tanítványok:

Mi az, amit quadriviumnak nevezel?

Paphnutius:

A számtan, a mértan, a zene, a csillagászat.

Tanítványok:

Miért quadriviumnak?

Paphnutius:

Mert, miként a négyfelé ágazó utak, a bölcsélet egyetlen alapelvéből erednek eme tantárgyaknak egyenes kiágazásai . . .

Tanítványok:

Mondj nekünk valamit a zenéről, melyről épp az imént emlékeztünk meg.

¹ Hrotsvithae opera, ed. Winterfeld Berolini. 1902. 168-166. (A tárgyalás Boethiuson alapszik.)

Paphnutius:

Nagyon keveset tudok róla mondani, mert remeték előtt ismeretlen.¹

Tanítványok:

Mi a tárgya?

Paphnutius:

A zenének?

Tanítványok:

Annak.

Paphnutius:

A hangokról értekezik.

Tanítványok:

Vajjon egy avagy több van?

Paphnutius:

Mondják, hogy háromféle zene van, de mindenik az áranyosság elvénél fogva annyira összefügg egymással (*unaquaeque ratione proportionis alteri ita coniungitur*), hogy ami az egyikkel megtörténik, a másikon is végbe megy.

Tanítványok:

És mi különbség a három közt?

Paphnutius:

Az elsőt világra szólónak vagy mennyeinek nevezik (*Prima dicitur mundana sive caelestis*); a másodikat emberinek; a harmadik az, melyet hangszereken gyakorolnak.

Tanítványok:

Hol van a mennyei zene?

Paphnutius:

A két bolygóban és a mennyei szférában.

Tanítványok:

Miképen?

Paphnutius:

Úgy, amint a hangszereken való zenében: mert az égi testekben is épp úgy, mint a húrokban, ugyanannyi hangköz, ugyanolyan nyújtások, ugyanolyan szimfóniák támadnak.

¹ Paphnutius a sivatagban élő remete.

Tanítványok:

Mik azok a hangközök (spatia)?

Paphnutius:

Méreték (dimensiones), melyek a bolygóknál épp úgy szá-
míttatnak, mint a húroknál.

Tanítványok:

Mik azok a hangnyújtások (productiones)?

Paphnutius:

Nem egyebek, mint tónusok (toni).

Tanítványok:

Ezekről sem tudunk semmit.

Paphnutius:

A tónus két hangból (ex duobus sonis) keletkezik és a
kilencnyolcad módját követi.

Tanítványok:

Mentől gyorsabban igyekszünk vizsgálódásunkban új tárgyra
térni, annál nehezebb dolgokat társz fel előttünk szüntelenül.

Paphnutius:

Ezt kívánja az olyan vitatkozás, minő a mienk.

Tanítványok:

Magyarázd meg nekünk egy kissé a szimfóniákat, hogy
legalább az elnevezés jelentését tudjuk.

Paphnutius:

Szimfóniának nevezik a dallam keveredése módját (modu-
lationis temperamentum)

Tanítványok:

Miért?

Paphnutius:

Mert majd négy, majd öt, majd nyolc hangból alakul.

Tanítványok:

Most, hogy tudjuk háromféleségöket, szeretnők mindeniknek
elnevezését is megismerni.

Paphnutius:

Az elsőt négyesnek nevezik, mert négyből van alkotva: aránya négyharmad; a másodiknak a neve ötös, mely ötből áll és másodfeles arányt mutat; a harmadik, a diapason, kettőzetésben áll és 8 hangból alakul meg.¹

T a n í t v á n y o k :

Vajjon az éggömb és a bolygók adnak-e hangot, hogy a húrokkal össze lehessen hasonlítani?

P a p h n u t i u s :

De még milyent!

T a n í t v á n y o k :

Miért nem lehet a hangjokat hallani?

P a p h n u t i u s :

Sokféle okot emlegetnek. Némelyek úgy vélekednek, hogy azért nem lehet hallani, mert hangzásuk sohasem szünetel; mások szerint az ok a levegő sűrűségében rejlik. Vannak aztán, kik azt tartják, ilyen rendkívül erős hang nem képes a fül keskeny járataiba behatolni. Végül, némelyek azt is mondják, hogy az éggömb oly kellemes és kedves hangot ad, hogy, ha hallható volna, az emberek valamennyien elhagynák magukat és félre tennék minden dolgukat s a hang után indulnának keletről nyugatra.

T a n í t v á n y o k :

Jobb, hogy nem hallatszik.

P a p h n u t i u s :

Tudta ezt előre a Teremtő.

T a n í t v á n y o k :

Legyen elég ebből; térj át az emberi zenére.

P a p h n u t i u s :

Mit mondjak róla?

¹ Prima dicitur diatesaron | quasi ex quattuor | et possidet proportionera epitritam | sive siquitertiam | Secunda diapente, | quae constat ex quinque, j et est in ratione emiolei | sive sesquialteri | Tertia diapason; | haec fit in duplo perficiturque sonitibus octo.

Tanítványok:

Mondd el, hogy hol észlelhető?

Paphnutius:

Nemcsak, miként mondtam, a test és lélek kapcsolatában, úgyszintén a majd mély, majd magas hang kibocsátásában, hanem az érverésben és némely testrészek méreteiben is, mint például az ujjak perceiben, melyekben mérés útján ugyanazokat az arányokat találjuk meg, melyeket az előbb a szimfóniákról magállapítottunk: hiszen musicá-nak hívják nemcsak a hangoknak, hanem más egyenlőtlen dolgoknak a találkozását is (quia musica dicitur convenientia non solum vocum, [sed etiam aliarum dissimilium rerum]). . .

86. Természeti ismeretek. Szent Hildegard. –

A quadrivium tárgyai a mondottak szerint szintén csak alaki képzést adtak. Tárgyi ismereteket sem a számtan és mértan, sem a csillagászat és zene körében nem szerezhették a kolostori iskola növendéke, sőt még késégeket sem. A számolásban és mérésben való ügyesség e tanulmányok útján nem fejlődhetett ki, valamint-hogy a zenében való gyakorlati jártasság sem. Az egész quadrivium merő spekuláció, elvont és tartalmatlan. A *természet megismerése* teljesen hiányzik belőle. De hiányzik azokból a tudományos anyagokból is, melyeket fizikának neveztek (az egyetemi oktatás körében). A fizika az elméleti bölcséletnek volt része.¹

Mindez nem annyit jelent, mintha a középkori ember figyelmét a természet tárgyai elkerülték volna, vagy mintha a középkorban természettudomány egyáltalán nem lett volna.² Elég e részben RogeriusBacora

¹ „Secundum has igitur omnes diuisiones necessario partes philosophie theorie trës sunt: scilicet aut speculacio de hiis, que non sunt separata a suis materiis nee in esse nee in intellectu; aut est speculacio de hiis, que sunt separata a materia in intellectu, non in esse; aut speculacio de hiis, que sunt separata a materia in esse et in intellectu. Prima autem pars diuisionis dicitur sciencia physica siue naturalis ...; seeunda dicitur sciencia mathematica, . . . tertia dicitur theologia ...” Gundissalinus: De div. phil. p. 14-15.

² V. ö. e tárgyról és terjedelmes irodalmáról Zubriczky Aladár tanulságos bírálatát könyvem első kiadásáról (Kath. Szemle, 1914. 715. 1.)

hivatkozunk.¹ Azt sem jelentik a fent mondottak, mintha ama kor fiai nem érezték volna át a természet szépségeit.² De általában mégis inkább az érdekelte őket a természet birodalmából, ami rendkívüli volt, vagy megmagyarázhatatlannak látszott: például a csodálatos alakú vagy tulajdonságú állatok, a ritka növények vagy a drágakövek, melyeknek a középkor végéig bűvös hatást tulajdonítottak. Ily naiv természetleírások már Isidorusnál találhatók; később az ismeretlen szerzőjú Physiologus hozta őket forgalomba.³

A szerzeteseket különben a természet tanulmányozására készítette a gyógyítás szüksége is, mely a kolostor falain belül, de sokszor kívüle is reájok háramlott. Ha ezt a jótékonyt gyakorolni akarták,⁵ ismerniök kellett a gyógyító füveket.⁵

A középkor legnevezetesebb természetrajzi művét egy apáca írta: Szent Hildegard (élt a XII. században).⁶

¹ Mester János: Rogerius Baco fejlődése, jelleme és szerepe az emberi művelődés történelmében. Budapest. 1915.

³ Stockmayer Gertrud: Über Naturgefühl in Deutschland im 10. u. 11. Jahrhundert. Leipzig. Berlin 1910.

³ Physiologus, seu História mystica animalium. V. ö. Dr. Lauchert Fr.: Geschichte des Physiologus. Strassburg, 1889. (az eredeti görög szöveggel). Magyarországon is olvasták ezt a könyvet. L. Békefi, A káptalani iskolák tört. 273. l.

⁴ A gyógyításért a szerzeteseknek pénzt elfogadniuk nem volt szabad. Jellemző a reimsi zsinatnak (1131) VI. kánona, mely tiltja a jogi és orvosi tudományoknak nyereség kedvéért való tanulását (Migne, Tom. 179. col. 680, D-681, B). V. ö. III. Incének egyik levelét (Lib. XII. Epist. 56. Mignenél: Tom. 216. col. 66, B-C).

⁵ A sanctgalleni kolostor herbulariusában 16-féle gyógyító fűvet természetek külön-külön ágyakban: lilium, salvia, ruta, rosas, sisimbria, cumino, lube-sticum, feniculum, mentha, rosmarino, fena graeca, costo, fasiolo, sata regia. (Lásd a IX. századbeli alaprajzot és magyarázatát Kellernél, id. m. 29. l.)

⁶ Subtilitatum Diversarum Naturarum Creaturarum libri IX. Mignenél: Tom. 197. A műről egy szakíró (Pagel, Einführung in die Geschichte der Medicin Berlin 1898, 140. l.) ekként ítélkezik: „endlich die berühmte, um die Mitte des 12. Jahrhunderts abgefasste Physica der Aebtissin Hildegard aus einem Kloster bei Bingen, die auch praktisch sich mit der Heilkunde befasste und in grossem Ansehen stand. Ihr Werk besitzt als erste populäre Darstellung der deutschen Naturkunde ebenso sehr linguistische, als literarhistorische Bedeutung.” – V. ö; E. H. F. Meyer; Geschichte der Botanik. III. (Königsberg, 1856) 517-536. l.; tov. K. F. W. Jessen, Botanik der Gegenwart und Vorzeit in culturhistorischer Entwicklung. Leipzig, 1864 120-127. l. – Botanikai és zoológiai szempontból

Kilenc könyvben értekezik a növényekről, az „elemekről”, a fákról, a kövekről, a halakról (ideértve a cethalat és a rákot is), a madarokról (melyek között szerepel a griffmadár, a bőregér, a méh, a légy, a tücsök, a sáska, a szöcske, a dongó és a darázs), az emlős állatokról, a csúszómászókról és a fémekről. A legterjedelmesebb (230 fejezetből álló) könyv az első, mely túlnyomóan növényekről szól, de azonkívül tárgyalja a tömjént, mirhát, balzsamot, mézet, cukrot, tejet, vaját, sót, ecetet, tojást, szurkot, ként és néhány fűszert, minden rendszer nélkül. A könyv orvosi rendeltetését egyebek közt az mutatja, hogy a növényeket sem morfológiai, sem biológiai szempontból nem írja le, hanem kizárólag azt nézi, mily mértékben és mily esetekben válhatnak a beteg ember javára. A javasolt gyógyító-eljárások jó része bizonyára ősrégi germán népies hagyományokban gyökerezik s a mai tudomány álláspontjának nem felel meg; de a kor természet-tudományi ismereteinek általános színvonala szigorúbb bírálatot nem enged meg. A szerző elméleti álláspontja szerint a föld izzadtsága (sudor) hozza létre a haszon nélkül való, nedvessége (humor) a hasznos növényeket; a föld leve pedig (succus) a szőlőt és a fákat. Hozzáteszi, hogy minden növény, állat és ásvány vagy meleg vagy hideg s ennél fogva vagy megegyezik vagy ellenkezik az ember vérmérsékletével (Galenus elmélete). Mutatványul közlöm néhány fejezet fordítását.

A rózsáról.

A rózsa hideg és ez a hidegség hasznos természetet rejt magában. Reggel vagy napfelkeltekor végy rózsalevelet, tedd rá szemedre, s a rózsalevél a nedvességet, azaz: csipásságot kihúzza (humorem, id est: trieffen ejus extrahit) és a szemet megtisztítja. De akinek a testen kisebb daganatai vannak, tegyen rájuk is rózsalevelet, mely a gyuladást kihúzza. A rózsát azonkívül jó

szakszerűen és részletesen méltatja a munkát L. Geisenheyner: Über die Physica der heiligen Hildegard von Bingen und die in ihr enthaltene älteste Naturgeschichte des Nahegaues. Sitzungsberichte des naturhistorischen Vereins der preussischen Rheinlande und Westfalen. Bonn, 1912. E: 49-71.

betenni italokba, kenőcsökbe és minden orvosságba, melyek sokkal hatásosabbak lesznek, ha a rózsából valamit beléjük teszel, habár keveset és csak a javából, mint előbb említettük.

A zilizgyökérről.

A zilizgyökér meleg és száraz, s a láz ellen használ. Akinek láza van (akármilyen láza), törjön Össze ecetben zilizgyökeret és ezt reggel éhgyomorra vagy az éjszaka beálta előtt igya meg és a láz (fiber), bármilyen természetű, meg fog szünni. De akinek a feje fáj, az is vegyen zilizgyökeret, adjon hozzá egy kis zsályát, törje össze ezeket és keverjen hozzá egy kis faolajat (modicum de baumoleo) és ezt kezében melegítse meg a tűznél, aztán kenje rá a homlokára, kösse be a fejét kendővel és így menjen aludni: jobban fogja magát érezni.

A birsalmáról.¹

. . . Fája és levele nem nagy hasznára van az embernek; de gyümölcse meleg és száraz, s jó természetet rejt magában, s amikor érett, nyersen nem árt sem beteg sem egészséges embernek; ha pedig megfőzve vagy szárítva eszi meg az ember, akár beteg, akár egészséges, egyaránt jót tesz neki. Akinek csúza van (nam qui vergichtiget est), egyék gyakran ilyen főtt vagy szárított gyümölcsöt és a csúz annyira megcsökken, hogy sem az ember érzékeit nem bántja többé, sem testének tagjait nem gyöngíti. És aki sok nyálat bocsát, szintén egyék sokszor főtt vagy aszalt birsalmát, ami belsejét kiszárítja, úgy hogy nyála folyása kisebbedni fog. Ha pedig bűzös kelése van az embernek, szintén birsalmát főzzön vagy szárítson, s a többi fűszerekkel egyetemben tegye rá a kelésre, s meg fog gyógyulni.

A lóról.

A ló inkább meleg, mint hideg; jó természete van, s olyan bátor, hogy nem bír magával, s mindig vágyik előre menni, s tisztát eszik. Húsa tartós és keményebb, semhogy meg lehetne enni; ellenkezik az ember természetével, mert keménysége miatt alig lehet megemészteni. A kérődző állatok húsa ugyanis megpuhul, mintha sajtolóban feküdt volna és ezért könnyebben is lehet megenni és megemészteni; azoknak az állatoknak ellenben,

¹ De Quittenbaum.

melyek nem kérődzenek, nehezebb a húsup s egykönnyen meg nem emészthető. Ha valakinek, bármily nagy mértékben is fekélyes a teste, vegyen bakkecskezsirt, azaz: faggyút (id est unslet) s bocsásson ki a ló füléből egy kis vért és ezt keverje össze a faggyúval és ha ezzel tűz mellett gyakran megkeni magát, egészséges leszen.

87. Székesegyházi iskolák. – A XII. század végétől fokozott lendületnek indulnak egész Európában a székesegyházi és káptalani iskolák. E fellendülésben bizonyára része volt a III. Sándor pápa idejében megtartott III. lateráni zsinat ama határozatának, hogy a mester, aki az egyházmegye klerikusait és szegény tanulóit (*clericos ejusdem ecclesie et scolares pauperes*) oktatja, kellő jutalomban részesüljön;¹ továbbá a III. Ince idejében (1215) megtartott IV. lateráni zsinat végzésének, mely szerint minden székesegyház és káptalan alkalmas mesterekről (*magistri idonei*) tartozik gondoskodni, kik a grammatikában és a többi tudományokban (*in grammatica facultate et aliis*) tanítják a leendő papokat; minden főegyházmegye (*metropolia*) pedig egy-egy oly tanárról, aki a theológiát taníthassa.² Ezentúl tehát a főbb egyházi középpontokban a hittudomány tanítása intézményesen szerveztetett, vagyis kivált az artesekkel való eddigi kapcsolatából. Egyebekben a székesegyházi és káptalani iskolák külön pedagógiai típust nem alkotnak: növendékeiket lényegileg úgy nevelték és oktatták, mint a kolostori iskolák. Oktatásuk anyaga csak annyiban különbözött, hogy a dialektika mind nagyobb tért foglal el bennök; szervezetök pedig csak abban volt eltérő, hogy tanulóik túlnyomó számban bejárók (*externusok*) voltak,³ nyilván azért, mert ezek

¹ Denifle, *Chart. Univ. Paris.* I. p. 10.

² Denifle, u. o. I. p. 71-82.

³ Az *externusokra* vonatkozó egészen biztos adat található például Szent Adalbert prágai püspök életrajzában (*Pertz, Mon. VI. [Script. V.] p. 583*), ahol a magdeburgi érseki székesegyházi iskola hazamenő tanulóiról írja a forrás: *Quadam die dum iret (Adalbertus) de scolis, unus qui erat socius itineris, praetereuntem puellam humo prostravit, et causa ludi eum (Adalbertum) desuper proiecit. Concurrent scolares, et quidnam foret acturus, cum ingenti cachinno expectant.*"

az iskolák leginkább nagyobb városokban helyezkedtek el.

A székesegyházi és káptalani iskolák vezetője az iskolás kanonok (*canonicus scholasticus*) vagy olvasó kanonok (*canonicus lector*),¹ aki eleinte maga is tanít, utóbb azonban csak igazgat, ellenőriz és felügyel s oktató tisztét helyettesével, a „sublectorar végezteti. A lektor, illetőleg helyettese a trivium tárgyait tanította, míg a zenében (énekben) való kiképzés a káptalannak egy másik tagjára, az éneklő kanonokra (*cantorra*) s később helyettesére, a „succentorra” hármlott. Az iskoláskanonok jogaihoz tartozott az is, hogy az egyházmegye területén csakis ő adhatott engedelmet a tanításra az iskolamestereknek. Ebben jutott kifejezésre az a középkori elv, hogy a tanítás tiszte és joga kizárólagosan az egyházné.²

Hasonló szervezettel működtek hazánkban is a káptalani (székesegyházi) iskolák, melyek közül Békefi 1540-ig összesen 15-nek lételetét állapította meg.³ Leghíresebbek már az Árpádkorban a csanádi, székesfejérvári, esztergomi és veszprémi székesegyházi vagy káptalani iskolák, de kívülök majd mindegyik káptalan iskolájáról vagy növendékeiről vagy tanítóiról van valami adatunk. Azok a részben közjogi természetű fontos feladatok, melyeket az egyházmegyei papság teljesített, úgyszintén a teológiának és kánonjognak tudo-

¹ Archiscolusnak is nevezik. V. ö. Migne, P. L. Tom. 146. col. 1451, D.

² V. ö. Statuta circa Scholasticum Noviomensem (Noyon), 1257 körül: „. . . in hac pagina scripta sunt . . . omnia, que scolasticus Noviomensis quicumque pro tempore canonicè substitutus ex antiqua consuetudine debet et solet facere ratione scolasterie tam in ecclesia quam extra . . . Debet etiam dictus scolasticus extra ecclesiam singulis annis scolis Noviom. de rectore sufficienti, qui Parisius rexerit in artibus, ad annum futurum providere . . . Preterea debet omnes et solos scolares Noviomensium scholarum adversus omnes justificare . . . Insuper dictus scolasticus non debet sustinere, quod aliquis de aliqua facultate legat vel quod scolas teneat in tota civitate vel in aliqua villa intra comitatum Noviomensem, nisi de ejus licentia speciali” (Denifle, Chart. I. p. 370).

³ Békefi, Káptalani isk. tört. 361. l. – V. ö. továbbá (az árpádkori iskolázásra nézve) Erdélyi László „Árpádkor. A magyar állam, társadalom, művelődés legrégebb története 1301-ig. Budapest, 1922.” című művének 89, 100, 256-7, 264-5. lapjait is.

mányos rendszerbe foglalása, mind inkább éreztették annak szükségét, hogy a papképzés színvonala emeltesse. Ezzel függnek össze– egyházmegyei papjainak már a XIII. század elején meginduló külföldi útjai a párisi, bolognai, páviai és más egyetemekre.

88. Fárai iskolázás. – Felmerül végre az a kérdés, hogy ha a nem egyházi hivatásra készülő középkori ember, főleg szegény ember fia akarta megtanulni az olvasást, esetleg az írást is, hol talált erre alkalmat azokban a századokban, mikor még városi iskolák nem voltak?¹ Szintén egyházi intézményekben: néha a székesegyházi (káptalani) iskolákban, melyeknek – mint említettett, – túlnyomóan bejáró világi növendékeik voltak; gyakrabban a velők kapcsolatos vagy tőlök elkülönített *ének (kar) iskolákban*, melyeknek tanítója a szükséghez képest olvasást és írást is tanított; leginkább azonban a *plébániai (fári) iskolákban*, melyek Nagy Károly uralkodásától fogva terjednek el szemmel láthatólag Európaszerte. Vezetőik vagy maguk a plébánosok, vagy az általok felfogadott kántortanítók voltak: vallástant, egyházi éneket és olvasást tanítottak bennök. Hazánkban a XIV. és XV. században a falusi plébániák székhelyein országszerte volt valamelyes iskola,² sok helyütt feltehetőleg már az Árpádok korában is.

89. Egyházi írók, mint pedagógiai elmélkedők. – Az egyházi nevelés körébe tartozó összes iskolák, melyeket megismertünk, az evangéliumban bírták pedagógiai eszményöket. De nemcsak az intézmények, hanem mindazok a gondolkodók is, akik a nevelés dolgáról írtak. Ha igaz, hogy a pedagógiai elméletek szerzői a jövőbe tekintenek s a meglevőnél tökéletesebb nevelés koncepcióját keresik (például Platon), bizvást állíthatjuk, hogy a középkori keresztény nevelésnek nem voltak és nem is lehettek elmélkedői. Senkinek sem volt joga

¹ Lásd Anderson id. értekezésének idevágó részét (Ped. Sem. XVIII, 256-268. 1.).

² Békefi, A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Budapest., 1906. 21-26. 1. A szerző 1540-ig 54 helyről mutatta ki, hogy ott falusi iskolák voltak.

és oka jobb nevelést képzelni annál, melyet az evangélium szelleme ihletett. Az értelmi nevelés csak egyetlen méltó föladatot ismerhetett: annak a műveltségnek a megadását, mely a Szentírásnak, az egyházatyáknak, az egyházi íróknak a megértését biztosította; az erkölcsi nevelés feladata pedig csak az lehetett, hogy az egyén Krisztus példáját követve már e földi létben előkészüljön, magát érdemessé tehesse az Isten országára. Ami ezeknek a feladatoknak és a megoldásukra vezető eszközöknek a körét meghaladta, az járulékos részlet, kívánatos kiegészítés, bővebb értelmezés, de nem lényeg. Akár *Hrabanus Maurusnak* a klerikusok képzéséről (de clericorum institutione) írott könyvét, akár *Hugo a Sancto Victore* tankönyvét, a Didascaliont, akár *Johannes Gersonnak* traktátusát (De parvulis trahendis ad Christum), akár *Vincentius Bellocensisnek* a hercegek és nemesek neveléséről (de institutione filiorum regalium seu nobilium) szóló könyvét, akár *Peraldusnak* és *Aegidius Romanusnak* hasonló tárgyú műveit (De eruditione principum, De regimine principum) forgassuk,¹ mindenütt a keresztény éthosznak a nevelésben érvényesülő normáival és ennek az érvényesülésnek eszközeivel találkozunk, teljesen azonos gondolatmenetben, felfogásban, értékelésben. Ami jelentős vonás van ezeknek a pedagógiai íróknak a műveiben, azt sokkal nagyobb elmélyedéssel, sokkal terjedtebb tudománnyal, sokkal magasabb és egyetemesebb szempontokból, sokkal klasszikusabb előadásban megírta Szent Ágoston. E nagy elme pedagógiai gondolkodásának részletes elemzése és méltatása, melyet fentebb megkísérlettem, felmenthet attól, hogy a nem érdemtelen epigonok idevágó iratait külön tanulmány tárgyává tegyem. Újat már nem tanulhatnánk belőlük.

¹ Vincentius Bellocensisnek a hercegi nevelésről szóló művét Fr. Chr. Schlosser fordította németre (Heidelberg. 1819. 2 köt.); a többi fent nevezett írók pedagógiai műveit jó német fordításokban, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátva a Bibliothek der Katholischen Paedagogik (Freiburg i. Br.) III. és XV. kötetei közzölték. – A hercegi nevelés körébe vágnak Szent István intelmei fiához, Sz. Imre herceghez (Endlicher, Monum. Árpád. 299-310), melyekről v. ö. Erdélyi János „A bölcsészet Magyarországon” című művének 10-15. lapjait (Filozófiai írók Tára, VI; köt. Budapest, 1885) és Békési Emil értekezését a Nagyszombati Kalauz IV. (1890) évfolyamának 31-36. lapjain.

NYOLCADIK FEJEZET.

A VILÁGI NEVELÉS.

90. A rendi nevelés. – A középkorban a papság volt a tudomány hivatott művelője; világi ember csak kivételesen foglalkozott vele. A szabad emberek született katonák; a nem szabadok jobbágyok, a földet művelik; a polgárok (mikor már ez a rend is megszerveződött) vagy mesteremberek, vagy kereskedők. Tudós ember és pap majdnem azonos fogalmak. Mindig előfordul ugyan a középkor folyamán, hogy előkelő világiak (lovagok) fiaikat kolostori vagy székesegyházi iskolába küldik, de e szórványos esetek csak megerősítik a szabályt. A tudományt kedvelő fejedelmek, mint Nagy Károly és Nagy Ottó, csak rövid időre és csak igen szűk körben tudnak némi szellemi érdeklődést kelteni a világi urakban; egyéni törekvéseik megvalósítói is elenyésző kivétellei (Einhardus) papok voltak. Alkuin bencés volt s I. Ottó öccse, Brúnó – aki a régibb kolostori iskolákat (Corvey, Gandersheim, St. Gallen stb.) újból felvirágoztatta – kölni érsek volt. Az írásos munkát mindenütt csak papok végezték: ők fogalmazták a polgári ügyiratokat, a fejedelmek rendeleteit és kiváltságleveleleit; ők vezették a számadásokat, naplót, krónikákat; ők írták a leveleket; ők szerkesztették és másolták az iskola, kolostor és templom számára való könyveket; ők gondozták a levéltárakat; ők voltak a középkor teológusai, jogtudósai, orvosai, filozófusai, történetírói, szónokai, iskolamesterei. S ezt akkor mindenki természetesnek tartotta. A rendiség nemcsak jogi tekintetben tagolta a társadalmat, hanem minden rendnek megszabta a maga sajátos foglalkozását. Innen van, hogy az egyházi nevelés mellett a nevelésnek egy másik, teljesen

különböző világi típusa fejlődött ki, mely háromféle alakban jelentkezik: Egyik a lovagi nevelés; a második a céhekben, a harmadik a városi iskolákban folyik.

91. Egyházi és világi nevelés. – Lovagi nevelés¹ a XII. század elejétől kezdve van, amikor már megindultak a keresztes háborúk s a lovagi rend intézményes alakot öltött. Különösen a francia hatások azok, melyek a lovagi kor költészetében, művészetében, köz- és magánéletében mindenütt felismerhetők, valamint ama nagyszerű életeszményekben is, melyek e kort jellemzik s a lovagi nevelésnek is megadják szellemét és tartalmát.

Ez a nevelés merőben különbözött attól, melyet ebben a korban az egyház adott. Míg a kolostori iskolák elméleti képzésben részesítették növendékeiket, tehát ismereteket nyújtottak könyvtanulmány alapján, addig a leendő loagnak rendszerint készségekre és ügyességekre kellett szert tennie, melyekhez a könyveknek semmi közük sem volt. A hét szabad művészetnek megfelelő hét lovagi készséget (septem probitates) kellett elsajátítania, melyek a lovagi életre és társaságra alkalmassá tették. Ezek a készségek: a lovaglás (equitare), az úszás (natare), a nyilazás (sagittare), a vívás (cestis certare), a vadászás (aucupare), az ostáblázás vagy sakkozás (scacis ludere) és a verselés (versificare). E készségekre minden tanulatlan lovagi sarjadék szert tehetett. Tudomány egyikhez se kellett, még az utolsó kettőhöz sem. Az ügyes sakkozó ellehetett minden tanultság nélkül; a verselő ifjú pedig rendszerint mások verseit énekelte húros hangszer kíséretében, melyet egészen gyakorlati módon tanult meg, vagy ha maga foglalta versbe érzelmeit és gondolatait, ezt különösebb elméleti tudás nélkül is megtehetette.²

¹ Gautier Léon: La chevalerie. Nouv. éd. Paris. 1890; Taylor, The mediaeval mind; I, 521-613; Willmann, Didaktika. I. köt. ford. Schütz Antal 251-252; E. Kriek: Menschenformung. Leipzig 1925: 293-310 (Der germanische Ritter und die Gefolgschaft).

² Specht, id. m. 245. 1.

Az egyházi nevelésben a test ápolása¹ és gyakorlása kevés figyelemben részesült, mert minden törekvés a lélek megtisztulására, a testiség kötelékei alól való feloldozására irányult. A lovagi nevelésben éppen ellenkezőleg a test edzése, erőssé és ügyessé tétele volt fontosabb, mert a lovagok azt tekintették feladatuknak, hogy harcban és háborúban viaskodva, életüket kockára téve védelmezzék meg a lelki javakat: a vallást, hitet, erkölcsöt, becsületet. Az egyházi nevelés elfordult a való életől, a lovagi nevelés az élet küzdelmeire készített elő; amannak eszménye kizárólag vallási, emezé vallás-erkölcsi, cselekvő értelemben. Az egyház emberében a vallásosság vagy a miszticizmusnak vagy a hitbölcseletnek, a lovagban a gyakorlati erényeknek alakját ölti. Az egyik szemlélődik vagy vitatkozik; a másik cselekszik, küzd és harcol. Az egyházi nevelés szigorúan elválasztotta egymástól a két nemet s veszedelmet látott abban, ha az ifjú nőekkel társalog vagy nőre gondol; a lovagi nevelés egyik legjellemzetesebb vonása a nő hódoló tisztelete, a női ideál megbecsülése. A kolostori, székesegyházi és káptalani iskolákban a tanítás és társalgás nyelve a latin, mint a tudós műveltség eszköze; a lovagok, ha idegen nyelvet tanultak, az a modern nyelvek egyike volt, például német földön a francia. A kolostor neveltje a társaságban gyakran félszeg; világi illemre nem tanították, külső modorára nagy súlyt nem helyeztek nevelői; mindez a kolostor falai közt hiúságnak tetszett. A lovagtól elvárták, hogy társaságban udvari ember módjára viselkedjék, külsőmegjelenésével is hódítson. Legalább ezt mutatja a lovagkor virágzása; hanyatlásával együtt, mely már a XIII. század közepén nyilvánvaló lesz, eldurvul a lovagi erkölcs és magatartás is.

¹ A cluniacensések szabályaiban (Migne, Tom. 149, col. 760, C-D) ezt olvassuk: *Fürdőinkről nem sokat mondhatunk (Sed de nostris balneis non est multum quod loquamur). Csak kétszer egy esztendőben fürdünk: karácsony és húsvét előtt.* – Ugyanezt olvassuk Vilmos hirsai apát konstitúciójának második könyvében (cap. 41): *Hominibus est familiäre, postquam raserint, continuo etiam balneare. Sed de nostris balneis non est multum, quod loquamur. Duabus enim vicibus tantum in anno et tunc sine licentia qui vult, balneat; id est ante natiuitatem Domini et ante Pascha. Alio quouis tempore pro infirmitate (betegség okából) cum licentia quisque balneare potent.* (Migne, Tom. 150. col. 1101, B).

92. A lovagi nevelés. – Hét-nyolc esztendő koráig a család körében növekedett fel a lovag fia. Ekkor kiadták a házból, idegen lovagi udvarba, ahol csekélyebb volt a kényeztetés veszedelme és nagyobb a következetes szigorúság biztosítéka. Hetedik évétől a 14-ik életévig – mint apród, valet, garzún, bube, page – engedelmisséget, illemet és jó erkölcsöt kellett tanulnia. Mindezt pedig akként sajátította el, hogy az egész hét esztendő alatt a lovagi udvar úrnőjét szolgálta: apróbb megbízásait teljesítette, izeneteit megvitte, útjaiban elkísérte. Egyidejűleg megszerezte lassanként a korához mért lovagi készségeket is; megtanult lovagolni, úszni, íjjal bánni, énekelni és húros hangszeren játszani. Szellemi nevelése rendszerint arra szorítkozott, hogy emlékezetébe véste a hit tételeit s hogy megismerte a régi idők hőseinek vitézi tetteit és kalandjait (aventüren): Nagy Károly esetét a roncvalesi völgyben; a dicső Sigfriedet és a nemes Krimhildát; a szépséges Kudrunt; a romantikus mezbe öltöztetett trójai háborút, az Argonauták útját, Aeneasnak és Didónak lángoló szerelmét, Nagy Sándor világraszóló hőstetteit; a lovagi erényekkel tündöklő Ereket és hűséges nejét Enidét; a csodaforrást, melyet Iwein hatalmába kerít és a láthatatlanná tevő gyűrűt, mely a kelepcebe jutott hőst kiszabadítja és a gyönyörűséges Laudine rabjává teszi; a mindentudó Merlint; a titokzatos és bűvös erejű Grált, melyben a fönix is megifjodik és amely halhatatlanná tesz; Artus király lovagjait; a sárkányölő és tündérvédte Wigaloist; a könnyűvérű Gawant és bájos Orgelusját; a hattyús Lohengrint és az utolérhetetlenül vitéz Lancelot-ot, aki vétkes szerelemre gyúlad Ginevra királyné iránt; a dicső, csodaszép, legyőzhetetlen, de minden életbölcse ség nélkül való Parszivált, a káprázatos várkastélyt, melyben az öreg Anfortas király várja, de hiába várja azt a lovagot, aki bajának okát tudakolja; a lovagias, bátor, hű, szép és nemes Tristant és azt a számtalan hősi kalandot és próbatételt, melyeket a középkori képzelet a maga aranyszálai-val bevont és utóbb a lovagi költészet is szárnyaira vett.¹

¹ Vald. Vedel: Ritterromantik. (Mittelalterliche Kulturideale II.) Leipzig, 1911.

Az olvasást és írást az ifjúnak nem kellett szükségképpen megtanulnia; ismerünk a lovagi rendből való középkori költőket (Wolfram von Eschenbach, Ulrich von Lichtenstein), akik mindent tollba mondtak, mert írni nem tudtak. (Viszont Heinrich von Veldeke és Hartmann von Aue tudományosan művelt emberek.)

Mikor elérte az ifjú a 14-ik életévét, *fegyverhordozó* apród, (knappe, junkhërre, armiger, scutifer, écuyer, damoiseau) lett belőle s mint ilyen egészen a lovag szolgálatába lépett. Ebben az időben tanulta meg a fegyverforgatásnak különböző nemeit s a lovagi torna szabályait; továbbá ekkor szerezte meg a vadászathoz szükséges készségeket; hogyan kell betanítani a sólymot és a vadászkutyát; hogyan kell felhajtani és leteríteni az erdő és mező vadjait. Tornákra, utazásokra és háborúba elkísérte urát, kinek fegyvereit hordozta.

Ez a második hét esztendő az erkölcsi nevelés szempontjából is nagyon fontos volt. Az apród állandóan lovagokkal érintkezvén, tőlük, az ő élő példájukból tanulta meg a lovagi erényeket. Első a keresztény hitnek és egyháznak feltétlen védelme mindenkivel, de főleg a hitetlenekkel szemben. A második a fejedelem, illetőleg a hűbérúr iránt való törhetetlen hűség minden körülmények közt. A harmadik a gyengébbek oltalmazása, legyenek azok fegyvertelen férfiak vagy védtelen nők, vagy árvák, vagy gyermekek. A negyedik az adott szó szentsége; hűség és becsületesség a kötelesség teljesítésében, távol minden önzéstől, csalfaságtól, hazugságtól, nemtelenségtől.¹ Mindezek az erények teszik együttvéve a lovagi becsületet, melynek tisztának és szennytelennek kell lennie, mint a kristálynak és szilárdnak, mint a kősziklának. A hiedelem az volt, hogy az apród 20-21 éves korában megértette és átérzte ennek a lovagi becsületnek a mivoltát, s hogy testi ereje és ügyessége, melyre szert tett, már megengedik neki ebben az életkorban a lovagi erények

¹ A lovagság 10 parancsolatát lásd Gautiernál, id. m. 38. 1. Az utolsó, mely valamennyit magában foglalja: „Tu seras partout et toujours le champion du Droit et du Bien contre l'Injustice et le Mal.”

sikeres gyakorlását. Elkövetkezett a *lovaggá avatás* szertartása, melynek lényeges részei: a fürdő, az éjjeli virrasztás, a szent mise (később egyúttal gyónás és áldozás), a fegyverek megáldása, a sarkantyúk felkötése, a páncéling feladása, a sisak feltétele, a kard felcsatolása, a lovagútés, a lovagi tornában való jártasság bemutatása. A lovaggá avatás azzal a fogadalommal is járt, hogy a lovag (chevalier, ritter, eques) egész életét ezentúl a hit, a jog és az igazság eszméneinek szenteli.

93. A céhek. – Nevelés folyt a céhekben is (zunft, innung, hanse, gilde stb.).¹ Eleinte ezek a testületek az egyazon mesterséghez tartozó egyéneknek vallásos egyesülései (fraternitates, caritates, bruderschaften), melyeknek tagjai az örök üdvözülés reményében bizonyos istentiszteleti és jámbor cselekedetekre kötelezték magukat; később a mesterségük körébe vágó világi érdekeik megvédését is feladatuknak tekintették. A XIII. század első tizedeiben már úgy jelennek meg, mint önkormányzattal felruházott és jogi személyiséget élvező zárt testületek, melyek mindegyikének megvanak külön elöljárói és intézői, külön kiváltságai és szabályai. E szabályok, melyek százados gyakorlat folytonosságában alakultak ki, a céhek keretén belül végbemenő képzésnek és nevelésnek a menetét is megállapították.

Mert a kézművességeknek is megvolt a maguk határozott tanulmányi rendjük, akárcsak a szellemi nevelés tárgyainak. Az ismeretek általános hierarchiájában is találkozunk velük. Már a XI. századbeli Radulfus Ardens, majd a XII-ikben Hugo a Sancto Victore, a XIII-ikban Vincentius Bellocensis s nyomukban a XV. század első feléből való Bitschin szembe állítják a hét szabad mesterséget (artes liberales) és a hét

¹ Eberstadt Rudolf: Der Ursprung des Zunftwesens. Leipzig, 1900 – Keutgen: Ämter und Zünfte. Jena, 1903. – Étienne Martin Saint-Léon: Histoire des corporations de métiers. 2. kiad. Paris, 1909 (különösen 79-100. 1). – Willmann, id. m. 221-223. – Szádeczky Lajos: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. 1307-1848. 2 kötet. Budapest, 1913.

mechanikai mesterséget (*artes mechanicae*);¹ és habár e mellérendelésben nem csekély önkényesség nyilvánul, az analógia minden esetre feltalálható a fokozatok számában és egymásutánjában. A céhek fokozatai: 1. az inas vagy apród² (*knabe, junge, lehrknecht, apprenti, discipulus*), 2. a legény (*geselle, lohnknecht, valet, famulus*), 3. a mester (*meister, maître, magister*); a szabad mesterségek tanulmányi menete pedig: 1. *baccalaureus*, 2. *licentiatus*, 3. *magister*. Ugyanaz a párhuzamosság megvan a céhbéli képzés és a lovagi nevelés fokozatai közt is (*bübe, apród – knappe, fegyvernök – ritter, lovag*). Mindebben hamisítatlan középkori felfogás érvényesül. A tudás és készség csak fokozatosan szerezhető meg; minden fokozat elnyerése meghatározott időtartamot kívánó előkészülethez (szolgálathoz) s szigorú próbához van kötve. Az inast csak akkor szabadították fel, ha „apródéveit” (melyeknek száma céhenként változott) egy mester vezetése alatt pontosan kitöltötte s a mesterségben való jártasságát kimutatta; hasonlóképen csak akkor szabadították fel a legényt mesterré, azaz olyanná, aki mások tanítására is képes, ha hosszabb gyakorlat után (melyet sokszor vándorlással szerzett) mesterremeket tudott készíteni. Ez a mesterremek, mely csakis zárt helyen, a mester

¹ Radulfus Ardensnél: *Victuaria, Lanificaria, Architectoria, Suffragatoria, Medicinaria, Negotiaria, Patrocinaria* (Grabmann, *Gesch. der Scholastischen Methode* I. 254. 1.). – Hugo a Sancto Victore-nél: *Lanificium, armatúra, navigatio, agricultura, venatio, medicina, theatrica* (u. o. 235. 1.). – Ezzel a felosztással egyezik a Vincentius Bellovacensise és a Bitschine: *Artes mechanicae*: I. *Lanificium* (*textores, fuilones, panniciores, sartores, panniradores, barbitonores, coriarii, pelliparii, notarii, pergamenistae* etc.). II. *Armatúra* (*fabri, ferrarii, aurifices, monetarii, carpentarii, muratores*). III.: *Navigatio* (*omnes operantes in navibus*). IV.: *Agricultura* (*qui agris, arboribus et pascuis deputantur*). V.: *Venatio* (*ferina, aucupium, piscatores*). VI.: *Medicina* (*physici, chirurgici, apothecarii*). VII. *Theatrica* (*scientia ludorum*). – Galle, Konrad Bitschins *Pädagogik*, Gotha, 1905. 71-78. (Feltűnő a medicinának a kézművességek közé sorolása.)

² „Egy mesternek se legény zabád eccersmynt két *apródnál* többet tartani azonképpen legent is” kolozsvári ötvösöknek 1561-ből való céhszabályaiban (Szádeczky, *id. m. H.*, 59), melyek még régibb szabályokon alapulnak s ezért a XIV-XV. századra is vonatkozthatók. (Es mynd az egész tob otwesmesterek kepébe ilyen ielentest tőnek mynekwnk hog wk regi wdoktolen fogva neminemv levelek zerent mellyeket o nekik az my megholt eleink polgárink kiattanak volt.)

házában és szemeláttára készülhetett s azután a céh színe előtt nyilvánosan megbíráltatott, a mesterségnek, a magisteriumnak mintegy szigorú próbája volt, akár csak a magister artiumtól követelt szigorú vizsgálat s a velejáró nyilvános vitatkozás vagy (később) értekezés (dissertatio).

A szakszerű készülség megadásával azonban a céh nem tekintette betöltöttnek hatáskörét. A szakoktatás csak egy része volt a leendő mesteremberek kiképzésének. A másik, nem kevésbé fontos feladat: az erkölcsi nevelés, mert – miként egy hazai céhszabályzat mondja¹ – „ahol az ifjúságot rendre és szabályra nem szorítják, ott később sem következhetik tisztas élet; s mert (egy másik hazai céh okirata szerint)² ügyelni kell, „hogy az ifjúságnak kevély szolalkozása az idős és megért emberek ellen erőt ne venne és az jó erkölcs éktelen és rút negedsége ne hajlana”. A mester nemcsak arra kötelezte magát, hogy az ifjút az illető mesterségben kiképezze, hanem erkölcsi magatartásáért is felelősséget vállalt. Hogy mily szükséges ebben az irányban a gondoskodás, csak ma érezzük igazán, amikor az iparostanonc és iparoslegény legtöbbször szabadjára van hagyva és a legválságosabb életkorban erkölcsi veszedelmek hatása alá kerül. A céhek a szabad mozgást megkötötték ugyan, de a becstelen esz-
közökkel folytatott ipart majdnem lehetlenné tették. A kézművesnek épp úgy megvolt a maga rendi becsülete, mint a papnak és lovagnak. A pappá szentelés, a lovaggá avatás, a mesterré felszabadítás egyaránt esküvel jártak, melynek megszegése az illető társas közösségből, azaz: rendből való kirekesztést, eshetőleg még súlyosabb büntetést vont maga után.

Amikor a 12 éves gyermeket néhány heti próbaszolgálat után felfogadta a céh inasnak, megkívánta tőle, hogy törvényes és tisztas származását kimutassa (de legitimo thoro ex utrisque parentibus absque ulla

¹ Den wo der Jugend kein Ordnung und Regel vorgestellt ist, da kan kein erbarliches leben volgen (Szádeczky, id. m. II., 52-3).

hog az iffiuságnak kével szolalkozások az ides és megvert emberek ellen erpt ne venne es az io erkolch éktelen es rút negedsége ne hailana. (U. ott, II, 55.)

labis macula propagatus sit), hogy a főbb hittételeket ismerje s később (a városi iskolák megnyíltával), hogy az elemi ismeretekben is jártas legyen. Az inas feltétlen engedelmességgel és törhetetlen hűséggel tartozott mesterének, akit semmi körülmények közt sem volt szabad elhagynia. Szigorú pénzbüntetéssel sújtották azért az olyan mestert, aki másnak az apródját „elhitette”, azaz: elcsalta. A mesternek ügyelnie kellett, hogy a fegyelme alá adott ifjú vallásban és erkölcsben gyarapodjék, hogy vásár- és ünnepnapokon templomba járjon, szabad idejét hasznosan töltsse, s ártalmatlan társaságban forogjon; joga volt az inast minden vétségeért megbüntetni, esetleg megfenyíteni. Viszont az inas a mester oltalma alatt állott. A mester nemcsak lakást, élelmet és sokszor ruhát is adott neki, hanem bántalmak ellen megvédte. A viszony ilyenétkép mester és tanítvány közt sokkal meghittebb, bensőbb, családiasabb volt mint ma, amikor a szerződéses viszony ridegsége minden melegebb érzelmi mozzanatot kizár. A középkori céhek, melyeket gyakran schóláknak is neveznek, a jelzett értelemben valóságos nevelőiskolák, s mint ilyenek jogosan foglalhatnak helyet minden neveléstörténetben.

94. Városok iskolái. – Ezek az iskolák¹ a XIII. század folyamán, a városi élet fellendülése következtében jönnek létre; akkor, mikor a székesegyházi és káptalani iskolák, részint a kánonszerű élet meglazulása, részint az investitúrái zavarok következtében hanyatlani kezdenek, a kolostori iskolák pedig már csak saját noviciusaik kiképzésére szorítkoznak. A keresztes háborúk okozta nemzetközi érintkezés Európaszerte hatalmasan fellendítette az ipart és kereskedést, mely a polgári rend kezében volt; ennek követ-

¹ Kaemmel; Geschichte des deutschen Schulwesens im Übergange vom Mittelalter zur Neuzeit. Leipzig, 1882. 23-95.; Barth, Gesch. d. Erziehung, Leipzig, 1911. 191-196. 1.; Hesselbach, Die deutsche Schule im Mittelalter. Zschrift für Gesch. d. Erz. und des Unterrichts. X. evf. (1920) 1-56 1.; Diehl A., Die Zeit der Scholastik (Első része a „Geschichte des humanistischen Schulwesens in Württemberg” című műnek). Stuttgart, 1912. (A tárgyalás 1559-ig terjed).

keztében a polgárság meggazdagodott, vagyonilag függetlenné vált, majd ezzel együtt művelődési szükségletei is tetemesen megszaporodtak. A polgárság művelődni vágyó és kényszerülő fiainak a száma idővel oly nagy lett, hogy a meglevő egyházi iskolák teljesen elégteleneknek mutatkoztak a tanulóság befogadására; másrészt az idők haladása oly műveltséget kívánt a polgári rendtől, melyet a régi tudósiskolák már meg nem adhattak, mely közelebb állott a gyakorlati élethez s a polgárság életcéljaihoz jobban alkalmazkodott.

Ez a szükséglet Európa déli részeiben, különösen olasz földön, északon pedig a Hanza városaiban, úgyszintén a flandriai városokban jelentkezik legkorábban. E területeken erős városi élet lüktetett. Németalföldön már a XIII. század közepén kezdenek világi patronusok iskolákat alapítani és fenntartani s ugyancsak ez a század látja megalakulni Gentben, Ypermben, Brüsszelben a városi iskolákat.¹

A XV. században már minden nyugateurópai városban, voltak ily iskolák: Németországban például Lübeckben, Breslauban, Hamburgban, Braunschweiganban, Augsburgban, Nürnbergben stb.; Flandria területén az említettekén kívül városi iskolái voltak Amsterdammak, Dordrechtnek, Leidennek, Rotterdammak, Delfinek és Haarlemnek,² olasz földön különösen Lombardiában és Toscanában (Firenzében már 1340 körül 8-10,000 fiú és leány tudott olvasni).³ Békefi Rémig⁴ 1541-ig 275 falusi és városi iskola lételet mutatta ki Magyarországon és kapcsolt részeiben, meg Erdélyben. Ezeknek egyharmada bizonyára szoros értelemben vett városi iskola volt (nevezetesebbek: Bártfa, Besztercebánya, Brassó, Buda, Eperjes, Kassa, Késmárk, Körmöcbánya, Lőcse, Nagyszeben, Nagyszombat, Pozsony,

¹ Cramer, *Gesch. d. Erz. in den Niederlanden*, 237-255. \.

² Cramer, *id. m.* 255. k. 1.

³ Giovanni Villani, *Cronica XI.* 94. (Triesti kiadás. 1857. II. köt. 420. 1.).

⁴ A népoktatás története Magyarországon 1541-ig. 27. s. k. 1.; A káptalani isk. tört. 361. 1.

Selmecbánya, Sopron, Trencsén).¹ Habár az egyház, mely kizárólag a magáénak vallotta az oktatás jogát, sok helyütt nem szívesen látta ezeknek, az iskoláknak a létrejöttét, s itt-ott akadályokat gördített felállításuk elé, mégis egészben véve téves az a gyakorta hangoztatott nézet, mintha ezeknek az iskoláknak a szelleme ellentétben állott volna az egyházzal. E feltevés már azért is tarthatatlan, mert a városi iskolák is mindenütt szigorúan vallásos alapon állottak s ugyanazokat a lelki célokat szolgálták, melyek az egyház iskoláinak munkásságát irányították. A felállítás körül folyó küzdelmek, melyekre sokszor hivatkoznak, helyi természetűek s legtöbbször az iskolamesterek részére kívánt licentia docendi megadására vonatkoznak, de mélyebb elvi ellentétben nem gyökereznek. A kúria több esetben, mikor a pör eléje került, a város javára döntött.

Általában két osztályba sorolhatók az összes városi iskolák, melyek a XIII-XV. századokban keletkeztek és működtek. Egyik (nagyobb) részük csak olvasást és írást, továbbá, számolást és a latin nyelv rudimentumait tanította. Ezek tehát mai értelemben inkább elemi, mint középfokú iskolák. Nevük német földön: Schreibschule, Stadtschule, Deutsche Schule, Briefschule (mert sokszor a polgári életben, iparban és kereskedelemben fontos levélírásra is megtanítottak). Másik részük már a latin beszélés és írás készségéig vitte a tanulókat, s evégből latin grammatikát és dictament is tanítottak bennük. Ezeknek a neve: „latin iskolák” (scholae latináé, Lateinschulen); növendékeik rendszerint három csoportra osztak: 1. Tabulistae (olvasás, írás), 2. Donatistae (az alaktan elemei), 3. Alexandristae (a teljes latin grammatika Alexander Doctrináléjából).

A városi iskolák tanítói kezdetben szintén klerikusok, akik a kisebb rendeket felvették volt..... Később mind-

¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy a Békefítől megállapított hazai városi iskolákat kevés kivétellel a XV. század második és a XVI-ik első feléből való források említik. A megelőző állapotok (különösen az Árpádok alattiak) ismeretlenek, de feltehető, hogy a nagyobb, németeklakta városokban már a XIII-XIV. század folyamán is voltak ilyen iskolák.

jobban elszaporodtak a világi tanítók, akik a XIV. században már a céhek módjára szervezkednek. Erre vallanak a használt elnevezések. Az iskola tényleges vezetőjét iskolamesternek (ludi magister, Schulmeister, maître d'école), segédét pedig iskola-legénynek (Schulgeselle, socius, stb.) nevezik. Erre vall továbbá az iskolamesterek vándorlása is városról-városra (néha hevenyészett fabódékban tanítottak) s e vándorlásoknak feltételül kitűzése a testületbe való felvétel alkalmával.

Hogy milyen tudományos készültségük lehetett ezeknek a világi tanítóknak, adatok hiányában meg nem állapítható. Bizonyos, hogy a nagyobb városok az ő latin iskoláikban oly tanítókat igyekeztek fel fogadni, kik legalább baccalaureusok voltak. A kis városi iskolákban alkalmazott iskolamesterek rendszerint maguk is csak olvasni és írni tudtak. Legtöbbször egy évre szólt a várossal kötött szerződésük és engedelmük. Ezért az iskolamesterségen kívül sokszor más foglalkozásuk is volt; nagyobb városokban Ők látták el a város jegyzői vagy írnoki teendőit is.

Mindent összevéve, a városi iskolák, a végéhez közelgő középkornak eme különleges intézményei, fontos előhírnökei az újkori közoktatásnak. Az egyház iskolái mellett lassankint új irányok indítóivá lesznek; előkészítik a világi iskolázás korszakát* Nem-egy latin iskola, mely a XVII. és XVIII. században a társadalom széles köreit – a nemeseket, polgárokat és papokat egyaránt – alapvető általános műveltségben részesítette, ezekből a középkori városi iskolákból fejlődött. De ekkor már tetemesen kibővült tanulmányi anyaguk; munkásságukat a humanizmus szelleme irányítja s művelődési eszményük nem éri be többé a gyakorlatiasság célzataival.

KILENCEDIK FEJEZET.

SZELLEMI MOZGALMAK A TIZENEGYEDIK
ÉS TIZENKETTEDIK SZÁZADBAN.

95. Közviszonyok. A XI. században megalakul az egyház világuralmi rendszere. Róma hatalmasabb, mint valaha. A század közepén felújul a *treuga Dei*, második felében járja canossai útját a német császár. Minden érdeklődés a keresztény hit terjesztésére irányul. Megindulnak bouilloni Gottfried vállalkozásával a keresztesháborúk.

A hit ügyéért való lelkesedés lángja lobog az egész XII. századon át. VII. Lajos és III. Konrád, Barbarossa Frigyes, Fülöp Ágost és Oroszlánszívű Rikárd kereszteshadainak lelkében a vallásért való önfeláldozás, „*szent tüze*” ég. Megalakul a templomos és a német lovagrend. Fiatalos hév, üde rajongás nemes lendület mindenütt – a szellemi világ területén is. Az egyház türelmetlen ugyan (anathémával sújtja s máglyára vetteti bresciai Arnoldot s annyi sok mást, kiket a reformálás vágya ösztönöz), de azért mindenütt, az orthodoxok sorában is, a szellemnek; szokatlan mozgalmassága, rugékonysága, energiája észlelhető. Egyház és állam, régi és új, hagyomány és haladás küzdenek, versenyeznek, mérkőznek egymással, a szellemi torna egy nemében. Közben dús virágokat fakaszt a nemzeti költészet mezeje s égnek emelkednek a hatalmas dómok.

96. A skolasztika. – Ebben a mozgalmas szellemi légkörben születik meg a skolasztika.¹ Megindítója

¹ Hauréau: *Histoire de la Philosophie Scolastique*. I. Partie (de Charlemagne à la fin du XII. siècle). Paris, 1872; II. Partie, tom. 1. et 2, Paris, 1880. – Prantl: *Gesch. der Logik im Abendlande*, II. köt. Leipzig² 1885; III. köt.

nem a IX. századbéli Johannes Scottus (Eriugena) A skolasztikának még előhírnöke sem lehet az, aki az „auctoritas” és „ratio” szembekerülésekor az észnek juttatja az elsőséget. Johannes Scottus nem skolasztikus, hanem szabadgondolkodó, akinek a természet felosztásáról írt műve, ha a maga korában megértésre talál, lángba borítja a félvilágot. Ez nem a skóla műve, hanem forradalmi könyv

A skolaszticizmus apja *Anselmus* (1033-1109.). Egyenes összeköttetésben *Szent Ágostonnal*, mély meggyőződéssel hirdeti, hogy az észnek megvan a hit megértésére való képessége. (Credo, ut intelligam. Fides quaerens intellectum?) Mert ebben a problémában gyökerezik az egész skolasztika. A feladat az, hogy én, mint művelt keresztény, ne csak higgyek a kinyilatkoztatásban, hanem észszerűeknek is tartsam a hit igazságait, észszerűségüket képes legyek belátni és igazolni. S nemcsak egyes hittételekre kell irányulnia e törekvésnek, hanem arra, hogy az összes hittételek belső észszerű összefüggése tudományos rendszer alakját öltse gondolkodó elmében. A hit és tudás, a pisztisz és gnózis viszonyának ősi kérdése újból napirendre kerül.

A bölcelet történetének feladata ezt a mozgalmat kritika alá fogni. A neveléstörténet munkását nem annyira a skolasztika tárgya érdekli, mint inkább az egész szellemi küzdelemnek az a nevezetes eredménye, hogy miközben az ész igazolni törekszik a hit igazságait, a bölcselkedés magának a gondolatnak működését teszi vizsgálatá tárgyává, s a tiszta ész mintegy

1867 7 IV. köt, 1870. – Uebervveg-Heinze: Grundriss der Gesch. der Philosophie II. r. (Die mittlere oder die patristische und scholastische Zeit). 9. kiad. Berlin, 1905. – Picavet: Esquisse d'une histoire generale et comparée des philosophies médiévales, 2me éd. Paris. 1907. – Ehrhard Albert: Das Mittelalter und seine kirchliche Entwicklung, München, 1908 (136-263 1.). – Baumer: Die europäische Philosophie des Mittelalters (Kultur d. Gegenwart, Teil I. Abt. V, 1909). – Grabmann (Martin): Die Geschichte der scholastischen Methode, két kötet. Freiburg i. Br. 1909, 1911. – De Wulf: Histoire de la philosophie médiévale. 4. kiad. Louvain-Parfs. 1912. – Taylor, id. m. II. köt. 283-524. i. – Richard: Introduction à l'étude et à l'enseignement de la Scolastique. Paris (Maison de la bonne Presse) 1913, – Domanovszki Endre: A bölcsészet története. Harmadik kötet. A scholasztika kora. Bpest, 1878.

önmagának objektumává lesz. Ekként a skolasztikus mozgalom nemcsak szorosán vett vallási érdekeket szolgált, hanem a művelt emberiség gondolkodásának nagyszerű iskolájává lett, melyen keresztül kellett mennie, hogy az önálló egyéni gondolat fokáig eljuthasson.

97. Az univerzaliák. Az elme ilyenén önfegyelmzésének első hálás területe az volt, amit az *Univerzaliák kérdésének* neveznek. A körülötte kifejtett küzdelem már csak kis részben folyt le a kolostori iskolákban; a dialektikai mozgalomnak vezetését azok az iskolák ragadták magukhoz, melyekből utóbb az egyetemek lettek. Főleg a párisi iskolákra kell gondolnunk.

A nominalizmusnak es realizmusnak ez a harca, mely a XII. század' második felébe is belenyúlik,¹ Porphyrius Isagogéjának egy mondata körül² támadt.

Ami azután a genuszokat és specieszeket illeti, vajjon magukban léteznek-e, avagy pusztán értelmünkben vannak-e meg, vajjon van-e testi avagy nem testi létezésük, vajjon el vannak-e választva az érzékelhető dolgoktól, avagy az érzékelhető dolgokban foglaltatnak és ezek körül léteznek-e, vonakodom megmondani; mert mélységes az ilyen kérdés és nagyobb vizsgálódást kíván.

A *realismus* híveinek (Anselmus, Guillaume de Champeaux, Bernardus Carnoténsis, Joannes Saresberiensis stb.) gondolatmenete ez: Realitása, azaz: magában valósága, másként szubstanciális valósága csak annak van ami univerzale, ami egyetemes; ebből következik, hogy minden, ami nem egyetemes, hanem egyes, (konkrét), realításra számot nem tarthat s csak ember-képzeletünk szüleménye. Mikor azt mondom: „asztal” (tehát nem szólok valamely meghatározott

¹ Picavet szerint 1160-ig tartott ennek a vita-anyagának iskolai tárgyalása. Id. m. 176 l.

² Lib. I. cap. 10: Mox de generibus ac speciebus illud quidem, siue subsistant, siue in solis nudisque intellectibus posita sunt, siue subsistentia corporalia sunt an incorporalia et utrum separata a sensibilibus an insensibilibus posita et circa ea constantia, dicere recusabo, altissimum enim est huiusmodi negotium et maioris egens inquisitionis. — (Ancii Manlii Severini Boethii in Isagogen Porphyrii commenta. Rec. Samuel Brandt, 1906. p. 159).

asztalról), akkor a realitást, vagyis az asztalnak magában létező ideálját jelölöm meg, mely egyedül és kizárólag van, míg az érzékeim alá eső egyes asztalok nem valóságok, csak a látszatvilág tünékeny elemei.

A *nominalizmus* (Roscellinus) eszmemenete éppen ellenkező. Ez álláspont szerint univerzálják nincsenek; amit univerzálénak nevezünk, csak puszta szó (nomen, mera vox, flatus vocis). Realitása csak az individuumnak van, vagyis annak, ami egyes és különálló; a genuszok és specieszek, melyekben, mint elvonás útján keletkezett ideákban vélik némelyek feltalálni a realitást, csak emberi csinálmányok, de a valóságban nincsenek.

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy e két álláspont közül az egyházra a nominalizmus volt veszedelmesebb. A realizmus mellett természetesen érvényű igazságnak, tehát metafizikai világnézetnek is megvan a lehetősége; a nominalizmus ellenben szubjektivizmushoz, sőt következetesen végiggondolva szenzualizmushoz vezet, mert csak az érzékeink alá eső Individuális dolgoknak tulajdonít való létezőt. A nominalizmus kizárja mindazt, ami transzcendens: kizárja például a szentháromság tanának dialektikai igazolását is, amint hogy Anselmus heves támadásai, melyeket Roscellinus ellen intézett, főleg az utóbbinak leplezett tritheizmusa nyomán fakadnak. Aki csak individuális igazságot fogad el, nem értheti meg, hogy több ember (azaz 3 ember) „in specie” egy ember s azért azt sem értheti meg, hogy több személy, melyeknek mindegyike tökéletes Isten, – egy Isten.¹ Maga az egyház nyomban megéri a veszedelmet és szívós ellenállást fejt ki a nominalizmussal szemben, úgy hogy a XII. század második felében már csak a realizmus különböző árnyalatainak a híveivel találkozunk, akik a *nommalizmus*ról mint meghaladott álláspontokról beszélnek.

98. Petrus Abaelardus. – Mielőtt ez az átalakulás végbement, fellépett Petrus Abaelardus (1079-1142),

¹ Grabmann. id. m. I. 293-302.

akinek itt nem annyira az univerzaliák kérdésében alkalmazott kriticizmusa, mint inkább tanító egyélű-, sége és tanító módszere ragadja meg figyelmünket. Ő volt az első igazai professzor, aki tudományos meggyőződéséért érvelésének teljes, ellenállhatatlan erejével síkra szállott; ő „volt az első tanító a középkorban, aki nemcsak anyagot közölt, hanem problémákat fejtegetett (Sic et Non), főleg olyanokat, melyek alkalmasak voltak arra, hogy a mester a szentatyák nyilatkozataiban található látszólagos ellenmondások kiegyeztetese módját fiatal hallgatóinak bemutassa őket az igazság megvizsgálásában gyakorolja és elméjüket élesítse (quae . . . teneros lectores ad maximum inquirendae veritatis exercitium provocent et acutiores ex inquisitione reddant). Ő volt az első, aki didaktikai célból valóban fejtegeini merte a dogmát, nem hogy lerontsa (mert a racionalizmusáról való nézet az újabb kutatások világánál¹ tévesnek bizonyult), hanem hogy biztos alapra helyezze, mert hirdette, hogy nemcsak hinnie kell a kereszténynek a dogmát, hanem meg is kell és meg is lehet értémé.² Fényes dialektikája, elragadó előadás-

¹ Picavet, id. m. 174; 183-186; Grabmann, id. m. II. 193.

– E tételnek ilyenén formulázása ellen foglal állást clairvauxi Szent Bernát, amiről levelei adnak kimerítő fölvilágosítást és pedig a 187-194, továbbá a 327.330-338. számú levelek Mignenél (Tom. 182. col. 349-361; 533,A-B; 353-544. Kiemelem a következő két tanulságos helyet: „Petrus Abaelardus Christianae fidei meritum evacuare nititur, dum totum, quod Deus est, humana ratione arbitratu se posse comprehendere. Ascendit usque ad coelos, et descendit usque ad abyssos” (Ibid. col. 357, B). – „Habemus in Francia novum de veteri magistro theologum, qui ab ineunte aetate sua in arte dialectica lusit, et nunc in Scripturis Sanctis insanit. Olim damnata et sopita dogmata, tarn sua videlicet, quam aliéna suscitare conatur, insuper et nova addit. Qui dum omnium, quae sunt in coelo sursum, et quae in terra deorsum, nihil praeter solum Nescio nescire dignatur; ponit in coelum os suum et scrutatur alta Dei rediensque ad nos refert verba ineffabilia, quae non licet homini loqui, et dum paratus est de omnibus reddere rationem, etiam quae sunt supra rationem et contra rationem, praesumit, et contra Fidem. Quid enim magis contra rationem, quam ratione rationem conari transcendere? Et quid magis contra fidem, quam credere nolle, quidquid non possit ratione attingere?” Ibid. col. 1055, A-B). – Lásd II. Incze 497. levelét (Migne, Tom. 179. col. 515-517); továbbá: Vita Sancti Bernardi, lib. III. cap. 4. §, 13 (Migne, Tom. 185. col. 310-312). – V. ö. Piszter Imre: Szent Bernát clairvauxi apát élete és művei. Budapest, 1899. II. 217-246 1.

módja, mélységes tudománya, tüneményes emlékezete, elméjének rendkívüli világossága messze földről vonzotta Parisba) a hallgatókat. Jöttek oda Franciaország minden részéből, Olaszországból, Németországból, Angliából ezren és ezren, akik szomjúhozták Abaelard tanítását, melyet a filozófia legtisztább forrásának tartottak (*limpidissimum philosophiae fontem.*) „Nem volt az a nagy távolság”. Írja Fulco apát az Abaelardushoz intézett levelében,¹ „nem volt az a magas hegy, vagy szakadékos völgy, nem volt az az út, ha még oly nehéz, veszedelmes, rablóktól megszállott volt is, mely visszatartotta volna őket attól, hogy Hozzád siessenek”. Majd a Notre-Dame székesegyház iskolája, majd a Sainte-Geneviève hegye volt színhelye szellemi viaskodásainak és diadalainak s utóbb-megrendítő katasztrófájának.² Egyik nőtanítványa Héloise, „íránt érzett heves szerelme, melyet ellenségei oly kegyetlenül boszultak meg; heretikusoknak látszó tételei melyek szentéletű ellenfelében Clairvauxi Bernéatban oly mélységes felháborodást keltettek; az a megalázás, mely érte, mikor dicsősége delelőjén tételei közül néhányat, melyekbe legerősebben lehelte bele lelkét, nyilvánosan vissza kellett vonnia; több ízben kolostorba való száműzetése és lángoló szellemének nyomasztó tétlenségre Karfioztatása; a megbélyegzett Kain módjára végeszakadatlan hanyattatása (*vagus et profugus ad instar maledicti Cain ubiqüë circumferar* – mondja életének második feléről), mindmegannyi megható fejezetek e rendkívüli ember élete történetében. A megilletődésnek egy nemével látjuk ennek a fényes elmének a tragikumát, mely abban rejlett, hogy az a mód, ahogyan tanított, csak az ő idejében látszott vakmerőnek és bűnösnek; egy-két

¹ Migne, Tom. 178, col. 371-376.

² Életrajzát maga írta meg első levelében »*quae est história calamitatum Petri Abaelardi ad amicam scripta*» (Migne, Tom. 178. col. 113-182.; számtalanszor kiadták és fordították). A sok Abaelard-monografia közül e helyütt különösen ajánlható Compayré: *Abélard and the origins and early history of Universities.* London, 1893. (egyúttal jó képet ad az egyetemek keletkezéséről). A magyar irodalomban Schneller István: *Abaelardus Péter.* Sopron, 1910. (Theológiai Szaklap. VIII. évf. 29-45; 103-113; 161-189).

emberöltővel kell csak tovább haladnunk s Abaelard módszere, a Sic et Non, a skolasztkában polgárjogot nyert.¹

99. Johannes Saresberiensis. – Mert Abaelardust el lehetett hallgattatni, de nem lehetett egykönnyen medrébe visszaszorítani a bölcselkedő szellemnek azt az áradatát, mely tanításának hatása alatt keletkezett. A XII. század második tizedétől a századnak majdnem legvégéig arányaiban minden előzményt felülmúló filozófiai munkásság fejlődik jés terjed. Paris és Chartres iskoláiban, de egyebütt is francia földön a dialektikusok hosszú sora tanul és tanít. Legtöbben közülök eredetileg platonikusok (tehát az univerzálisok kérdésében a realizmus felé hajlanak), de ezt az álláspontjukat igyekeznek² „valámiképen megegyeztetni Aristoteles logikai rendszerével.

Az Abalard iskolájából kikerült mesterek közül messze kimagaslik *Johannes Saresberiensis* (mh. 1180), akinek ajkáról méz és nyelvéről tej folyt (miként egyik tanítványa írja) s akinek leveleiben² „van hajó az evezésre, gyönyörű kert a sétálásra, terített és megrakott asztal a lakomázásra, virágos ágy a lenyugvásra és gimnázium a filozofálásra.” Végig járta az akkori leg-híresebb iskolákat s a hét szabad művészet minden ágában jeleskedett, de világhírét mégis dialektikai műveinek köszönheti. Tanulságosnak vélem Mefalogicusának két részletét fordításban bemutatni. Egyikben³ leírja a saját filozófiai és theológiai tanulmányainak menetét; a másikban* a korabeli logikusokról és taní-

¹ Már tanítványa, Petrus Lombardus (mh. 1164) is ellenmondás nélkül alkalmazza ezt a módszert. V. ö. például a *Sententiarum libri quatuor* I. könyvének 42. distinctióját (De omnipotentia Dei, ubi prius consideratur, quare dicatur omnipotens). M'gnenél, Tom. 192. col 635.

² Petrus Cellensis (szül. Moûtier-la-Celle-ben) 1182-ben Chartres püspöke: *Epist.* 69. és 70. (Ad Joannem Saresberiensem, Mignenél: Tom. 202. col. 515-517.): *Navis ibi ad natandum, hortus deliciarum ad deambulandum, mensa plena et parata ad convivandum, lectulus floridus ad quiescendum, gymnasium ad philosophandum.*

³ *Metalogicus* II. 10. f. (Mignenél, Tom. 199. col. 867-869). V. ö. Schaarschmidt, id. m. 11. s k. 1.-

⁴ *Metalogicus*, II. 17. fej. (Mignenél, *ibid.* col. 874-876).

tásuk módjáról értekeznek. Amaz bevilágít az akkori, egymástól még független párisi iskolák állapotába; emez betekintést enged az Uni verzállak körül keletkezett dialektikai küzdelmek sokaságába. Mindkettő elénk állít egy embert, aki kora teljes műveltségének birtokában volt.

I.

Mikor még mint fiatal ember tanulmányaim kedvéért először utaztam Franciaországba¹ – második esztendeje volt, hogy az angolok dicső királya, Henrik, az élők sorából elköltözött – elmentem a Palaisból való peripatetikushoz,³ aki akkor mint híres és mindenkitől csodált tanár a Szent Genovefa hegyén uralkodott. Ott az ő lábainál tanultam meg a logika első elemeit s szellemi tehetségem kisdud mértéke szerint mohó elmével fogadtam be mindent, ami ajkáról szállott. Távozása után, melyet nagyon is korainak éreztem, Albericus mesterhez* szegődtem, kinek dialektikai hírneve a többiek közt messze kitűnt, aminthogy valóban leghevesebb támadója volt a nominalisták táborának. így körülbelül két esztendeig időzve a Hegyen, a logikában tanárain voltak Albericus és a Melun városából való Róbert mester⁵ (azon a néven nevezem, melyet tanári munkássága helyéről kapott, mert nemzetiségére angol). Közülük az egyik csupa aggodalmasság volt: mindenütt talált alkalmat kérdések felvetésére; ha még oly sima volt a vitaközös pályája, akadékos látott, s amint mondani szokás, a kákán is kibogozni való csomót keresett. A másik mindig kész volt a válaszra, kibúvót sohasem keresett, a vitára kitűzött cikkelyt sohasem utasította el magától, hanem kiválasztotta magának az ellenkező álláspontot, vagy a kifejezés többértelműségét megállapítván, kimutatta, hogy nemcsak egyféle felelet lehetséges. Amaz a kérdések felvetésében finom és sokoldalú; emez a válaszolásban átlátszó, rövid és könnyed. Ha e két tulajdonság valakiben úgy

¹ Ez 1136-ban volt.

² I. Henrik, meghalt 1135-ben.

³ Azaz: Abaelardushoz, aki Palaisban született. A latin kifejezésben (Peripateticus Palatinus) rejlő epitheton ornans (palatium = palota) nem adható a fordításban.

⁴ Reimsből való dialektikus. L. Grabmann, id. m. 11. 138. 1. 2. jegyz.

⁵ Melunben volt híres iskolája. Hugo a Sancto Victore es talán Abaelard is tanárai voltak. Grabmann: II. 324. s. k. 1.

egyesülne, mint bennük külön-külön megvolt, olyan vitatkozó válnék belőle,ilyent korunkban nem lehet találni. Mert mindketten éles elméjű és a tanulásban kitartó emberek voltak; nézetem szerint a fizikai tanulmányokban is kitűntek volna, ha nagy tudományos alapra támaszkodhattak volna és ha az elődök nyomdokait annyira követték volna, amennyire saját találmányaiknak örvendettek. Mert később egyikük Bolognába ment, s ott kitanult abból, amit azelőtt tanított volt. Mikor visszatért, már másképen tanított; vajjon jobban-e, ítéljék meg azok, kik előbb is, később is hallgatták. A másik az isteni tudományokra adta magát, de mint filozófus is kivált, s hírnévre és dicsőségre tett szert. Miután ezeknél a férfiaknál két teljes esztendeig gyakoroltam magamat, annyira beletanultam a közhelyek kijelölésébe, a szabályokba és más alapelemekbe, melyekre a fiatal embereket megtanítják és amelyekben az említett tanárok nagy ereje és jártassága rejlett, hogy mindezeket szinte úgy ismertem, mint a saját ujjaimat. Azt meg éppen nagyon jól megtanultam, hogy többre becsüljem tudományomat, mint amennyit ért. Kis tudósnaK véltem magam', mert hamarosan elő tudtam adni, amit hallottam. Utóbb azonban magamba szálltam, mérlegeltem erőmet s tanáraink szíves engedelmével egyenesen De Conchis¹ grammatikushoz mentem át, akinek előadását három évig hallgattam. Közben sokat olvastam; nem is fogom sohasem sajnálni ezt az időt. Ennek utána a püspöknek nevezett Ricardust² követtem, aki úgyszólván minden tudományban jártas, és akiben több az érzelem, mint a szó; több a tudás, mint az ékesszólás; több a valóság, mint a hiúság; több a belső tartalom, mint a mutatósság; amit másoktól hallottam, nála megismételtem, sőt tanultam olyat is, amit azelőtt nem hallottam, a quadriviumhoz tartozót, amiben annak előtte egy kis ideig a német Hardewinust³ hallgattam volt. Megismételtem a retorikát is, melyet azelőtt másokkal együtt Theodoricus mestertől³ hallgattam, de csak nagyon kevésbé értettem volt. Utóbb még bővebben tanultam ezt a tudományt Helias Pétertől⁵ is. Mivel pedig szegénységemen

¹ Schaarschmidt szerint ez nem azt jelenti, hogy De Conchis is Parisban tanított ekkor. Az író (szerinte) ezt a három évet Chartresben töltötte, mint De Conchis tanítványa.

² Szintén a Chartres városában virágzó grammatikai iskola tanítványai közül való. Grabmann, II. 440.

³ Egyébként ismeretlen tanárok.

barátok és rokonok nem segíthettek és csak az Isten vigasztaló kegyelmére számíthattam, ellátásom ellenében néhány nemes ifjú tanítását vállaltam magamra, s ekként hivatalomnál fogva és az ifjak kérelmére kénytelen voltam gyakrabban visszaidézni emlékezetembe, amit annak idején hallottam. Ugyanekkor ismeretséget kötöttem Ádám mesterrel,¹ aki – bármint vélekedjenek róla mások – nagyon éles elméjű és tudós ember volt és különösen Aristoteles tanulmányozásával foglalkozott; bár nem volt tanárom és irigy embernek tartották, mégis szívesen közölte velem tudományát és (amit senki mással, vagy nagyon kevés idegen emberrel tett meg) nyíltan feltárta előttem szellemét. Közben a soissons-i Vilmost a logika alapelemeire oktattam ...

Ebből a helyzetemből azonban kiragadtak szűkös anyagi viszonyaim s társaim és barátaim kérései, hogy tanári tisztet vállaljak. Engedtem. Visszatérve három év leteltével, (Parisban) találtam Gilbertus² mestert, akitől logikát és isteni tudományokat hallgattam; de csakhamar távozott s helyét Robertus Pullus³ foglalta el, akit élete és tudománya egyaránt ajánlottak. Erre tanítványa lettem a Poissyből való Simonnak,* aki megbízható tanár, de ügyetlen vitatkozó volt. De ez a kettő csakis a teológiában volt tanárom. Ilyenképpen körülbelül 12 év múlt el különböző tanulmányaimmal. Kedves dolog volt hát nekem, régi társaimat, akiket visszahagytam és akiket a dialektika még a Hegyen marasztott, viszontlátni és velük hajdani kételyeinkről közösen vitatkozni, ami által – kölcsönös összehasonlítás révén – előhaladásunk mértéket megállapíthattuk. Akadtak, akik ott voltak, ahol azelőtt: sem a régi kérdések megoldásában nem arattak sikert, sem valami új adalékot nem szolgáltatnak a megoldáshoz. Amely eszközökkel zaklattak másokat, ugyanazokkal zaklatták önmagukat is; csak egyben tettek haladást, abban, hogy mértéket már nem ismertek, szerénységet már nem tudtak, úgy hogy javulásukról kétségbe lehetett esni. A tapasztalat tehát megtanított arra, amire világos következtetéssel is eljuthat az ember: amennyire a dialektika a többi tudományok

¹ Magister Adam (Parvipontanus) Aristoteles alapos ismerője.

² Gilbert de la Porrée, párisi tanár, elsőrangú teológus, meghalt 1154-ben. Grabmann, id. m. II. 408-430. A realizmus és nominalizmus szélsőségei közt mintegy középhelyet foglalt el.

³ A teológiából.

⁴ Simon Pexiacensis, szintén a teológia tanára.

javára válik, úgyannyira élettelen és meddő marad, ha magában áll. A dialektika a filozófia eredményes művelésére nem termékenyítheti meg az elmét, ha másunnan nem fogantatik.

II.

. . . Aristoteles szerint hasznos dolog a vitatkozóknak, ha sokféle véleményt ismernek, hogy a nézetek szembeállítására alapján meg lehessen cáfolni vagy meg lehessen változtatni, ami nincsen helyesen mondva. Itt azonban nem erről van szó, mert a kezdőknek egyszerű beszédmód, rövid és könnyű tárgyalás kell. Emiatt szükséges lesz némi szabadsággal élnünk, s a nehéz kérdéseket is könnyebben előadnunk, mint ahogy természetük megkívánná: hiszen a gyerek-ember sok olyat megtanul, amit a későbbi filozófiai tanulmány amúgy is kiküszöböl.

Az univerzálialak mibenlétét azonban valamennyien tárgyalják, s ezt a mélyes kérdés, mely behatóbb vizsgálódást kíván, a szerző szellemének meg nem felelő módon akarják kifejteni. Az egyik a szavakban (in vocibus) veti meg a lábát (habár ez a nézet Roscellinussal már majdnem egészen lejárt magát); a másik az összefüggő beszédet (sermones) nézi és erőszakosan beléje magyaráz mindent, amit emlékezete szerint valaha az univerzálialakról írtak. Ebben a (hibás) véleményben leledzett a „palatiumi peripatetikus”, a mi Abaelardusunk, akinek (mikor meghalt) sok volt a tanítványa s akinek tanát még most is követik és vallják néhányan. Barátainnak nevezem őket, habár legtöbbször «annyira hatalmukba kerítik és csúrik-csavarják a betűt, hogy még a keményebb szívű ember is megszánja őket és megindul rajtuk. Azt, hogy a dolgról valami dolog állítatik (rem de re praedicari), képtelenségnek tartják, jóllehet ennek a képtelenségnek a szerzője maga Aristoteles, aki igen gyakran erősíti, hogy igenis állítható valamiről valami; s ez az ő hívei előtt is nyilvánvaló kell, hogy legyen, hacsak képmutatók nem akarnak lenni. Megint mások az értelem műveleteire vonatkoztatják a kérdést és azt mondják, hogy csak ezek lehetnek a genusok és a specieszek; hivatkoznak Ciceróra meg Boethiusra, akik Aristotelest mondják ama tan szerzőjének, mely szerint ezeket az értelmi műveleteket fogalmaknak (notiones) kell nevezni és magyarázni. A fogalom pedig – azt mondják – nem más, mint bármely dolognak a forma előzetes felfogásából eredő és kifejtésre szoruló megismerése (Est autem notio . . .

ex ante percepta forma cujusque rei cognitio enodatione indigens). Másutt pedig: A fogalom bizonyos értelmi művelet, a léleknek egyszerű felfogásmódja (Notio est quidam intellectus et simplex animi conceptio). Az írott szöveget tehát oly fonákul értelmezik, hogy szerintük az intellektus vagy fogalom már magába zárja az univerzaliák egyetemességét is (universalium universitatem). Azoknak végül, akik az egyes dolgokhoz tapadnak (qui rebus inhaerent), sok és sokféle véleményük van, amennyiben pl. egyikük úgy okoskodik, hogy azért, mert minden, ami egység, szám szerint egy, az egyetemesnek is vagy szám szerint egynek kell lennie, vagy egyáltalán nem létezik. Minthogy azonban lehetetlenség, hogy a léteihez tartozó kellékek ne létezzenek, mikor maguk a dolgok léteznek, melyeknek ők léteihez tartozó kellékei (sed quia impossibile substantialia non esse existentibus his, quorum sunt substantialia), ezért úgy következtetnek, hogy az, ami lételére nézve egyetemes, egyesítendő azzal, ami részleges. Ennélfogva a mauretániai Gauterus szellemében megosztják az állapotokat, és Platón, abban a tekintetben, hogy Platon, egyénnek (individuum) mondják; abban, hogy ember, fajnak (speciem); abban, hogy élő lény nemnek (genus); abban, hogy szubstancia, a legáltalánosabbnak (generalissimum).

Ennek a nézetnek voltak követői, de már régen nem vallja magáénak senki sem. A nevezett tanár ideákat vesz fel, Platón követve és a Chartresből való Bernátot utánozva, és azt mondja, hogy az ideákon kívül se genusz, se speciesz nincsen. Az idea pedig, mint Seneca meghatározta, örök mintaképe (aeternum exemplar) annak, ami természetes úton keletkezik. És mivel az univerzaliák nincsenek romlásnak alávetve, és nem változnak meg a mozgás következtében, amely az egyedeket mozgatja és melynek folyamán ezek minden pillanatban egymást követve jönnek-mennek, azért helyesen és jellemzően univerzaliáknak (egyetemeseknek) nevezhetők. Az egyes dolgok ugyanis a létvalóságot jelentő elnevezésre nem méltók, mert sohasem állapodnak meg és mindig eltűnnek, s nem is várják meg elnevezésüket: milyenségük, idejük, helyük és más tulajdonaik annyira változnak, hogy nem állandó állapotnak, hanem tűnékeny átmenetnek látszik egész minőségük. Boethius szerint azt mondják létezőnek, ami sem fokozott örökifejtés útján nem növekszik, sem elvétel útján nem kisebbedik, hanem a maga természetének eszközeire támaszkodva maga-magát fenntartja. Ezek pedig a

mennyiségek, a milyenségek, a viszonylatok, a helyek, az idők, az állapotok és mindaz, amit az ember a testekkel egyesülten találhat. Mindezek a testekkel változó tulajdonságok látszólag változnak, de lényegükben változatlanok maradnak. Így a dolgok specieszéi is, habár az egyedek átmeneti állapotban vannak, ugyanazok maradnak: miként a habok elhaladtával is megmarad az ár mozgása a folyóban, s a folyót ugyanannak mondjuk, ami volt. Innen ered Senecának az a mondása: „Kétszer lépünk és mégsem lépünk ugyanabba a folyóba.” Ezek az ideák, vagyis a minta-formák (*exemplares formae*), tehát az összes dolgoknak ősi okai, melyek sem kisebbitést, sem nagyobbítást nem tűrnek meg: állandóak és örökkévalók; úgy hogy ha az egész világ tönkremenne, ők meg nem semmisülhetnének. Az összes anyagi testek száma is bennük rejlik és – miként Szent Ágoston a Szabad akaratról szóló könyvében hozzáteszi – mivel az ideák mindig vannak, még ha esetleg az időleges dolgok elenyésznének is, azért a dolgok száma sem nem kisebbedik, sem nem nagyobbodik.

Bizonyára nagy dologi amit e gondolkodók ígérnek, s olyan, mely a magasabb szempontokból kiinduló filozófusok előtt ismeretes; de miként Boethius és más írók bizonyítják, ez az álláspont merőben elűt az Aristotelesétől. Maga is gyakrabban szembeszáll ezzel a nézettel, amint könyveiből kiviláglik. A Chartresből való Bernát és hívei nem kis fáradságot fordítottak arra, hogy megegyezést létesítsenek Aristoteles és Platon közt, de nézetem szerint elkéstek és hiába igyekeztek kibékíteni a holtakat, akik életükben, amíg lehetett volna kibékülniök, ellenfelek voltak. Azután van olyan is, aki – hogy híven magyarázza Aristotelest – Poitiers püspökeivel¹ a benntermett formáknak (*formis nativis*) tulajdonítja az egyetemességet és azok egybevetésén fáradozik. A benntermett forma pedig nem más, mint az eredetinek a példája (*originális exemplum*), mely nem az isten értelmében van, hanem a teremtet dolgokban rejlik. Görögül *Etâoç*-nak mondják, amely *úgy* viszonylik az ideához, miként a példa a példányhoz; az érzékelhető dolgokban érzékelhető, de nem érzékelhető annyiban, hogy az ész fogja fel; minden egyes dologban egyedi, de valamennyiben egyetemleges ...

¹ Azaz: Gilbert de la Porrée-vel.

100. Humanisztikus mozgalmak. – A dialektika anyagának bővülésével és módszerének tökéletesbülésével egyidőben a kor nevezetesebb iskolái a szabad művészetek egyéb tárgyait is behatóan tanítják és művelik. A *matematikai*, főleg asztronómiai tanulmány arab művek latin fordításai útján szemlátomást emelkedőben van (az orvosi stúdiumok is fellendülnek) és ami nagyon figyelemre méltó, a dialektikai mozgalommal szinte szerves kapcsolatban felvirágoznak a klasszikus latin tanulmányok is. Ez volt a középkorban az utolsó irodalmi rönésszansz egészen Petrarca koráig.¹ Gondoljunk arra, hogy ebben a *században* (a XII-ikben) tanították Chartres és Orléans iskoláiban a klasszikusokat világra szóló sikerrel s hogy ezekből az iskolákból kerültek ki a kor leghíresebb levélírói (III. Sándor és III. Lucius pápák titkárai) és latin verselői. Vagy olvassuk el *Johannes Saresberiensis* műveit: minden lapon találkozni fogunk e kitűnő tanár klasszikus műveltségének nyomaival.² Vagy forgassuk *Petrus Blesensis* (mh. 1200 körül) fiatalokú leveleit s minduntalan rá fogunk akadni. Ciceróból, Senecából, Ovidiusból, Virgiliusból, Horatiusból, Juvenalisból, Statiusból, Persiusból, Lucanusból vett idézetekre.³ Vagy

¹ Norden, id. m. IL 717-724. i.; tov. 727-731. I.

² A *Metalogicusban* (úgy találtam) a következő klasszikus írókat idézi ismételtelen: Virgiliust (nemcsak az Aeneist), Horatiust, Ovidiust (Met. Fasti), Persiust és Martialist, továbbá Catullust és Statiust. A *Polycraticusban* idézetnek: Virgilius (Aen. Ecl. Georg); Horatius (Epist. Sat.); Ovidius (majdnem valamennyi műve); Iuvenalis; Martialis; Lucanus (de b. c.); Persius; Statius; Terentius (Eun. Andr.); Petronius; Claudianus; Ausonius; Q. Serenus. – V. ö. a Polycr. VII. 9. fejezetét (az írók olvasásáról) s ennek a fejezetnek a következő helyét: „Ego autem in illorum sententiam facillime cedo, qui non credunt sine lectione auctorum posse fieri hominem litteratum.” (Migne, Tom. 199. col. 657, A). Johann. Saresberiensis klasszikus tanulmányairól Schaarschmidt, id. m. 81-125. I.

³ Pontosabban: Ovidius, Horatius, Seneca, Persius, Virgilius, Iuvenalis, (3., 6., 8., 9., 13. és 14.), Statius, Cicero (Epist. Tusc), Plautus (True), Terentius (Eun. Andria), Lucanus (Phars.), Valerius Maximus, Macrobius, Suetonius (Vitae), Sex. Jul. Frontinus, Diogenes Laertius (latin ford.). Egyik levelében (Denifle, Chart. I. 29.) maga említi, hogy fiatal korában „præter ceteros libros, qui cëlèbres sunt in scolis” haszonnal olvasta Trogus Pompeiust, Josephust, Statiust, Egesippust, Quintus Curtiust, Cornelius Tacitust, Titus Livius; s hozzáteszi: „legi et alios, qui de historiis nichil agunt, quorum non est numéros, in quibus

üssük fel a párisi theológiai iskola nagynevű tanárának, Petrus Cantornak (mh. 1180) *Verbum abbreviatum*át: meglepetéssel olvassuk az Ovidiusból, Horatiusból, Virgiliusból, Juvenalisból, Lucanusból és Statiusból vett idézeteket.¹ S minő hamisítatlan humanista-felfogás nyilvánul meg az elébb említett Petrusesénsis 77. levelében², melynek alapgondolata, hogy csak az írói munkássággal szerzi meg az ember a hírnév halhatatlanságát:

Irodalmi műveinket, melyek mindenütt elterjednek és mindenfelé ismeretesekké válnak, sem árvíz, sem tűzvész, sem romlás, sem a századok sokféle válsága el nem pusztíthatja.. Egyedül azt irodalmi alkotások azok, melyek a halandó embereket a hírnévnek halhatatlanságával megőrkítik és az ősök cselekedeteit, melyeket az utódokra áthagyományoznak, feledésbe menni nem engedik.

Ore legar populi, perque omnia saecula fāma,
Si quid habent veri vatum praesagia, vivam,

mondja Ovidius.³ Mikor Antonius le akarta vágni Cicero nyelvét, mely támadásokat intézett ellene, Cicero állítólag ezt felelte neki: „Nem használ semmit, Antonius! Amit megírtam, beszélni fog helyettem.” S ki ismerné Luciliust, ha Seneca nem dicsőítette volna leveleiben? Caesar dicsősége is többet köszön Virgilius és Lucanus iratainak, mint az összes kincseknek, melyeket a világ mindenféle tájékáról összehordott. Az ithákai (Odysseus) okossága és a Peleusfi (Achilles) vitézsége az ismeretlenség ködében rejtőznék mind a mai napig, ha Homeros isteni elméje nem tette volna őket híresekké költészetével.

A 92. levélben⁴ pedig azoknak, kik irodalmi tanulmányait gáncsolják, ekként felel meg Bloisból való Péter:

omnibus quasi in ortis aromatum ilores decerpere et urbana suavitate loquendi mellificare sibi potest diligentia modernorum.”

¹ Migne, Tom. 205. col. 21-370.

² Ad M. Petrum. Blesensem (névrokonához). Migne, Xom. 207. col. 238, B-C.

³ Metam. XV. 878-879.

⁴ Migne, ibid. col. 289, B-291, B.

Bármint ugassanak is a kutyák, bármint rőfögjenek is a disznók, én mindenkori a régiek iratait fogom mintául tekinteni; velük akarok mindig foglalkozni, s nem lesz nap, mely engem tétlenül fog találni. Hiszen mi olyanok vagyunk, mint a törpék az óriások vállain, akiknek jóvoltából messzibbre látunk, mint ők maguk. (Nos quasi nani super gigantum humeros sumus, quorum beneficio longius, quam ipsi, speculamur . . .)

A XII; század szabadabb tudományos szellemét mutatja még az 1183-ban „elhalt premontrei apátnak *Philippus de Harvengt*-nek egy levele¹ (a XVIII. számú), melyben az író váltig bizonyítgatja, hogy egyházi embernek mennyire szükséges a tudományokkal foglalkoznia:

... Mivel igen sok olyan ember található, kiket az iskola tűzhelyén a tanulás kalapácsa és üllője hevít, különösen boldognak azt a férfiút nevezem, akit annyira megvéd és megsegít az isteni kegyelem, hogy sem a tudomány szeretetével, sem az élet tisztaságával soha fel nem hagy. Mert miként a szent élet tudomány nélkül legtöbbször hibás útra téved, vagy igazi fénynek híjával van, úgy a tudomány szent élet nélkül a bűnök férgétől hemzseg és szennybe fullad (Nam et sanctitudo sine scientia plerumque errans deviat, vei non plenius elucescit, et scientia sine sanctitudine vitiorum scatet vermibus et sordescit) ...

De, amint tudod, az iskola olyan mint a mező, mely sűrűn be van ültetve mindenféle fával, vagy olyan mint a piac, ahová mindenki összecsődül és ahol senki se marad nyugton. A jó kertész némely fákat megnöveszt, másokat kiirt; a piacon örvend és pénzt keres az árus, szomorkodik és koldul a vevő. Így van – mint te jobban tudod – az iskolai fegyelem is, melyben egyiket mozgékonyabb szelleme és sasra emlékeztető éleslátása előbbre visz, a másikat meg műveletlensége és számárna emlékeztető tompaelméjúsége fogva tart; egyiket a szent olvasmány és a tudomány segíti meg a helyes élethez, a másik sertés módjára, sárban és piszokban hentereg.

Aki azonban szorgalmával és értelmével kiválik a restek és gyengetehetségük közül és (a mi még fontosabb) lelkibuz-

¹ Migne, P. L. Tom. 203. col. 157, A-160, A.

galmával és erkölcsös életével is előtte jár a gonoszoknak, nem olyan-e, mint a gyümölcsstermő olajfa a meddő tövisbokrok közt, vagy ama világító karbunkulus a fénytelen kövek sorában?

Az iskolát – úgy tetszik nekem – második kolostornak kell nevezni, mely a mindenfelől összeseregglőknek sok utánzásra való példát nyújt, mely az olvasásért buzgólkodókat elvonja a piaci zajtól s viaszos érzelmeiket vagy enyhíti, vagy jóra fordítja. S ha az alsóbbrendűt a felsőbbrendű nem mindig képes is cselekvésre indítani, mégis az olvasásnak élő ember a maga példájával másokat is olvasásra készítet; az olvasás pedig olyan foglalkozás, mellyel isteni kegyelemre és haladásra lehet szert tenni, habár még sem oly foglalkozás, mely elégséges volna a tökéletességhez. Kivéve tehát azokat a dolgokat, melyek kétség-telenül létrehozzák az elme bölcsességét és az erényt, s melyeknek segítségével kiki a maga érdemei révén juthat el biztosan az üdvösséghez, semmit sem tartok méltóbbnak a papi rendhez, mint ha klerikus ember a tudományokba merül, könyvet tart a kezében s lehető gyakran foglalkozik olvasással (*nihil aestimo convenientius clericis, quam litterarum studiis inhaerere, tenere manu codicem, lectioni frequentius assidere*), s ha nemcsak gyermekéveiben vagy serdülő- és ifjúkorában olvas, hanem virágot fakasztó öregségében is, ami még sokkal kedvesebb és sokkal édeesebb.

De akár fiatal, akár öreg korában akar valaki papi hivatást teljesíteni, csodálkoznom kell rajta, ha makacsul vonakodik a tudománytól, ha unottságból és kedvetlenségből kerüli a gyakori olvasást, ha mohóbban kívánja meg a gazdagságot, mint a tudományok gyönyörűségeit (*litterarum delicias*). Csodálom, hogy azokban, kiknek van tehetségük, érkezésük és módjuk, miért nincsen meg egyúttal a tudás megmagyarázhatatlan vágya és gyönyörérzete (*cur non eisdem adest inexplicabile sciendi desiderium et voluptas*)? miért szeretik inkább a piaci vásárt, mint az iskolát? miért inkább a titokzatost, mint a nyilvánóságot? miért inkább az aranyozott kelyhet, mint a teleírt könyveket, s miért szeretik inkább mutogatni a gazdagságot, mint a tudományt?¹

¹ Más jellemzetes helyek: *Epist. 4.* „*Non itaque divitiae Croesi, non Alexandri potentia, non Polyphemi horrida magnitudo, non invicta Herculis fortitudo, non admiranda Nerei pulchritudo, non huiusmodi caetera ex aequo litterali scientiae conferuntur, sed illis procul dubio elegantes litterae merito praeferuntur.*” (Migne, *ibid.* col. 33, B). – *De institutione clericorum, lib. II.* (De

101. Ellenhatások. A bölcselkedésnek új módja, mely a dogmát az okoskodás és vitatkozás lejtőjére látszott vinni, nemkülönben a klasszikus írókba való elmerülés és az értük való lelkesedés, mely szokatlan hévvel és erővel jelentkezett, soká nem maradhatott ellenmondás nélkül.

Arra a kérdésre (mely, mint már annyiszor, most újból izgatja az elméket), vajjon milyen legyen az egyházi és világi tudomány közötti viszony s szabad-e klerikus embernek a világi tudományokkal, különösen a klasszikus irodalom termékeivel foglalkoznia, a XII. század *misztikus theologusai*, kik minden rendszernél többre becsülik az intuiciót, csakis tagadó feleletet adhatnak.¹ Már Abaelard nagy kortársában, *Szent Bernátban* elemi erővel kitörő ellenhatást szül a bölcselkedésnek új módszere. Szerinte minden tudományos törekvés, mely öncélú, azaz: önmagáért van, kárhozatos. Az igazi „keresztény filozófia” a világ megvetésében és a krisztusi szegénységben van² s minden tudomány befoglaltatik a Szentírásban. S clairvauxí Szent Bernát nyomába lép a jámboréletű emberek egész sora. „Csak épületes könyveket olvass”, mondja e századnak egy misztikus szellemű írója³ „s ne olyanokat, minők a költők képzeleti alkotásai: az újféle olvasmány új gondolatokat szül és kioltja az elme

scientia clericorum), cap. 28: „inde est, quod multos videmus divitiis et redivibus cumulates, multos honoribus ecclesiasticis faleratos, et tarnen tarn simplices, idiotas, illitteratos, ut cum inter clericos venerint qualibet de causa pariter congregates, vix inter eos audeant linguam proferre Latinam; et si forte praesumpserint, sermo eorum scholarem non redolet disciplinam.” (Migne, ibid. col. 701, B; v. ö. továbbá col. 702, A-B; 703, C; 704, A-B; 706, B).

¹ Grabmann (II, 95. k.) mindenképen kimutatni igyekszik, hogy a skolasztika és misztika közt mélyebb elvi ellentét nincs. Teljesen elismerve igyekezete jóhiszeműségét, mégis meg kell állapítanunk, hogy erőlködése eredménytelen, érvei fölötté gyengék és hatástalanok. Az ellentét megvolt és megvan ma is. Aquinói Sz. Tamás és Kempis Tamás felfogásának szelleme közt nagy eltérés van.

² Guillelmi Vita Sancti Bernardi, Lib. VÍII. cap. 13. §. 19. (Migne, 185. col. 423-4). V. ö. Piszter Imre, id. m. I. 57. 172. 1.

³ Az „Opusculum in verba: Ad quid venisti?” szerzője (némelyek Szent Bernátnak tulajdonítják) cap. 14: „De lectione Scripturae et piorum librorum”, Migne, Tom. 184, col. 1194-8.

alázatosságát”. És *Petrus Venerabilis* (1122-1156) Clugny apátja nyíltan szemére veti egy fiatal barátjának,¹ hogy világi könyveket olvas és idejét ily hív-ságosan (inaniter) tölti. A filozófiának egyedül igaz-módja az, mely az örök boldogsághoz vezet, mely egyszerű és könnyű, mely nem szorul sem az akadémikusok vitatkozásaira, sem Aristoteles szövevényeire, sem Platon elmékedéseire.

Hallgasson el hát minden emberi feltevés az isteni tanító-mester szavára. Némuljon el a Hamisság, mert az Igazság tanít. Hagyja el tanító székét az ember, mivel tanításra készül az Isten-ember. „Boldogok” úgymond „a lelki szegények, mert övék a mennyeknek országa.” Miért kóborolsz hát, édes fiam, az iskolákban? Mire taníthatnak meg, s mit akarsz Te tanítani? Miért keresed tömérdek szóval és sok munkával azt, amit - csak akarnod kell – oly egyszerű beszéddel és oly kevés fárad-sággal is elérhetsz? Mi célja van annak a hiú igyekezetednek, hogy szavalhass a vígjátékírókkal, sírhass a tragédiák szerzőivel, enyeleghess a metrikusokkal, csalhass a poétákkal és megcsa-latkozhassál a filozófusokban?

S mentül tovább-haladunk a század vége felé, annál többen akadnak, akik a világi műveltséggel szembehelyezkednek. Olyanok is, kik ifjú éveikben rajongtak a klasszikusokért, most már lemondást hir-detnek és megbánást mutatnak. A *Bloisból való Péter* például, kit a klasszikus írók barátjának ismertünk meg, élete alkonyán már hibáztatja² a pogány költők és böl-cselők kultuszát s a világi tudomány ölelő karjaiból kiakarja ragadni egyik kedves fiatal hívét, habár első szerelmének, a klasszikus költészetnek emlékétől ő maga sem tud szabadulni, mikor korholása közben önkéntelenül is megjegyzi, hogy „amit írsz, azt csodá-latos művészettel s a mondatok és szavak legfinomabb bájával írod meg”. De talán legélesebben nyilvánul meg ez a századvégi fordulat *Stephanus Tornacensisnek* III. Ince pápához intézett levelében,³ mely élénk szí-

¹ Migne, Tom. 189, col. 77-78.

² Migne, Tom. 207, col. 231, B-237, C.

³ Denifle, Chart. Univ. Par. I. 47-48.

nekkel ecseteli, mily veszedelembé sodorhatja az újféle bölcsekedés a theológiai tudományt, sőt magát a dogmát is:

Nyilvánosan vitatkoznak az emberek a szent hitcikkelyek ellenére a felfoghatatlan istenségről, s az Ige megtestesüléséről tiszteletlenül perlekedik a fecsegő test és vér (de incarnatione Verbi verbosa caro et sanguis irreverenter litigat¹). Az oszthatatlan Szentháromságot a piacokon darabolják és marcangolják széjjel (Individua Trinitas et in triviis secatur et discerpitur) úgy, hogy már annyi a tévedés, amennyi a doktor; annyi a botrány, amennyi a hallgató-terem; annyi az istenkáromlás, amennyi az utca . . . Azok a tudányszakok, melyeket szabadságnak neveznek, elvesztették régi szabadságukat s olyan rab-szolgaságba süllyedtek, hogy bodrozott hajú ifjak bitorolják orcátlanul a tanító tisztet és bajusztalan emberek ülnek az öregek tanári székeiben, s akik még nem is tudnak tanulók lenni, tanítóknak akarnak neveztetni ... A tudomány szabályait semmibe se véve és a hiteles könyveket félredobva, üres és mesterkéltszavaik legyeit szofizmáikkal, mint pókhálókkal, zárják körül (omissis regulis artium abjectisque libris authenticis, artificum muscas inanum verborum sophismatibus suis tanquam araneorum tendiculis includunt) . . . Mindez, atyám, apostoli javító kezdet kívánja meg, hogy a tanításnak, tanulásnak, vitatkozásnak szabálytalansága a Te tekintéllyel bizonyos formába szoríttassák.

102. Gratianus dekrétuma. – A hivatalos egyház/aránylag lassan dönti el magatartása módját. A század első felében még nem általánosít, hanem a felmerülő téves filozofémákat visszavonatja, esetlegé anathémával sújtja. A század közepén bizonyos ingadozás mutatkozik a világi műveltség és tudomány értékelésében. Tanulságosan bizonyítja ezt a Gratianus dekrétuma.³

¹ A szójátékot (incarnatione Verbi, verbosa caro) a fordításban nem lehet kifejezni. Ilyen később: Individua Trinitas in triviis secatur (A trivium szó célzás a Szentháromságnak erőszakos háromfelé osztására, továbbá a dialektikára, mint a trivium egyik ágára, s a három út találkozási helyen levő térségre, piacra, a maga vásári zajával).

² Dist. XXXVII. Pars, I. cap. 1-6; 9; 10; 12. – Dist. XXXVIII., cap. 5. Mignenél: Tom. 187, col. 201-209.

Míg ugyanis a dekrétum első része a pogány írók olvasását s a világi tanulmányok művelését a papokra veszedelmesnek ítéli s ennek az álláspontnak az erősítése végett Hieronymus ismeretes kijelentéseire hivatkozik, addig a második rész (egy-két cikkely kivételével) erősen hangsúlyozza (természetesen szintén a Szentírás-magyarázat és egyházi szolgálat v. érdekében) a papok tudományos képzettségének szükségességét. Amott az a gondolat uralkodik, hogy Isten országa a hit egyszerűségével s nem a dialektikai vitatkozásokkal valósítható meg, emitt a Szent Ágoston elve emelkedik ki, mely szerint mindent, ami a világi tudományokban keresztény szempontból hasznos és értékes, el kell fogadni és fel kell használni az isteni tudományok javára.

103. A skolasztikus theológia rendszerbe foglalása. – A nagy kérdés az egyházra nézve véglegesen az a körülmény döntötte el, hogy a XII. század második felében Aristoteles összes művei ismeretessé váltak (Abaelard még csak néhány logikai munkáját ismerte) s hogy a XIII. század első felében a keleti (arabs és zsidó) aristotelizmus is eljut Nyugateurópába. Az egyház kezdetben átkot szór ezekre az újféle eszmékre is, sőt Aristoteles fizikájának és metafizikájának tanítását eltiltja (1210); de már 1255-ben ott találjuk ezeket a könyveket a parizsi egyetem tanulmányi rendjében,² jelölve annak, hõgyezt a kibõvült és gazdagodott anyagot, a gondolkodásnak rajta épülõ és benne gyökerezõ módszerével együtt végre is befogadtà az egyház. Belogadta, de egyúttal lejíTzarta; még pedig nem a világi klérusnak, hanem a prédikáló és kolduló rendeknek közreműködésével.³ Dacára a

¹ „Nec libri Aristotelis de naturali philosophia nec commenta legantur Parisius publice veì secreto, et hoc sub pena excommunicationis inhibemus” rendeli a párisi érsek 1210-ben. (Denifle, Chart. I. p. 70).

² Denifle, ibid. p. 277-279.

³ Saeculares a quadraginta annis neglexerunt stúdiùm theologiae et philosophiae secundum veras vias iliorum studiorum ... Propter quod accidit, ut saeculares a quadraginta annis nullum composuerunt in theologia tractatum, nec reputant se aliquid posse scire, nisi per decern annos vel amplius audiant pueros

spirituálisok ellenkezésének, megkezdik korszakos munkásságukat a bölcselet és; hittudomány terén a dompb-kosok és ferencesek, kik az egyetemi tanszékek nagyrészét megszállják, s dialektikai alapra helyezett nagy rendszereikkel megszervezik a skolasztikus theológiát.¹ A világi tudomány immár hosszú időre háttérbe szorultak. A klasszikusok szépségei feledésbe mennek. Már nincsenek írók, kiknek művei a római költőkből vett idézetekkel bővelkednek. A bölcseletnek egyetlen lehető módja innentúl az, melyre Aristoteles adott példát, s melynek egyetlen méltó feladata a hittételeknek a skóla módszereivel s csakis ezekkel való igazolása. A filozófia valóban ancillájává lesz a hittudománynak.³ iCszellem e megköttőségének visszahatásaként tűnnek fel utóbb a német misztikusok (Eckhart mester) s szellemi rokonaik Németalföldön: a közös élet testvérei!⁴ másik oldalon a kritikai elmélkedés út-

duorum ordinum etc. Fr. Rogeri Baconis Compendium Studii Philosophiae p. 248. sg. (Fr. Rogeri Baconis opera quaedam hactenus inedita. Edited by Brewer. London, 1859).

¹ V. ö. Felder: Geschichte der wissenschaftlichen Studien im Franziskanerorden bis um die Mitte des 13. Jahrhunderts. Freiburg I. Br. 1904. (passim, de különösen: 447-546. l.)

² Már IX. Gergely szemére hányja (1228-ban) a párisi egyetem némely tanárának, hogy kelleténél többet foglalkoznak természettudományokkal (seiende naturalium plus debito insistentes). Denifle, Chart. I., p. 114-6; -a domonkosrendiek 1228-29. évi konstitúcióiban (c. 28) pedig azt olvassuk, hogy a rendtagok „Seculares sciencias non addiscant, nec etiam artes quas liberales vocant, nisi aliquando circa aliquos magister ordinis vei capitulum generale voluerit aliter dispensare; sed tantum libros theologicos tarn juvenes quam alii legant* (Archiv für Litt. u. Kirchengesch. des Mittelalters I., 222).

³ Már IX. Gergely mondja (1231): quod sapientie sacre pagine relique seiende debeant famulari (Denifle, Chart. Univ. Par. I. 143-4).

⁴ A közös élet testvéreinek (Fratres communis vitae, fr. bonae voluntatis, fr. collationarii, fr. Hieronymiani, devoti clerici extra religio nem in communi viventes) iskolái a XIV. században keletkeznek, amikor Geert de Groote (mh. 1384) a szív megjavításának célzatával a szegény gyermekek nevelésének szentelte életét. Kezdetben nem is annyira iskolák voltak ezek az intézmények, mint inkább hasznos és gyakorlati irányban foglalkoztató dologházak, melyekben a gyermekek azért tanultak írni és olvasni, hogy ugyanott könyveket másolhassanak s ekként Istennek tetsző munkás életre nevelődjenek (ellentétben a dologtalan mendikánsokkal). Csupán három helyen: Deventerben, Zwollében és Amersfoortban találunk a XIV. században ily testvérházakat; a többi 30 már a XV.

törői (Óceánig akiknek gondolatmenete önkéntelenül elvezet a tapasztalathoz. Hiszen már 1271-ben írja Roger Bacon, hogy a bölcselkedés tapasztalat és kísérlet nélkül lehetetlen.¹

században keletkezik, melynek folyamán Agricola közbejöttével nagyhatású, mintákat szolgáló humanisztikus iskolákká fejlődnek. Ez a fénykoruk már a rönésszász jegyében folyik le s ezért nem lehet tárgya a középkori neveléstörténetnek. – Alapvető (ma is értékes) monográfia: Delprat-Mohnike: Die Bruderschaft des gemeinsamen Lebens, Leipzig, 1840. A magyar irodalomban: Acsay Antal: A közös élet testvérei. Magyar Paedagógia. VI. (1897), 386. 485. 551. s k. 1. Fináczy: A renaissancekori nevelés története. Budapest, 1919. 181-188.

¹ Certitudinaliter, sine dubitatione, et plane sine obscuritate tradatur sapientia, quod impossibile est fieri sine experientia. Quia licet per tria sciamus, videlicet per auctoritatem et rationem et experientiam, tamen auctoritas non sápit nisi detur eius ratio, nee dat intellectum, sed credulitatem, credimus enim auctoritati, sed non propter eam intelligimus. Nee ratio potest scire an sophisma vel demonstratio, nisi sciamus experiri per opera. Compend. p. 397.

TIZEDIK FEJEZET.

AZ EGYETEMEK.

104. Studium generale. – Az előbbi fejezetben ismertetett szellemi mozgalmak, melyeknek arányairól csak a lelkiismeretes forrástanulmány adhat fogalmat, legszorosabb kapcsolatban vannak az egyetemek¹ keletkezésével és korszakos jelentőségével. A görögöknek és rómaiaknak is voltak már főiskoláik (Athén, Róma, Alexandria), de az igazi egyetemet a középkor alkotta meg. Ha másért nem, azért az egyért is hálásak lehetünk ennek a kornak, hogy a tudomány hirdetésének és művelésének emez emlékszerű intézményeit megteremtette és örökül hagyta az újkorra. Az egyházi hatalom (sacerdotium) és a világi hatalom (impérium) mellett a stúdium volt a későbbi középkornak harmadik nagyhatalma; a pápaság és a császárság mellett az egyetem, a *Studium generale*, vagyis az a tudományos intézmény, melynek hatása és érvényessége az egész művelt világra kiterjedő, tehát egyetemes és nemzetközi.² A stúdium generale fogalmának egyik elhatározó jegye épp ez az egyetemesség (vagyis viszonyosság más nagy egyetemek-

¹ Főbb összefoglaló művek: Denille, Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400 (Berlin, 1885); Kaufmann G.: Geschichte der deutschen Universitäten. I.-II. Stuttgart, 1888, 1896; Hastings Rashdall: The Universities of Europe in the middle ages. Oxford, 1895. 3 köt.; Kaemmel Otto: Die Universitäten im Mittelalter (Schmid, Gesch. d. Erziehung c. műve II. kötetének [1. fél.] 334-548. 1.)

² Egy példa a sok közül: IV. Orbán pápa 1263-ban a spanyolországi Palencia egyetemét azzal a kijelentéssel alapítja meg, hogy tanárai és tanulói „illis privilegiis, indulgentiis, libertatibus et immunitatibus gaudeant, quibus magistris et scolares gaudent Parisius vei in aliis locis in quibus habetur stúdium generale”. Denifle, Chartul. I. 431.

kel, különösen a *ius ubique docendi* alakjában);¹ egy másik, hogy az úgynevezett felsőbb karok közül legalább egynek meg kellett lennie abban az intézményben, mely az egyetem nevére és kiváltságaira jogos igényt tartott; továbbá, hogy tanárainak graduait egyéneknek kellett lenniök; végül, hogy létrejöttét az egyház (később a fejedelem is) jogszerűen tudomásul vette és jóváhagyta legyen. Az Universitas szó a középkorban nem a tudományok egyetemét (*universitas litterarum*), hanem általában a korporációt jelentette. A céh is Universitas Nostra"-nak nevezte magát. Az egyetemmel kapcsolatosan a szó a tanároknak vagy a tanulóknak, vagy mindkettejüknek testületeit jelentette.

105. A párisi egyetem keletkezése. – A párisi egyetem,² mely legerősebb forrása volt a fentebb vázolt skolasztikus áramlatoknak, nem egyszerre, egyetlen hatalmi ténnyel jött létre. Abban az időben, mikor Abaelardus köré sereglett a művelt világnak tudományt áhító fiatalosága, Közép-Európában még sehol sem volt egyetemi szervezet, s így Parisban sem, hanem voltak híres egyházi iskolák, melyekben a grammatikán és retorikán kívül – mint láttuk – különösen dialektikát és teológiát tanítottak nagy mesterek. Parisban például már a XII. század első felében három iskola tett szert messzeható hírnévre. Egyik a Notre-Dame székesegyház kötélékébe tartozó iskola (*in insula*, vagy: *inter duos pontes*); a másik a Szent Genovéva hegyén

¹ A párisi egyetemre nézve I. IV. Miklós pápának 1292-ik évi rendelkezéseit: (*regendi atque docendi ubique locorum extra civitatem predictam liberam habeat facultatem*) Denifle, *ibid.* II. 55. Néha azonban a *ius ubique docendi* bizonyos korlátozással adatott meg; például a salamancai egyetem graduáltjai mindenütt külön vizsgálat nélkül taníthattak, csak Parisban és Bolognában nem (*in quolibet generali studio, Parisiensi et Bononiensi dumtaxat excepto*). Denifle: *Die päpstlichen Documente für die Universität Salamanca* (Archiv f. Litt. & Kirch. Gesch. des Mitt. V. köt. p. 171. IV. Sándor levelében 1255-ből).

² Denifle, *Chartularium Universitatis Parisiensis*. Parisiis, 1889 k. (4 kötet). A régibb művek közül a legmegbízhatóbb Thurot: *De l'organisation et de l'enseignement dans l'Université de Paris*. Paris-Besançon, 1850. (Bulaeus híres műve: *História Universitatis Parisiensis*, 1665, ma már használhatatlan, miként Denifle, kimutatta.)

(in monte) levő iskola, Abaelard döntő sikereinek színhelye: a harmadik a Szent Viktorról elnevezett iskola, melybe a végkép elkeseredett Guillaume de Champeaux látjuk visszavonulni a „Palatinus philosophus” hatalmas dialektikája elől.¹ Ezeken kívül voltak más iskolák is.³ Valamennyinek a tanítói a székeskáptalan iskolás kano-nokjától, a későbbi kancellártól nyerték meg a tanításra való formai engedélyt, a licentia docendit. Mikor aztán IIL 5ándux..pápának– ama szigorú rendelete³ folytán,” hogy a kancellár tudományosan képzett embertől a licentiát megtagadni ne merészelje, a tanítók és tanulók szerfölött elszaporodtak, önként kínálkozott a testületté alakulás gondolata; s csakugyan a XTI. század végével a tanítók és tanulók, a középkor egyesülési hajlamait követve és egyúttal a kölcsönös jogvédelem okából tes-tületi szervezetben, a mesterek és tanítók egyetemében (universitas magistrorum et scholarium) egyesülnek, mely a~XIII. század” folyamán fokozatosan megalkotta jog-szabályait, elhatárolta a kebelében képviselt tudomány-szakokat s szervezte a tudományos gradusokat, melyek-

¹ Michaud: Guillaume de Champeaux et les écoles de Paris au XIIe siècle. Paris, 2. éd. 1867. 235-406. 1.

² Schmid, Gesch. d. Erz. II. 1. 285 még említi a következőket: Mauvoisin, St. Germain des Prés, St. Martin des Champs, St. Denis.

³ Ez a rendelet (Pro scholis regendis) 1170. okt. 20-án kelt. A pápa Franciaország püspökeinek meghagyja: „Fraternitati Vestre per apostolica scripta mandamus, quatinus sub anathematis interminatione hoc inhibere cavetis ne qui dignitate illa (si dignitas dici potest) fungentes (érti az iskolás kanonokságot) pro prestanda licentia docendi alios ab aliquo quidquam amodo exigere audeant vei extorquere; sed eis districte precipiatis, ut quicumque viri idonei et litterati voluerint regere., studia litterarum, sine molestia et exactione qualibet scolas regere patiantur, ne scientia de cetero pretio videatur exponi, que singulis gratis debet impendi” (Denifle, Chartul. I., p. 4-5). Ugyanilyen szabadelvű felfogásra vall III. Sándornak 1171. évi július 15-én kelt s a római érsekhez intézett levele, mely kimondja, hogy a tudomány Isten ajándéka lévén, tanításától senkit eltiltani nem szabad. „Unde quoniam, cum donum Dei sit scientia litterarum, liberum debet esse cuique talentum gratis cui voluerit erogare, fraternitati tuae per apostolica scripta mandamus, quatenus tam abbati, quam magistro scholarum praecipias, ne aliquem probum et litteratum virum regere scholas in civitate vel suburbii, ubi voluerit, aliqua ratione prohibeant.” Árúba se bocsássa senki, amit az isteni kegyelem ingyen adott az embereknek: „Non enim debet vénale exponi, quod munere gratiae coelestis acquiritur, sed gratis debet omnibus exhiberi” (Migne, Tom. 200, col. 840, B-C).

nek száma karonként három: baccalaureatus, licentiatus, doctoratus vagy magisterium.¹ Az egyetem első statútuma 1215-ből való.

106. Egyetemi szervezet – A párisi egyetemnek *négyszékes* volt: három felsőbb (theológiai, jogi, orvosi) s egy alsóbb, a facultas artium. Az utóbb nevezett előkészítő fakultás adta meg az általános nyelvi és elméleti képzést, melyen a szaktudományi képzés felépült; vagyis, ebben a fakultásban sajátította el a diák (scholaris) teljes mértékben a latin nyelvet, melynek elemeit előzetesen egy paptól vagy egy kis grammatikai iskolában² tanulta meg: s ugyanebben a karban tette magáévá a dialektikát, vagyis fegyelmezte gondolkodását. Aki teológus, jogász vagy orvos akart lenni, annak elébb végig kellett járnia a facultas artiumot s meg kellett szereznie a magiszteri fokot.³ A facultas artiumba való

¹ Általában az a nézet van elterjedve, hogy a facultas artium legmagasabb fadusát kizárólagosan magisteriumnak nevezték s a felsőbb karokét kizárólagosan doctoratusnak. A XV. század elejéig ily éles megkülönböztetés nyomaira sehol sem akadtam. A párisi egyetemnek 1209-től 1416-ig terjedő okleveleiben vegyest fordul elő a magister és doctor az összes karokban (pl. 1209: doctores liberalium artium; 1271; doctores fac. med.; 1396: magistri fac. med.; 1272: omnes et singuli magistri logicalis scientie seu etiam naturalis Parisius professores; 1295: théologie magistri; 1305: qui in quavis scientia ad doctoratus vei magisterii assumantur honorem; 1322: qui non sit magisterio medicine decoratus; 1336: magisterium in decretis, sive doctor fieri decretorum; 1349: magister in artibus et medicina stb.). Bizonyos azonban, hogy az artesek legmagasabb fokának megjelölésére szokásosabb volt a magisterium, mint a doctoratus.

² Ezekről egyetmást megtudhatunk az 1357. évi és 1380. évi tanítói eskümintákból (Denifle, Chart. III. 51-52; 289-90): Juramenta et statuta consueta in parvis scholis grammaticalibus villae, civitatis, universitatis et suburbiorum ac banleucae Parisiensis). – Hogy sok ilyen iskola lehetett, mutatja az az adat, mely szerint 1380-ban 41 tanító és 21 tanítónő esküdött fel a párisi székesegyház éneklő kanonokának, aki őket alkalmazta és az iskolákra felügyelt. Ez alól a felügyelet alól csak azok az iskolák tettek kivételt, melyek a szigeten, továbbá Sz. Severin, Sz. Eusztách, Sz. Gerváz és Sz. Germán plébániáinak területein állottak fenn: ezek a kancellár hatáskörébe tartoztak. A tanítókat kötelező statútum 23-ik pontja szerint „nulla mulier habeat nisi Alias”; a 24. pont pedig ekként rendelkezik: „Nullus doceat libros grammaticae, nisi sit bonus grammaticus et sufficiens.” A tanítók közt mindig volt több magister in artibus is, „tam clerici quam laici”.

³ . . . „prima in ordine docendi et addiscendi est facultas artiarum, in cuius partibus quieuque sufficienter eruditur, habilis redditur ut capacior sit doctrine et saporis aliarum facultatum.” (Denifle, Chart. I. 606.)

felvétel alsó korhatára a befejezett 13-ik, s a kar elvégzésének rendes életkora a 20-ik év, de voltak sokkal idősebb artisták is. A párisi egyetem minden tanulója egy-egy fakultáshoz tartozott, s ezenkívül a „*facultas artium*” tagjai a *nemzetek* valamelyikébe is. Négy nemzet volt: a francia, a picard, a normann és az angol, mely elnevezések azonban csak a túlnyomóság jelzésére szolgáltak, mert mindegyikbe másféle nemzetbeliek is sorakoztak (például a francia nációba az olaszok, portugálok és spanyolok, a picard nemzetbe a németalföldiek, az angolba az összes germán nemzetek fiai).¹

A karok élén állott egy-egy *dékán*; a nemzetek élén egy-egy *procurator*, az egyetem élén a *rector*, akit Parisban a legnépesebb kar, a *facultas artium*, választott a maga kebeléből. Az egyházi hatalom képviselője a *kancellár*. Az egyetem *tisztviselői*; a *syndicus*, *nótar* *publicus*, *seriba*, *quaestor aerarii*, *nuntius*, *bidellus*. Az egyetem kötelékébe tartoztak még mint *cliensek* a pergamenkereskedők (*pergamenarii*, *parcheminiers*), a könyvmásolók (*scriptores*), könyvbecsüsök (*taxatores*), a könyvárúsok (*librarii*, *stationarii*), könyvkötők (*ligatores*), könyvdiszítók (*illuminatores*, akik festették az iniciálékát), gyógyszerészek, orvosok stb. A tanárok és tanulók fegyelmi ügyeiben az *egyetemi bíróság* ítélkezett.

A fakultások tanárai együttesen külön szervezetet alkottak, a *congregatiót* (ma is egyetemi testület Oxfordban). A kongregáció tagjai vagy tényleg működő tanárok (*magistri actu régentes*), vagy tanításra jogosított, de nem tanító tanárok (*magistri non régentes*). Az artisták karában igen nagy volt az előadó tanárok száma,² mert

¹ Az egyes nemzetek (a normandiai kivételével) alcsoportokra (provinciákra és dioecesisekre) oszoltak, így a francia nemzet keretén belül provinciák voltak: Provincia Parisiensis, Senonensis, Remensis, Turonensis, Bituricensis (Denifle, Chart. II. 632-648). A párisi provincia magában foglalta Paris, Meaux és Chartres egyházmegyéit. V. ö. Budinsky (Alexander): Die Universität Paris und die Fremden an derselben im Mittelalter. Berlin, 1876. 32-33. 1. – A magyarok az angol nemzetbe voltak sorolva a csehekkel és a lengyelekkel együtt.

² Az 1283-ik évben a *facultas artium*nak 120 magistère volt. Denifle, Chart. I. 610. – Felder adata szerint (id. m. 169. 1.) a XIII. század közepe táján a párisi egyetem kötelékében mintegy 200 iskola volt; köztük néhány jogi és orvosi iskola, körülbelül 10-12 teológiai iskola, a többi mind artista-iskola. A teológia tanárainak a számát III. Ince 1207-ben korlátozta (Denifle, Chart. I. 65).

igen nagy volt (néha több ezerre rúgott) a tanulók száma is. Sok diáknak a nevét se tudták az egyetemi hatóságok és tanárok, s a nagy tömegben – akárhány fiatalember büntetlenül diáknak vallotta magát, hogy az egyetem tagjainak kiváltságaiban és előjogaiban részesedhessék.¹

Az előadások kétfélék voltak: rendesek (lectiones ordinariae) és rendkívüliek (1. cursoriae): Amazokat magisterek (doctoroji), emezeket vizsgált baccalaureusok „tartották. A facultas artiumban nagyon korai órákban, reggel 6-9-ig tartották a rendes előadásokat. Ennek oka (a helyiségekből előálló kényszerhelyzetet nem tekintve) az volt, hogy az artium magisterek közül sokan nemcsak tanárok, hanem egyidejűleg és egy személyben valamely felsőbb karnak hallgatói is voltak. Hogy az artium karában tanári tisztöket elláthassák, a jelzett időbeosztást kellett megállapítani, mely megengedte, hogy a felsőbb karoknak 9 órakor kezdődő előadásait is látogathassák.²

107. A facultas artium. – Mivel a párisi stúdium generale a dialektikai és theológiai tanulmányoknak köszönhette európai jelentőségét, ezért ezzel az egyetemmel kapcsolatban az artium és theológiai karok tanulmányi szervezetét fogjuk ismertetni, míg a jogi stúdium Bolognával, az orvosi pedig Salernóval összefüggésben fog különösebben szóba kerülni. Milyen volt a XIV. század második felében (azaz a teljes kifejltség állapotában) a párisi *facultas artium tanulmányi rendje*?

¹ A facultas artium 1289. évi statútumából: „... Attendentes, quod propter multitudinem scholarium nostre facultatis multorum nomina ignoramus, ac etiam qui sunt boni ac legitimi aut ficticii scolares discernere non possumus, et aliqui fingunt se esse scolares nostre facultatis, ut privilegiis et libertatibus ejusdem ac etiam Universitatis gaudere valeant etc.” Denifle, u. ott II, 35-36. V. ö. az 1328-ik évi statútumot (u. ott II, 315-316. 1.)

² A facultas artium 1367-ik évi statútumában ezt olvassuk: „Cum igitur nonnulli magistrorum nostrorum in facultate nostra regentium intrare scholas suas ad legendum de mane nimis tarde incipiant eademque circa primas Beati Jacobi, aut circa puJsum Carmelitarum pro secunda missa consueverunt introire (quo tempore suas lectiones secundum antiquam consuetudinem merito pro majori parte deberent finivisse), unde ipsis magistris, eo quod lectiones suas in sacra pagina audire nequeant, generator prejudicium.” Denifle, Chart. III, 160-1.

Az első gradusnak, a *baccalaureatusnak* megszerzése a latin grammatikán kívül a logikában való jártasság Jiimutatásához volt kötve. A *licentiatus* vizsgálatán a természetfilozófia első részét, a *magisteri* vizsgálaton az etikát és a természetbölcselet második részét kérdezték. A grammatikát Alexander De villa Deiből tanulták, minden egyéb filozófiai anyagot Aristoteles műveiből. Ezekhez járult még Eukleides geometriája.¹

Az első fokozatra való készület három évig tartott, melyeknek *leteltével* a tanuló jelentkezhetett a *responsio* nevű elővizsgálatra (Oxfordban ma is megvan); ezt nyomban követte a tulajdonképeni *examen haccalaurian-dorum* vagy *determinatio* (Oxfordban ma is vizsgálat). Az első és második fokozat közé eső tanulmányi idő harmadfél év, melynek elmúltával a tanuló *licentiatusi vizsgálatot* tett, de rendes előadást még nem tarthatott, hanem egy félév múlva még le kellett tennie a *magisteri vizsgálatot*. Ennek sikere esetén kapta csak meg a tényleges licentia, docendit; s csak ezután tették a fejére a magisteri kalapot (*birettatio*), amivel jogot nyert a mester árfaVhőgy a facultas artium tanulmányi körébe tartozó bármely tárgyról nyilvános előadásokat tarthasson. A székfoglaló előadásnak *collatio* a neve. Aki ezt megtartotta, arról azt mondták, hogy „inceptit in artibus”. A felavatott magister arra kötelezte magát, hogy legalább két esztendeig tanítani fog a karban.

A facultas artiumnak az imént ismertetett tanulmányi menete első tekintetre azt a benyomást kelti, mintha a *quadrivium* épen csak némi geometriai anyaggal fordulna elő benne. Azonban másnemű forrásokból megállapítható, hogy az egyetemeken (így a párisin is) már a XIII. és XIV. században a quadrivium egyéb ágait is² tanították, habár nem mindnyáját vizsgálati tárgyak módjára. Az aritmetikát majdnem kizáróan Sacrobosco kézikönyve (Tractatus de arte numerandi) alapján³ tárgyalták a tanárok. A geometriai oktatás Eukleides I.

¹ Denifle, Chartul. III. p. 144-148.

² Günther, id. m. 146-174; 175-200. 1.

³ Cantor, id. m. IL kötet, 2, kiad. 1900, 87-89. I.

könyvére (jobban mondva a belőle készített kivonatokra) szorítkozott a XIV. század közepéig, amikor feltűnik az egyetemi matematikai oktatás körében *egy* új részlet (latitudines formarum) melyet Günther szerint a koordináták geometriájának lehetne nevezni.¹ A zene tanítása ugyanazon csapáson halad, mint a megelőző századokban; elméleti részében Joannes de Muris kompendiumát használták. A csillagászat igen kedvelt egyetemi tanulmány volt, de csak bevezető részét tanították Sacrobosco könyvéből (De sphaera mundi). A természettudományok közül (ide nem értve Aristotelesnek a filozófia körében elhelyezett természetbölcseleti műveit) egyedül az optikát találjuk meg az egyetemeken (oktatása Peckham szövegének fonalát követte), de ebből az anyagból is csak a fény egyenesvonalú terjedéséről, a homorú és domború tükrökről és a szivárványról tanítottak valamit. Az oktatásnak ez a nagyon szűk köre és a matematikai tárgyú előadásoknak a kor tudományos mértéke szerint is igen szerény színvonala jórészt azzal függ össze, hogy e stúdiumok tanárai általában nem voltak igazi szakemberek: a dialektikának valamely magistère (évenként más és más) tanította a quadriviumi tárgyakat, rendszerint a „docendo discimus” módjára.

108. A logikai tanulmányok. – A facultas artium összes tanulmányai közt legnagyobb helyet a logika foglalta el. Ezért megokoltnak látszik anyagával közelebbről megismerkedni. Vezérül választhatjuk *Johannes Saresberiensis*t, aki a logika iskolászerű anyagát a már említett *Metalogicus*ában² részletesen ismerteti. Habár ez a leírás a XII. század második feléről szól, bátran vonatkoztathatjuk a már megszervezett párisi egyetem idejére is, mert a logikai tanulmány anyaga lényegesen már nem változott.

A filozófiai tanulmány alapja a *grammatika*, az összes szabad művészetek kútfeje, az egész filozófia bölcsője, a tudósképzés dajkája (a forrás kifejezése szerint). Maga a szűkebb értelemben vett *logika* az

¹ Cantor szerint „eine Vorläuferin der analytischen Geometrie” (id. m.II. 132).

² Migne, P. L. Tom 199, col. 823-946.

okoskodás helyes módjaira tanít. Mindazoknak, akik filozófiával akarnak foglalkozni, szorgalmasan kell tanulniok a logikát, mert „nélküle a bölcséletnek egyetlen kis részecskéje sem világosodhatik meg előttük . . . Tehetetlen minden bölcsélet, mely a logikához nem alkalmazkodik. Méltán tódul a népek sokasága mindenünnen a logika tanulásához, úgy hogy egymaga többeket foglalkoztat, mint a filozófia valamennyi más része” (Merito ergo ad eam tantus undique est cursus populorum, ut sola plures teneat occupatos, quam omnes aliae officinae illius.)

A logika megteremtője Aristoteles, „a peripatetikusok fejedelme”. A szó nyomatékos értelmében ő „a filozófus” (Nam et autonomicae, id est excellenter philosophus appellatur). Logikai műveihez *Porphyrius* írt bevezetést, \ az *Isagogét*. Ezt kell mindenek előtt előadnia a tanárnak. De tartózkodjék az univerzális túltengő tárgyalásától. Nem Porphyrius szellemében járel, aki e kérdés fejtegetésére fordítja egész idejét. Az előadás a pontos szövegmagyarázatra szorítkozzék s ne akarjon az írónak olyasmit belemagyarázni, ami nincsen meg benne. Az *Isagoge* után *Aristoteles kategóriái* tárgyalandók, majd a szubtilis módon megírt *Periermenias* (azaz *πρὶ ἐπιμῆς ὕψας* az ú. η. liber syllabicus), mely a kategóriákat nem magukban, hanem összefűzésükben (a mondatban és ítéletben) vizsgálja.

Ez a három könyv csak előkészület az ars dialecticához, melynek corpora (corpus artis) Aristoteles négy művében foglaltatik. Egyik a soká méltatlanul elhanyagolt *Topica*, melynek nyolc könyve (libri dictionales) a vitatkozás módjairól szól. A második az *Analytica prior a*, vagyis a szillogizmus részletes tana; a harmadik az *Analytica posteriori*, ez a fölötte nehéz mű, mely arra tanít, hogyan kell hézagtalanul (ne quis videatur hiatus), azaz: a gondolkodás szigorú láncolatosságával levezetni valamit „ex veris et primis et immediatis”. Az egész logikai tanulmány betetőzése a *De sophisticis elenchis*, mely könyv a hamis okoskodások szövevényeit és módjait tárja fel.¹

¹ Mint fentebb említve volt, a XIII. század közepe óta a facultas artiumon Aristoteles természetfilozófiai műveit is tanították: *Physica*, *De generatione et corruptione*, *De coelo et mundo*, *De meteoris*, *De anima*, *Parva naturalia* (*De*

Mondanom sem kell, hogy mindezeket a logikai műveket latin fordításban tanították és tanulták. Ahol lehetett, Boethius teljes vagy kivonatos szövegeit használták.

109. A theológiai kar. – A párisi egyetem theológiai karának történetében azzal a törekvéssel találkozunk, hogy a tanulmányi idő tartama mentől hosszabb legyen. Ebben a tényben is kifejezésre jut az isteni tudománynak rendkívüli jelentősége. Míg valaki a theológia doktorává lett, 16 esztendei tudományos előkészületre volt szüksége.¹ Ez a nagy idő akként volt felosztva, hogy az első hat esztendőben a tanuló (akinek legalább 20 esztendősnak és magister artiumnak kellett lennie) kizárólag előadásokat hallgatott; nevezetesen az első négy éven át bibliai, az 5. és 6. évben Petrus Lombardus szentenciáira vonatkozó előadásokat. E bevezető és alapvető tanfolyam végeztével, azaz: legalább 26 éves korában „pro primo eursu” jelentkezhetett a tanuló a theológiai *baccalaureatus* első vizsgálatára, melynek sikerültével jogot nyert és köteletséget vállalt, hogy két esztendeig a biblia valamely könyvéről előadásokat tartson a karban (ezért nevezték most *hiblicus*-nak). A kilencedik évben ment végbe az első nagy disputáció, a *tentativa*. Ekkor lett a jelölt *ingeniosus atque doctissimus*. A még hátralevő hét év folyamán lett belőle először *baccalaureus formatus seu perfectus* (azaz: igazi baccalaureus), mely minőségében már ő is tarthatott Petrus Lombardus szentenciáiról előadásokat. Hivatalos címe ekkor *sententiarius*. Azután néhány esztendeig a hitszónoklatokban gyakorolta magát, a

sensu et sensibili, De *somno* et vigilia, De memoria et reminiscencia, De longitudine et brevitate vitae, De vita et morte), De animalibus, De plantis, De differentia spiritus et animae (az arabs Kosta ben Luka írta, s Joannes Hispanus fordította le). Ezekhez járult még a nikomachosi ethika és a metafizika. Lásd az 12 55-ik évi statútumot (Denifle, Chart. I, p. 277-279). A XIV. századbankevésé módosult ez az anyag; csupán az történt, hogy egy része nem volt többé kötelező, avagy kompenzálható volt mással (Denifle ibid. II, 678-679. az 1350. évről, továbbá III, 144-5 az 1366-iki évről). Az Estouteville bibornok reformációja (1452) már nagyon megszorította az anyagot.-

¹Rashdall, id. m. I. 464-474.

rendes tanárokat (doktorokat) helyettesítette és a nagy disputációkban (pl. a Sorbonicában) közreműködött. Ez volt nyilván a teológiai elméleti tanfolyamot követő *gyakorlati kiképzés* ideje, melynek végeztével forma szerint is elnyerte a *licentiate* Csak a 16-ik évben avatták a *theologia doktorává* (birettatio).

110. Az egyetemi oktatás módszere. – Az oktatás¹ – akár az artisztikus, akár a teológiai tárgyakat tekintjük – szorosán megállapított menetben haladt. A tanár alapul vette a megszabott tankönyv szövegét, melynek tekintélye oly nagy volt, hogy tőle eltérni vagy helyette a gondolat szabad szárnyalására hagyatkozni, merőben lehetetlennek látszott (még a matematikai oktatás is ily szöveghez alkalmazkodó praelectio. volt). Ezt a szöveget magyarázta a magister mohītatrol mondatra, fejezetről fejezetre (de puncto in punctum, de capitulo in capitulum, de membro in membrum), és pedig akként, hogy minden főgondolat értelmezéséhez fűzött egy-egy problémát (quaeritur) a hozzá tartozó nehézségekkel (difficultates), melyeknek megjelölése után következett a pozitív és negatív érvek szembeállítása megfelelő csoportosítással, szillogisztikus alakban; ezt követte a megoldás (solutio), végül az ellenvetések (obiectioes) lerontása és a rájuk adandó felelet (responsio) előterjesztése. Az előadások anyagának időtartamát szigorúan megszabták a statútumok. Például a „régí logikát” (Isagoge, Praedicamenta, Periermenias, Topica) okt. 1-étől március 25-ig egészen el kellett végezni; az Ethika négy könyvének 6 hét, a kisebb természetfilozófiai műveknek is 5-6 hét jutott.

Az oktatás menete és módja eszerint megkötött és szkématisztikus volt ugyan, de e meghatározott kereten belül a gondolkodás fegyelmzésére elég alkalmat nyújtott, amennyiben a felvetett kérdések minden oldalú megvilágítása, forgatása, beállítása, a fogalmak pontos meghatározása és osztályozása egy bizonyos irányban

¹ Grabmann Martin: Die Geschichte der scholastischen Methode. Freiburg i. Br. I. köt. (1909); II. köt. (1911). Übenveg-Heinze, Gesch. d. Phil. II. köt. 257-8. 1.

mozgékonyvá, finom disztinválásra, elemzésre és rendszerezésre képessé tehetette az elmét. Hogy a megoldás sohasem lehetett más, mint a tekintélyi és észbeli érvek konkordanciája, külön hangsúlyozni felesleges. Hiszen ez a kiegészítés volt az egész skolasztika bevallott feladata. Másnemű megoldás a középkorban nem is képzelhető.

Az előadások külső alakja, úgy látszik, koronként változott. A XIV. század közepe előtt az artisták körében nem volt megállapított szabály; részint gyors ütemben adtak elő a tanárok (*magistris in cathedra raptim proferentibus verba sua*), részint szándékos lassúsággal, hogy a tanulók jegyezhesenek (*tractim nominantibus, donec auditores cum penna possint scribere coram eis*). Az 1355. évi statútum¹ e kétféle módozat közül az elsőt teszi kötelezővé; az előadásnak olyannak kell lennie, hogy a hallgató jól megértse, de le ne írhasssa (*ut ea mens auditoris valeret capere, manus verō non sufficeret exarare*). Ez nem más, mint a tollba mondás tilalma. Úgy látszik azonban, hogy nem lehetett kiirtani a jegyeztetést, mert az 1452. évi Estouteville-féle reformáció² ismét megengedi a két módozat mindegyikét (*ad pennam sive non*). Azt a kérdést, hogy szabadon beszéltek-e a tanárok avagy olvastak, csak részben lehet eldönteni. Csupán a teológiai kar *sententiaris*airól mondja az 1366-ik évi szabályzat,³ hogy nem szabad olvasniok; leföljebb néhány emlékeztető jegyzetet vihet fel a tanár a kathedrára (*possit portare ad cathedram aliquid ex quo possit, si necesse fuerit, sibi reducere ad memoriám aliquas difficultates tangentes quaestionem suam*); a fent idézett 1452-ik évi rendelkezés azonban ismét megengedi az olvasást, s csupán azt köti ki, hogy a tanár maga dolgozza ki előadását s a maga munkáját olvassa (*elaborato studio ipse bachalarius componat suas lectiones per se ipsum juxta capacitatem sui intellectus*).

¹ Denifle, Chart. III. p. 39–40.

² Denifle, IV. 727.

³ Denifle, III. 144.

Az artista kar tanulóinak különben nehéz is lett volna mindent lejegyezniük. A legrégebb időktől kezdve a középkor végéig mindig a padlón ültek (tehát nem padokban vagy lépcsőkön). Így kívánták a szabályok,¹ azzal a sajtóságos megokolással, „hogy az ifjoknak ne legyen alkalmuk fennhéjázásra”. Még az 1452-ik évi szabályok is kifejezetten megerősítik ezt a régi szokást, a régi megokolással.² A nagyobb tanulók (theológusok) padokban ültek. A tanár magas katedrán trónolt s onnan előadás közben el nem mozdult. Szavait mély csendben hallgatták a tanulók. *

Az előadásokhoz csatlakoztak az óra végén vagy külön erre a célra rendelt időben és helyen a vitatkozások, melyeket a középkor második felében minden téren és minden alkalommal nagyon kedveltek. A disputáció lényeges része az oktatásnak.³ A „nagy disputációk” igen sokszor kora reggeltől késő estéig el-tartottak.

A szorgalmi idő október 1-től június végéig tartott s két részre oszlott: az első húsvétkor ért véget (ez volt a magnus Ordinarius), a másik húsvétkor kezdődött s június utolján fejeződött be (parvus Ordinarius). Azoknak a napoknak, melyeken szabad volt előadást tartani, (dies legibiles) a száma egy évben mintegy 150 volt. A nagy szünidők (3 hó) és a vasár-s ünnepnapok (dies non legibiles) együttvéve 200 napot foglaltak le.

111. A ferencesek és domonkosok. – A párisi egyetem kötelékébe tartoztak a XIII. század húszas évei óta a ferencesek és domonkosok iskolái, melyek nemcsak a rendtagok kiképzésére szolgáltak, hanem minden egyetemi tanulóknak nyitva állottak. Ezért ezeket

¹ Item, quod dicti scolares audientes suas lectiones in dicta facultate sedeant in terra coram magistris, non in scamnis vei sedibus levatis a terra; sicut hactenus tempore quo dicte facultatis stúdiium magis florebat, servabatur, Ut occasio superbie a juvenibus secludatur. (1366-ból. Denifie, III. 145.)
» Denifie, Chartul. IV. p. 727.

³ „Studium in lectione et disputatione consistit” Roger Bacon, Opus Tertium, cap. 75. p. 303.

az iskolákat maguk az említett rendek szintén stúdium generálóknak nevezték. Látogatottságukat bizonyítja, hogy a ferencesek nagy hallgatóterme (scholae maiores) a legtágasabb volt az egyetem összes termei közt: 350 négyzetláb volt a területe és 11 volt ablakainak száma. Csupán a rendházban 214 tanuló lakott.¹ Ilyen egyetemi kötelékbe tartozó nagy iskolájok volt a minoritáknak még Toulouseban és Oxfordban.² Csak legkiválóbb növendékeik tanulhattak bennök: olyanok kik a rendtartományokban főnnálló alsóbb fokozatú iskolákat (studia particularia) kitűnő sikerrel elvégezték. A prédikátor és ferences rendek általában széleskörű iskolázást folytattak e században.³

112. A kollégiumok. – A ferencesek és domonkosok iskoláival kapcsolatosan meg kell emlékeznünk a párisi egyetem mellett keletkezett kollégiumokról, melyeket egyes országok⁴ vagy szerzetesrendek⁵ emeltek és tartottak fenn Parisban tanuló fiaik, illetőleg rendtagjaik számára. A XIII. és XIV. században mintegy 50 ilyen intézmény keletkezett csupán Parisban. Kezdetben csak szállást adtak a skoláriszoknak (innen eredeti nevük: hôtel, hôpital.) Utóbb arról is gondoskodtak, hogy lakóik tanulmányi vezetésben is részesüljenek.

¹ Felder adatai, id. m. 163-164. I. Albertus Magnus 1230 és 1248 közt oly nagy sikerrel tanított Parisban, hogy életírói szerint nem találtak olyan nagy helyiséget, mely hallgatóságát befogadhatta volna. Nyílt piacon kellett tanítania. (Hertling, Albertus Magnus. Beiträge zu seiner Würdigung. Köln, 1880. 8. 1.)

² Bővebben Felder id. művében.

³ Hasonló stúdiumokat alapítanak a ciszterciták Parisban, Oxfordban, Toulouseban, Montpellierben, Bolognában és Salamancában, ami úgy értendő, hogy ezeken az egyetemi székhelyeken rendházak is voltak s bennük iskolák (kollégiumok), melyek beletartoztak az illető egyetem kötelékébe. L. XII. Benedek 1335. évi konstitúcióját (Denifle, Chart. II. 448. s köv. lap).

⁴ Például kollégiumaik voltak a dánoknak, svédeknek, németeknek, angoloknak, skótoknak, lombardoknak, görögöknek. Kollégiuma volt Laon városának (collegium Laudunense.)

⁵ A XIII. század második felében már ily kollégiumaik voltak a ferenczendieknek, dominikánusoknak, cisztercitáknak, premonstreieknek és bencéseknek (utóbbiaknak kettő: 1260-baO létesült a Fleury apátság rendtagjai, 1269-ben a cluniacensések számára egy-egy kollégium). V. ö. Denifle, Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters I. (1885), 570-583. lap.

A hospitiumok idővel átalakulnak tehát kollégiumokká. A nyilvános előadásokat növendékeik a Rue de Fourre (Vicus Straminum) auditóriumában hallgatták;¹ otthon, a kollégiumban pedig az előadások anyagát ismételték.² Még később az történt, hogy magukat az előadásokat is a kollégiumokba helyezték át az egyetem tanárai, főleg az artista karban (melynek fiatal tanulóit a kollégiumi előjárók nyilván féltették az akkor még durva utcai élet erkölcsi veszedelmeitől). Ez a folyamat, az előadásoknak a kollégiumokba áttétele az egész XIII. és XIV. századon keresztül tart s lassanként magával ragadja a felsőbb karok tanárait is, habár szigorúan meg volt tiltva „magánhelyeken” előadást tartaniok.³ A XV. század közepe táján (az egykorú forrás szavai szerint) „majdnem az egész Universitas a kollégiumokban székel”.⁴ Szakasztott így alakultak a viszonyok Angliában. Az oxfordi és cambridgei egyetemeket ma is – a kevés számú Regius Professor nyilvános előadásait nem számítva – a középkori eredetű kollégiumok alkotják.

¹ Egy 1358. évi oklevelében: „. . . cum dilectis filiis nostris magistris, scolaribus, Parisius studentibus in artium facultate a principio foundationis studii Parisiensis veī quasi, certus vicus ultra Parvum Pontem voeatus gallice la rue du Feurre eisde-m magistris ad legendum, scolaribus verō [ad] audiendum et proficiendum fuerit assignatus, et in dicto vico temporibus retroactis dicti magistri pacifice legerint ac scolares audierint sine inquietatione.” (Denifle Chart. EI. 53.)

² Jourdain, Index chartarum pertinentium ad históriám Univ. Paris 107. k. (a collegium Laudunense 1329. évi szabályzatából): Item statuimus, quod omnes et singuli litteraliter latine loquantur; et quod illi, qui eundem librum audierint, seu ordinarie seu cursorie, ab uno et eodem magistro audiant, illó videlicet, quem magister (provisor) illis voluerit assignare; et quod statim finita lectione ad domum redeant, et in uno loco pariter conveniant ad suam lectionem repetendam . . . Itaque unus post alium lectionem repetat toties quod ipsam eorum quilibet bene sciat, et quod minus provecti magis provectis lectiones quotidie reddere teneantur.

³ Ordinatio Universitatis (1276): Ordinamus, quod nullus magister vei bachallarius cujuscumque fuerit facultatis, legere decetero acceptent in locis privatis aliquos libros propter multa pericula, que inde emergere possunt, sed in locis communibus ubi omnes possint confluere, qui ea que ibi docentur valeant reportare fideliter, exceptis libris grammaticalibus ac logicalibus, in quibus nulla praesumptio potest esse. Denifle, Chart. I. 538-9.

⁴ V. ö. Leach, id. m. 156-178 (University Colleges, collegiate churches and Schools).

A kollégiumok belső élete a felvett tanulók életkora és tanulmányai szerint módosult, de mindenütt pontosan megszabott keretek közt folyt le. A felügyelet igen szigorú, hasonlóképen a fegyelmi rend is a maga apróra szabályozott mozzanataival. (Tilos volt a káromkodás, a szerencsejáték, a fecsegés stb.). Az anyanyelvükön beszélőket (vulgarizantes) pénzbüntetésre ítélték; az evégből alkalmazott vigyázók (lupi) elnézést nem ismertek. A kollégiumokban egyébként három rendbeli tanulókat különböztettek meg: az alapítványi helyen levőket (bursarii), a másnemű jótéteményben részesülőket (beneficiarii) s a fizetőket (pensionarii).

113. A párisi egyetem tekintélye. – A források arra tanítanak meg bennünket, hogy a párisi iskolák hírneve, mellyel Abaelard korában dicsekedhettek, időtelve még növekedett. Az egyetem vonzó ereje folyvást gyarapodott. Akik megfordultak Parisban, nem tudtak betelni tudományos életének magasztalásával. Olyan ez a város az emberek szemében, mint a Jákob lajtorjája, mely a mennyekig ér s melyen angyalok szállnak fel s alá;¹ királyi város (urbs regalis), melynek fénye úgy tündöklök a többi városok fölött, mint a hold a maga fényével elhomályosítja a csillagokét.² Paris olyan, mint egy hatalmas folyam, mely számos ágra oszolva mérhetetlen területeket áztat vizével s útjában virágot s gyümölcsöt fakaszt mindenfelé;³ ragyog mint a Nap; tudománya fénysugaraival az egész föld kerekességét megvilágítja, elűzi a tudatlanság homályát, eloszlatja a műveletlenség ködét, eltávolítja a járatlanság felhőjét, felidézi a felvilágosodás hajnalát, kitárja a megismerés titkát, megmutatja a tudás fénylő csillagzatai. Paris a tudományok kitűnő városa, a művészetek híres székhelye, a műveltség kiváló iskolája, a bölcsesség legfelsőbb műhelye és a tanulmányok leghatalmasabb gimnáziuma.⁴ (Hec est igitur egregia literarum civitas,

¹ Denifle, Chart. I. p. 17-18.

² U. ott, 55. 1.

³ U. ott 133-4. 1.

⁴ U. ott 342-3. 1.

artium urbs famosa, eruditionis scola precipua, summa sapientie officina, et potissimum gignasium studiorum.) Tudománya forrásaiból iszik minden nemzet s a szentírásnak ama mélységes kútjából, mely a városban felbuzog, meríti tele érteimének poharát a világegyetem. Egy premontrei apát a XII. század második felében fiatal társának szerencsét kíván, hogy Parisba ment tanulni s imígyen ír a párisi iskolákról:¹

A tudomány szeretetétől indítatva te is Parisba mentél tehát és rövid foglatban megtaláltad a sokaktól megkívánt Jeruzsálemet. Mert Parisban pengeti kezével a tizhúrú hárfát s itt szerkeszti meg misztikus érzéssel zsoltárait Dávid király; itt olvassák és fejtegetik Izsaiás próféciait; itt éneklük egybehangzó dallammal különféle verseiket a többi próféták. Itt fogadja Bölcs Salamon oktatásra váró vendégeit; itt nyitja meg a bebocsátást kérő tanulóknak éléskamráját; itt gyűlnek össze hívó szavára a klerikusok oly csődületben és akkora tömegben, hogy számuk majdnem meghaladja a laikusok sokaságát. Boldog város, melyben a szent könyveket oly buzgón forgatják és szövevényes titkaikat a szentlélek ajándékából oly sikerrel fejtik meg, ahol annyi sok a buzgó olvasó, s annyi sok a szentírástudomány, hogy Kariát-Széfer példájára méltán nevezhető Paris a tudományok városának.²

Úgy látszik, hogy a XII. század elején, Fülöp Ágost korában, amikor a testületi szervezet kialakult, a párisi egyetem híre már világra szóló volt. A király életírója, Guillaume le Breton, amikor Amalric eretnekségének történetét elmondja, az egyetemről ekként emlékezik meg:³

Abban az időben Parisban a tudományok tanulmányozása virágát élte és nem is olvassuk sem Athénról, sem Egyiptomról, sem a világ más részéről, hogy valaha oly sok diákja lett volna, amennyien ezt a várost tanulás kedvéért lakták. Ez pedig nemcsak azért történt így, mert ez a hely csodálatosan kellemes

¹ Philippus de Harvengt, monasterii Bonae Spei abbas (mh. 1183) Epist. III. (Denifle, Chart. I. p. 50.).

² József könyve 15 r. 15: „Es onnét fölmenvén, jöve Dabir lakóihoz, mely azelőtt Kariát-Széfernek, azaz tudományok városának hivatott”.

³ Közli Rashdall, id. m. III. 737-8.

volt és mert bőven özönlött oda minden jó, hanem ama szabadságok és ama különleges védelmi kiváltságok okából is, melyeket Fülöp király és előtte az ő apja adtak a tanulóknak. Ebben a nemes városban nemcsak a triviumot és quadriviumot tanították teljes és tökéletes mértékben, hanem fejtegették ott az egyházi és világi jog kérdéseit és azt a szaktudományt is, mely a test gyógyításával és az egészség megőrzésével foglalkozik; még buzgóbb igyekezettel tanították azonban a Szentírást és a teológiai tárgyakat. (Cum itaque in eadem nobilissima civitate non modo de trivio et quadrivio, verum et de quaestionibus iuris canonici et civilis, et de ea facultate, quae de sanandis corporibus et sanitatibus conservandis scripta est, plena et perfecta inveniretur doctrina, ferventiori tamen desiderio sacra pagina et quaestiones theologiae docebantur.) Volt ekkor ugyan ebben a szent fakultásban (in eadem sacra facultate) egy Amalricus nevű, a Chartres vidéki Béna faluból való klerikus tanuló, aki miután a logika mesterségében jártasságot szerzett és ebben a mesterségben, valamint más szabad mesterségben is jó sokáig tanítói tisztet viselt (scolas rexisset), a szentírás-tudomány művelésére ment át. Mindig meg volt neki a saját külön tanító és tanuló módja, s a maga sajátos, másoktól eltérő és elkülönülő véleménye és álláspontja. így a teológia területén elég merész volt szüntelenül azt állítani, hogy minden keresztény ember kötelessége magát Krisztus tagjának hinni, s hogy senki sem üdvözülhet, aki ezt nem hiszi; épen mintha nem hinné Krisztus születését és kinszenvedését vagy a hit más ágazatait, melyek közé elég merész volt ezt az említett tételt is sorozni.

Mint ebből az idézetből látjuk, a párisi egyetem ebben a korban már nagy tekintélynek örvendett; nagyobbak, mint más egyetemek, melyeknek dicsősége mindig inkább egyes kiváló nevekhez fűződött, nem pedig az egész korporációhoz. Ez a tekintély teológiai kérdésekben mindvégig páratlan. A kúria fontos dogmatikus vitákban rendszerint kikéri véleményét. A szkizma megszüntetésében is része volt; a konstanci és baseli zsinatok előkészítésében is jelentős szerep jutott neki; sőt voltak idők, a XIII. és XIV. század folyamán, amikor a párisi egyetem mint politikai té-

nyező is nagy súllyal lépett fel. Magában Franciaországban nem egyszer történt, hogy amikor a király és a nemzet szembekerültek, a párisi egyetem, „a király legkedvesebb leánya” (nostre très chère fille, l'Université de Paris)¹ vállalta magára, sikeresen, a közvetítés feladatát.

114. A francia, angol és német egyetemek. –

A párisi egyetemnek fent ismertetett szervezete szolgált általában mintául a nyugateurópai egyetemeknek. Rendesen meg van mondva a rájuk vonatkozó alapító és egyéb oklevelekben, hogy „ad instar studii Parisiensis” szervezkedtek; még pedig Franciaországban a középkor végéig a párisin kívül 16 egyetem, Angliában 2 (Oxford és Cambridge),² Németországban 14 (a legelsőek a prágai és bécsi). Az egyezés ténye természetesen csak a keretekre vonatkozott, mert ezeken belül kormányzati és tanulmányi tekintetben az anyagi erő, helyi és egyéb viszonyok szerint sokféle változattal találkozunk. Például a francia vidéki egyetemeken, melyeknek tanulmányi rendjére nagy hatással volt Bologna is, a facultas artium és a theologiai kar (amennyiben megvolt) távolról sem emelkedtek a jelentőségnek ama fokára, mellyel e fakultások Parisban dicsekedhettek; viszont a jogi stúdium (különösen a világi jog tudománya) uralkodóvá lett valamennyiben,³ Montpellier kivételével, mely orvosi karáról volt híres. Theológiai kara a XIII. században keletkezett egyete-

¹ V. Károly francia király 1368. évi rendeletében, Denifle, Chart. III. 178.

– H. C. Maxwell Lyte: A History of the University of Oxford (from the earliest times to the year 1530). London, 1866.

³ Például Orléansban 1235-től fogva tanítanak világi jogot (IX. Gergely pápa intézkedése, mely szerint, habár Parisban meg van tiltva „ne leges legantur”, Orléansban szabad lesz „leges audire ac docere”), Denifle, Chart. I. 156-7. – Viszont theologiai doktorokat nem avathatott Orleans: „Theologie magistri nullatenus creentur ibidem (Aureliahis), ne detrahatur privilegiis Romanae sedis studio concessis Parisiensis” (Denifle, ibid. II. 156.). IV. Fülöp 1312. évi ordinációjából. – IV. Ince pápának 1253-4. évi konstitúciója, mellyel a világi jog tanítását Franciaországban, Angliában, Skóciában, Spanyolországban, Magyarországon stb. eltiltotta volna, Denifle szerint nem hiteles. (Id. m. I. 261-2.).

mek közül aránylag elég soknak nem volt.¹ A német egyetemeken azzal az eltéréssel találkozunk, hogy nemcsak az artisták kara, hanem a többi fakultások is választottak felváltva rektort; továbbá nemcsak a facultas artiumnak, hanem a többi három karnak skolarisai is beletartoztak egy-egy náció kötelékébe, így Bécsben az 1384. évi szervezeti szabályzat szerint az összes diákok alkotják a négy nemzetet, jelesül az ausztriai (beleértve Olaszországot), a rajnait (egész Nyugat-Európa belefoglalásával), a magyart (az összes szláv nemzetiségekkel) és a szászt (északi és keleti Németország, Skandinávia és Anglia fiai); Montpellierben 3, Orléansban 10, Poitiersben 4, Oxfordban csak 2 (északi és déli) nemzettel találkozunk.

115. A bolognai egyetem keletkezése. – A középkori egyetemek második, jellemzetes típusát Bolognában találjuk meg,² egészen sajátos szervezettel és a jogi stúdium túlnyomó uralmával. Felmerülhet az a kérdés, hogy a jogi tanulmány miért éppen olasz földön fejlődött ki s öltött normatív alakot? A felelet önként kínálkozik, ha Olaszország szellemi életét egybevetjük az északi országok művelődési viszonyival. Míg az Alpokon túl minden műveltség és tudomány kizárólag az egyház kezében volt, addig Olaszországban a világi elem is aránylag elég korán részt kért a szellemi életből. A lombardiai nemesség például szívesen taníttatta fiait iskolában, ugyanakkor, amikor Németországban és Franciaországban az a felfogás

¹ Békefi R.: A pécsi egyetem. Budapest, 1909. 32. 1.

² Denifle: Die Statuten der Juristen-Universität zu Bologna vom J. 131 T-I 347, und deren Verhältniss zu jenen Padua's, Perugia's, Florenz. (Archiv für Literatur und Kirchengesch. d. Mittelalters III. [1887], p. 196-397.). – Békefi Remig: A bolognai jogi egyetem XIV. és XV. századi statútumai. Budapest, 1901. – Savigny: Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter. 7 köt. 2. kiadás. Heidelberg, 1834 (különösen a III. köt. 159-272. és 537-555. 1.). – Rashdall, id. m. I. 89-243. 1. – Henry Dwight Sedgwick: Italy in the thirteenth century. London, 1913. I. köt. 210-226. – Stein L. id. m. 244-255. V. ö. az összehasonlítás kedvéért a páduai jogi egyetemnek Denifle által kiadott statútumait: Die Statuten der Juristen-Universität Padua vom Jahre 1331 (Archiv f. L. und Kircheng. des Mittelalters VI. [1892], 309-562.).

járta, hogy a tudomány, de sőt az írás és olvasás is nem lovagembernek, hanem papnak való. Olaszország nemességének ez az eltérő magatartása már magában is kedvezett a világi jog érvényesülésének, mert alkalmat adott a trivium tárgyainak eltérő értékelésére és tanításuk sajátos differenciálására. Északon és nyugaton a XI. századtól kezdve minden híres tanár dialektikus volt, s a dialektika – mint láttuk – majdnem egészen felszívta a trivium másik két tárgyát: a grammatikát és retorikát. Az egészen elvont elméleti tanulmány volt az iskolai munkásság eszménye. „Ha elveszed az absztraháló gondolkodást, tönkre megy a szabad mesterségek műhelye” (Si abstrahentem tuleris intellectum, liberalium artium officina peribit). Johannes Saresberiensisnek ez a mondása¹ fejezi ki a közfelfogást. Ezzel szemben olasz földön a tanulmányok, talán egyenes összefüggésben a római hagyománnyal, sohasem szakadtak el teljesen a gyakorlati élettől, s azért ott nem annyira a dialektika s a vele kapcsolatos elvont elmeműveletek foglalnak el jelentős helyet az iskolában, mint inkább a grammatika és retorika, különösen az utóbbinak az a része, mely a polgári életben szükséges jogi okmányok szerkesztésére vonatkozott, vagyis a dictamen, a vele kapcsolatos jogi ismeretekkel.² Szükségessé tette ezt az állandó közjegyzői intézmény is, melyet már a Karolingok honosítottak meg Olaszországban.³

De Bolognának jogi egyetemmé alakulását az európai jogfejlődés is előmozdította. A Karolingok monarchiája Közép-Európának egyetemes jogszabályokat adott, melyeknek egysége azonban csakhamar bomlásnak indult. Kezdetét veszi a partikuláris (területi vagy rendi) jogrendszerek kifejlődése, eleinte szokásjogok alakjában, melyek utóbb kodifikáltattak. Szükség

¹ Polycraticus, lib. II. cap. 18. (Migne, Tom. 199. col. 439.).

² Savigny id. m. I. 464. alighanem tévedett, amikor azt állította, hogy az egyetemek keletkezéséig a jog olasz földön a dialektika keretében tanított. A retorika volt az a tanulmánykör, mely mind elméleti részében (törvénykezési beszédek stb.), mind gyakorlati alkalmazásában leginkább érintkezett a joggal.

³ Brunner (Henrik): Deutsche Rechtsgeschichte. II. köt. (1892), 187. 1.

volt tehát egy újabb európai jogra, melynek nyilván az ókori latinitáshoz kellett kapcsolódnia, s valóban egyetemesnek lennie; oly jogra, mely se nem nemzeti, se nem rendi jog, hanem klasszikus jog. Ez csakis a római jog lehetett. Ez a jog olasz földön, nevezetesen az erős municipális hatáskörrel és kifejlett autonómiával rendelkező olasz városokban a római birodalom bukása után sem vesztette el sohasem teljesen a maga érvényét:¹ fennmaradtak a keretek, az elnevezések, sőt a változott viszonyok követelte módosulásoknak dacára az elveknek egy része is. Mikor tehát Európaszerte a római jog uralmának hajnala bekövetkezett, az olasz iskoláknak (melyek közül Irnerius előtt különösen a római, páviai és ravennai tanítottak jogot) nem kellett egyebet tenniük, mint az olasz földön soha teljesen nem szünetelt római jog hagyományaihoz fűzni a klasszikus jog tanítását. E folyamattal szemben azután az egyháznak is állást kellett foglalnia. A római jog legfontosabb fogalmainak felhasználásával megszületik a dekrétum, s mikor az egyház látja, hogy a római jog tanítása mindinkább kifejlődik, kénytelen a maga rendi jogát is általános jogrendszerre kialakítani, ami a dekretálisokban történik meg.² A *scolae iuris civilis* mellett keletkeznek *scolae decreti*. Bolognában utóbb mindkét jogot tanították, míg Parisban a római jog tanítása eltiltatik³ s a jogi karnak csakis kánon-

¹ Ettore Coppi: *Le Università Italiane nel medio evo*. Firenze, 2. kiad. 1880. p. 23-28. (Le tradizioni giuridiche in Italia.) A longobard királyság területén letelepedett római a maga családjával együtt római személyi jogának birtokában maradt. (Hartmann, *Gesch. Italiens im Mittelalter*. IL 2., 4. 1.)

² Utóbb a *ius civile* elhatalmasodásáról panaszkodnak az egyháziak. V. ö. Roger Bacon, *Compendium Studii Philosophiae*, cap. IV. (ed. Bewer, p. 418-425.). De már előbb: Petrus Blesensis, *Epist.* XXXVI. (Denifle, *Chart. I.* 32.): „Res plena discriminis est in clericis usus legum; totum enim hominem adeo sibi vindicat, ut eum rei familiaris Providentia fraudet, suspendat a spiritualibus, a divinis avellat”.

³ III. Honorius pápa 1219. évi rendelkezése: „... firmiter interdicimus et districtius inhibemus, ne Parisius vei in civitatibus seu aliis locis vicinis quisquam docere vel audire jus civile presumatur” Denifle, *Chart. I.* 92. Az egyetlen kivétel 1326-ban fordult elő, amikor XXII. János pápa Henricus de Hispania-nak megengedi, hogy magánúton tanulhassa Parisban a világi jogot (III. Honorius pápa rendeletének kifejezett fenntartásával). V. ö. Denifle, *ibid.* IL 292.

jogot szabad tanítania (Innen a neve: *facultas decretorum*).¹

Ezek az általános okokon kívül, melyek egész Olaszországra vonatkoznak, Bolognának legelső jogi egyetemé fejlődése főleg Irnerius nevéhez kapcsolódik, aki 1100 és 1130 közt volt Bolognában jogtanár. Az ő korától kezdve tanították a bolognai legista iskolában legelőször a *Digestákat*, melyek a római jog igazi szellemét tükröztetik. Előtte az oktatás csak az Intitúciókra (vagyis ajbevezető tanulmányra) és a *Codexre* szorítkozott, Irneriussal kezdődik továbbá Bolognában és azután más olasz egyetemeken is az igazi, hamisítatlan, eredeti jogforrások feltárása és kritikai méltatása; ő állapította meg a *ius civile* tanításának menetét. Mindezek a körülmények, melyekhez járult az egyházjog alapvető művének, Gratianus Dekrétumának ugyancsak Bolognában történt kidolgozása, csakhamar messze kiemelték ezt a stúdium generálét a többi jogi iskola sorából.²

116. A bolognai szervezet. – De nemcsak jogi stúdiumának uralomra jutásával, hanem sajátos szervezetével is különbözik a bolognai egyetem a francia, német és angol egyetemektől. Tanuló egyetem volt (*Universitas scholarium*), azaz: a tanulók kormányozták az egyetemet, nem a tanárok. Az igazgatásnak ez a módja első tekintetre meglepőnek látszik, de ha közelebbről megvizsgáljuk, könnyen megmagyarázható. Az Univerzítás kötelékébe ugyanis csak külföldi és nem bolognai illetőségű tanulók tartoztak, akiknek - idegen viszonyok közt – érdekeik védelme céljából szükséges volt önkormányzati alapon társulniok, míg a bolognai születésű *scholarisok* a városi municipális jog hatálya alatt állottak és ilyen autonomikus alapon

¹ A kánonjogi doktorátust senki sem szerezhette meg Parisban „*nisi ibidem (Parisius) vel in alio studio generali audiverit jura canonica per quinque et alibi jura civilia per très annos; aut alibi jura civilia per quinque et ibi vel in alio generalis studio jura canonica per très annos*” (XII. Benedek 1336. évi rendelete, Denifle, Chart. II. 465.).

² V. ö. Muratori, *Antiquit. It. mediæ ævi*, Tom. III. col. 885. s k. (*Dissertatio XLIV.*).

álló egyesülésre nem szorultak. Az idegen tanulók kölcsönös jogvédelme volt tehát az első oka az önkormányzati szövetségnek. A másik a tanulók életkora. Azok, akik Parisban dialektikát tanultak (pedig ezek voltak mindig legtöbben), túlnyomó számmal 16-20 éves ifjak voltak, s önmagukat nem kormányozhatták, tanáraiktól függetlenül; a bolognai joghallgatók ellenben már korosabbak, mindenesetre magister artiumok, nem ritkán 30-40 évesek, sokszor egyházi javadalmasok,¹ kiket négy-öt esztendőre fölmentett fölöttes hatóságuk a helybenlakás kötelezettsége alól, s akik bolognai tartózkodásuk idejében mást nem ismertek el följobb valójuknak, mint akit ők maguk saját kebelükből szabadon megválasztottak. Ismerve ezeket a körülményeket, megmagyarázhatjuk magunknak azt is, hogy míg Parisban és a mintájára szervezett egyetemeken felvirágoztak és megsokasodtak a kollégiumok és a burszák, melyekben a szigorúan szabályozott együttélés rendszere uralkodott, addig Bolognában s a déleuropai egyetemeken, melyek, szervezetüket tekintve, a bolognainak a példáját követték, egészen kényük-kedvük szerint laktak és éltek a tanulók, bérbe vett szállásaikban nagy szabadságot élvezve, melyet csak a fegyverviselés és a szerencsejáték tilalma korlátozott. A testületi önrendelkezés oly fokú volt, hogy a tanulók egyeteme nemcsak meghívta, tehát alkalmazta a tanárokat, hanem tanításukban szigorúan ellenőrizte őket és fölöttük fegyelmi jogokat is gyakorolt. A doktoroknak például saját hallgatóiktól s a tanulók sorából választott rektortól kellett szabadságot kérniök, ha csak néhány napra is be akarták szüntetni előadásaikat, vagy az egyetem székhelyéről távozni kívántak (az utóbbi esetben pénzbeli biztosítékot kellett letenniök). A tanulók egyetemétől megállapított státútumok rendelkezése szerint pénzbüntetés érte a tanárt nemcsak előadásainak meg nem tar-

¹ A prágai egyetem jogi karának anyakönyve 1372-től 1408-ig a joghallgatók között felsorol 1 püspököt, 1 apátot, 9 főesperest, 23 káptalani prépostot, 4 esperest, 209 kanonokot, 187 plébánost, 25 szerzetest és 78 egyházmegyei alsóbbrendű papot. Kaemmel, *Gesch. d. d. Schulw.* 149. 1.

tásáért, hanem akkor is, ha a tankönyvnek egy fejezetét elhagyta, vagy ha a tanítás anyagának szakaszát (pункtumát) nem végezte be az előre kitűzött határidőig. A tanárok ellenőrzésére külön bizottság volt rendelve, melynek tagjai a „denunciators doctorum”.¹ A XIV. század elején, a városi hatósággal és a tanárokkal folytatott hosszas küzdelmek után végleg kialakult a bolognai egyetem belső szervezete. A teljes egyetem nemzetekre oszlott itt is, összesen 33-ra, melyekből 17 alkotta a citramontánusok, 16 az ultramontánusok Univerzitását. Ebben az utóbbiban foglalt helyet a magyarok nemzete is. A két Univerzitás mindegyike külön-külön választotta meg két esztendőre a maga rektorát, a klerikus tanulók sorából, közvetett vonalon (a citramontánusokét a lelépő rektor 9 tanácsosa és 9 adjunktusa, az ultramontánusokét a nemzetekből választott elektorok). A rektorok és tanácsosaik (consilarii), kiket a nemzetek választottak, alkották az egyetemek ügyviteli hatóságát. Egyetemi tisztviselők továbbá: a rektori számvizsgálók (syndicusok), a statútumok felügyelői (statutarii), az egyetem ügyésze (syndicus communis), a tankönyvek átvizsgálói (peciarii), a szállásbecslők (taxatores hospitorum), a pénztárnokok (massarii), a jegyző (nótarius), a pedellusok (bidelli générales et speciales), s az egyetemek kötelékébe tartozó felkészített könyvtárosok (stationarii), könyvkötők (ligatores), stb.

117. A tanulmányi rend Bolognában. – Az előadások itt is, mint Parisban kétféleképpen: rendesek és rendkívüliek. Amazokat délelőtt, emezeket rendszerint délután tartották. A római jogból a rendes előadások tárgyai: a Digestum vetus és a Codex; a rendkívülieké: az Infortiatum, a Digestum novum és a Volumen parvum (mely utóbbi magában foglalta az Institúciókat, Justinianus novelláit és a lombardiai Liber

¹ Qui iurent denunciare intra três dies rectoribus, si contigerit doctorem in aliquam penam incidisse, scilicet non complendo puncta, non intrando tempore debito, vel non disputando (Statut, lib. I. rubr. XXII.).

Feudorumot).¹ Az egyházjogból déletött Gratianus dekrétuma és a dekretálisok hat könyve (az Extra és Sexta, azaz: IX. Gergely öt könyve és VIII. Bonifatius egy könyve), délután a Clementinák (V. Kelemen pápa gyűjteménye) és az extravagantesek (későbbi dekrétumok) tárgy altattak. A tanítás módja lényegében ugyanaz, melyet a párisi egyetemenél megismertünk. A tanár a szöveget olvasta, röviden összefoglalta a „punctum” tartalmát (Summa), eloszlatta a látszólagos ellenmondásokat, kiemelte a punktumba foglalt általános jogszabályokat (Brocarda), hozzácsatolt néhány quaestiót és megadta reájok a feleletet.² A vitatkozások itt is megvoltak. Tudományos fokozat (nem számítva a formászerű licentiát) kettő volt: a baccalaureatus és a doctoratus. A ius civile hallgatója öt évi tanulmány után jogot nyert egy titulusról, hat évi tanulmány után egy egész könyvről (rendkívüli) előadást tartani; a kanonista négy évi hallgatás után a dekretálisok egy fejezetéről, öt év után egy egész dekretálisról tarthatott rendkívüli előadást. Ekkor már baccalaureussá lett. A ius civile doctori fokozatához 8, a kánonjogihoz 6 évi tanulmány kívántatott, de e kettő közt kompenzációnak volt helye; úgy hogy körülbelül 10 évi tanulmány után bárki doctor utriusque iuris lehetett.³ A graduálás feltételül szolgáló vizsgálatok két rendbeliek: magánvizsgálatok és nyilvános vizsgálatok; amazok az igazi, komoly szigorlatok, emezek inkább ünnepi aktusok. A jogi egyetemeken kívül megvolt Bolognában a szabad művészetek egyeteme, úgyszintén az orvosi és (1352 óta) a teológiai egyetem is, de jelentőségük mindvégig nagyon csekély. Mikor a középkorban a bolognai stúdiumról beszéltek, mindig a jogi egyetemre gondoltak.

118. A többi olasz egyetemek. – A bolognai egyetem volóságos anya-iskola volt. Belőle sarjadzott

¹ Savigny, id. m. III, 265-270.
6. kiad. Budapest, 130-132. 1.

² Savigny, id. m. III., 552.

³ Statut. Lib. II. rubr. V. (Quantum doctorandus debeat studuisse?)

Vécsey Tamás: A római jog institution

ki a leányegyetemek nagy száma,¹ melyek minden tekintetben az archetípus szerint rendezkedtek be.² Nem egy közülük szecesszióknak köszöni keletkezését, ami úgy értendő, hogy a bolognai tanárok és tanulók időnként meghasonlottak a városi hatósággal s egy részük kivonult más olasz városba, ahol azután a bolognai minta szerint szervezett új egyetem keletkezett. Innen van, hogy a bolognai tanároknak meg kellett esküdniök, hogy másutt nem fognak jogot tanítani s a maguk részéről nem fogják megengedni, hogy a stúdium máshova vitessék.³ Mindamellett a jelzett előzmények után jöttek létre Vicenza, Arezzo, Padua, Vercelli, Pisa egyetemei; ugyancsak a bolognai szervezethez alkalmazkodtak a többi olasz egyetemek is, kivéve a római, nápolyi és firenzei stúdium generálókat. Rómában két egyetem is volt: egyik a pápai, mely vándorolt azaz: követte a pápát oda, ahol székel (például Avignonba), a másik a VIII. Bonifaciustól 1303-ban alapított Studium Urbis, mely később X. Leo idejében amazzal összeolvadt. Ez a két egyetem mindig abszolutisztikus módon kormányoztatott. Nem volt egyik sem „tanulók egyeteme”. A nápolyi (1224) sem volt az, mert mindig szorosan függött a koronától, valamint nem volt universitas scolarium a firenzei sem, mely egyébként két dologról nevezetes: arról, hogy legelső egyetem volt, mely a költészet (különösen Dante költészete) számára tanszékot szervezett; s arról, hogy ezen az egyetemen tanították legkorábban a görög nyelvet (1360).

119. Spanyol, lengyel és magyar egyetemek. – Bologna mintájára szervezkedtek a *spanyolországi egye-*

¹ Rashdall, id. m, 1--61.

² Például a páduai egyetem, melynek 1331. évi statútuma mondja: „Et eciam cum in pactis inter commune et stúdium continetur, quod stúdium Paduanum debet eciam secundum statuta Bononensia gubernari”. Tényleg a páduai statútumnak egy nagy része szó szerint át van véve a bolognaiból.

³ Quod de cetero in aliquam aliam terram non leget scientiam legum scolaribus nisi in Bononia, et quod non dabit operam nec consilium nec adiutorium quod scolares in aliam civitatem debeant morari. – Chartularium Studii Bononiensis, Vol. I. Bologna, 1909. No. I. VI. VIII. XVII. XXI. XXV. XXXIX. CLXXXII.

temek is (a XV. század végéig 13), azzal -a különbséggel, hogy alapításukban és kormányzatukban erősen érvényesült a királyi hatalom (*studia generalia respectu regni*). Különállást foglalt el a salamancai egyetem a XIV. század végétől híressé vált teológiai tanulmányával, mely a gallikanizmus uralma alá került párisi egyetemmel szemben egy ideig az orthodoxia legerősebb várának tekintetett. A bolognai (tanulmányi) típust követték végül a *krakkói* (1364) és a *pécsi*¹ (1367) egyetemek. Az óbudai egyetem (1389) szervezetéről nincs közelebbi tudomásunk.

120. A salernói orvosi egyetem. – A középkori stúdium generálék sorában egészen különálló helyet foglal el a salernói iskola a maga orvosi stúdiumával.² Keletkezése igen régi időkre nyúlik vissza. Már akkor emlegették világszerte, mikor Bolognában híre se volt Irneriusnak s Parisban Abaelardnak. Hogy miképen vált éppen Salerno az orvosi tanulmányok gócpontjává, nem tudjuk. Az a soká uralkodott nézet, hogy a salernói orvosok tudása és ügyessége a délitáliei és szicíliai szaracénokkal való érintkezésre vezethető vissza, ma már hitelét veszítette, mert kitűnt, hogy az arabs orvosok tudománya jóval később éreztette befolyását. Csak a XI. század utolsó tizedében mutatkozik az új hatás, még pedig akként, hogy egyes görög orvosi művek arabs fordításainak latin átültetései gazdagítják a salernói orvosok ismeretét. így történt például Hippokrates aforizmusaival, melyeket Constantinus Africanus, a salernói iskola legkiválóbb képviselője (mh. 1080-ban) fordított le.

¹ Bkefi: A pécsi egyetem. Budapest, 1909. 1 – 27. 1. Ábel Jenő: Egyetemeink a középkorban. Budapest, 1881.

² Salvatore de Renzi: Collectif) Salernitana, ossia documenti inediti etc. publicati a cura di S. de R. Tomo I. Napoli, 1852. p. 1-322. – Haeser: Grundriss der Gesch. d. Medizin, Jena. 1884. 114 s. k. 1. – Pagel, Gesch. der Medizin, Berlin, 1898. 161 – 174. 1. – Sudhoff: Zum Regimen Sanitatis Salernitanum. Archiv f. Gesch. der Medizin, VII-X. köt. – Brunn, Die Bedeutung Salerno's für die Medizin. Neue Jahrb. f. Phil. u. Päd. XXIII (1920). I. r.: 381-394. – Dr. Versényi György: Schola Salernitana. Egészség. XXVII. évf (1912) 85-101.

A salernói orvosi iskolába a XIII-ik század harmadik évtizedétől kezdve csak olyan tanulókat vettek fel, akik előzetesen a facultas artiumot elvégezték. Állítólag nők is tanultak Salernóban (Constantia Calenda, Rebecca, Mercuriadis, Sentia). Maga az orvosi tanfolyam öt esztendei elméleti tanulmányból és tapasztalt orvos mellett végzett egy évi gyakorlatból állott. Az oktatás Hippokrates és Galenos művein alapult. Az iskola tanárai számos orvosi tankönyvet írtak, melyek közül egyik-másik (például Nicolaus Antidotariuma, a therapia és farmakológia kézikönyve) az egész középkoron át nagy tekintélynek örvendett. Legösmertebb a Regimen Sanitatis Salernitanum, hexameterekben írt diétetikai mű, melynek egyes verseit ma is emlegetik.

A jogi és teológiai tanulmányok, úgy látszik, nem honosultak meg Salernóban. Az iskola külső szervezete is egészen más, mint általában az európai egyetemeké. Önkormányzatnak és testületi egyesülésnek nincsen nyoma. Tanulmányi rendjét sem maga az iskola alapította meg, hanem II. Frigyes, mint Szicília királya szabályozta a stúdiumot egy 1224-ik évi rendeletével. Virágzása tetőpontját a XIII. század közepén érte el Salerno; innenfogva elhomályosul a Civitas Hippocratica fénye. A XIV. század elejétől már Montpellier orvosi stúdiumát emlegetik mindenfelé.

Amennyire a forrásokból megállapítható, az orvostudományi oktatás módszere, főleg a gyakorlati kiképzés szempontjából, magasabb színvonalon állott Salernóban, mint utóbb az európai egyetemek orvosi karain. Amott az orvosi iskola rendszerint megkapta oktatási célokra a halálbüntetésre ítélt gonosztevők holttesteit, melyeket szabad volt felboncolni. A többi európai egyetemeken nagyjából csak teóriát tanítottak könyvekből¹ a demonstrációnak igen ritka lehetősége mellett (Montpellierben minden két esztendőben egyszer

¹ A párisi egyetem orvoskarán a XIII. század végén használt tankönyvek: Theophilus Liber Urinarumja; Abu Diâfar Ahmed Viaticuma; az Izsák-féle Corpus (Liber diaetarum universalium, Liber diaetarum particularium, Liber urinarum, Liber febrium; szerzőjük Isaac Judaeus, 830-920 közt élt) Constantinus Africanus fordításában; Nicolaus Antidotariuma és az Ali ben Abbâs-féle Opus Pantegni, Denifle, Chart. I, 517-8.

volt szabad boncolni). S mentől magasabbra emelkedtek a skolaszticizmus hullámai, annál elvontabb lett az orvosi tanulmány. Jellemző Arnauld de Villeneuve, híres montpellier-i orvos nyilatkozata,¹ hogy a párisi orvosok csak az Univerzaliákért tanulnak, de nem igyekeznek szaktudást és gyakorlati készséget (*particulares cognitiones et experimenta*) szerezni. Említi egy híres orvos-ismerőst, aki az artesekben, különösen a logikában fölöttébb járatos volt, „in medicina tarnen unum clysterem seu aliquam particularem curationem non novit ordinäre et vix ephemeram² sciebat curare”.

121. Egyetemi élet a középkorban. – A középkori egyetemek tanulói naggyobbára klerikusok voltak. Ez a szó nem azt jelentette, amit ma, hanem általában oly nőtlen egyént, ki az egyházi rend kötelékébe tartozott. Külső ismertető jelei: a tonzúra és a taláris. Igen sok klerikus volt, akik sohasem lettek áldozó papokká, sőt még az alsóbb rendeket sem vették fel, de azért megmaradtak egyházi állapotukban, mert a klerikusság fontos kiváltságokat és mentelmi jogokat biztosított nekik. Szorosan hozzátartozott a klerikus fogalmához, hogy az illető a tudományokat tanulja vagy tanítja (v. ö. az angol clerk szót), úgy hogy a klerikus szó tudománnyal foglalkozó egyént, különösen diákot is jelentett. A kis diákokat clericulusoknak is hívták.³

A források számos érdekes vonását őrizték meg a tanulók életmódjának. Sok nyomor és szegénység dús jóléttel váltakozott közöttük. Általában feltűnő különbség volt a kollégiumokban lakó szegény tanulók (*sculares pauperes*) és az előkelő emberek fiai, esetleg javadalmas papok közt. Emezeknek saját lakásuk, nem ritkán saját cselédségük és háztartásuk volt; amazok a kollégiumok falai közt éltek, sokszor igen szükös ellátásban részesültek, fáztak is, koplaltak is. Voltak azután a szegény tanulók közt olyanok is, kik kollégiumokban nem kaptak helyet, hanem leckék adásával tengették éltöket.

¹ Haesernél, id. m. 658. 1.

² Ephemera = egynapos láz.

³ V. ö. Alexander De villa Dei latin verses grammatikájának első sorát: Scribere clericulis paro doctrinale novellis.

A skolarisokat az egyetemek és az egyházi hatóságok mindig védelmökbe vették, ha sérelem esett rajtuk a város polgárai részéről, vagy ha emezek nem teljesítették a kikötött szolgáltatásokat. Az egyetem ilyenkor beszüntette az előadásokat; a pápa pedig rendre utasította az egyetemi kiváltságok és jogok ellen vétőket. Pedig nem egyszer maguk a diákok lvtak a rendbontók. Forrásainkban véres verekedésekről, valóságos utcai csatákról olvasunk, melyeknek nyomában levél- és iratváltások, vizsgálatok, perek jártak.¹ A vagantesek v. bacchantesek valóságos csapásai voltak az egyetemnek és a polgárságnak. De a rendes tanulók duhajkodása is nem egyszer zavarta meg a békés polgárok éjjeli nyugalmaát; a járókelők mindennemű bosszantása és zaklatása, az éjjeli örök megtámadása és megverése, éktelen kurjongatás, álarcokban járás és más efféle kihágások sűrűn ismétlődtek. A nagy ivásoknak nem volt se szeri se száma, mert minden graduálás alkalmával áldomásnak kellett lennie. A nagy egyetemeken, különösen a párisin s ennek is artista-karában évenként százával mentek végbe az avatások s a velük kapcsolatos mulatozások, bohózatos felvonulások, álarcos körmenetek, színi előadások.² Az újonnan beiktatott gólyák (bejaunusok)³ depozíciója alkalmával egész kis bohózatot játszottak végig. A fiataloknak ilyen kedvteléseik fakasztották a középkori diák-költészet legüdebb, legillatosabb virágait (Carmina Burana).⁴

¹ Példák a párisi egyetem történetéből: Denifle, Chart. I. 481-82; 540-1; 564-6; 567-8; 569-570 stb. Koronkint nemi kiesapongásokról is olvasunk. Például Roger Baco, Compendium p. 41 2: „Sed magis excaecantur per luxuriam, sicut probatum est hoc anno (1271), quod multi theologi Parisius, et qui legerunt in theologia, sunt relegati a civitate et a regno Franciáe per multos annos publice damnati propter sodomiticas vilitates”.

² Ezekről Gofflot: Le théâtre au college du moyen âge. Paris, 1907. II. fejt. (p. 14-45): Les écoliers les clercs et le théâtre.

³ Dénifle id. m. II. 494-497. — A „szarvak letörése” még a XVI. században is megvolt. Leirja Erasmus. Opera omnia I. köt. p. 507, C-E.

⁴ A középkori vándordiákok költészetéről L. Süßmi'ch: Die lateinische Vagantenpoesie des 12-ten und 13-ten Jahrhunderts als Kulturerscheinung. Leipzig, 1917.

122. A középkori egyetemek jelentősége. –

Bármennyi nyersség nyilvánul meg nem egyszer az egyetemi ifjúság életében, a középkori egyetemek a maguk egészében mégis lélekemelő képet tárnak a szemlélő elé. Megtanítanak bennünket, kései utódokat arra, hogy volt egy korszak, mikor az emberek megszámlálhatatlan sokaságai, serdült ifjak és meglett férfiak, olthatatlanul szomjúhozták a tudományt minden önző cél nélkül. Mert az egyetemi grádusok (az egyetlen orvosit kivéve) semmire se minősítettek, csak a tudomány tanítására. A szellemi enthuziazmusnak oly kora volt ez, mely párját ritkítja az emberiség történetében s csak a középkornak egy másik jelenségével, a keresztesháborúk keltette határtalan rajongással hasonlítható össze. Valami legyőzhetetlen belső erő hajtotta az embereket itt is, ott is egy nagy eszmény felé. Ez az eszmény az egyetemekre való vonatkozásában a tudomány eszménye. Való, hogy a középkor csak egyetlen igaz tudományt ismert, melynek szolgálatába szegődött minden egyéb; s nem tagadható az sem, hogy a tudomány tanításában nagyfokú dogmatizmus és a vitatkozás szertelensége uralkodott. Ámde ez az egyetlen igazi tudomány, a theológia, a skólának oly nagyszerű architektónikájával volt felépítve s oly egyetemes elvekből indult ki, hogy könnyen illeszkedhetek beléje szervesen az akkori tudás egyéb ágai is; az oktatás módszere pedig, minden fogyatkozása mellett, a gondolkodásnak oly alaki fegyelmezetségét tételezte fel és hozta létre, mely hosszú időre elfeledtethette a pozitív tényezők tekintetbe vételének hiányát. Minden esetre a középkori egyetemek voltak azok az intézmények, melyek az újjáalakult fiatal európai társadalomban legelőször tekintették feladatuknak a tudomány önzetlen ápolását s legelső látható példáját adták a mesterek és tanítványok ama szellemi közösségének, az idősebb és ifjabb tudós nemzedékek ama szolidaritásának, mely minden tudománytanítás és tudományművelés elengedhetetlen feltétele.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

MUSZLIMOK ÉS ZSIDÓK.

123. A nevelés módja és menete a muszlimoknál.

– Mihelyt a muszlimok vallási közössége megalakult, kezdetét vette az új tannak megfelelő nevelés is. Ez a nevelés, művelő tartalmát tekintve, eleinte elég kezdetleges lehetett. A Hedsra második századában azonban már intézményes *elemi oktatás* nyomaival találkozunk.¹ Majd az iszlám további fejlődése és az idegen hatások érvényesülése folytán más, magasabb rendű intézmények is keletkeztek helyenként. A Fátimidák akadémiát alapítottak, melyben teológiát, s görögöktől és perzsáktól eredő tudományos anyagot tanítottak. Majd az Ajjubbidák idejétől fogva foiskolákul szerepelnek maguk a mecsetek, mint *madraszák*, melyekben a tanítás anyaga az exakt tudományokat is felölelte.

Az iszlám legrégebb hagyományai egyébként beszédesen tanúskodnak arról, hogy a nevelés közérdeklődés tárgya volt már akkor is. Régi arabs szólások maradtak fenn, melyek pedagógiai érdekűek. Ilyen I. Omar mondanása, melyben azt tanácsolta a szülőknek, hogy úszásra, nyilazásra, lovaglásra és versek előadására tanítsák meg gyermekeiket. Ez a sorozat nagyon emlékeztet a nyugaton kifejlődött lovagi nevelésre. Abdaimalik khalifa ezt adta utasításba fia nevelőjének: „Tanítsd meg őket úszásra s szoktasd őket kevés alváshoz”; Haddszásd

¹ Ebben az egész cikkelyben Goldziher Ignácnak azt a tanulmányát követem, mely a dr. James Hastings szerkesztése mellett megjelenő *Encyclopedia of Religion and Ethics* 198-207. lapjain olvasható. E cikkben össze van gyűjtve az egész idevágó irodalom is. – V. Ö. még G. Bauer: *Jüdische und muhamedanische Erziehung* a Schmid-féle nagy neveléstörténet II. kötetének 1. részében, az 549-611. lapokon.

pedig ezt a rendeletet adta ki fia tanítójának: „Tanítsd meg őket úszásra, mielőtt olvasásra tanítanád, mert bármikor könnyen találhatsz valakit, aki írhat helyettük, de senkit sem, aki úszna helyettük.” Egy másik arabs mondás szerint az okos apának minden egyéb előtt írásra, számolásra és úszásra kell gyermekeit megtanítania. Az írás és olvasás közül emezt illeti meg az elsőség, mert könnyebben tanulja meg az ember s több hasznát is veszi, mint az írásnak. (Az úszásnak rendkívül erős hangsúlyozása nyilván görög hatásra mutat.)¹ Az iszlám szellemének megfelelő *oktatás menetéről* is felvilágosítanak a források. Ezt a menetet természetesen vallási érdek szabja meg. Mihelyt a gyermek beszélni kezd, a moszlimok első és legfőbb hittételét (La ilāhā il 'Allah) kell megtanulnia; azután a Korán legfontosabb mondásait, melyek Allah hatalmát, fenségét és dicsőségét hirdetik. Hetedik évében iskolába került a gyermek s rendszeresen tanulta a Koránt. Ehhez fűződött az olvasás és írás, valamint a rituális szabályok elsajátítása (hogyan kell imádság előtt mosakodnia a hitéhez hű muszlimnak? hogyan kell elvégeznie imádságát, ha egyedül van s hogyan többedmagával? mi teendője van az előimádkozónak, az imámnak stb.? Párhuzamosan folyt az elemi számtani oktatás, továbbá a próféták és jámbor emberek életéből vett legendák ismertetése. Végül költőkből vett szemelvényeket is olvastak és tanultak a gyermekek; de csak olyanokat, melyeknek irányzata és tartalma erkölcsös. A szerelmi költészet ki volt zárva. A *tanító* mesterségét (mert e tiszt viselői pénzért vállalkoztak a Korán megtanítására) a birodalom keleti részében kicsinyléssel nézték; a nyugati khalifátus területén ellenben, főleg spanyol földön és Szicíliában, eléggé megbecsülték a tanítókat. A Koránnak egy XIII. századból való híres (andalúziai) magyarázója ezt írja: „A legjobb emberek, s a legjobbak mindazok közül, akik a földön élnek, a tanítók. Ha a vallás hanyatlik, a tanítók azok, akik helyreállítják. Adjátok meg tehát nekik igazságos jutalmukat, de ne bánjatok velük, mint

¹ Fináczy, Ókori nev. tört. 2. kiad. 89. 1.

bérelt emberekkel, mert megrontjátok lelköket.” Ibn Haukal, arabs utazó pedig (mh. 977-ben) azt írja Palermóról, hogy háromszáznál több elemi iskolát talált ebben a városban, s hogy lakosai az iskolamestereket a legkiválóbb polgároknak tekintik és nagy tiszteletben részesítik.

A muszlimok irodalma számos érdekes adattal szolgál arra nézve, hogy a *tanító miképen járjon el* tiszte gyakorlatában. ¹Első és legfőbb kötelessége, hogy egyenlően bánjon összes tanítványaival, azaz: igazságos legyen mindnyájakkal, ítélet napján (így nyilatkozik egyik arabs író) az Úr Isten külön vizsgálatnak fogja alávetni a tanítókat, vajjon nem vétettek-e a részrehajlatlanság ellen? A tanítótól azt kívánja még a vallási törvény, hogy házas ember legyen; hogy nyilvános helyiségben (s ne saját lakásán) tartson iskolát, de hogy e célra a mecseteket nem szabad felhasználnia. (A valóságban rendszerint megszegték ezt a tilalmat.) A tanítás hetenként két napon, csütörtökön és pénteken, úgyszintén nagy ünnepnapokon szünetelt. Fél- vagy egésznap szünetet kaptak a tanulók akkor is, ha a Koránnak egy fejezetével becsületesen elkészültek. Ezt az eseményt a szülők a maguk körében meg szokták ünnepelni s a tanítót rendszerint megajándékozták.

A tanuló gyermekek *fegyelmezése* szigorú volt. A testi fenyítéket sűrűn alkalmazták. A virgács meg a korbács megszokott fegyelmi eszközei a tanítónak. Az irodalomban gyakran lehet ilyféle hasonlatokkal találkozni: „A próféta kezében korbács volt; olyan, amilyent az iskolában használnak. Még a gyermeknevelésnek egy filozófus elmélkedője Avicenna is a „kéz segítségéről,” mint a tanítói eljárás hasznos tényezőjéről emlékezik meg. A khalifák fiainak nevelői se kímélték a virgácsot; s ezt a bánásmódot az apák is helyeselték. A testi fenyítéknek e rendszeres gyakorlatából magyarázható meg a muszlim jogszolgáltatásnak ama törekvése, hogy a nevelésben alkalmazandó büntetéseket szabályozza minőségük és fokozatuk szerint. A testi fenyíté-

¹ Goldziher id. m. 203-204. 1.

ket magát, főleg vallási vétségek okából, a muszlim felfogás is szentesítette, de csak a 10 éven felüli gyermekekkel szemben; megjelölte a fenyítés szélső határait (2-10 könnyű ütés) s tiltotta a polgári igazságszolgáltatás szokásos fenyítő eszközeit iskolás gyermekekkel szemben. Mindezen szabályok ellenőrzése a rendőrség fejének volt a feladata, akinek utasításul adták, hogy figyelje meg a tanuló gyermekek fegyelmezése módját, s oltalmazza meg őket durva tanítók bántalmaitól.

124. Nőnevelés a muszlimoknál. Mindez a fiúkra vonatkozik. A *nőnevelés* dolgában¹ a muszlimok felfogása általában az volt, hogy a leányok erkölcsi és vallási neveléséről mindenképen gondoskodni kell, de értelmüket fejleszteni szükségtelen. A nő tevékenységének igazi középpontja az orsó; ennek forgatása pedig a szellem kiművelését nem kívánja meg. Még arab filozófusok is így gondolkodnak, hivatkozva a próféta szavaira. „Ne engedjétek meg az asszonyoknak, hogy a háztetőkön tartózkodjanak; ne az írásra, hanem fonásra tanítsátok meg őket.” Főleg az írás tilalmával találkozunk gyakorta.

Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy ez a felfogás a gyakorlatban is mindenütt szigorúan érvényesült. A muszlimok művelődésének története, még oly korszakokban is, melyeket a merev orthodoxia jellemez, számos adattal cáfolja ennek az elméleti álláspontnak a kizárólagosságát. Nem egy mohammedán nő vette ki részét a vallási irodalomból. Az iszlám uralmának andalúziai területein fényes kivételekkel találkozunk; női írókkal (különösen költőkkel) és tudósokkal, vagy legalább is művelt nőkkel, akik a közszolgálat térért is megálltak helyüket. Ilyen volt például Muzna, egy emírnek a titkára, a Kr. utáni X. században, akinek tudományát és kezeírását magasztalták. A muszlim nőnevelés a valóságban igen sokszor felülemelkedett azon az alacsony színvonalon, melyet a próféta (a fentidézett módon) kijelölt neki.

¹ L. Goldziher id. dolg. 204-5. 1.

125. A muszlim nevelés elmélkedői. – A muszlimok nevelésének is meg voltak a maga *elmélkedői*,¹ akik a régebbi theologiai irodalomnak némileg mechanikus szabályait mélyebb theologiai és filozófiai alapra helyezték és méltóbb életfelfogásra valló eszmékkel gazdagították. Mint az erkölcsstan és bölcsélet terén általában, úgy a nevelésben is szembeszökően nyilvánul meg a hellenisztikus gondolkodás nagy hatása. Ilyen elmélkedőnek tekinthetjük Avicennát (mh. 1037-ben), aki a kormányzásról írt traktátusában a nevelésre is kitért. Avicenna azonban a kérdésnek úgyszólván csak formális elemeivel foglalkozott, s tulajdonképpen Al-Ghazáli (mh. 1111-ben) volt az, aki a nevelés problémáját először hozta szerves viszonylatba egy mélyenjáró etnikai rendszerrel. Kiindulva abból a hellenisztikus gondolatból, hogy a gyermek lelke a külső benyomások befogadására képes üres lap, a szülőkre és tanítókra hárítja a teljes felelősséget azokért az elvekért, melyeket szünet nélkül vésnek bele az ifjú lélekbe. A gyermeket reájok bízott letétnek kell tekinteniök, melyet jól és hűségesen meg kell őrizniök. Nemcsak ismeretekkel kell megtelíteniök a fiatal lelket, hanem – s erre az író különös súlyt helyez – az erkölcsi tudatosságot is fejleszteniök kell a gyermekekben s a társas életre is alkalmasakká kell őket tenniök.

Némileg figyelemre méltó, hogy a nevelés elméleti és gyakorlati problémáinak megvitatásában a nyugati iszlám vezet. Igaz, hogy keleten Ghazáli tartalmaz értekezése fölér a nyugaton keletkezett terjedelmesebb művekkel, sőt nagy hatással is volt az utóbbiakra. Mindamellettt már a Hedsra IV. századában hivatkozás történik egy neveléstani műre, melynek szerzője a Tunisz déli részeiből, Gabesből való Ali ben Muhammed ben Khalaf Al Qábisi (mh. 1012.), aki nagy hírnévnek örvendett. A nevelésre vonatkozó törvényes gondoskodás tekintetében viszont az idősb Abu-l-walidibnRushd(mh. 1126) az elismert tekintély, Cordova bírāja és Averroës nagyapja. Ghazáli művéből sokat merített Abü Bakr

¹ Ez a cikkely, csekély kihagyásokkal, szó szerinti fordítása Goldziher I. idézett értekezése idevágó részének 205-206.

ibn al-Arabi, sevillai kádi is, (mh. 1148-ban), aki pedagógiai eszméit egy Maráki al-zulfa (kb. Istenhez vezető lépcsők) című munkájában fejtette ki. Ez a könyv, úgy látszik, elveszett, de tartalmát ismerjük azokból a kivonatokból, melyeket Muhammad ibn al-Hádds al-Abdari (mh. 1336-7) a Fenséges Törvényhez való Bevezetésében közölt. Ez a mű, mely a muszlimok egész életének a régi szunna alapján való reformálására törekszik, több fejezetet szentel a nevelés és fegyelmezés ügyének. Figyelmet érdemel, hogy a nevelésnek amaz eszményi koncepciójában, mely Ibn-al-Arabira megy vissza, nagy súly esik a test edzésére; az ifjú aludjék kemény ágyon, fegyelmeződjék testi gyakorlatokban. Fogjuk testi munkára s szoktassuk szenvedésekhez testi fenyítéssel. De fontos az is, hogy a gyermek játsszék és üdüljön. „Ha a gyermeket nem engedjük játszani és megszakítás nélkül végeztetjük vele feladatait, elernyed szelleme; gondolkodásának ereje és lelkének frissesége elvész: megcsömörlik a tanulástól, élete elsötétül, úgy, hogy minden lehető csalfasággal igyekszik majd menekülni leckéitől.” A pedagógiai elmélkedők sorában említhető még a bölcelet történetének híres írója: Ibn Khaldun (mh. 1405), aki a nevelés problémáira is kiterjesztette figyelmét s különösen az elemi oktatás szelleméről és fokozatairól, a Korán tanításának módszeréről, a filológiai tárgyak feldolgozása módjáról, sőt még a tankönyvek kérdéséről is értekezett.

126. Az arab kultúra. Az iszlám ethikai tartalma magában véve nem kedvezett a nevelés valamely nemesebb alakulatának. Ahol nincsen szabad akarat és az erkölcsi személyiség kellően nem értékeltetik; ahol a többnejűség uralkodik, mely a családi élet légkörét óhatatlanul megszenyezi; ahol a túlvilági boldogság oly érzéki képét ölt, ott nem lehet nemesen sarkalló ereje a gyermeknevelésnek. Az iszlám nem is pedagógiai, hanem tudományos és általános művelődési tekintetben hatott a nyugateurópai népekre.

A sajátlagos arabs műveltség – mint ismeretes – az Omajjádok és Abbászidák idejében alakul ki. A nagy

Harun al Raschid (787-809) volt ennek a folyamatnak megindítója; ő alapította meg a bagdadi tudós akadémiaát, ő kezdeményezte az arabs könyvtárakat, ő fordította le szírusból arabra a legnevezetesebb görög orvostudományi és bölcséleti műveket; ő volt minden tudós és művészi törekvésnek világszerte elismert fejedelmi pártfogója.

Az iszlám műveltségének hatása mégis nem keleten, hanem Európa déli részeiben érte el tetőpontját.¹ Szicíliában, bár politikai szabadságuk megszűnt, a IX-ik századtól kezdve hosszú ideig az arabok uralkodtak a tudomány, költészet és művészet terén. Ugyanily virágzó kultúrát teremtettek Spanyolországban a X-ik századtól fogva. Ekkor keletkeztek spanyol földön az építészetnek ama remekei, melyeket romjaikban is csodálunk; ekkor virágzanak ott a kisebb iskolák százai; ekkor váltak híresekké a cordovai, toledói, salamancai és sevillai egyetemek, melyek nemcsak mohammedán theológiát és jogot, hanem grammatikát és retorikát, matematikát és csillagászatot, természeti és orvostudományokat, s nem utolsó helyen filozófiát is tanítottak. Hogy a keresztény bölcsélet mennyit köszön az arabok közvetítő szerepének, untig ismeretes. Elég Ibn-Báddsa (mh. 1138-ban), Ibn-Tofail (mh. 1185) és Averroës (mh. 1198) munkásságára utalnom; elég hivatkoznom a toledói nagy iskolára,² ahová a város visszafoglalása (1085) után is még seregesen tódultak Európa minden részéből a keresztény tudósok az ott felhalmozott könyvanyag tanulmányozása végett. A toledói iskolán ment végbe a keresztény platonizmus és az arabs aristotelizmus egyesülése. Itt volt legjelentékenyebb középpontja a fordítói tevékenységnek, melyet különösen arabok és zsidók fejtettek ki. Innen indultak európai körútjukra Aristoteles természettudományi műveinek arabsból készült latin fordításai.

Hogy ez a fényes korszak aránylag nem soká tar-

¹ Schmidt, *Gesch. d. Erz.* II, 97-113; Willmann, *id. m.* 243-246.— Gebhart: *Les origines de la Renaissance en Italie.* Paris, 1879: 185-189.

² Rose (Valentin): *Ptolemaeus und die Schule von Toledo.* Hermes VIII. (1874) 326-349. 1. — Traube, *id. m.* 87. 1.

tott, annak két oka volt. Egyrészt megcsökkent magának az arab tudományos kultúrának lendítő ereje, amikor Al-Gazâli (mh. 1111) regresszív tanítása (mely szerint a filozófiával való foglalkozás veszedelmes és káros) nyugaton is elterjedt és fogva tartotta az elméket; másrészt mindinkább meggyengült a spanyolországi arabok politikai hatalma s ezzel elernyedett tudós munkásságuk is. Mikor azután III. Ferdinánd (1217-1252) Castiliát és Aragóniát uralma alatt egyesítette és Cordova elbukott (1236), az arabs műveltség forrásai spanyol földön végleg elapadtak.

127. Zsidó nevelés. – Az arabs tudomány nagy hatással volt a *zsidókra*, kiknek nevelése a középkorban is a régi bibliai eszmények¹ nyomdokain haladt. Elemi oktatásuk, melyet még Kr. u. 64-ben Jozua ben Gamla tett kötelezővé, most is ugyanazt az anyagot ölelte fel, melyet már a római császárság századaiban keletkezett kis iskolák tanítottak: a héber nyelvet, a zsidók történeteit, a vallás törvényeit. Mindez a biblia megértésének, a vallás érdekének szolgált, s megadta az alapot a rabbi-iskolák tanulmányaihoz, melyeknek középpontja: a talmud. Anyagának (misna, berait, halachah, haggadah és midrásim) lezárása után a VIII. századtól a gaonok, vagyis a szurai és pumbeditai akadémiák tanítói vezetik a zsidók magasabb szellemi életét.²

A vallásos célzatú és tárgyú művelődés vágya egyébként az egész középkoron át megvolt a zsidók-nál s a róla való intézményes gondoskodás sem hiányzott, hacsak külső események útját nem vágták. Franciaországban a XIII. század közepéig, vagyis a talmud elégetéséig³ és a nagy üldözésekig virágzó iskolázással

¹ Fjáczy: Az ókori nevelés története. Második kiadás (1922) 301 és k. 1.

² Picavet, Esquisse, 162-165. 1.

³ IV. Ince rendeli 1244-ben, hogy el kell égetni a talmudot „in quo sunt blasphemie in Deum et Christum ejus filium ac beatam Virginem manifeste, intricabiles fabule, abusiones erronee ac stultitie inaudite”. Ezekre tanítják a zsidók fiaikat „omissis seu contemptis lege Mosaica et prophétie” (Denifle, Chartul. I. p. 173-4). A pápa 1247-ben visszavonja ugyan a rendeletet, de már későn, mert

dicsekedhettek a zsidók.¹ Ugyanazt lehet Németországról is megállapítani, ahol – főképp a Rajna mentén – még a XIV. század folyamán is messze földön híres zsidó főiskolák állottak fenn.² Olaszországban aránylag legnagyobb türelemmel viseltettek irántuk a közhatalmak: római főiskolájukban nemcsak teológiai tárgyakat tanítottak (mint francia és német földön), hanem filozófiát és a természettudományoknak akkor ismert összes ágait is. Itt tanárkodott Benjamin ben Jehuda, elsőrangú matematikus.³

Az eredetileg szűkre szabott s kizárólag vallásos irányú tanulmányi körnek ez a kiszélesítése azonban mégsem Olaszországból, hanem Spanyolországból, az arabs-zsidó kultúra színhelyéről, különösen a kordovai zsidóság köréből ered s elsősorban Maimonides (Mose b. Maimun 1135-1204) nevéhez fűződik, aki bár maga nem volt se tanító, se pedagógus, filozofálása anyagával és módjával mérhetetlenül hatott a zsidók szellemi életére, s nevelésükre és iskolázásukra is. Az ő gondolatmunkájának nyomán történik, hogy a zsidók magasabb oktatása befogadja a világi tudományokat is.

128. „A lelkek gyógyítása”. – Hogy mily mélyen hatotta át egymást már e korban a keresztény, zsidó és arabs tudomány, egyebek közt Maimuni tanítványának, R. Joseph b. Jehuda Aknimnak *A lelkek gyógyítása* című könyve s nevezetesen e könyvnek 27-ik fejezete⁴ bizonyíthatja, mely pedagógiai elméletet ad, azaz: ama korszak művelt zsidóinak a nevelésre vonatkozó elvi

a talmud példányait már elégették. Az 1248-ik évben újból megindul a talmud elleni támadás, mert „predictos libros tolerandos non esse” (Ibid. I. p. 201. 202-205).

¹ Güdemann, *Gesch. d. Erziehungswesens und der Cultur der abend-ländischen Juden während des Mittelalters und der neuen Zeit.* Wien. I. köt. (1880) 50-90. 1.

² Güdemann, id. m. I. 107 és k. 1.

³ Güdemann, id. m. II. (1884) 205. s k. 1. Günther, *Gesch. d. math. Unt.* 141-146. 1.

⁴ Fordításban közli Güdemann: *Das jüdische Unterrichtswesen während der spanisch-arabischen Periode.* Wien, 1873. 43-140. 1.

kívánalmait tartalmazza. Itt már az elemi ismereteken, a héber olvasáson és íráson, a héber nyelvtanon, a thórán és talmudon, a vallásos héber költészet termékein kívül a filozófia minden ágát megtaláljuk a tantárgyak közt: Aristoteles teljes Organonját, az egész hagyományos quadriviumot (részben görög, részben arabs tankönyvek fonalán),¹ továbbá a mechanikát és optikát, Galenos és Hippokrates orvosi műveit, úgyszintén Aristoteles összes természettudományi iratait, melyek akkor az egyetemeken még ismeretlenek vagy tiltottak voltak. Nemes felfogás tükröződik ennek a traktátusnak pedagógiai intelmeiben, melyeket a szerző a tanítókhoz és tanulókhöz intéz.²

A XIII. század folyamán ez a bőséges termést igérő áramlat is elapad. Egyrészt az arabs uralom gyöngülésével itt is megkezdődnek a zsidóüldözések, másrészt az orthodoxok heves harcot indítanak Maimonides bölcsekedése ellen, mely szerintük az igaz tanítást meghamisította. Szenvedélyes és terméketlen küzdelem folyik, mely a mostoha közviszonyok bekövetkezése nélkül is visszavetette volna a zsidó tudományt és iskolát.

129. Leánynevelés a zsidóknál. – A középkori zsidóság majdnem kivétel nélkül taníttatta fiúgyermekait. Minden zsidó ifjú értette a héber nyelvet, tudott e

¹ Például a geometriához ajánlja a szerző Eukleidest, Theodosios könyvét a gömbalakú testekről, Menelaosét ugyané tárgyról; Archimedesét a gömbről és hengerről, Apolloniusét a kúpszeletekről, de legfőképen Mu'tamin b. Hüd, sarragossai királynak „Istikmal” c. iratát.

² A tanítótól megkívánja, hogy *aj* tökéletesen ismerje a dolgot, melyet tanít; *b)* ezt az ismeretét képes legyen cselekvően is érvényesíteni (alkalmazni), *c)* az oktatást végezze ingyen, *d)* tanítványait tekintse fiainak, *e)* tanítsa meg őket arra, hogy a tudományt önmagáért s ne haszonért műveljék, *f)* legyen irántuk telve jóindulattal, *g)* oktassa őket értelmi erejük fokozatos növekedéséhez képest. A tanulóknak szóló szabályok: *a)* tartsa lelkét tisztán, *b)* ne restelje megkérdezni, amit nem tud, *c)* egészen a tanulásnak éljen, *d)* mindenk föltt az alapelveket és alapelemeket igyekezzék jól megérteni, *e)* egyetlen tudomány-ágot se hanyagoljon el, mert a tudományok támogatják egymást s az egyik magyarázatát leli a másikban, *f)* egyetlen percig se maradjon a tanuló tétlenül, *g)* önzetlenül foglalkozzék a tudománnyal, *h)* keresse fel azt a helyet, ahol legtöbbet tanulhat, *i)* tanítóit jobban tisztelje, mint szüleit.

nyelven olvasni és írni, s eredeti szövegében ismerte a bibliát. Megvetéssel illették, aki ezeket az ismereteket nem sajátította el. Viszont a leányok szellemi nevelése (értve rajta az oktatást) teljesen el volt hanyagolva. A nők sem olvasni sem írni nem tudtak, s csak emlékezetből tanulták meg vallásuk legfontosabb tételeit. Mindez nem azt jelentette, mintha a zsidók a nőt meg nem becsülték volna; de nem tartották a tanultságot a nő bibliai eszményképével megegyezőnek. A nő a családé, s családi erényeivel hódít. Nagyon korán, rendszerint már 14 éves korukban mentek férjhez a leányok, s innentől teljesen lefoglalta őket a család belső élete.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A KERESZTÉNY NŐNEVELÉS.

130. A kolostori nőnevelés nagy arányai. –

A középkorban nem csekély volt azoknak a világi keresztény nőknek a száma, kik szellemi műveltségben részesültek. Lehet mondani, hogy világi körökben aránylag több művelt nő volt, mint férfi. Ennek oka az, hogy míg a férfiak: a kormányzók, a fegyverforgatók, a hadverők, kiket egészen lefoglalt a nyilvánosság, csak kivételesen igyekeztek művelődni, s még az írást is a papokra bízták, addig a leányokat, ha apácáknak nem szánták is, legtöbbször mégis kolostorba adták szüleik, ahol felserdülésük idejéig istenes és munkás élethez szoktak, de egyúttal az apácánövendékekkel együtt megtanultak olvasni és írni, sőt nem ritkán elsajátítottak más ismereteket is.

A kolostorban nevelkedő leányok száma mindenütt nagy lehetett. Alig volt előkelőbb ember, aki ha több leánya volt, az egyiket Istennek ne ajánlotta s általában valamennyit apáca-kolostorban neveltette volna.¹ Boldog Margittal együtt nevelkedtek például a veszprémi kolostorban és iskolájában² Judith, Ipolt ispán úr leánya; Serennay László úr leánya, Erzsébet; Bodomérey Tamás ispán úrnak és Olympiades nevű úrnőnek a leányai, csupa előkelő szülők magzatai. II. Béla magyar király az admonti kolostorban neveltette leá-

¹ Szegényebb emberek a *beghinek* házaiba adták leányaikat. Ezek a házak különösen Németországban és Németalföldön voltak elterjedve. L. Kaemmel, Gesch. d. Schulw. 53. l.

² Békefi: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1906. 200 lap.

nyát, Zsófiát,¹ aki már gyermekkorában Henrik német herceggel volt eljegyezve. Az apácák számát szaporították azok a nők is, akik férjhez nem mentek s éltüket kolostorban kívánták végezni; úgyszintén azok a fiatalabb özvegyek, akik férjük halála után kolostorba vonultak vissza.

131. Szent Jeromos a leánynevelésről. – A középkori leánynevelést, amennyiben apáca-kolostorok falai közt folyt le, Szent Jeromosnak az ötödik század elejéről való két híres levele irányította; egyiket Gaudentiushoz², a másikat Laetához intézte szerzőjük.³ A nőnevelésnek az az eszménye, mely e levelekben tükröződik, az egész középkoron át uralkodik az apáca-kolostorok reguláiban⁴ épp úgy, mint elmékedő íróknak – például Vincentius Bellovacensisnek – Idevágó fejtegetéseiben; sőt e levelek hatása még a humanizmus idejében is felismerhető, egyebek közt Maffeo Vegionál,⁶ aki Monicában, Szent Ágoston anyjában látja megtestesülve a keresztény nő ideálját, s elvi kívánságait Hieronymusból vett idézetekkel erősíti. Erasmus is annyira gyönyörködött e levelekben és oly sokszor olvasta őket, hogy könyv nélkül el tudta mondani. Megértésük végett tudni kell, hogy oly leányokról van szó, kik eleinte a szülői házban nevelkednek, s csak utóbb veszik fel a fátyolt. A nevelés tehát, melynek az író rajzát adja, előkészítés az apá-

¹ Szalay L.: Magyarország tört. I. 251. (V. ö. Grupp, Kulturg. d. Mittelalters. II. 326-7.).

² Epistola 128 Ad Gaudentium: De Pacatulae infantulae educatione. Migne, P. L. tom. 22. col. 1095-1099.

³ Epist. 107 Ad Laetam: De institutione filiae. Migne: P. L. tom. 22. col. 867-878.

⁴ Egy példa a sok közül Symphosius Amalarius (IX. század első fele) Regula Sanctimonialiumja, cap. 22. (Migne, P. L. tom. 105. col. 969, B-C), ahol idézi is a szerző Hieronymusnak Laetához írt levelét.

⁵ De eruditione filiorum regalium 42-51. fej. (V. ö. Richard Friedrich; Vincentius von Beauvais als Pädagog nach seiner Schrift de er. fil. reg. - Leipziger diszertáció, 1883. – továbbá: May, Gesch. d. Mädchenerziehung 33-38.).

⁶ De educatione liberorum. III. 12-15.

cai hivatásra.¹ A két levél közül fontosabb a *Laetához* írott (401 körül kelt), melynek legjellemzőbb részeit fordításban közlöm:

... Ekként kell kiművelni a lelket, melynek valamikor Isten templomává kell lennie. Leányodnak nem szabad mást hallania és mást beszélnie, mint ami isteni félelmet lehel. A tisztességtelen szót meg ne értse; világi énekekről ne is legyen tudomása, s már kicsi korában szokjék nyelve édesen szóló zsolnárténekekhez. Távol legyen tőle fiúk pajzán társasága s még leánycselédei és komornál se érintkezzenek a világgal, hogy rosszat ne tanuljon tőlük, s ezt majdan még rosszabbra ne fordítsa. Eleinte puszpángból vagy elefántcsontból való betűket kell kezébe adni és mindenik betűt a nevének megnevezni, hogy játék legyen neki a tanulás. És ne csak sorrendjük szerint jegyezze meg magának a betűket s ne csak nóta módjára tudja elmondani a betűk neveit emlékezetből, hanem gyakran változtassuk előtte a sorrendet; a középső betűket a végére s az elsőt a közepére tegyük váltogatva, hogy ne csak hangzásuk után, hanem látásból is rajok ismerjen. Mikor azután remegő kézzel kezdi stílusát a viaszon végighúzni, akkor vagy más valakinek kell őt kezénél fognia és gyenge ujjacskáit irányítania, vagy pedig az írótablába kell bevésni a betűket, hogy kezenyoma ugyanazokban a barázdákban haladhasson végig szélről szél felé kalandozni ne bírjon.² A szótagok összekapcsolásáért ígérjünk neki jutalmat és sarkalljuk apró ajándékokkal, aminőkben az ilyen korú gyermekek örömeiket lelik. Jó, ha a tanulásban társai vannak, kiket megirigyelhet, s kiknek dicsősége ösztökélheti. Ha netalán kissé lassú volna, nem kell korholni, hanem elméjét szép szóval biztatni, úgy hogy örömet érezzen, ha másokat felülmúlt, és fájlalja, ha őt magát legyőzték. Mindenekelőtt attól kell óvakodni, hogy a tanulást meg ne gyűlölje, s a fiatal korban megfogamzott ellenszenv a zsenge évek határán túl ne terjedjen.³ A neveket is, melyeken lassanként megtanulja,

¹ Brunner: Der hl. Hieronymus und die Mädchenerziehung auf Grund seiner Briefe an Laeta und Gaudentius. Eine patristisch-paedagogische Studie. München, 1910. – A *Laetához* intézett levélről értekezik Gyürky Ödön: „Néhány lap Szent Jeromos paedagogiájából” című tanulmányában (Budapest, 1895.).

² V. ö. Quintiliani Inst. Orat. I. 1. fejt. 27-30.

³ Quintilianus, id. h.

miképen kell a szókat mondatba fűzni, ne a véletlenre bízunk, hanem legyenek határozott és tervszerűen összegyűjtött nevek, például a prófétákéi és az apostolokéi és Ádámtól kezdve a patriarchák neveinek egész sorozata Máté és Lukács szerint,¹ hogy mialatt mást végez, a jövőre készítse elő emlékezetét. Tanítójául kipróbált korú, erkölcsös életű és művelt embert kell kiválasztani. Nem hiszem, hogy tudós férfiú restelné azt megtenni rokonával vagy nemes származású hajadonnal, amit megtehetett Aristoteles Fülöpnek a fiával, akit – bár megvetett emberek voltak az iskolamesterek – mégis az elemekre oktatott. A betűket nem szabad csekélyleni, mintha kis dolgok volnának; kis dolgok nélkül nem állhatnak meg a nagyok. A betűk kifejtése és a szabályok elemi magyarázata másképp hangzik a tudós, másképp a paraszt ajkáról. Ezért neked is ügyelned kell, hogy leányod ne harapja el a szóknak a felét, mint együgyűen nyájaskodó asszonyok szokták, – valamint ügyelned kell arra is, hogy aranyban és bíborban ne folytassa játékait: egyik a nyelvnek, a másik az erkölcsöknek árt; nem szabad olyant tanulnia kisdéd korában, amiről később le kell szoknia. Azt mondják, hogy a Gracchusok ékesszólásában nagy része volt az anyai beszédnek a fiúk gyermekéveitől kezdve. Hortensius beszéde az apai házban érlelődött. Nehezen lehet kiirtani, amit a zsenge lelkület magába szívott. A bíborral festett fehér gyapjúnak ki volna képes visszaadni régi színét? Az új cserép sokáig megtartja azt az ízet és szagot, mely először szívódott belé. A görög történet meséli, hogy Nagy Sándor, ez a világhódító hatalmas király, magaviseletére, de sőt járására nézve se menekedhetett nevelőjének Leonidésnek a hibáitól, melyek még kis fiú korában reá ragadtak. Mert lejtős az út, ha a rosszat utánozzuk; s akiknek erényeit elérni nem bírjuk, csakhamar utánozzuk bűneiket. (*Proclivis est enim malorum aemulatio, et quorum virtutes assequi nequeas, cito imitaris vitia.*) A leány dajkája ne legyen iszákos, kicsapongó, fecsegő; tisztességes asszony legyen ápolónője, s komoly ember nevelője. Ha a leány megpillantja nagyapját, siessen ölelésére, csüngjön a nyakán; ha ellenkeznék is, énekelje el neki az Alleluját. Nagyanyja törje magát érte; apját mosolygásáról ismerje fel; szeretetreméltó

¹ Érti a Jézus Krisztus nemzetségekönyvében előforduló neveket: Máté evangéliumában 1, 1-16; úgyszintén Lukács evangéliumának 3. részében, a 23-38. versben.

legyen mindenkivel, s az egész rokonság örvendezve emlegesse, hogy rozsa született körében. Jókor tudja meg, hogy lesz neki más nagyanyja és más nagynénje; tudja meg már mint fiatal újonc, hogy milyen hadvezér és milyen hadsereg számára nevelik ...

Magatartása és öltözete is mutassa, hogy kinek van oda-ígérve. Fülét át ne lyukaszd; Krisztusnak ajánlott arcát fehérre és pirosra ne ferd; nyakát arannyal és igazgyönggyel el ne borítsd; fejét drágakövekkel meg ne terheld; haját rőtre ne ferd, hogy valamiképp meg ne lássad rajta a gehenna tűzét. Legyenek más drága gyöngyei, melyeknek árán meg fogja szerzhetheti a legdrágább gyöngyöt ...

Mikor már nagyobcska kezd lenni és jegyese példájára gyarapszik bölcsességben, korban és kedvességben Isten és emberek előtt, menjen el szüleivel az igaz Atya templomába, de aztán velük ne jöjjön ki a templomból. Keressék őt a világ útjain rokonok tömege és sokadalma közt, de ne találják meg másutt, mint az írás szentélyében, ahol a prófétáktól és apostoloktól tudakolja lelki eljegyzése dolgát ...

Nyilvánosan, azaz szüleinek asztalánál soha se étkezzék, hogy ne lásson olyan ételeket, melyeket megkívánhatna. S noha némelyek úgy vélekednek, hogy nagyobb erény rejlik a kínálkozó élvezet megvetésében, mégis azt hiszem, biztosabb az önuralom, ha nem ismerjük, amit megkívánhatnánk. Valamikor gyermekkoromban olvastam az iskolában, hogy „Bajos dolog megróni, amit szokássá válni engedtünk”. Ezért már most tanuljon lemondani a borról, mely a mértékletlenség forrása. Mégis a teljes fejlettség éve előtt a gyengéknek veszedelmes és súlyos az önmegtartóztatás; ez időpontig tehát a leány, ha a szükség megkívánja, menjön fürdőbe is, igyék egy kis bort gyomorerosítótól, s vegyen magához húsételt hogy elébb ne tagadja meg lába a szolgálatot, mielőtt futni kezdene. Ezt azonban csak megengedhetőnek tartom, de nem parancsolom; csak azért mondom, mert félek a leány elgyengülésétől, de nem azért, hogy mértékletlenséget hirdessek . . . Fülét zárja el a hangszerek elől. Ne is tudja, mire való a fuvola, lant és citera.

Naponként adjon számot arról, hogy a Szentírás virágaiból mennyit szedett össze. Tanulja meg a görög versek numerusát. Nyomban utána jöjjön a latin tanítás. Ha gyenge ajka kezdettől fogva nem simul a latin szóhoz, az idegen hangzástól megromlik

a nyelv és a hazai szót beszennyezik a kívülről bevitt hibák. Te légy tanítónője, téged utánozzon zsenge gyermekkorában. Benned és apjában semmi olyast ne lásson, ami bűn, ha megteszi. Gondoljátok meg, szülők, hogy leányotok ártatlan, s hogy inkább példával, mint szóval lehet őt nevelnetek. Gyorsan hervad a virág; egy-egy kárhuzatos fuvallat hamar elfonnyasztja a violát, a liliomot és a sáfrányt. Nélküled a leány soha se lépjen a nyilvánosság elé. A vértanúk csarnokait és a templomokat anyja nélkül meg ne közelítse. Bodroshajú fiatalember egy se mosolyoghasson reá. A vigiliák napjait és az éjjeli virrasztásokat akként ünnepelje a mi leányunk, hogy egy arasznyira se távozzék anyja oldala mellől. Azt sem akarom, hogy szolgálói közül egyet-egyet jobban szeressen, s gyakorta suttogjon valamit a fülébe; amit egynek mond, tudják meg valamennyien. Ne felcicomázott és formás leánykísérőben teljék a kedve, aki csengő hangon cifrázza az édes nótát; hanem komoly leányzóban,, akinek halovány az arca, elhanyagolt a külseje, bánatos a tekintete. Nevelőnője legyen megbízható, erkölcsös és szemérmes aggszűz, aki a maga példájával szoktassa hozzá, hogy az éjjeli imához és zsolozsmázáshoz fel tudjon kelni; hogy reggel énekelje el a himnuszokat, hogy Tertia, Sexta, Nona idején, álljon csatasorban, mint Krisztus harcosa, s égő lámpával vegyen részt az estvéli ájtatosságban. Így múljék el napja, ily munkálkodásban találja az éjtszaka. Az imádságot kövesse az olvasás, az olvasást az imádság. Rövidnek fogja találni az időt, melyben ennyi mindenféle dolgot kell elvégeznie.

Tanuljon továbbá gyapjút feldolgozni, rokka val bänni, munka-kosarat ölében tartani; tanuljon orsót forgatni és a fonalat hüvelykujjával tanulja meg kihúzni. A selyemruhát, a finom gyapjűszövetet és az aranyhímzést vesse meg; olyan ruhát készítsen magának, mely távoltartja a hideget, s nem olyant, mely a test meztelenségét feltárja. Eledele legyen egy kevésfőzelék és más efféle, néha-néha egy pár halacska. S hogy az étkezésre vonatkozó szabályokat hosszúra ne nyújtsam (más helyen bővebben szoltam róluk), úgy egyék, hogy mindig éhezzen, s hogy mindjárt étkezés után tudjon olvasni és zsoltárt énekelni, „Nem helyeslem, főleg az egészen zsenge korban, a hosszú és mértéktelen böjtölést, mely hetekre terjed, s amelyben tiltva van az olajos étel és gyümölcs. A tapasztalat tanított meg rá, hogy az útközben elfáradt számár szeret kirügni a

hámból. Tegyük meg ezt Isis és Kybele hívei, kik – ingyen-
cekhez méltó önmegtartóztatással – fácánmadarat és füstölt
galambot zabálnak, hogy tudniillik Ceres adományait meg ne
szentségtelenítsék, A huzamos böjtölésnek az legyen a szabálya,
hogy a hosszú útra maradjon mindig kellő erőmennyiség; mert
különbön az elején csak haladunk, de a közepén már össze-
roskadunk ...

Ha egyszer-másszor kirándulsz a vidékre, otthon ne hagyj
a leányodat; nélkülöd ne tudjon élni; féljen, ha egyedül van.
Világi emberekkel beszédbe ne ereszkedjék, s a rossz leányok
társaságát kerülje. Ne vegyen részt a szolgahad lakodalmi
ünnepein, s ne elegyedjék a zajongó háznép játékaiba. Tudo-
másom¹ szerint némelyek azt kívánják, hogy a krisztusi szűz
sem eunuchokkal, sem férjes nőekkel ne fürödjék; amazok nem
vesztik el férfias indulatukat, emezek pedig a gyermekáldásnál
többre becsülik a rút szeretkezést (*aliae tumentibus uteris praeferunt foeditatem*). Nekem egyáltalán nem tetszik, ha érett hajadon
fürdik; az, akinek el kell pirulnia, ha ruhátlanul látja önönmagát.
mert ha virrasztással és böjtöléssel senyveszti és rabszolgaságra
szorítja testet; ha az érzékiség lángját és a fiatalság ingerlő
tűzét fagyos önmegtartóztatással eloltani vágyik; ha természet-
adta szépségét szándékosan elhanyagolni és elrútítani igyekszik:
az elfojtott tüzet miért szítja fel újból puhító fürdőzéssel? (*Si enim vigiliis et ieiuniis macerât corpus suum et in servitutum redigit, si flammam libidinis et incentiva ferventis aetatis extinguere cupit continentiae frigore, si appetitis sordibus turpare festinat naturalem pulchritudinem: cur e contrario balnearum fomentis sopitos ignes suscitât?*)

A drágakövek és selyemszövetek helyett a szent könyveket
szeresse, s ezekben nem a tarka aranyfestést és a babiloni bőrkötést,
hanem a hitelesen megállapított és tudományosan elrendezett
szöveget. Legelőbb a zsolnárkönyvet tanulja meg és ezekkel az
énekekkel szórakozzék, azután Salamon példabeszédeiből
merítsen életbölcséséget. A Prédikátorból tanulja meg a világiak
megvetését. Jó könyve buzdítsa az erény és a türelem példáinak
követésére. Majd térjen reá az evangéliumokra, melyeket
innen túl sohasem szabad kezéből kiadnia. Az Apostolok cselekedeteit
és leveleit szívja magába lelkének egész állhatatosságával.
És amikor keblének tárházát ezekkel a kincsekkel gazdagította,
véssé emlékezetébe a prófétákat, Mózes öt könyvét József
könyvével és a Bírak könyvével együtt, a királyok könyveit

és a krónikát,¹ Ezdrás és Eszter könyveit. Utoljára, ha veszedelem nélkül lehetséges, tanulja meg az Énekek Énekét; csak arra kell vigyázni, hogy amikor a bevezetést olvassa, a testi-ségre emlékeztető kifejezésekből érezze ki a lelki házasság nász-dalát, mert különben megsebzí szívét . . . Cyprianus művei legyenek mindig keze ügyében. Athanasius leveleit és Hilarius könyveit minden veszedelem nélkül olvashatja. Azokban az értekezésekben, azokban az elmeművekben gyönyörködjék, melyekben a hithűség ingadozást nem mutat (in quorum libris pietas fidei non vacillet). A többieket úgy olvassa, hogy inkább bírálja, mint kövesse őket.

Azt fogod mondani: „Miképen vigyázhatok mindezekre én, a világi nő, Rómában, a nagy embertömegben!” Hát ne vállald el a terhet, melyet el nem bírsz; hanem miután Izsákkal ^elválasztottad és Sámuellel felöltöztetted őt (postquam ablactaveris earn cum Isaac et vestieris cum Samuele), küldd el nagyanyjához és nagynénjéhez. Add át ezt a becses drágakövet Mária házának és fektesd a síró Jézus bölcsőjébe. Neveltesd kolostorban. Legyen ő is a szüzek karában; tanulja meg, hogy nem szabad esküdni; tartsa szentségtörésnek a hazugságot; ne ismerje a világot; éljen angyali tisztaságban; legyen testben test nélkül; tartsa magához hasonlónak az egész emberi nemet ...

Semmi kétség, a leánynevelésnek az a módja, melyet Jeromosból ismerünk meg, minden ízében megfelel az evangélium szellemének. A leány akkor leg-tökéletesebb, ha kiskorától kezdve Krisztus jegyesének tekinti magát. Minden, ami a világra emlékeztet, csak akadályára van e lelki eljegyzésének. Ruházata: célzatosan szegényes; tápláléka csupán annyi, hogy meg-élhessen. Minden, ami fiatal leányoknak oly kedves: játék és zene, séta és társalgás tiltva van annak, aki Istennek ajánlotta fel magát. Az életnek nincsen oly öröme, melyet szabad volna megismernie és élveznie. Még testének sem engedhet jóleső, ártatlan érzéseket; nemcsak nagyrabecsülnie nem szabad testét, hanem ápolnia sem, mert ami érzéki, gondozásra nem méltó. Minden, amit a leány tanul, a szentírásra, a hitéletre, az isteni félelemre, a megigazulás céljaira vonatkozzék.

¹ Az eredetiben: „Heptateuchum et Regura et Paralipomenon libros.”

Íme, a maga teljességében a contemptus mundi, melynek komorságát semmi földi öröm verőfénye nem enyhíti. A világosságnak, a glóriának egyetlen fényforrása Krisztus, aki mindent megad és mindent pótol. Milyen világ, tele kíméletlen önfeláldozással, kifogyhatatlan béketűréssel és határtalan lemondással, s telemegrendíthetlen hittel Krisztus isteni szeretetének mindent felülmúló hatalmában!

132. **Az apácák közéleti munkássága.** – Dacára ennek a világtól való elvonulásnak, az Istenre vonatkoztatott szerzetesi élet a női kolostorokban épp úgy, mint a férfiakéban, értékes közéleti eredményekkel járt. Az apácák a középkorban épp oly jótevői voltak az emberiségnek, mint napjainkban. Az emberszeretet cselekedeteit, a betegek ápolását és a szegények felsegítését épp oly önzetlenül végezték; azonkívül jelentékeny köznevelői munkásságot fejtettek ki oly korban, midőn világi leányiskolák nem voltak; végül, a nemük számára akkoriban kijelölt korlátokon túl is kivették részüket a tudományok és művészetek gyakorlásából. Egészben véve a nyugati kereszténység apácáinak élete munkás élet, melynek számára nincs pihenés és üdülés. Legtöbbje a roskadásig dolgozott, „semmit sem várván”, csak a földöntúli boldogságot.

133. **A kolostori leánynevelés rendje.** – Az apácák neveltetése a megszilárdult kolostori intézmény idejében nem sokban különbözött a leendő férfiszerzetesek neveltetésétől.¹ A leányt rendszeren már egészen kis korában beadták a kolostorba; így Mária királyné Boldog Margitot már igen fiatalon, amikor a gyermek „még jól nem szólhat vala”, beadta a veszprémi domonkos apácák kolostorába,² ahol a kis noviciáknak iskolájuk volt külön tanítóval (magistra) és énekmesterrel (cantrix). Mivel az apácák is résztvettek a órákban (a templomi zsolozsmázásban), és mivel nekik is meg kellett ismerniök, sőt asztal fölött fel-

¹ Specht, id. m. 254-295; Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen. I. (7. kiad.) 356. s. k. 1.

² békefi id. m. 201-203.

váltva olvasniok is az officiumot, a szentek életét, a Regula egyes fejezeteit, nyilván meg kellett tanulniok nemcsak az éneket és olvasást, hanem a latin nyelv elemeit is. A legenda szerint „Soror Katerina vala Szent Margit asszonynak mestere, ki őtet tanétá először deákul.” Valószínű, hogy mindenik apáca értett egy keveset latinul, sokan beszéltek e nyelven, sőt írtak is rajta, amiről a külföldi apáca-kolostorok levéltáráiban található levelek, fogalmazványok, feljegyzések tanúskodnak. Egyesek a latin klasszikus irodalomban is járatosak voltak; sőt akadtak köztük latin költők is, mint Hrotsvithának, X. századi gandersheimi apácának a művei bizonyítják.¹ Kivételesen a quadrivium egy-egy ágával is foglalkoztak, vagy a gyógyító füveket és anyagokat tanulmányozták, miként Szent Hildegardnak a XII. századból való orvosi könyve mutatja.² A kor tudományának színvonalán álló apáca volt például a bischofsheimi kolostor fejedelemasszonya Lioba.

134. Művelt világi nők a középkorban. – De nemcsak az obláták részesültek a szellemi műveltség bizonyos mértékében, hanem, mint említtem, a világi életre szánt, úri házból való leányok is, kik monostorokban nevelkedtek. Ezek közt is találkoznak kivételesen tudós nők.³ Judith, Jámbor Lajos neje, oly híres volt tudományáról, hogy Walahfrid Strabo is meghajolt előtte. Kopasz Károly neje, Irmindrud, úgyszintén II. Henrik neje Kunigunda, jól ismerték a klasszikus latin költőket. Nagyon művelt nők hírében állottak Burgundiái Gisela, II. Konrád neje,⁴ továbbá Mathildis, I. Henrik neje (Bruno érsek anyja) is.⁵

¹ V. ö. Köpke Rudolf: Hrotsvit von Gandersheim. Berlin, 1869. (Ottonische Studien II.) különösen a 139-165. lapokon.

² Érdekes adat erre nézve Eberhard, tegernseei apátnak a XI. század első feléből való 9. levele Judith nevű előkelő úrnőhöz, kitől gyógyító szereket kér. (Migne. Tom. 141, col. 1311).

³ Specht, id. m. 285. 1.

⁴ Weinhold, Die deutschen Frauen in dem Mittelalter. 2. kiad. Wien, 1882. I. 138. 1.

⁵ Vita Mathildis Reginae: Pertz, Monum. Tom. VI. (Script, torn. IV.) p. 285.

S ki ne ismerné annak a szépséges hercegasszony-nak (a krónikás „femina admodum pulchrá”-nak nevezi) a romantika verőfényében tündöklő, megható történetét,¹ mely egy világszerte ismeretes regénynek (Scheffel Ekkehardjanak) lett méltó tárgya? Már fiatal leány korában megtanulta Hadawiga a görög nyelvet, mert a bizánci császárnak szánták feleségül. Utóbb a sváb hercegnek lett hitvese, de fiatalon (793-ban) özvegyi sorba jutván, a bódeni tó elragadó vidékére, Hohentwiel várába vonult vissza, ahol a közeli sanctgalleni monostornak egy tudós fiatal szerzetese, Ekkehardus (e néven második) tanítja latin nyelvre és irodalomra. Együtt olvassák Virgiliust s gyönyörködnek a latin költő zengzetes verseiben. A krónikás egy kedves epizóddal toldja meg e történetet. A mester egy alkalommal magával vitte Purchard nevű diákját, hogy Hadawiga ajkáról egy kevés görög szót leshessen el (propter graecismum – mondja Ekkehard a hercegnőnek – ut ab ore vestro aliquid raperet). A szép gyermek, aki rögtönzött latin versekben válaszolt a feltett kérdésekre, annyira megtetszett az úrnőnek, hogy megcsókolta, lábaihoz ültette s megtanította a „Maria et flumina” kezdetű antifonának maga készítette görög fordítására, s azontúl is mindig magához. hívatta, görög szóra oktatta (grecissare docuit), igen nagyon megszerette (unice dilexit) s egy Horatiussal megajándékozta.²

135. Dhuoda grófné kézikönyve. – A tudományosan képzett nők közül végre felemlítem a IX. században élt Dhuoda (másként: Dodana) grófnőt, Bernát septimaniai gróf feleségét.³ Dhuoda 843-ban befejezett,

¹ Ekkehardi IV. Casuura S. Galli continuatio I. Pertz, Mon. Script. Tom II. 123-125 l.

² A krónikás latin átírásban adja az antifona görög szövegének kezdetét Thalassí(!) ke potami, eulogiton kyrion, ymnite pigeon(!) ton kyrion. Alleluja. Azaz: Φάλασσοα καί ηοτιμοί, ευλογειτε τον κυριον, υμνειτε πηγαί τον κυριον, αλληλουια. (Az ú. n. új görög kiejtésnek a IX. századból való bizonyítéka).

³ Manitius, id. m. I. 442-3. Életéről Becker Fülöp Ágost: Zschrift für roman. Philologie. 21., 85 s k. 1.

„Liber manuális” című pedagógiai érdekű könyvével,¹ melyben 16 esztendő Vilmos fiának szóló erkölcsi intelmek foglaltatnak, bizonyítékát adta *egy* középkori világi úrnő nemes lelkületének, de egyúttal műveltségének is. Annyi gyengéd szeretet, oly igaz és mély érzelem, a szívnek oly melegsége és megható közvetlensége árad el e könyv egyes lapjain, hogy a Liber manuális ebben a tekintetben a modern irodalmak ilyenemű legkitűnőbb termékei mellé állítható. Hadd álljon itt fordításban néhány részlet:

Kedves Vilmos fiam! Nagyon sokan vannak, kik gyermekeikkel együtt örvendenek az életnek, míg én, Dhuoda, távol vagyok tőled, a fiamtól. E fölött való bánatomban és abban a kívánságomban, hogy néked használhassak, a magam neve alatt ezt a kis könyvet szerkesztettem a te számodra. Íme megküldöm neked, hogy olvasd el. Mivel személy szerint távol vagyok tőled, nagyon örülnék, ha ez a könyvecske lelked elé állíthatná azt, amit velem szemben tenni kötelességed. Sokan talán többet tudnak, mint én és a hozzám hasonlók, kiknek látása nem tiszta és értelme fogyatékos. De hiszen mindig jelen van Ő, aki megnyitja a némák ajkait és beszédessé teszi a gyermekek nyelvét. Ha gyenge is szellemi tehetségem, s ha olyanok közt élek is, kik érdemesebbek nálam, mégis anyád vagyok, s most Neked szól, édes fiam, az én beszédem ezen kézi könyvecske által. Mint a sakkjáték más világi játékok közt fiatal emberek számára különösen alkalmas és illő, s miként a tükör megszokta mutatni az asszonyoknak a szennyfoltot, amelyet le kell törölniök, s viszont a szépséget is, mellyel itt ezen a világon férjeiknek tetszeni akarnak, úgy kívánom, hogy te, aki annyira el vagy foglalva világi és földi dolgokkal, ezt a könyvet, melyet küldök, gyakran olvasgasd, és az én emlékezetem kedvéért forgasd, mintha tükörbe néznél vagy sakkjátékkal foglalkoznál. Ha idővel halomra gyűlnék is könyveid, mégse mulaszd el ezt az én kis munkámat olvasgatni, hogy a mindenható Isten segít-

¹ Le Manuel de Dhuoda (843), publié par Edouard Bondurand. Paris, 1887 (szöveg és francia tartalmi kivonat). A szöveg sajnos, sok helyütt romlott s ezért néhol csak szabad értelmezéssel fordítható. A közölt részek a Bevezetésből (Bondurand kiadása szerint p. 45., 50., 51.), továbbá az V. fejezetből (68) s a VII-ikből (70-71) valók.

ségével javadra fordíthassad. Meg fogod benne találni, amit röviden kívánsz megismerni. Tükröt is fogsz találni, amelyben lelked üdvösségét bizonyosan fölismerheted, hogy necsak a világnak, hanem annak a tetszését is mindenkor megnyerhessed» aki Téged agyagból formált. . .

Ha a mennybolt és a föld felülete pergamen módjára volna kiterítve a levegőégben,¹ s ha a tenger mélységes vizei tintára változnának és ha (ami természet ellen van) a földkerekség összes lakói, akik csak világra jöttek a mai napig, az emberiség javára írókká lettek volna, mégsem volnának képesek a Mindenható nagyságát, terjedelmét, magasságát és mélységét, s annak, aki Istennek neveztetik, az ő istenségét, tudását és kegyes jóságát leírni. Akivel tehát Ő oly nagy és fenséges, hogy senki se képes mivoltát megérteni, azért intellek Téged, hogy féld. és szeresd őt teljes szivedből, egész lelkedből és egész elmédvel; minden úadón és minden cselekedettedben áldjad őt és zengjed: Mily jó, mily irgalmas Ő mindörökké!

Arra is intellek téged, szépséges és szerelmetes Vilmos fiam, hogy e világ földi gondjai közt igyekezzél magadnak lehető sok könyvet szerezni, melyekből a szentséges tanítómes-terek révén valamit megérezhetsz és megtanulhatsz Teremtő Istenedről; többet és jobbat, mint amit az elébb megírtam. Őt magát – kérlek – tiszteljed és szeresd. Ha így cselekszel, ő lesz néked öröd, vezérod, kísérod, hazád, utad, igazságod és életed (érit tibi custos, dux, comes, patria, via, Veritas et vita)²; ő, aki bőségesen osztogatja néked ezen a földön a jókat, és minden ellenségedet meg fogja békéltetni. Te pedig, miként Jób könyvében írva vagy, övezd fel mint férfiú ágyékaidat; légy alázatos szivedben, tiszta lelkedben és testedben,³ s emeld fel tekintetedet a magasba . . .

¹ Ez a hely legjobban mutatja Dhuoda szövegének corruptélait. Bondurand kiadása: „Certe, si pólus et árva in modum artis membranae extensae per aera essent, et potenti concava intinctis diversis firma mutata fuisset, atque etc.” Az interlineáris glosszák segítségével és az értelem fonalán csakis ilyenformán lehet olvasni: „Certe, si pólus et árva in modum cutis membranae extensae per aera essent, et ponti concava in tincti diversi formám mutata fuissent.”

² Itt Migne szövegét követtem, Bondurandé helyett (tibi custos, dux > commisericors (et) patientia)

³ A szövegben: Sis humilis corde castusque et corpore, atque erectus in sublime. – Úgy sejtem, hogy kimaradt: anima. A szövegnek szerintem így kellett hangzania: castusque anima et corpore.

Lesznek majd, fiam, tudós oktatóid, kik téged jobb és több haszonnal kecsgetető dolgokra tanítanak; de nem oly módon, s nem oly égő szeretettel keblökben, mint én, a te szülő anyád. Vilmos fiam, elsőszülöttem olvasd el, értsd meg és hajtsd végre e szavaimat, melyeket hozzád intézek; és kis öcsédet, – kinek a nevét még nem tudom, – amikor majd a keresztség kegyelmét Krisztusban elnyerte, el ne mulaszd oktatni, táplálni, szeretni és jóra állandóan serkenteni . . . Intelek most már mindkettőtöket, én, Dhuoda, a ti édes anyátok, hogy a világ földi gondjaiba elmerülve legalább néha emeljétek fel szíveteket a magasba. Tekintsétek őt, aki a mennyekben uralkodik, s kinek neve Isten. Ő a mindenható, kinek nevét (bár nem vagyok rá méltó) oly sokszor ajkamra veszem, adjon tinétek apáttal (azaz: urammal és parancsolómmal)¹ együtt ebben a földi életben sokszor boldog és kellemes napokat; adjon nektek minden dolgokban jó szerencsét, és ha majd beteljesül éltetek pályája, engedje meg, hogy örvendezve lépjétek be a mennyországba a szentekkel együtt. Ámen.

136. Kézimunkatanítás az apáca-kolostorokban.

– Hogy az apácák mily remek kézimunkákat készítettek, köztudomású. Természetes, hogy növendékeiket is megtanították e készségekre, melyeket a középkorban oly nagyra becsültek. A kézimunkák közül a kolostorokban különös figyelemben részesült a hímzés. A misemondó-ruhákat, oltárterítőket, labarumokat, kárpitokat, szőnyegetek stb., melyek az istentisztelet céljaira vagy a templomok díszítésére szolgáltak, többnyire apácák vagy növendékeik hímezték, mint ahogy Szent István királyunk neje Gizella (II. Henrik testvére) egy kolostori iskolában hímezte azt a művészi casulát, melyet mindmáig koronázó palástnak használnak. Mindezeket a finom ízlésről tanúskodó műremekeket, melyeknek egynémelyikéhez egy emberélet verejtéke tapad, ma is ámulattal szemléljük. A gyári tucatmunka idejében már szinte el sem képzelhetjük a szorgalomnak azt a mértékét, mely ezekben az alkotásokban rejlik. Szépírók és miniatűr-festők is voltak az apácák közt. Az admonti kolostor könyvtárában ma is mutatják

¹ Cum genitore vestro domno et seniore meo. – Senior = seigneur.

azokat a főliánsokat, melyeket két apáca írt avatott kézzel. Két magyar apácáról is tudjuk, hogy szorgalmas kódexírók voltak: egyik Ráskai Lea (a Margit-legenda másolója),¹ a másik Sövényházi Mária. Mindkettő domonkosrendi apáca.

137. A lovagkisasszony nevelése. – A középkori lovagság idejében azokra a leányokra, kik serdülő életkorukig kolostorban nevelkedtek, hazatérésük után egészen más élet várákozott, mint amilyenre eddig nevelték őket; olyan élet, melynek alaphangja szintén a jámborság és vallásos érzés, de emellett megvoltak világias szórakozásai, mulatságai és örömei is. Sőt a lovagság teljes kifejlésével a nemesi és főnemesi renchez tartozó szülők rendszerint már nem is adták kolostorba leányukat, hanem lovagvárakban és udvarokban neveltették őket. Ez a szokás akkor lett általánossá, mikor német földön és egyebütt is már erősebben érezte hatását a francia befolyás. Ekként Nyugat-Európában, ahol a lovagság virágzott, az egyházi jellegű nőnevelés mellett s vele párhuzamosan a *világi nőnevelésnek* egy neme alakult ki, melynek fővonásait egy általános neveléstörténetben szintén érdemes feljegyezni.²

Miként a fiúgyermeket, úgy a leányokat is kiadták a házból a lovagi vagy főnemesi ismerősök vagy rokonok udvaraiba. Itt töltötte ifjú éveit a damoisele más leányok társaságában, kiket szülőik szintén ideküldöttek. A nevelés legfőbb öre a vár úrnője volt, de a közvetlen vezetés nem az ő, hanem egy nevelőnő (Zuchtmeisterinne, maistresse) feladata, aki állandóan a leány mellett volt,

¹ Azonkívül másolta a Példák könyvének és Szent Domonkos életének magyar nyelvű kódexeit, úgyszintén a Horvát- és Cornides-kódexet. Sövényházi Márta írta az érsekújvári kódexet, ugyanő dolgozott a Thewrewk-kódexen. A Gömör-kódex kétharmad részét is apáca írta. V. ö. Volf György Összegyűjtött Művei II. köt. 97 s. k. 1.; 169; 200-205. – Apácákról, mint könyvmásolókról: Wattenbach, Schriftwesen p. 444-446.

² Specht id. ηη. 254-295; Schmidt K.: Gesch. der Pädagogik II. (Cöthen, 1878) 284-287; K. Weinhold: Die deutschen Frauen in dem Mittelalter, 2. kiad. Wien, 1882. 2 köt. (passim); H. Jacobius: Die Erziehung des Edelfräuleins im alten Frankreich nach Dichtungen des XII., XIII. u. XIV. Jahrhunderts. Halle a. S. 1908.

vigyázott erkölcsseire (moraliteit) s különösen arra, hogy növendéke lassankint elsajátítsa az udvari illemnek (hövescheit, cortoisie, cortezia) ama szigorúan megálapított formáit, melyek a lovagi életet annyira jellemzik. S ez a finom modor, melyre oly gondosan ügyeltek, sem oly merev nem volt, mint később a spanyol étiquette, sem oly tartalmatlan, mint az utolsó Lajosok francia udvarainak bénító formáságai. A középkori courtoisie erkölcsi tartalmat is rejtett: a csiszolt és művelt forma sohasem pótolhatta az igazi nőiességnek, a szerénységnek, mértéktartásnak hiányát.

A jól nevelt úri leánytól megkívánták, hogy mindenkor óvja meg a tisztességes külsőt: mindenkivel udvariasan és barátságosan érintkezzék: tartózkodó, de azért szeretetreméltó legyen a férfinemmel szemben; beszédében, taglejtéseiben, járásában, ruházkozásában, az udvarban és a templomban, az ebédlőben és háza népe közt, játék közben és torna alkalmával, másodmagával vagy nagyobb társaságban rangjához méltó művelt magaviseletet tanúsítson, melynek megvoltak finom árnyalatai a körülmények és személyi vonatkozások szerint.

A lovag leányának azonban nemcsak illendőségre kellett szert tennie, hanem meg kellett ismerkednie a háztartással is, hogy majdan a saját gazdaságát irányíthassa és cselédeit rendben tarthassa. Azt, hogy tudjon főzni, elvárták tőle, ha maga nem szorult is rá arra, hogy ezt a készségét rendszeresen gyakorolja. Meg kellett továbbá tanulnia a kézimunka különböző neveit, különösen a fonást, szövést, szabást és varrást, mert egy lovagvárban minden darab fehérnemű és ruha (férfiaké és asszonyoké egyaránt) a házban készült; s el kellett sajátítania a selyem, arany-és ezüstfonállal való hímzést is, mert ünneplő ruha is kellett a család tagjainak s a mindig szívesen látott vendégeknek rendszeren egy-egy díszesebb ruhadarabot szoktak ajándékozni. S a lovagi kisasszonyoknak ez a foglalkozása nemcsak pillanatnyi szeszélyből eredő, játékszerű babrálás volt, hanem igazi komoly, ernyedetlen, állandó munka, melynek fegyelmező hatása el nem maradt, s melyet a mesemondás és a közös dal vidámmá, kedélyessé, kívánatossá is tett.

Egyéb hasznos készségeket tekintve, értenie kellett még az úrleánynak a betegek ápolásához és ismernie kellett a leghatásosabb gyógyító füveket és szereket, mert a világforgalomtól messze eső, sokszor lakatlan vidékeken, magas kősziklákon épült, nehezen hozzáférhető lovagvárakban nem egykönnyen lehetett hivatásos orvosra szert tenni, pedig a tornajátékokból, párviadalokból és hadakozásokból, esetleg vadászatokból kifolyólag minduntalan volt a várkastélynak egy-egy sebesültje, akinek gondozása a nőknek jutott.

A nevelés vallásos és tudományos részét leggyakrabban az udvari pap (capellanus) teljesítette: amannak középpontjában volt a zsoltárkönyv (salter, salterbuoch, saultier), mely állandó imádságos és olvasó könyve volt a leányszónak; emez általában olvasásra és írásra s talán egy kis latin tudásra szorítkozott. A papnak a szerepe ezzel véget ért. Énekekre és zenére (valamely könnyebb húros hangszernek, például a koboznak vagy a hárfának ismeretére) s esetleg a táncra a nevelőnő, vagy egy-egy vándor-kobzos tanította meg a leányt. Olvasmányai, ha nem vallásos volt a tárgyuk, a lovagregényekből kerültek, melyeknek mindenféle változatait épp oly kedvvel olvasták és hallgatták az úri leányok, mint az apródok. A lovagregényekben való otthonosság megszerzését a nőnevelés elengedhetetlen részének tekintették. Ebből az irodalmi érdekből, de utóbb a divatos társalgás okából a francia és provençal nyelvet is megtanulták a német lovagkisasszonyok. A várkastélyokban ekkor tűnnek fel a francia nyelv tanítói.¹

A testi nevelés sem volt elhanyagolva. A középkori élet – amennyiben kolostorok falai közé nem szorult – sokkal inkább folyt le a szabadban, mint ma. A férfiak a nap nagy részét künn töltötték; békés időben sokat vadásztak, halásztak, madarásztak, vívtak, vagy utaztak;

Que tout li grant seignor, li conte et il marchis
Avoient entour aus gent françoise tous dis
Pour aprendre françois leur filles et lor fils.

¹ Adenès a Roman de Berte-ben (Németországra vonatkoztatva) ezt írja (idézi Weinhold eml. m. I, 140. lapján):

gyakran látogattak el a szomszéd várakba tanácskozni vagy mulatni. Ez útjaikban s kirándulásaikban sokszor elkísérték őket a nők is. Vadászatokban is részt vettek, rendszerint lóháton. Idejekorán meg kellett tehát tanulniuk a lovaglást, esetleg dárdavetést és nyilazást is. Mind-egyiküknek megvolt a maga jól betanított, féltékenyen őrzött sólyma, melyet ilyenkor magával vitt. A mozgással egybekötött játékok szintén a szabadban, a vár kertjében vagy a várral szomszédos réteken folytak le. Legjobban a labdázást szerették a leányok, de van tudomásunk egyéb társas játékokról is. Ha azután beköszöntött a tél, esténként a nagy terembe vonult az asszony nép s a kandalló mellett dalolgatott vagy hallgatta a lovagi történeteket, vagy sorját kerítette a „fejedelmi” sakkjátéknak, melyhez úri leánynak épp úgy illett értenie, mint az igazi lovag embernek . . .

*

Régen volt mindez, amikor még büszkén meredtek ég felé a hatalmas donzsonok, melyeknek egy-egy rácsos ablakából vagy kiugró fokáról fehér kendőt lobogtatott kalandokra induló lovagjának szépséges úrnője; mikor az illatozó hársfák alatt fiatal leányok vidám kacagása hangzott lenn a várkertben, melyet azóta gaz és lapu vert fel; mikor bűgött a kürt, csaholt az eb, toporzékoltt a vadászok paripája a vár udvarában, ahol most néma csend honol s a porladozó kövek közt „rókán” sunnyog s ássa kicsiny vermét”; mikor éjnek idején a lantverő troubadour édes dala ringatta álomba a szerelemre vágyó hölgyet, abban a kis benyílóban, melynek falaiból csak egyetlen kőoszlop maradt meg, ott lebegve magasan a tátongó mélység fölött. Ledőltek, elárvultak, elnémultak a lovagok kastélyai, a fényes fejedelmi és királyi várak, melyeknek egyikéről oly bánatosan zengi a költő:

Hol hajdani fényed?
Magas fellegvárad? parti építményed?
Dunapart hosszában kerti ékességed?
Mérföldekre nyúló, párduclakta nyéked?

Miért hogy el kellett múltnia ennek a világnak is, a maga ragyogó színpompájával, a maga nemes hevületével, a maga erős hitével és erős szeretetével, a maga nemzedékeinek pezsdülő életerejével, üde lelkületével, mélységes érzelmeivel?

Nem múlt el nyomtalanul. Szelleme benne van lelkünk szárnyalásában és szívünk dobbanásában. Benne van a tudós belső látásában, mellyel az igazságot megsejti; a művész intuíciójában, mely fenséges magaslatokra emeli és rejtelmes mélységeket tár föl előtte; a költői ingénium titokzatos műhelyében, ahonnan az érzelmek kiapadhatatlan forrása fakad; a technika csodáit megteremtő mérnök ihletében, mely lendületre készíti gyakorlati elméjét. Megvan mindenütt, ahol nemcsak értenünk, hanem hinnünk is kell. Megvan az ember-szeretet tág birodalmában, ahol nincs helye önzésnek; megvan eszményeinkben, melyekhez bizodalommal tekintünk fel; megvan a részvétben, mellyel embertársaink szenvedéseit enyhítjük s a türelemben, mellyel hibáikat mentjük; megvan önfeláldozó küzdelmeinkben, melyeket az eszme diadaláért folytatunk.

TÁRGYMUTATÓ.

- Aachen 129, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 143, 148, 149.
 Abacus 193, 199.
 Abaelard 50, 62, 237-240, 241, 244, 254, 258, 259, 284.
 Abbászidák 294.
 Abbo 159.
 Abdalmalik 289.
 Ábel Jenő 284.
 Abelson 166, 178, 182, 191, 198, 205.
 Abu Bakr ibn al-^c Arabi 293.
 Abu Diáfar Ahmed 285.
 Acsay Antal 256.
 Adalbero 120.
 Adam (Parvipontanus) 243.
 Adamarus 127.
 Admont 313.
 Aegidius Romanus 221.
 Aelbertus 129.
 Aelfredus 130, 159.
 Aesopus 177.
 Afrika 73, 100-102.
 Agostonrendiek 157.
 Agricola (Rudolf) 256.
 Aimonus 159.
 Ajjubidák 289.
 Akadémikusok 68.
 Akarat 87-88.
 Alarich 72, 91.
 Alberich 191, 241.
 Albertus Magnus 270.
 Alboin 93.
 Alchwarizmi 194.
 Alcuinus 1. Alkuin.
 Aldhelm 122.
 Alexander (De *Villa Dei*) 183, 232, 263, 286.
 Alexandria 19, 23, 25-27, 41-42, 111, 257.
 Alexandriai Kelemen 1. Kelemen.
 Alfric 171.
 Al-Ghazáli 293, 294, 296.
 Algorizmus 194.,
 Ali ben Abbás 285.
 Alkuin 114, 118, 123, 125, 129-143, 152, 156, 162, 181, 193, 196, 197, 222.
 Allemannok 93, 94.
 Allibone 171.
 Almagest 205.
 Al-Qábisi 293.
 Altaich (kolostor) 160.
 Alvari 183.
 Amalricus 274.
 Ambros 209.
 Ambrosius 68, 69, 81, 123, 162.
 Amersfoort 255.
 Amsterdam 231.
 Anderson 178, 220.
 Angilbertus 131, 132.
 Anglia 94, 121 – 125, 158-160.
 Angol egyetemek 275-6, 280.
 Angolszászok 94, 113, 121-125, 129-130, 158, 178, 187.
 Anonymus Mellicensis 157.
 Anselmus Cantuarensis 62, 159, 160, 162, 235, 236, 237.
 Anselmus Havelbergensis 171, 177.
 Anidotarium (Nicolai) 285.
 Antiquariusok 110.
 Apácák 300–309, 313-314.
 Apices 194.

- Apollinaris 82.
 Appollonios (mathematikus) 298.
 Appollonios Rhodios 22.
 Apród 225, 226, 228.
 Apuleius 163.
 Aquinói Szent Tamás 1. Szent Tamás.
 Arabok 194, 199, 254, 284, 289-296.
 Arator 123.
 Aratos 22.
 Archimedes 298.
 Archiscolus 219.
 Arezzo 283.
 Aristoteles 21, 22, 27, 58, 67, 103-4,
 119, 123, 189, 193, 201, 206, 240,
 243-247, 252, 254, 255, 263,
 264-266, 295, 298, 303.
 Arithmetika 1. Számtan.
 Armagh 121.
 Armarius 163, 206.
 Arnauld de Villeneuve 286.
 Arnobius 56-58, 82.
 Arnold (bresciai) 234.
 Amuifus (Mediolanensis) 193.
 Ars dictandi 190.
 Arx (üdefonz) 160, 165, 173.
 Asser püspök 158.
 Asztrológia 79, 98, 136, 204.
 Asztronómia 77, 78, 98, 112, 133, 136,
 178, 203-205, 247.
 Athalarich 102, 103.
 Athanasius 123, 162, 307.
 Athaulf 91, 92.
 Athenagoras 28.
 Athéni egyetem 19, 22, 23-25, 103, 257.
 Attila 92.
 Augsburg 157, 231.
 Ausonius 81, 115, 247.
 Averröes 294, 295.
 Avianus 178.
 Avicenna 291, 293.
 Avitus 115.
- B**
- Bach 22, 34.
 Baccalaureatus 260, 263, 267, 282.
 Baccalaureus formatus 266.
 Baco (Roger) 189, 255, 256, 269, 278,
 287.
 Baebler 182, 189.
 Ball 45.
 Bamberg 157.
 Bardenhewer 21, 22, 26, 28, 51.
 Bártfai iskola 231.
 Barth P. 8, 230.
 Basiliták 27.
 Baugulf 146.
 Baumker Cl. 235.
 Bauer G. 289.
 Baur (Ludwig) 179.
 Bec (kolostor) 159, 162.
 Becker F. A. 310.
 Becker G. 163.
 Bécs 275, 276.
 Beda Venerabilis 120, 121, 123-125,
 129, 137, 152, 159, 162, 179, 180,
 181, 194, 195, 204, 205, 206.
 Bejaunusok 287.
 Békefi Rémyg 120, 129, 157, 166,
 182, 183, 215, 219, 220, 231, 232,
 276, 284, 300, 308.
 Békési Emil 221.
 Béla (II) 300.
 Belső és külső iskola 166-7.
 Bencések 105, kk. 157, 270.
 Benedek apát 122, 123, 124.
 Benedek (énekmester) 128.
 Benedek (XII) pápa 270, 279.
 Benjamin ben Jehuda 297.
 Bernardus Carnotensis 185-187,
 236, 245, 243.
 Bernardus Silvestris 191.
 Bernhardy 48.
 Berno 207.
 Bertholdus 157.
 Besztercebányai iskola 231.
 Bibliai történetek 26, 45.
 Biblicus 266.
 Bidellus 261, 281.
 Birettatio 263, 267.
 Bischofsheim 309.
 Bitschin 227, 228.
 Bizánc 22, 24, 48-50, 163.
 Bobbio (kolostor) 153, 163.
 Bódiss István 51.
 Bódiss Jusztin 34.
 Bodo 131.

- Bodomérey leányok 300.
 Boethius 102-104, 105, 123, 124, 159, 163, 178, 189, 194, 201, 206, 209, 236, 244, 245, 246, 266.
 Bogumilisták 49.
 Boissier 18, 52, 57, 82, 105.
 Bologna (bolognai egyetem) 192, 258, 270, 275-282, 284.
 Bondurand 198, 310, 311, 312.
 Bonifatius (VIII) papa 282, 283.
 Bonnet (Max) 116.
 Bouilloni Gottfried 234.
 Boulenger 22, 24, 32.
 Brandi 8.
 Brassói iskola 231.
 Braulio 96, 97.
 Braunschweig 231.
 Breslau 231.
 Briefschule 232.
 Brunner H. \>O, 277.
 Brunner K. 302.
 Brunn 284.
 Bruno 155, 188, 222, 300.
 Brüsszel 231.
 Budai iskof 231.
 Buddhismi 2.
 Budinsky (iexander) 261.
 Bühler 160, 165.
 Bulaeus 258.
 Burchardus (apát) 161.
 Burchardt Jakab 17, 18.
 Burdigala 115.
 Burgundok 93.
 Bursarii 272.
 Buschick 83.
 Caesar (Julius) 154.
 Caesarea 22, 24.
 Calabria 187.
 Calendula 285.
 Cambay 165.
 Cambridge 271, 275.
 Cantor (canonicus) 218.
 Cantor (Moritz) 193, 199, 263, 264.
 Cantus Gregoriánus 119, 127 128, 181.
 Canutus 130.
 Capellanus 316.
 Capitaine (Wilhelm) 42.
 Capitulare 170.
 Capitulum 170.
 Carmina Burana 287.
 Cassianus 162.
 Cassiodorus 102, 104-105, 109-113, 123-124, 162, 178, 181.
 Cassisiacum 60, 69.
 Catholicon 177.
 Cato 178.
 Catullus 247.
 Cedrenüs (Kedrenos) 188.
 Céhek 130, 227-230.
 Celsus 22, 82.
 Chalkidios 189.
 Chartres 155, 185, 240, 242, 247.
 Chirurgoşok 261.
 Chlodwig 93.
 Chrodegangus 118, 119-120, 151.
 Chrodgarius 134.
 Cicero 19, 60, 65-66, 104, 105, 115, 123, 124, 154, 157, 162, 180, 189, 190, 244, 248.
 Cisio Janus 205.
 Cividale 153.
 Ciszterciták 157, 270, 271.
 Claudianus 247.
 Clemens (iroszágı) 132.
 Clementinák 282.
 Clerval 155.
 Cliensek 261.
 Clugny 161, 167-8, 206, 224, 270.
 Codex (Justinianus) 279, 281.
 Coenobiták 27.
 Collatio 263.
 Combarieü 207, 209.
 Comminianus 123.
 Commodianus 81.
 Comparetti 185.
 Compayré 239.
 Computus 193, 205.
 Congregatio 261.
 Consiliiarii 281.
 Constantia 285.
 Constantinus Africanus 284, 285.
 Coppi (Ettore) 278.

Cordova 96, 295, 296, 297.
 Cortoisie 315.
 Corvey 157, 222.
 Cramer 114, 157, 188, 231.
 Cremona 152.
 Csanádi iskola 219.
 Csillagászat 1. Asztronómia.
 Cunningham 62.
 Curtius Rufus 247.
 Cyprianus 53, 80, 81, 82, 162, 307.

D

Dahn (Felix) 91, 93, 118, 126, 131, 132, 188.
 Damoisele 314.
 Dánok 152, 271.
 Dante 50, 283.
 De Conchis 242.
 Decretalisok 278, 282.
 Decretum 253-254, 278, 279, 282.
 De Faye Eugène 30.
 Dékán 261.
 Dékáni 133.
 Delft 231.
 Delprat-Mohnike 256.
 Demosthenes 155.
 Denifle 218, 247, 252, 254, 255, 257, 258, 260-272, 275-276, 278, 285, 287.
 Denk (Ottó) 115, 116.
 Denunciatores doctorum 281.
 Deodericus 155.
 Deogratias 70.
 Descartes 62.
 Despautère 183.
 Determinatio 263.
 Deventer 255.
 Dhuoda 197-198, 310-313.
 Diákélet 173, 286-7.
 Dialektika 76, 78, 98, 112, 119, 133, 137, 139, 178, 182, 192-3, 235-246, 255, 260, 268, 277, 280.
 Dialógus 137-143.
 Dictamen 190-192, 232.
 Diels 28.
 Diehl, A. 230.
 Dies legibiles 269.

Dieterich 48.
 Digesták 279, 282.
 Diogenes Laertius 247.
 Dionysius (Cassiodoms munkatársa) 111.
 Dionysius Areopagita 119, 162.
 Disputatio 269, 282.
 Doctor utriusque iuris 282.
 Doctrinale 183, 232, 263, 286.
 Doktoratus 260, 267, 282.
 Domanovszki Endre 235.
 Dominicum 161.
 Domokosok 157, 255, 269-270.
 Donatus 105, 114, 123, 124, 182, 183.
 Dordrecht 231.
 Dorner 59, 62.
 Dracontius 100.
 Dungal 132.
 Duns Scotus 184.

E

Eberhardus Bethuniensis 184.
 – tegernseei apát 309.
 Eberstadt (Rudolf) 227.
 Ebért 100.
 Eckhart mester 255.
 Egbertus 129, 135, 152.
 Egesippus 247.
 Egger 62.
 Eggersdorfer 60, 61, 70, 71.
 Egyetemek 257-288.
 Egyházi nevelés 165-221, 223, 224, 300-309, 313-314.
 Egyházjog 1. Kánonjog.
 Ehrhard (Albert) 235.
 Eicken 9.
 Eigl 166.
 Einhart 132, 133, 163, 222.
 Ekkehardok 94, 127, 128, 151, 156, 168, 310.
 Eklekticizmus 34-39, 81.
 Elmélkedők 220-1, 293-4, 297-8.
 Encyklikus tanulmányok 48, 178.
 Éneklés 108, 119, 127-128, 133, 144, 147, 148, 177, 181, 206-214, 309, 316.

Engolisma 115.
 Eperjesi iskola 231.
 Erasmus 287, 301.
 Erdélyi János 221.
 Erdélyi László 162, 166, 219.
 Erkölcsei nevelés 44-48, 302 s
 Ernesti (Konrád) 70.
 Estouteville 266, 268.
 Esztergomi iskola 219.
 Ethelwulfus 130.
 Ethika 97, 263.
 Eucken 4, 61, 62.
 Eudoxia 33.
 Eugenius (III.) költő 96.
 Euhemeros 18.
 Eukleides 104, 198, 199, 263, 298.
 Euripides 22.
 Eu^ebius 82, 162.
 Eutropius 162.
 Eutychius 123.
 Evangélium pedagógiája 1 -16.
 Externusok 218.
 Extravagantes 282.

F

Faber (Ernst) 3.
 Facultas artium 260, 261, 262, 2(266, 269, 275, 276, 285).
 Farai iskolák 153, 219.
 Farfa (kolostor) 153, 171.
 Fátimidák 289.
 Faustus 67.
 Faye 30.
 Fegyelmezés 167-170, 272, 291 294.
 Felder 255, 262, 270.
 Felix (grammatikus) 114.
 Ferdinánd (III) 296.
 Ferencsek 157, 255, 269, 270.
 Fermo 153.
 Ferreolus 117.
 Feodorum liber 281.
 Filozófia, 1. Dialektika, Logika, Skolaszticizmus.
 Fináczy 25, 256, 290, 296.
 Firenze 152, 231, 276, 283.

Fizika 97, 179, 206, 214, 263.
 Flavianus (grammatikus) 114.
 Fleury (apátság) 159, 271.
 Florentius Wigornensis 13';
 Flügel 14.
 .: 1. Focas 123.
 Folcuinus 155, 169.
 Földrajz 112, 199.
 Fortunatus 123, 124.
 Francia egyetemek 275, 280.
 – nyelv 316.
 Frankok 93-94, 95.
 Freising 157.
 Frenken 126.
 Frigyes (II) 285.
 64, Frigyes (Barbarossa) 234.
 Frontinus (Sex. Jul.) 247.
 Froumundus 157.
 Fulbert 155.
 Fulco 239.
 Fulda 146, 149, 155, 156, 162.
 Fulgentius 123, 162.
 Fülöp Ágost 234, 273.
 Fülöp (IV) király 275.
 Fürdő 224, 306.
 Fustel de Coulanges 95, 116.

G

Galenos 216, 285, 25.
 Galle (Konrad) 228.
 Gallia 91-92, 93, 114-120.
 Gallus 118.
 Gandersheim 209, 222, 309.
 Gaudentius 301.
 -2, Gauterus 245.
 Gautier (Léon) 223, 226.
 Gebhart 188, 295.
 Geffken 53.
 Gegenbaur 162.
 Geisenheyner L. 216.
 Geiserich 92, 100.
 Gelser 48.
 Gemma Gemmarum 177
 Gemmaticum (kolostor) 151.
 Gent 231.
 Geometria 76, 98, 104, 112, 119, 179, 198-204.

- Gerbert 154-155, 162, 185, 194, 198, 199-203.
 Gerg (Rudolf) 83, 87.
 Gergely (VII) 9.
 — <IX> 255, 256, 275, 282.
 — (Nagy) 113, 114, 119, 123, 127-8, 159, 162, 181.
 — (Nazianzi) 22, 24, 31, 32.
 - (nyssai) 23.
 Gerson Johannes 221.
 Giesebrecht 114.
 Gilbertus (de la Porree) 243, 246.
 Gisela (Burgundiái) 309.
 - (Szent István neje) 313.
 Gofflot 287.
 Goldziher Ignác 289-294.
 Görög egyházatyák 17-48.
 Görög nyelv 63-64, 77, 122, 124, 133, 187-190, 283, 304, 310.
 Gótok (keleti) 92-3, 94, 102-3.
 - (nyugati) 91-92.
 Gottlieb (Theodor) 163.
 Gozechinus scholasticus 169, 174-176.
 Grabmann 104, 228, 235, 237, 238, 241, 242, 243, 251, 267.
 Gracchusok 303. .
 Graham 118, 120.
 Grammatika 25, 48, 76, 104, 112, 119, 124, 128, 136, 137, 148, 178, 181 – 187, 218, 232, 263, 264, 277.
 Grammatikai iskolák 260.
 Grandgeorge 60, 66.
 Gratianus 253, 279, 282.
 Gregorius Turonensis 116-7, 144, 162.
 Gregorovius 130.
 Groote (Geert) 255.
 Grotius Hugó 35.
 Grupp 118, 131, 301.
 Güdemann 297.
 Guericke 26.
 Guibertus 161.
 Guido Aretinus 207, 208, 209.
 Guignebert 8.
 Guilelmus (abbas Hirsaugiensis) 163, 168, 224.
 - Calculus 151.
 — (dijoni apát) 165.
 — de Conchis 186-7, 206, 242.
 - Malmesburiensis 122, 123, 129, 130, 135, 152, 154, 159, 190.
 — (Suessonensis) 243.
 Guillaume de Champeaux 236, 259.
 — le Breton 273.
 Gundissalinus 179, 209, 214.
 Gunso 153.
 Günther 124, 194, 197, 199, 205, 209, 263, 264, 297.
 Gyógyítófüvek 215, 216, 309, 316.
 Gyógyszerészek 261.
 Gyürky Ödön 302.

H

- Haarlem 231.
 Hadawiga 310.
 Haddsáds 289.
 Hadrianus apát 121, 122.
 - pápa 127-8.
 Haduardus 190.
 Haeser 284, 286.
 Haidacher 45.
 Hamburg 231.
 Hardewinus 242.
 Harnack 4, 26, 28.
 Hartmann (Ludö Moritz) 92, 95, 113, . 278.
 - von Aue 192, 226.
 Harun al Raschid 295.
 Hasselbach 26.
 Hastings (James) 289.
 Hauréau 132, 235.
 Háztartás 315.
 Héber nyelv 77, 296, 297.
 Heinrich von Veldeke 226.
 Heisenberg 48.
 Helinandus 129, 208.
 Henricus de Hispania 279.
 Henrik német herceg 301.
 — (I) 241, 309.
 — (II) 309.
 Herimannus Augiensis 157.
 Hermannus Altahensis 160.
 Hermannus Contractus 156, 207, 209.
 Hermeias 28.

- Herodotos 189.
 Hersfeld 156.
 Hertling 270.
 Hesiodos 22.
 Hesselbach 230.
 Hieronymiták 255.
 Hieronymus 1. Szent Jeromos.
 Hilarius 80, 81, 82, 123, 307.
 Hildesheim 157.
 Hímzés 313, 315.
 Hippokrates 284, 385, 298.
 Hitoktatás 70-71.
 Hobae 161.
 Hohentwiel 310.
 Homér 19, 22, 52, 64, 189.
 Honorius (császár) 94.
 Honorius (III) pápa 278.
 Horatius 115, 155, 157, 159, 184, 185, 247, 248, 310.
 Hörle G. H. 319.
 Hörle, Joan. 110, 114, 119, 188.
 Hortensius 303.
 Hôtel (hôpital) 271.
 Hrabanus Maurus 10, 70, 156, 162, 179, 190, 194, 204, 206, 208, 221.
 Hrotswitha 194, 210-214, 309.
 Huchbald 207, 209.
 Hugo a Sancto Victore 221, 227, 228, 241.
 Hülster 34, 35, 45.
 Hürth Xav. 23.
- I**
- Ibn Eáddsa 295.
 Ibn Haukal 291,
 Ibn Khaldun 294.
 Ibn Rusd 293.
 Ibn-Tofáil 295.
 Ildefonsus 96, 160.
 Illuminatores 261.
 - (II) 238.
 Ince (III) 215, 218, 262.
 - (IV) 275, 296.
 Infortiatum 282.
 Intitúciók 279, 282.
 Intuitio 86-87.
 írás 75, 108, 133, 148, 175, 176, 290, 292, 299, 300, 302, 316.
 írek 113, 118, 121, 136, 187.
 Irmindrud 309.
 Irnerius 278, 279, 284.
 Irodalmi tanulmány 184.
 Isaac Judaeus 285.
 Iskola dicsérete 250.
 Iskolamesterek 233, 260, 290-1.
 Iso 156, 206
 Isoz K. 207.
 István (II) pápa 119.
 Itália 92, 93, 102-114, 126-128, 129, 152-154, 231, 276-283, 284-286, 290, 297.
 lus ubique docendi 258.
 Ivrea 152.
 Izidor (Sevillai) 96-100, 104, 124, 162, 178, 181, 198, 215,
- J**
- Jacobius H. 314.
 János (XXII) pápa 278.
 Jansenius 62.
 Játék 89, 294, 317.
 Jenő (pápa, II) 153.
 Jessen K. F. W. 215.
 Jogi tanulmány 192, 275, 276-282, 285.
 Johannes Chrysostomos 1. Szent János.
 Johannes de Muris 264.
 Johannes Saresberiensis 179, 182, 185-187, 236, 240-247, 264-6, 277.
 Johannes Scottus Eriugena 62, 154, 187, 235.
 Jonas Episcopus 169.
 Jordan H. 51.
 Jordanis 105.
 Joseph b. Jehuda Aknim 297-8.
 Josephus Flavius 112, 162, 247.
 Jourdain 271.
 Jozua ben Gamla 296.
 Judith 309.
 Judith (Ipolt leánya) 300.
 Judith (Jámbor Lajos neje) 309.
 Julianus császár 17.
 Julianus grammatikus 96.

Justianus 48.
 Justinus 28.
 Juvenalis 18, 155, 157, 159, 185, 247.
 248.
 Juvencus 81, 82, 123, 184.

K

Kaemmel (Otto) 230, 257, 280, 300.
 Kallimachos 22.
 Kancellár 261.
 Kánonjog 279, 282.
 Kappadokiak 24-25, 32-33, 44.
 Káptalani iskolák 120, 157, 218, 230.
 Károly (Együgyű) 151.
 Károly (Nagy) I. Nagy Károly.
 Károly V. (francia király) 275.
 Károsi (Alexius) 51.
 Karthago 65, 67.
 Karthausiak 157.
 Kassai iskola 231.
 Katecheta-iskola (Alexandriai)
 25-27, 111.
 Katechumenátus 69-71.
 Katholikus egyház 89.
 Katzer 14.
 Kaufmann G. 257.
 Kelemen (alexandriai) 22, 26, 28-31,
 40, 41-44, 74, 123.
 Kelemen (V) pápa 282.
 Keleti birodalom 48-50.
 Keller (Ferdinánd) 160, 215.
 Kemp 15.
 Kempis Tamás 251.
 Keresztény ember 3-4, 41-43.
 Keresztény nevelés I -16, 44-48
 83-90 stb.
 Késmárki iskola 231.
 Keutgen 227.
 Kézimunka 106, 305, 313, 315.
 Kézművesség 227-230.
 Kis Jenő 28.
 Klerikus 192, 286.
 Kolbner 114.
 Kollégiumok 270-272, 280, 286.
 Köln 157.
 Kolostori iskola 82, 109, 113,
 117-119, 120-125, 134, 150, 151,

153, 155-157, 158, 165-214, 230,
 300-309, 313-4.
 Kolostori művelődés 160 – 164.
 Kolumbán 117, 118, 121.
 Komnen Izsák 49.
 Konfucius 2.
 Konrád (I) 168, 309.
 Konrád (III) 234.
 Konstantinos Dukasz 49.
 — Kopronymos 49.
 — Porphyrogeneta 49, 188.
 Könyvkötők 110, 163, 261, 281.
 Könyvtár 108, 110, 123, 131, 162-3.
 Kopasz Károly 154, 309.
 Köpke (Rudolf) 309.
 Körmöcbányai iskola 231.
 Korán 290, 291, 292, 294.
 Kornutos 27.
 Kosta ben Luka 266.
 Kováts Lajos 29.
 Közjegyzőség 278.
 Kozmográfia 112, 124.
 Krakkó 284.
 Krause 48, 50, 163.
 Kriek 161, 223.
 Krisztus tanítómódja 13-16.
 Krumbacher 48, 49.
 Kunigunda 309.

Labach 106.
 Lactantius 28, 56, 58, 80, Sí, 82, 123.
 Laeta 301-307.
 Lahy 4.
 Lajos (Jámbor) 150-1.
 Lajos (VII) 234.
 Lanfrancus 159, 160, 167, 168.
 Laon 270.
 Lateráni iskola 153.
 Lateráni zsinat (III. IV.) 217.
 Latin egyházatyák 51-90.
 Latin kisiskolák 232.
 Latin nyelv 108, 177, 179-187, 260,
 309.
 Latitudines formarum 264.
 Laubach 155.
 Lauchert 215.
 Leach, A. F. 158, 271.

Lectio divina 106.
 Lectiones 262.
 Lector (canonicus) 219.
 Lefranc 34, 35.
 Lehmann (Fritz) 26, 27.
 Leiden 231.
 Leidrad 148.
 Lengyel egyetemek 284.
 Leo (isauriai) 49.
 — (sapiens) 40, 123.
 — (pápa IV.) 153.
 — (pápa X.) 283.
 Leonides 303.
 Libanios 18, 23.
 Libarii 261.
 Licentia docendi 259, 282.
 Licentius 260, 263, 267, 282.
 Ligatores 261, 281.
 Lioba 309.
 Liutprand 153, 188.
 Livius 124, 247.
 Lőcsei iskola 231.
 Logika 97, 192-3, 235 s. k. 1.,:
 264-266.
 Logisztika 193, 194.
 Longobárdok 93, 95, 113.
 Lorsch (kolostor) 163.
 Lothar 152, 153.
 Lovagi nevelés 223, 224, 225-:
 314-317.
 Lovaglás 223, 3(7).
 Lübeck 177, 231.
 Lucanus 123, 155, 159, 184, 185,;
 248, 249.
 Lucilius 57, 124, 249.
 Lucius (III) pápa 247.
 Lucretius 123, 124.
 Lugdunum 115.
 Lukianos 18.
 Lupi 272.
 Lüttich 157.
 Luxovium (Luxauil) 118.

M

Macrobius 162, 247.
 Madaura 63.
 Madraszák 289.

Maffeo Vegio 301.
 Magdeburg 157.
 Magyar egyetemek 284.
 Magyarok 152, 261, 27 6, 281.
 Magyarország 157 – 158, 231, 276,
 284.
 Magisterium 260, 261, 263.
 Maimonides 297, 298.
 Mainz 157.
 Maître Léon 154.
 Malebranche 62.
 Manacorda 104, 153, 178.
 Manichaeusok 66-68.
 Manilius 100, 114, 119, 123, 156,
 189, 310.
 Manitius 100, 114, 156, 190, 310,
 Manlius 155.
 Mansi 161.
 Marcellus 156.
 Margit (Boldog) 300, 308, 309.
 Maria-Einsiedeln 166.
 Martialis 18, 247.
 Martianus Capella 77, 100-102, 116,
 163, 178, 198, 199.
 Marty Márton 166.
 Masius 91, 126, 161.
 Massatii 281.
 Matematikai tanulmányok 76, 78,
 124, 179, 247, 263-4, 295, 297,
 298.
 I Mathildis 309.
 Mausbach J. 88.
 Mauvoisin 259.
 Maxwell Lyte 275.
 May 301.
 Mechanika 98, 298.
 Mecsetek 291.
 Mediolanum 68.
 Mediolanumi ediktum 17.
 Meier, Gabriel 161, 173.
 Memoria 85-86.
 Menandros 22.
 Mencius 2, 3.
 Menelaos (mathematikus) 298.
 Mercuriadis 285.
 Meridier 23.
 Merowingok 93-4, 95, 114, 116, 119
 130, 131, 144.

Mértan 1. Geometria.
 Mester J. 215.
 Methodius 82.
 Metrika 181.
 Metz 118, 119, 128.
 Meyer E. H. F. 215.
 Michaud 259.
 Mihályfi Ákos 71, 319.
 Miklós (IV.) pápa 258.
 Minucius Felix Octaviausa 51-53,
 56, 82.
 Miszticizmus 197-198.
 Misztikusok 251 k. 1.
 Modus Latinitatis 177.
 Módszer (egyetemi) 267-269, 282.
 Molnár Géza 207.
 Mommsen 104.
 Monachus Sangallensis 129, 134.
 Mongal 206.
 Monica 63, 66, 68, 301.
 Monochordum 209.
 Monod 160.
 Monte Cassino 106, 153.
 Montpellier 270, 275, 276, 285.
 Moraliteit 314.
 Muhammad ibn al Hádds al-^cAbdari
 294.
 Münster 157.
 Muratori 113, 279.
 Musica 76, 78, 80, 98, 112, 127-8,
 179, 206-214, 264, 316.
 Muszlimok 289-296.
 Mu'tamin b. Hüd 298.
 Muzna 292.

N

Nagy Alfréd 130, 158-159.
 Nagy Gergely 1. Gergely.
 Nagy Károly 93, 94, 118, 119, 125,
 126-149, 150, 152, 158, 188, 220,
 222, 225.
 Nagy Konstantin 41.
 Nagy Ottó 155, 222.
 Nagy Sándor 303.
 Nagyszebeni iskola 231.
 Nagyszombati iskola 231.
 Napirend 170.

Nápoly 152, 188, 283.
 Naptár 204.
 Narbona 115.
 Németalföld 157, 231.
 Német egyetemek 275-6, 280.
 Németország 155-157, 231, 297.
 Nemzetek (egyetemen) 261, 276,
 281.
 Neoplatonizmus 59, 60-61, 66.
 Népevelés 144, 145.
 Neumák 207.
 Neuwirth (Josef) 160.
 Nicolaus 285.
 Nickel 119, 166, 207.
 Nikandros 22.
 Nominalizmus 236, 237.
 Nonantula (kolostor) 153.
 Nőnevelés 285, 292, 298-9, 300-
 317.
 Norden 23, 53, 62, 185, 189, 191,
 247.
 Normannok 151.
 Nota Romana (Francisca) 128.
 Nótárius 261, 281.
 Notker Balbulus 184, 207.
 Notker Labeo 156, 173.
 Notre-Dame 258 -9.
 Nourrisson 60, 62, 73, 81, 82, 83, 88.
 Novelláé 282.
 Növénytan 215.
 Noviomum (Noyon) 219.
 Numenius 27.
 Nuntius 261.
 Nürnberg 231.
 Nyilazás 223, 317.

O

Oblátusok 166.
 Óbuda 284.
 Occam 256.
 Odo 209.
 Odovaker 92.
 Odorannus Monachus 209.
 Offa 130, 137.
 Olaszország 1. Itália.
 Olvasás 75, 108, 144, 145, 148, 176,
 290, 299, 302-3, 309, 316.

Omajjádok 294.
 Omar (I) 289.
 Oppianos 22.
 Optatus 80, 81.
 Optika 264, 298.
 Opus Pantegni 285.
 Orbán (IV) pápa 257.
 Oïdericus Vitális 117, 118, 159, 160, 190.
 Ordinarius (magnus, parvus) 269.
 Orgona 128, 163.
 Origenes 22, 27, 62, 74, 82, 163.
 Orleans 247, 275, 276.
 Orosius 123, 159, 162.
 Orthográfia 110, 119, 136, 137, 181.
 Orvostudomány 98, 114, 215, 228, 247, 282, 284-286, 295.
 » Oswald érsek 159.
 Othlonus monachus 169, 178.
 Ottók 153, 155, 188.
 Ovidius 123, 124, 163, 184, 247, 248.
 Oxford 261, 263, 270, 271, 275, 276.
 Ozanam 154.
 Öreg János 33.

P

Pachomios 27.
 Paderborn 1 57r
 Padua 276, 283.
 Pagel 215, 284.
 Pahl Fr. 193.
 Pál (I) pápa 119.
 Palencia 257.
 Palermo 291.
 Palladius 162.
 Palota-iskola 116, 131 – 133, 239.
 Pannonhalma 162.
 Pantainos 26.
 Papencordt 100.
 Paphnutius 209 s k. 1.
 . Papnevelés 71-72, 120, 146-149, 266-267.
 Párisi egyetem 254, 258-275, 278, 279, 280, 284, 285, 287.
 Párisi iskolák 239, 240, 241-247, 258-9, 262, 270.
 Parmentier 120.

Pascal 62.
 Paulikianusok 49.
 Paulinus 81, 114, 123, 124.
 Paulsen 2, 8.
 Paulus Diaconus 114, 119, 120, 132, 147, 188.
 Pavia 152, 278.
 Peciarri 281.
 Peckham 264.
 Pécs 276, 284.
 Pendszig 188.
 Peraldus 221.
 Pergamenarii 261.
 Perrotin 83.
 Persius 155, 157, 159, 185, 247, 248.
 Perugia 276.
 Petershausen (kolostor) 160.
 Petrarca 247.
 Petronius 247.
 Petrus Blesensis 169, 191, 247-9, 252, 278.
 Petrus Cantor 248.
 — Cellensis 108, 240.
 — Divensis 160.
 — Helias 242.
 — Lombardus 62, 240, 266, 267.
 — Pisanus 114, 132, 133.
 — Venerabilis 252.
 Phaedrus 178.
 Philippus de Harvengt 249-250, 273.
 Physiologus 215.
 Picavet 189, 198, 235, 236, 238, 296.
 Pictavium 115.
 Pindaros 22, 54, 189.
 Piper C. 156.
 Pipin herceg 139-143.
 - (kis) 94, 119, 126, 127, 147, i63.
 Pisa 283.
 Piszter Imre 238, 251.
 Platon 3, 15, 21, 22, 23, 27, 29, 36, 37, 52, 53, 60, 62, 80, 81, 123, 163, 178, 189, 220, 245, 246, 252, 295.
 Plautus 247.
 Plébániai iskolák 144, 220.
 Pliniusok 123, 124, 163.
 Plotinos 66.
 Plutarchos 34.
 Poitiers 276.

Pompeius 123.
 Pomponius Mela 163.
 Pomposa 153.
 Pontos 27.
 Porphyrius 82, 108, 163, 192, 236, 265.
 Port-Royal 62.
 Pozsonyi iskola 231.
 Prága 275, 280.
 Prantl 235.
 Premontreiek 157, 270.
 Preuschen Erwin 27.
 Priscianus 123, 163, 182, 183.
 Probus 123.
 Procurator 261.
 Prosper 123, 124.
 Provencal 316.
 Prozódia 181.
 Prudentius költő 81, 82, 184.
 – Trecensis 131.
 Prüm (kolostor) 157.
 Ptolemaios 205, 295.
 Purchard 310.
 Pumbeditai akadémia 296.
 Punctum 281, 282.
 Pythagoras 36, 37.

Q

Quadratus 28.
 Quadrivium 157, 179, 192-214,
 242, 263-4, 298, 309.
 Quastor aerarii 261.
 Quintilianus 82, 105, 115, 162, 163,
 302.

R

Rabbi-iskolák 296.
 Radulfus Ardens 227, 228.
 Rainard (apát) 163.
 Rashdall Hastings 257, 266, 273, 276,
 283.
 Ráskai Lea 314.
 Ratherius 153, 169.
 Ratio 75.
 Ratpertus apát 164, 207.
 Ravenna 152, 278.
 Realizmus 236, 237.
 Rebecca 285.

Rektor 261, 276, 280.
 Regensburg 157, 163, 177.
 Regimen Sanitatis Salernitanum 285.
 Reichenau 156, 160, 163, 165, 181, 188.
 Reichling 183.
 Reims 155, 185, 194, 215.
 Reinerus Monachus 169.
 Remigms 119.
 Rendi nevelés 222.
 Renzi (Salvatore) 284.
 Responsio 263.
 Révay József 17, 51, 319.
 Retorika 76, 78, 98, 104, 112, 133,
 137, 139, 178, 180-191, 243, 277.
 Ricardus Episcopus 187, 242.
 Richard (Friedrich) 301.
 Richard 235, 301.
 Richer 154, 155, 185, 194.
 Rikárd (Oroszlánszívű) 234.
 Robertus Melodunensis 241.
 – Pullus 243.
 Roger 115, 116.
 Róma 113, 127, 130, 257, 278, 283.
 Római jog 278, 279, 281-2.
 Római vallás 17-18.
 Roman de Berte 316.
 Römer Fl. 177.
 Roscellinus 237, 244.
 Rose (Valentin) 295.
 Rossbach 92.
 Rotrudis 188.
 Rotterdam 231.
 Rouen 119.
 Rudolfus 156.
 Rue de Fouarre 271.
 Ruotger 155, 184.
 Rutilius Namatianus 105.

S

Sacrobosco 205, 263, 264.
 Saint Cyran 62.
 Saint Denis 259.
 Saint Geneviève 269.
 Saint Germain des Prés 259.
 Saint-Léon (Etienne Martin) 227.
 Saint Martin des Champs 259.
 Saint Viktor 259.

- Sakkozás 223, 311, 317.
 Salamanca 258, 270, 284, 295.
 Salernói egyetem 114, 188, 284-286.
 Salvioli (Giuseppe) 154.
 Sanctgallen 151, 156, 160 s k. 1., 165, 167, 173, 181, 188, 206, 207, 215, 222.
 Sándor (II) pápa 160.
 — (III) pápa 218, 247, 259.
 — (IV) pápa 258.
 S an tones 115.
 Savigny 276, 277, 282.
 Schaarschmidt 185, 240, 242, 247.
 Schanz 51, 183.
 Schedographusok 49.
 Scheffel 310.
 Schemmel (Fritz) 23, 26.
 Schindele 189.
 Schmeckel 96.
 Schmeidler (Karl) 132.
 Schmid 71, 131, 159, 257, 259.
 Schmidt K. 48, 166, 295, 314.
 Schneller István 47, 239.
 Schola (céh) 130, 230.
 Schola Palatii 131 – 133, 139.
 Schola Saxonum 130.
 Scholasticismus 9, 180, 181-2, 235-247, 254-256, 268.
 Scholasticus 219.
 Schreibschule 232.
 Schubiger A. 207.
 Schütz L. 189.
 Scriba 261.
 Scriptorios 261.
 Scriptorium 162.
 Secundus Tridentinus 114.
 Sedgwick Henry Dwight 276.
 Sedulius 123, 124, 184.
 Seeck Ottó 17.
 Seifridus 157.
 Selmechányai iskola 232.
 Seneca 123, 163, 245, 246, 247.
 Sententiarior 267.
 Sentia 285.
 Serennay Erzsébet 300.
 Serenus 247.
 Servatus Lupus 154.
 Servius 123, 184.
 Sevilla 96, 295.
 Sicardus Cremonensis 171.
 Sic et Non 238, 240.
 Sidgwick 4.
 Sidonius Apollinaris 115, 116.
 Siebengartner 146.
 Simeon 119.
 Simon Pexiacensis 243.
 Simonyi Zsigmond 314.
 Soissons 119, 128.
 Sokrates (történetíró) 112.
 Soltau 3.
 Sophokles 22.
 Soproni iskola 232.
 Sorbonica 267.
 Sövényházi Mária 314.
 Sozomenos 112.
 Spanyol egyetemek 283-4.
 Spanyolország 91-92, 96-100, 295.
 Sparadorsum 169.
 Specht 118, 144, 148, 157, 168, 223, 308, 309, 314.
 Speier 157.
 Stationarii 261, 281.
 Statius 115, 123, 155, 157, 184, 185 247, 248.
 Statutarii 281.
 Stein (Lorenz) 149, 166, 276.
 Stephanus 153.
 Stephanus Tornacensis 252-253.
 Stilisztika 180, 191.
 Stockmayer Gertrud 215.
 Stralsund 191.
 Stubbs 159.
 Studium generale 257-8.
 Sublaqueum 106.
 Sublector 219.
 Succentor 219.
 Sudhoff 284.
 Suetonius 18, 162, 247,
 Süßmilch 287.
 Symphosius Amalarius 151, 301.
 Syndicus 261, 281.
 Szabad művészetek 40, 60, 67, 74-79, 80, 87, 97-98, 109, 111, 112, 119, 128, 133, 136, 158, 178-9, 223, 227, 228, 282.
 Szádeczky Lajos 227, 228, 229.

- Szakoktatás 228-9.
 Szalay (László) 301.
 Számtan (Számolás) 75, 78, 79, 98,
 104, 112, 128, 136, 148, 155, 177,
 179, 193-198, 214, 264, 290.
 Székely István 4.
 Székesfehérvári iskolák 120, 153, 157,
 218-220, 230.
 Székesfehérvári iskola 219.
 Szent Adalbert 218.
 Szent Ágoston (hippói püspök) 2.
 58-90, 105, 111, 123, 133, 156,
 162, 181, 197, 221, 235, 246,
 254.
 Szent Ágoston (apát) 121.
 Szent Benedek (nursiai) 105-108,
 118, 119, 122, 169.
 Szent Bernát (clairvauxi) 190, 238,
 239, 251-252.
 Szent Bonifác 117-118.
 Szent Félix 81.
 Szent Hildegard 214, 215, 309.
 Szent Emmerammus 157,
 Szent Imre (herceg) 221.
 Szent István 221, 313.
 Szent János (Aranyszájú) 18, 23, 26,
 28, 31-34, 44-48, 123, 162.
 Szent Jeromos 3, 27, 57, 82, 123,
 162, 254, 301-307.
 Szent Katalin 173.
 Szent Pál 6 s k. 1., 12, 36, 44, 69.
 Szent Patrik 121.
 Szent Tamás (Aquinói) 50, 62, 189,
 251, 255.
 Szent Vilmos (dijoni apát) 165.
 Szeretet 88.
 Syllogizmus 57, 104.
 Szorgalmi idő 269.
 Szünidő 269-270.
 Szurai akadémia 296.
- T**
- Tacitus 247.
 Talmud 296-7.
 Tánc 316.
 Tanítók 173-176, 290-291, 298.
 Tankönyvek 124, 136-139.
 Tatianos 28.
 Taxatores 261, 281.
 Terentius 115, 124, 155, 184, 185,
 247, 248.
 Természet 77, 214.
 Természetfilozófia 263.
 Természetráj 214-218.
 Terra Salica 161.
 Tertullianus 53-56, 80, 82.
 Testgyakorlatok 173.
 Testi fenyíték 169-170, 175, 291-2.
 294.
 Testi nevelés 224, 316.
 Thangmarus 174.
 Theodoretos 112.
 Theodorich 92, 102, 103.
 Theodoricus (magister) 242.
 Theodoros (Tarsosi) 121, 122.
 Theodoros (énekmester) 128.
 Theodosios (matematikus) 298.
 Théodulf 132, 144.
 Theokritos 22.
 Theologia 219, 243, 266-7, 269,
 275, 276, 282, 284, 285, 288.
 Theophilos 28.
 – (orvos) 285.
 Thierry, Amadée 33.
 Thorpe 171.
 Thukydides 189.
 Thurot 258.
 Tixeront 42.
 Toledo 96, 295.
 Toledói birodalom 92, 96.
 Tollba mondás 268-9.
 Tolosa 114.
 Tolosai birodalom 91.
 Torino 152.
 Történet 78-112.
 Toulouse 270.
 Tours 129, 131, 133, 134, 135, 137,
 155.
 Traube 96, 104, 139, 156, 180, 188,
 295.
 Trencsényi iskola 232.
 Trivium 178-9, 219.
 Troeltsch 73.
 Trogus Pompeius 162, 247.
 Tutito 156, 167, 207.

U

Ueberweg (Heinze) 154, 192, 235, 267.
 Ulrich von Lichtenstein 226.
 Univerzálíák 236-238, 244-246, 286.
 Taylor (Henry Osborn) 120, 180, 223, 235.
 Tegernsee 157.
 Tentativa 266.
 Universitas 258, 259, 281.
 Universitas scolarium 279-281, 283.
 Úszás 223, 290.
 Utrecht 157.

V

Vacandard 116.
 Vadászás 223, 316.
 Vaisoni zsinat 144.
 Valerius Maximus 247.
 Valla (Laurentius) 183.
 Vandálok 73, 92, 100, 115.
 Városi iskolák 230-233.
 Varró 97, 178.
 Vass József 63.
 Vazul (Nagy Vazul) 22, 23-25, 27, 28, 32, 34-39, 123.
 Vécsey Tamás 282.
 Vedel W. 225.
 Vegetius 162.
 Venantius Fortunatus 102, 114.
 Vercelli 283.
 Vercsényi György 284.
 Verecundus 69.
 Vergilius (Virgilius) 60, 64, 81, 82, 115, 123, 124, 129, 155, 159, 184, 185, 247, 248, 249, 310.
 Verona 153.
 Verselés 223.
 Versus memoriales 183.
 Veszprémi dömésapácák 309.
 Veszprémi székesegyházi iskola 219.
 Vicenza 153, 283.
 Victorinus 80, 81, 82, 123, 124, 155.
 Világi nevelés 222-233.
 Villani Giovanni 231.
 Vilmos (Hóditó) 160.
 Vincentius Bellovacensis 62, 221, 227, 228, 301.

Vivarium 109-113.
 Vívás 223.
 Viventius 115.
 Vizsgálatok 263, 267, 282.
 Volumen parvum 281.
 Vormbaum 191.
 Vulgarizantes 272.

W

Wagner 30.
 Walachfrid Strabo 156, 165, 190, 309.
 Walter Gyula 70.
 Warncke 177.
 Wattenbach 94, 153, 154, 157, 160, 166, 177, 308, 314.
 Weinhold 309, 314.
 Weiss K. 44.
 Welpton 170.
 Welton 170.
 Werden 157.
 Werembertus 206.
 Werner (K.) 123, 194, 195, 199, 206.
 West (Andrew Fleming) 129.
 Willibaldus 118.
 Willmann Ottó 223, 227, 295.
 Winterfeld 181.
 Woelfflin 106.
 Wolfram von Eschenbach 226.
 Worms 150, 157.
 Wulf (de) 235.
 Würzburg 157.
 Wynfretth I. Szent Bonifác.

X

Xenophon 189.

Y

York 129, 130, 134, 135, 136.
 Ypern 231.

Z

Zappert 185.
 Zene 1. Musica.
 Zielinski 190.
 Zsidók 254, 298-9.
 Zsófia magyar hercegnő 301.
 Zsolozsma 170-172, 206, 305, 308.
 Zsoltárkönyv 176, 306, 316.
 Zubriczky Aladár 214, 319.
 Zuchtmeisterinne 314.
 Zwolle 255.